

15/2021

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

W
U
I
W
E
R
G
N
I

Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2021

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

IN GREMIUM

 TOM 15

RADA PROGRAMOWA

Danuta Musiał (Toruń), Iwan D'Aprile (Poczdam),
Jan Borm (Wersal), Concha Roldán (Madryt), Andrzej Zawada (Wrocław),
Claudia Santi (Neapol), Leszek Mrozewicz (Gniezno), Jørgen Chr. Bang (Odense),
Gabriela Olchowa (Banská Bystrica), Andrzej Baranow (Wilno),
László Takács (Budapeszt), Katarina Petrovičová (Brno), Lorina Quartarone (St. Paul)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Andrzej Gillmeister (redaktor naczelny), Maciej Lubik (z-ca redaktora naczelnego),
Jarosław Dudek, Stefan Dudra, Małgorzata Konopnicka, Małgorzata Mikołajczak,
Tomasz Nodzyński, Krzysztof Kilian, Magdalena Steciąg,
Joanna Marcinişzyn (sekretarz redakcji)

CZASOPISMO RECENZOWANE

Lista recenzentów

<http://www.ingremium.pl/index.php/IG/IG/about/rewiewers>

REDAKCJA JĘZYKOWA

Ewa Popiłka

REDAKCJA TECHNICZNA

Agnieszka Gruszka
Elżbieta Kościńska

Wersja drukowana czasopisma ma charakter podstawowy

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2021

ISSN 1899-2722

ISBN 978-83-7842-471-0

OFICyna WYDAWNICZA UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

65-246 Zielona Góra; ul. Podgórna 50, tel. (68) 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

62 28046
P-2244/11
4/2022

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Neville Morley, <i>Thucydides and the Politics of Truth</i>	7
Andrzej Dudziński, <i>Współczesne studia nad Diodorem Sycylijskim</i>	27
Tiziana Carboni, <i>Diventare membri di una élite provinciale: l'esempio dei Numisii di Tarraco</i>	45
Annarita Martini, <i>The Glazed Parthian Sarcophagi of the Museo Archeologico Nazionale di Firenze: Rites and the Use of "Bathtub" Coffins</i>	55
Francesca Ceci, <i>Il Grande Ciclo della stella Sothis: i catasterismi e le emissioni in bronzo di Antonino Pio a tema zodiacale battute dalla zecca di Alessandria</i>	71
Chiara Di Serio, <i>The Brahmins' Utopia from the Greek Sources to John of Salisbury's Policraticus</i>	97
Dan-Tudor Ionescu, <i>The Legend of Alexander of Macedon in the Late Mediaeval and Early Modern Manuscripts of the Romanian Principalities</i>	115
Joanna Karczewska, <i>Property distribution of farmstead and petty nobility (szlachta) in Kuyavia at the turn of the 15th and 16th centuries</i>	167
Federico Bulfone Gransinigh, <i>From Carlo to Baldassarre Fontana: that is, the evolution of the stucco Baroque language between the Church State and central-northern Europe. Dialogues between architecture and plastic decoration</i>	181
Beethoven Alvarez, <i>The metamorphosis of the giant Nicteroy in Brazilian conservatism since 1822</i>	201
Tomasz Mróz, <i>Stanisław Lisiecki (1872-1960): szkic biograficzny</i>	231
Joanna Dudek, <i>Moralność upolityczniona jako „usprawiedliwienie” różnych form przemocy. Etycy w obronie wartości zagrożonych</i>	251
Kamila Gieba, <i>Elements of the mythology of the Regained Territories in the works of Halina Auderska and Zygmunt Trziszka</i>	267

ARTYKUŁ RECENZyjNY

Przemysław Szpaczyński, <i>Spór o politykę Zygmunta III wobec Szwecji w latach 1621-1632</i>	279
--	-----

RECENZJE

- Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. by Katarzyna Balbuza, Maria Musielak, Krzysztof Królczyk, Poznań 2019, ss. 188 (Anna Anzorge-Potrzebowska) 303
- Czy w Polsce – w 1968 roku – zjawisko antysemityzmu było powszechne?* [Hans-Christian Dahlmann, Antysemityzm w Polsce roku 1968, Warszawa 2018, ss. 357] (Jacek Goclon) 311

WSPOMNIENIE

- Tomasz Mróz, *Pamięci Oleha Hirnego (5 VI 1960-24 XI 2020)* 329

Neville Morley
University of Exeter
ORCID: 0000-0003-0721-715X

THUCYDIDES AND THE POLITICS OF TRUTH

1. A Thucydidean World?

I am curious how today Thucydides would diagnose the situation in the United States under the administration of President Trump, in the United Kingdom in the time of Brexit and permanent parliamentary crisis, in some countries in East Central Europe, where the foundations of liberal democracy and the rule of law are being undermined, or on the border of Russia and Ukraine. For sure he would have something to write about.

Donald Tusk, speech of October 2019¹

To judge from much media and online commentary over the past few years, especially in English but increasingly in other languages, including Polish, we live in a Thucydidean world. Current events repeatedly echo episodes from a 2500-year-old war chronicled by a minor Athenian aristocrat and unsuccessful general; comparisons between the Coronavirus pandemic and the plague of Athens are simply the most recent example². Inevitably, much of this discussion is fuelled by classicists and ancient historians, conscious of the need to demonstrate the contemporary relevance of their work and write pieces for a general audience, but it is striking how far political theorists and journalists, and even some politicians, are likewise resorting to such references – not to mention the proliferation of references and quotations on social media.

Globally, the most prominent example in recent years has been the “Thucydides Trap”, a repackaging of power transition theory by the International Relations scholar Graham Allison; he suggests that tensions between the established power of the

¹ *Speech at the Athens Democracy Forum*, 09/10/2019: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/10/09/speech-by-president-donald-tusk-at-the-athens-democracy-forum-2019/> [10.03.2021].

² I offer here a small selection of relevant references, rather than a complete set, focusing on comments and comparisons from non-classicists as well as classicists. For a longer list, up to mid-2017, see N. Morley, *Thucydides and contemporary politics: a syllabus*, <https://eidolon.pub/thucydides-and-contemporary-politics-a-syllabus-b169c8e7c41a> [01.09.2017]. On coronavirus comparisons, up until early April 2020, see *idem*, *Thucydides is a virus*, <https://eidolon.pub/thucydides-is-a-virus-61de9dc72a85> [09.04.2020].

United States and the rising power of China makes open warfare a real possibility, following the principle established by Thucydides at 1.23.6 that “it was the rise of Athens and the fear this aroused in Sparta that made war inevitable”³. Allison’s reading of Thucydides and of supposedly analogous episodes in later history has been widely criticised by specialists in both classics and International Relations, but the idea has become pervasive in wider discourse in the media⁴. This is not only an American phenomenon, a means of articulating anxieties about the changing world order, or just a matter of British media echoing US punditry⁵. Chinese politicians and officials have regularly engaged with the theory in order to reject its implications, while the model has been extended by commentators and Twitter users to other potential conflicts in the region: China and India, with China now taking on the role of the “established” power, and India and Pakistan⁶. The authority of Thucydides legitimises a sense that we are living in a period of increasingly fragile peace with the looming threat of inter-state competition leading to outright war – reinforced, perhaps, by Allison’s publicity team’s adoption of an entirely spurious Thucydides’ quotation from the 2017 *Wonder Woman* film – “peace is only an armistice in an endless war” – as part of his book marketing⁷.

³ G. Allison, *The Thucydides Trap: are the US and China headed for war?*, https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/united-states-china-war-thucydides-trap/406756/?utm_source=twb [24.04.2015]; *idem*, *Destined for War: can America and China escape Thucydides’s Trap?*, New York 2017. This is not, it should be noted, the best translation of what Thucydides wrote, or the best interpretation of his argument; for example, Jeremy Mynott’s 2013 translation of Thucydides has “the Athenians were becoming powerful and inspired fear in the Spartans and so forced them into war”, *Thucydides: The War of the Peloponnesians and the Athenians*, Cambridge 2013, 16.

⁴ Commentary and critique, a selection: S. Jaffe, *America vs. China: is war simply inevitable?*, <http://nationalinterest.org/feature/america-vs-china-war-simply-inevitable-14114> [18.10.2015]; A. Waldron, *And the Weak Suffer What They Must? Europe, austerity and the threat to global stability* London 2017; I. Buruma, *Are China and the United States headed for war?*, <http://www.newyorker.com/magazine/2017/06/19/are-china-and-the-united-states-headed-for-war> [12.06.2017]; V. Jackson, *Book review roundtable: is war with China coming?*, <https://tnsr.org/roundtable/war-with-china-contrasting-visions/> [01.11.2017].

⁵ The Thucydides Trap in the UK: e.g. G. Rachman, *Destined for war? China, America and the Thucydides Trap*, <https://www.ft.com/content/0e1ac020-1490-11e7-b0c1-37e417ee6c76> [30.03.2017]; J. Marcus, *Could an ancient Greek have predicted a US-China conflict?*, <https://www.bbc.co.uk/news/world-47613416> [25.03.2019].

⁶ China: N. Berggruen, N. Gardels, *How the world’s most powerful leader thinks*, http://www.huffingtonpost.com/2014/01/21/xi-jinping-davos_n_4639929.html [21.01.2014]; S. Liu, “*Thucydides Trap*” dangerous theory concerning US-China relations: scholar, http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380302.htm [20.06.2015]; China and India: A. Chatteraj, *Thucydides Trap in Asia: the Sino-Indian conflict*, <https://moderndiplomacy.eu/2016/10/25/thucydides-trap-in-asia-the-sino-indian-conflict/> [25.10.2016]; India and Pakistan: S. Zaka, *South Asia in Thucydides Trap*, <https://dailytimes.com.pk/202932/south-asia-thucydides-trap/> [16.02.2018].

⁷ G. Allison, *The “Wonder Woman” guide to avoiding war with China: it might take a woman*, <https://eu.usatoday.com/story/opinion/2017/07/07/wonder-woman-war-china-graham-allison-column/452549001/> [07.07.2017].

The Melian Dialogue in Thucydides (5.84-116), an episode that stages a confrontation between imperialist aggression and would-be neutrality, and a staple of post-WWII “Realist” international relations discussions, has mapped neatly onto the activities of Russia in Crimea and eastern Ukraine; but it does not require much imagination to transfer it from a military context to any other situation in which two sides of unequal strength confront one another in negotiations⁸. The idea that the European Union exhibits the same pathological will to dominate as the Athenian empire, and deploys the same rhetoric of denial of any alternative on the grounds of “realism”, was first raised in the Greek economic crisis by the then Finance Minister Yanis Varoufakis, who had studied the Dialogue from the perspective of game theory in his academic past; his understanding of the dynamics of such a situation did not lead to a happier result from the negotiations, but it at least provided him with a title for his subsequent book⁹. The same analogy has more recently been applied to the Brexit negotiations, though often with rather more sympathy for the “Athenians” and their impatience with the hapless Melians and their hopelessly optimistic assumptions about the world¹⁰. In a similar manner, the UK’s vote to leave the EU on the basis of misleading claims, naïve assumptions and reckless self-confidence has been compared to the Athenian decision to launch the Sicilian expedition (6.9-18), while the example of the Mytilene Debate (3.37-48) has been evoked to argue that democracies can and should change their minds rather than holding fast to a bad decision¹¹.

Characters from Thucydides’ account seem to walk again, or at least offer tempting analogies for contemporary politicians¹². Cleon (3.36), the archetypal populist braggart, utterly unscrupulous in rousing the mob through provocative rhetoric and

⁸ T. Brenton, *Putin will have counted on a response strong on rhetoric*, <https://www.ft.com/content/22e85546-a2ef-11e3-ba21-00144feab7de> [04.03.2014]; R.L. Russell, *If conflict comes to Europe, America should go “covert”*, <https://nationalinterest.org/feature/if-conflict-comes-europe-america-should-go-covert-10457> [14.05.2014].

⁹ On Varoufakis: N. Morley, *How Thucydides helps explain Greece’s problems with Germany*, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/04/09/how-thucydides-helps-explain-greeces-problems-with-germany/?utm_term=.d1dee3a45ec4 [09.04.2015]; Y. Varoufakis, *And the Weak Suffer What They Must? Europe, austerity and the threat to global stability*, London 2016; J. Hanink, *The Classical Debt: Greek antiquity in an age of austerity*, Cambridge MA 2017 on classical comparisons in discussions of the Greek debt crisis.

¹⁰ C. Oliver, *Britain needs a last-minute Greek lesson*, <https://www.politico.eu/article/britain-brexitee-greece-needs-a-last-minute-greek-lesson/> [26.02.2019].

¹¹ C. Higgins, *The time a second referendum saved thousands of lives*, <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/the-time-a-second-referendum-saved-thousands-of-lives> [18.10.2018]; C. Oliver, *op. cit.* (n.10); For a selection of perspectives on this topic in Polish, see: “Przegląd Polityczny” 155 (2019): <http://przegladpolityczny.pl/produkt/pp-155-2019/>.

¹² L. Swift, *Ancient brainfade: politicians of the past also had trouble trying to be “just like us”*, <https://theconversation.com/ancient-brainfade-politicians-of-the-past-also-had-trouble-trying-to-be-just-like-us-40791> [27.04.2015].

disparagement of his elitist opponents and recklessly stoking conflict, offers a template for authoritarian figures from Donald Trump to Victor Orban¹³. Alcibiades (6.15), the clownish, boundlessly self-confident and entitled aristocrat, convinced that his reckless and self-aggrandising plans cannot possibly fail, could be any number of British Brexit-supporting politicians or pundits, even if one name, that of Boris Johnson, is repeatedly brought up in this context. Nicias (6.8, 7.86) is a less familiar, and arguably less colourful, figure, but the image of the hapless leader, trying to take charge of an enterprise he had argued against and sinking ever deeper into despair and indecisiveness, seemed painfully relevant to Theresa May when she was the embattled UK Prime Minister¹⁴. Meanwhile, multiple attempts are made to claim the mantle of the more sympathetic and inspiring Pericles, whether Brexit-supporting UK MP Mark Francois quoting the Funeral Oration at a rally near Parliament (albeit in a translation that is found on war memorials rather than in any published text, so not offering any proof that he has read the full work), or admirers of the then UK Labour leader Jeremy Corbyn pointing to his use of the “for the many, not the few” line (leaving aside the fact that this was taken from Percy Bysshe Shelley’s 1819 poem *The Masque of Anarchy*, not Thucydides, and originally adopted by the Labour Party under Tony Blair)¹⁵. And of course Boris Johnson himself has on multiple occasions claimed Pericles as his hero – while his direct encounter with the COVID-19 “plague” in April 2020 led other commentators to wonder if present events might imitate the past still more closely¹⁶.

¹³ C. Mackie, *Can we learn from Thucydides’ writings on the Trump of ancient Athens?*, <http://theconversation.com/can-we-learn-from-thucydides-writings-on-the-trump-of-ancient-athens-63391> [07.08.2016]; E. Markovits, *Trump “tells it like it is”. That’s not necessarily a good thing for democracy*, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/03/04/trump-tells-it-like-it-is-thats-not-necessarily-a-good-thing-for-democracy/?utm_term=.7145e24b0791 [4.03.2016]; T. Osborne, *What Thucydides can teach us about populism: impromptu reflections in memory of Geoffrey Hawthorn*, https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/documents/Working%20Paper%2001_17_TO.pdf [2017]; Note that V. D. Hanson, *The Case for Trump*, New York 2019, 111 offers this analogy as a compliment.

¹⁴ C. Oliver, *op. cit.* (n.10); correspondence on *The Times* Letters Page, 9th, 11th and 12th January 2019, and in particular the contribution from John Claughton on the 14th: <https://www.thetimes.co.uk/article/times-letters-charity-shops-and-decline-of-the-high-street-ftw75qdf2> [14.01.2019].

¹⁵ M. Francois, *The government is bluffing*, <https://www.conservativehome.com/platform/2019/03/the-government-is-bluffing-why-i-and-many-others-will-vote-against-the-withdrawal-agreement-later-today.html> [29.03.2019]; N. Morley, *The many and the few*, <https://thesphinxblog.com/2017/05/10/the-many-and-the-few/> [10.05.2017]; *Londoner’s Diary: Jeremy Corbyn’s Romantic notions traced back to Percy Shelley*, <https://www.standard.co.uk/news/londoners-diary/londoners-diary-jeremy-corbyns-romantic-notions-traced-back-to-percy-shelley-a3541276.html> [17.05.2017] on the Labour Party slogan.

¹⁶ B. Johnson, Interview on Talk Radio, 25th June 2019, <https://talkradio.co.uk/news/boris-johnson-talkradio-interview-19062531433> 2019; S. Gallardo, *What Boris Johnson can learn from Pericles*, <https://www.politico.eu/article/boris-johnson-learn-pericles/> [23.03.2020]; G. Fraser, *My eulogy for Boris*, <https://unherd.com/2020/04/what-would-boriss-eulogy-be/> [16.04.2020].

None of these comparisons between past and present offers much ground for optimism. A Thucydidean world is not a happy one, and W.H. Auden's much-cited evocation of Thucydides in a poem written in the context of an earlier period of xenophobic populism reinforces the sense of inexorable doom: "Analysed all in his book,/ The enlightenment driven away,/ The habit-forming pain,/ Mismanagement and grief:/ We must suffer them all again..."¹⁷. But the beginning of that stanza of Auden's poem also highlights the appeal of such references: "Exiled Thucydides knew". The world may be falling into chaos and crisis, beyond our control, but we can feel some relief from the fact that at least one authoritative thinker understood and foresaw this; events are not completely unintelligible and unpredictable, even if most people fail to make the effort to understand them. The idea of Thucydides' work as a source of reassurance and enlightenment is promoted by Allison's claim that identifying the Thucydides Trap can help the world avert the threatened war between the US and China¹⁸. It's implied by Varoufakis' personal anecdote about discovering that the economist John Maynard Keynes had underlined the same crucial passage of the Melian Dialogue in his own copy of Thucydides, reflecting the feared consequences of the failure of his plans for a just global financial system after the Second World War¹⁹. It was reinforced – in a less reassuring manner – by the number of members of the Trump White House who mentioned Thucydides as an important guide and inspiration – with Steve Bannon, in particular, relishing the idea of making the world more rather than less Thucydidean²⁰. We must suffer them all again, again.

2. The World is Always Thucydidean

But it is important to remember that this is not new. The world has often seemed Thucydidean to admirers of his work, even if their conceptions of what that actually means have changed markedly over time. Twenty years ago, Thucydides' message was claimed as legitimization for the agenda of the US neoconservatives, cheered on by certain ancient historians; for them, Thucydides' account established that a single hegemonic power is licensed to define reality and reshape a fragmented, disordered world

¹⁷ W.H. Auden, *I September 1939*, [in:] *Another Time*, London 1940.

¹⁸ Allison, *Destined for War?*, *op. cit.* (n.3).

¹⁹ Varoufakis, *And the Weak Suffer...*, (n.9), 19-20.

²⁰ M. Crowley, *Why everyone in the White House is reading Greek history*, <http://www.politico.com/magazine/story/2017/06/21/why-the-white-house-is-reading-greek-history-215287> [21.06.2017]; O. Nwanevu, *Steve Bannon boasts about his love of Thucydides for all the wrong reasons*, http://www.slate.com/blogs/the_slatest/2017/06/21/steve_bannon_likes_thucydides_for_all_the_wrong_reasons.html [21.06.2017].

in its own interests²¹. Over the previous half century, during the Cold War, Thucydides had been credited instead with anticipating and explaining the confrontation of two radically different political and cultural blocs in a bipolar global system, and providing the intellectual foundations of Realism and Realpolitik²². In the mid-twentieth century, the Thucydidean perspective was believed to explain the rise of totalitarianism and leader cult in Europe, and the failure of international institutions and democracy to contain them; before the First World War, debates over Thucydides' contemporary significance focused on the confrontation of a maritime empire and a land-based warrior state, and conflicting interpretations of which of those powers was ultimately responsible for the outbreak of hostilities²³.

From the late 18th to the mid-19th centuries, Thucydides had been read mainly in relation to internal politics, and cited in debates around the growing power of the people and the consequences of "democratisation" for the health and stability of society. The British ancient historian George Grote admitted that there might be some validity in an analogy between Thucydides' account of the violent civil war in Corcyra (3.81-3) and the upheavals in Revolutionary France, but insisted that the appropriate comparison for contemporary Britain was Periclean Athens, described in Pericles' famous funeral oration (2.35-46), which offered a model of cultural achievement that was grounded in popular participation in the affairs of the state²⁴. This claim was put forward as a response to the anti-democratic readings of earlier generations; the Corcyrean *stasis* supplied the conservative politician and philosopher Edmund Burke with imagery for his denunciation of the French Revolution and the threat of popular unrest – "every counsel, in proportion as it is daring, and violent, and perfidious, is taken for the mark of superior genius... Tenderness to individuals is considered as treason to the public" – themes which had also inspired the writers of the Federalist Papers to propose political institutions that would prevent the emergence of "faction" in the United States of America²⁵. This drew on a centuries-old tradition of seeing

²¹ G. Brecher, *It's all Greek to Victor Davis Hanson*, <http://www.theamericanconservative.com/articles/its-all-greek-to-victor-davis-hanson/> [19.12.2005]; W. Charles, *Why Thucydides?*, <http://www.socialaffairsunit.org.uk/blog/archives/001106.php> [13.09.2006]; J.A. Bloxham, *Thucydides and US Foreign Policy Debates after the Cold War*, Boca Raton 2010; J. Morefield, *Empires Without Imperialism: Anglo-American decline and the politics of deflection*, Oxford 2014.

²² R.N. Lebow, B.S. Strauss, *Hegemonic Rivalry: from Thucydides to the Nuclear Age*, Boulder 1991; L.F. Gustafson, *Thucydides' Theory of International Relations: a lasting possession?*, Baton Rouge 2000.

²³ L. Lord, *Thucydides and the World War*, Cambridge 1945; N. Morley, *Legitimizing war and defending peace: Thucydides in the First World War and after*, "Classical Reception Journal" 2018/4, 415-34.

²⁴ G. Grote, *A History of Greece*, London 1907, Vol. V: 197; Vol. VI: 459. Cf. C. Stray, "Thucydides or Grote?" *Classical disputes and disputed classics in nineteenth-century Cambridge*, "Transactions of the American Philological Association" 1997/127, 363-71.

²⁵ E. Burke, *Reflections on the revolution in France, and on the proceedings in certain societies in London relative to that event. In a letter intended to have been sent to a gentleman in Paris*, Cambridge 2014, 69;

democratic Athens as the epitome of mob rule and irrationality, with Thucydides providing the historical evidence that confirmed the philosophical critiques of Plato and Aristotle and the implicit justification for monarchy – partly by negative example, partly in the idealised portrayal of Pericles – in opposition to Tacitean republicanism²⁶.

The incorporation of ideas and examples from Thucydides' work into early modern political thought, from the speculations of humanist scholars like Alberico Gentili, Hugo Grotius and Francis Bacon in the late sixteenth century about issues of just war and pre-emptive attack to discussions of "thalassocracy" (rule of the sea) and comparisons of the conflicts between Athens and Sparta and England and France in the eighteenth, implied the contemporary relevance and usefulness of his account; likewise the deployment of maxims from the speeches as practical political advice, for monarchs like Mary I, Charles I, Louis XIV and the rulers of Venice²⁷. But we can also find plenty of examples of commentators who believed that Thucydides had not only identified timeless principles of political life, which now recurred in the present, but had somehow foreseen the specific circumstances of the reader's situation, especially in relation to civil disorder and the breakdown of society. "Thucydides' very learned description of the revolution [*sedition*] at Corcyra shows the clear image of our modern revolutions and internal struggles in the church", claimed the Rostock theologian and historian David Chytraeus in the late sixteenth century²⁸. "All this neatly fits the corruption of our times as well", remarked Lorenzo Valla, the fifteenth-century Florentine historian and translator of Thucydides into Latin, of the same passage²⁹.

If we compare these past evocations of Thucydides as "the man who knew" with the pattern of present-day references, we find both continuity and change. The most famous set-piece episodes in his work continue to command the greatest attention, though with changing interpretations. Readings of the Mytilene debate (3.37-48),

A. Hamilton, *The Union as a Safeguard Against Domestic Faction and Insurrection*, The Federalist no. 9, 1787; generally on this theme: D. Armitage, *Civil Wars: a history in ideas*, New Haven 2017.

²⁶ T. Hobbes, *Leviathan* [1651], ed. R. Tuck, Cambridge 1991, G. Slomp, *Hobbes, Thucydides and the three greatest things*, *History of Political Thought* 1990/4; J.J. Sullivan, *Hobbes and his contemporaries*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Malden MA 2015, 253-7. On comparable receptions of Tacitus, A. Gajda, *Tacitus and political thought in early modern Europe*, [in:] *The Cambridge Companion to Tacitus*, ed. A.J. Woodman, Cambridge 2009, 253-68.

²⁷ K. Hoekstra, *Thucydides and the bellicose beginnings of modern political theory*, [in:] *Thucydides and the Modern World: reception, reinterpretation and influence*, eds. K. Harloe, N. Morley, Cambridge 2012, 25-54; B. Earley, *Ministerial Government, Athenian Sea Power, and Pericles in British Thought, 1732-1759*, [in:] *Thalassokratographie: Rezeption und Transformation antiker Seeherrschaft*, eds. H. Kopp, C. Wendt, Berlin 2018, 115-40; James VI of Scotland, *Basilikon Doron* [1599], ed. C. Howard McIlwain, Cambridge 1918, 53, 56, 77.

²⁸ In Johannes Wolf, ed., *Artis historicae penus*, Vol. II, Basle 1579, 551. Cited [in:] A. Grafton, *What Was History? The art of history in early modern Europe*, Cambridge 2007, 105-6.

²⁹ Valla's translation of Thucydides, Vat. lat. 1801, 66 vo. Cited in: Grafton, *op. cit.*, 105.

for example, shift from seeing it as a source of practical advice about how to deal effectively with rebellious subjects, as it was for sixteenth-century monarchs and their advisers, to seeing it as a warning against the irrationality and susceptibility to rhetoric of the masses. Interpretations of Pericles' Funeral Oration (2.35-46) gradually changed from seeing it as an example of strong leadership to claiming it as a celebration of democracy (though it was still being cited as the epitome of the *Führerprinzip* in 1940s Germany, as part of a justification for the continued relevance of classical studies under the Nazi regime)³⁰. In reflections on the great confrontation of Athens and Sparta, the question of which side one should wish to be identified with has been answered in very different ways in different national and historical contexts: Cold War Americans, for example, might equally well favour Athens for its liberal democratic values or Sparta for its commitment to freedom, virtue and religion. Thucydides' own views and sympathies have been reconstructed and interpreted in radically different ways over the centuries. But two themes are almost universal: belief in Thucydides' unquestionable authority (however the source and nature of that authority are understood), and belief in the idea that his work speaks to the reader's present.

The obvious explanation for this persistent conviction is that Thucydides himself primed his readers to expect to notice such parallels, by asserting that resemblances between past and present events are a basic attribute of the world (1.22). This provides the basis for the claim that his work, offering an accurate account of past events, will be useful for those wishing to understand present and future events, thus excusing its lack of rhetorical polish (at the same time as that disavowal of easy pleasure flatters readers into believing that they alone will appreciate the merits and importance of this forbidding text). But this idea has likewise been interpreted in quite different ways, especially over the last century, as Thucydides' own self-presentation as, in the broadest sense, a critical observer of the world has been assimilated to different disciplinary identities³¹. Until the twentieth century, he was understood as a historian (if not *the* historian), whose goal was to present an accurate account and interpretation of past events as an end in itself. What it might mean for such an account to be at all "useful" in concrete terms became ever less obvious to modern readers, as a growing sense of historical difference undermined earlier assumptions about the exemplary nature of past events and figures. However, this question was scarcely considered within professional historiography, which contented itself with implying that

³⁰ W. Nippel, *Ancient and Modern Democracy: two concepts of liberty?*, trans. K. Tribe, Cambridge 2016, 334-9.

³¹ Generally, N. Morley, *Contextualism and universality in Thucydidean thought*, [in:] *Thucydides and Political Order: concepts of order and the History of the Peloponnesian War*, eds. C. Thauer, C. Wendt, Basingstoke-New York 2016, 23-40.

Thucydides' claim to offer a "possession for all time" in fact applied to historiography in general, without further specification³². Any apparent resemblances between present and past events offered historians an opportunity to reach out to a wider audience, but only rarely – and for the most part unconvincingly – did they claim to explain the present or predict the future on this basis.

The strongest and most coherent claims for Thucydides' contemporary relevance and usefulness are found instead in the social sciences, where he has been interpreted over the last century as a forerunner in the search for normative principles of society and politics. "The human thing", *to anthrôpinon*, the explanation Thucydides offered for the tendency of present and future events to resemble the past (1.22), is understood by researchers in these disciplines in a strong sense as "human nature": continuities of human behaviour, human interactions and the operations of human institutions that underlie apparent change and discontinuity across history and thus make it feasible to develop transhistorical generalisations³³. Of course, the problem with claiming Thucydides as a social scientist in this manner is that, while such an interpretation pays more attention to the nature of his own claims for his work than the conventional historical reading does, it struggles actually to identify any such explicit statements of normative principles in his work³⁴. Hence the various strained efforts to extract something from his account that resembles a law; the elevation of remarks about specific developments ("it was the rise of Athens and the fear this provoked in Sparta that made war inevitable") into general historical laws ("the Thucydides Trap"), stripping away all complexity and nuance – and often dependent on highly arguable translations, where a different reading would imply a quite different principle. Since Thucydides rarely speaks in his own voice, many such alleged principles are taken from the speeches of his characters, attributed (often without any acknowledgement) to Thucydides himself – the Melian Dialogue, foundation of Realism, is simply the most familiar example – and, removed from their narrative context, they are protected from the fact that the subsequent course of events frequently falsifies the speaker's claims or at least puts them in a different light. There is no reason to imagine that Thucydides endorsed the claims of the Athenians at Melos about the power

³² On the decline of exemplarity and *historia magistra vitae*, R. Koselleck, *Futures Past: on the semantics of historical time*, trans. K. Tribe, Chicago 2004.

³³ Cf. J. Ober, *Thucydides Theoretikos / Thucydides Histor: realist theory and the challenge of history*, [in:] *War and Democracy: a comparative study of the Korean War and the Peloponnesian War*, eds. D. McCann, B.S. Strauss, New York-London 2001, 273-306; reprinted in: *Thucydides (Oxford Readings in Classical Studies)*, ed. J.S. Rusten, Oxford 2009; *idem*, *Thucydides and the invention of political science*, [in:] *Brill's Companion to Thucydides*, eds. A. Rengakos, A. Tsakmakis, Leiden 2006, 131-60.

³⁴ Cf. L.M. Johnson, *Thucydides, Hobbes and the Interpretation of Realism*, DeKalb 1993; D.A. Welch, *Why International Relations theorists should stop reading Thucydides*, "Review of International Studies" 2003/3, 301-19.

of the stronger to dictate terms to the weaker or to disregard issues of justice; the fact that Athens' disastrous decision to attack Syracuse followed immediately afterwards this episode suggests that, on the contrary, the lesson here is to beware of the sort of arrogance and over-confidence that leads one to assume that "might makes right".

The other problem with these social-scientific interpretations, leaving aside the question of how far they misrepresent Thucydides' text, are that the results are often rather disappointing. Thucydides is read as offering confirmation of modern theories, rather than presenting anything original or unexpected. He is claimed as the original formulator of principles, such as those of Realism, that have now been elaborated and established as orthodoxy in modern research; his role is to be the legitimising founding figure, part of the mythology and self-identity of the discipline³⁵. Alternatively, he may be invoked as a caution against such confident, absolutist claims, emphasising instead contingency and uncertainty in the analysis of human society – but again, in a manner that conforms to the modern scholar's prior assumptions, rather than bringing something genuinely new to the discussion³⁶. Thucydides becomes a source of confirmation and reassurance, and it is easy to argue that modern readers project their own ideas back into his text, not least in assuming that he shares their academic and political commitments.

However, it is undoubtedly the case that these readers are genuinely convinced that the key insights are those of Thucydides, and that they have simply recognised rather than invented them; this is not a matter of conscious misinterpretation and appropriation. This might suggest a third way of understanding Thucydides' apparent contemporaneity, as residing not in the repetitive nature of actual historical events, nor in intellectual continuity and his anticipation of modern thinking, but in the capacity of his text to invite such identification between past and present. Thucydides deliberately primes his readers to expect to notice such parallels between past and present. He does this both through his explicit statements about the usefulness of his account (1.21-2) and in the relationship he constructs between contemporary events and the early history of Greece in the opening chapters of his work – for example, his complex and provocative invitation to think about past Mycenae by speculating on

³⁵ T.J. Ruback, *Thucydides Our Father, Thucydides Our Shibboleth: The History of the Peloponnesian War as a Marker of Contemporary International Relations Theory*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Hoboken, Malden MA 2015, 406-24; *idem*, *Ever since the days of Thucydides: on the textual origins of IR theory*, [in:] *The Ashgate Research Companion to Modern Theory, Modern Power, World Politics*, eds. S.G. Nelson, N. Soguk, New York 2016, 17-34.

³⁶ E.g. R.N. Lebow, *Thucydides the Constructivist*, "American Political Science Review" 2001/95, 547-60; *idem*, *The Tragic Vision of Politics: laws, interests and orders*, Cambridge 2003; M. Sahlins, *Apologies to Thucydides: understanding history as culture and vice versa*, Chicago 2004; G. Hawthorn, *Thucydides on Politics: back to the present*, Cambridge 2014; cf. N. Morley, *Counterfactualism and anticipation*, [in:] *Handbook of Anticipation: Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, ed. R. Poli, Cham 2017, 595-613.

the likely future conditions of Athens and Sparta (1.10). His main narrative is then so detailed and specific that a reader can easily identify some points that echo their own experience, without feeling the need to find parallels for everything (for example, selecting some of the long list of symptoms of the Athenian plague (2.47-53) that match one or other modern disease, while ignoring those that don't fit that particular theory). No one expects the entire Peloponnesian War to repeat itself exactly, but one can select those episodes that seem relevant to the present situation, highlighting details that conveniently match (rumours that the plague was caused by enemy action! declining obedience to the law!) and simply failing to notice, rather than actively ignoring, those that do not (loss of faith in religion has yet to appear as a significant feature of the current pandemic). One might even connect this to the phenomenon of "apophenia", the human tendency to perceive meaning and intentionality in randomness, and to believe in connections between unrelated things; if you *expect* to find echoes of the present in Thucydides' account of past events, it is easy to do so³⁷.

3. The Politics of Truth

This may be an excessively pessimistic conclusion. The fact that Thucydides artfully constructed his account to encourage his readers to think about connections between past, present and future, and that generations of readers have done this, does not itself prove that these identified connections are wholly imaginary. We can at least attribute to Thucydides a sincere belief in the potential usefulness of his work, even if we are sceptical about some of the conclusions that his readers have actually been drawn from it.

The heart of Thucydides' account is a concern with truth – and an acute awareness of the difficulty of obtaining accurate knowledge of things. Early in his account he highlights the problem, that most people are inclined to accept the first story they hear rather than taking the trouble to enquire into things more carefully, and even eyewitnesses of events will give different accounts, according to their loyalties and their memories (1.20-22). This is not merely self-advertisement, that he sees the world more clearly, nor is it just flattery of his audience that they will become equally enlightened. Rather, accuracy matters to him; this is never a purely scholarly matter, but is central to politics, especially deliberative politics. In the absence of accurate knowledge of things, rational decision-making becomes impossible; instead, decisions are influenced by emotions and wishful thinking, stoked and manipulated

³⁷ Helpful summary in: P. Brugger, *From haunted brain to haunted science: a cognitive neuroscience view of paranormal and pseudoscientific thought*, [in:] *Hauntings and Poltergeists: multidisciplinary perspectives*, eds. J. Houran, R. Lange, Jefferson 2001, applying the idea to belief in the paranormal.

by self-interested opinion formers. Thucydides' narrative offers multiple examples of failed deliberation. The clearest example is the Athenian debate about whether to launch an expedition to invade Sicily (6.8-24); despite having little knowledge of the place, the majority of the citizens readily believed the claims of Alcibiades about the lack of opposition, the readiness of local groups to join their side, the strength of their own position, and the overall ease of the enterprise, rather than hesitating because of the lack of solid evidence to support these claims. But even when the result is less catastrophic – in the Mytilene Debate, for example, where the Athenians eventually reach the “right” decision not to massacre an entire population for the actions of a minority – Thucydides' presentation seems designed to emphasise the problematic nature of the arguments advanced by both sides, with both Cleon and Diodotus, in different ways, highlighting the fact that the Athenian assembly can only be induced to make a good decision through subterfuge and rhetorical manipulation³⁸.

Given the prominence of the theme in contemporary political debates, it is tempting to claim Thucydides as a pioneering analyst of “fake news” and “post-truth”³⁹. Some episodes in his work seem especially prescient, above all his account, in the *stasis* episode at Corcyra, of how shared values and assumptions about truth and political discourse can be undermined or even destroyed under the stress of political partisanship (3.79-83). In a society that is increasingly divided, “words lose their meanings” – “recklessness” becomes “courage”, for example, and “caution” becomes “cowardice” – as everything, even the question of truth versus falsehood, is interpreted from the perspective of one's own factional loyalties. Unlike some modern accounts of similar “culture wars”, this is not something that is orchestrated by bad actors (politicians, new media companies); it is rather a process that builds its own internal momentum, once the bonds of community have become sufficiently loose. While Thucydides repeatedly shows the role of individuals in manipulating the masses for their own ends – not just “demagogues” like Cleon or Alcibiades, but a figure like Pericles, who successfully exerted almost autocratic power in “what was in name a democracy” – he is at least as much concerned with the capacity of people to be open to manipulation. This, arguably, is “the human thing” that leads to events resembling one another, as people continually make the same kinds of cognitive errors: in modern terminology, actors in Thucydides' account repeatedly exhibit poor risk assessment, with a reliance on emotion rather than rational calculation, leading to the over-weighting of small

³⁸ A key theme in Orwin's account of the debate: C. Orwin, *The Humanity of Thucydides*, Princeton 1994.

³⁹ Cf. M. D'Ancona, *Post-Truth: the new war on truth and how to fight back*, London 2017; J. Ball, *Post-Truth: how bullshit conquered the world*, London 2017; G. Bennett, *The Zinoviev Letter: the conspiracy that never dies*, Oxford 2018.

probabilities and the under-weighting of near certainties; a propensity to group-think, homogenisation of opinion, and confirmation bias; excessive confidence in their own capacities and degree of understanding, and a failure to acknowledge the existence or significance of uncertainty⁴⁰.

It is easy for this line of thought to become just another version of the usual social-scientific reading of Thucydides, praising him for anticipating key insights of a discipline (in this case, behavioural economics and social psychology), and thus subsuming him into that discipline as an honoured founder who confirms the timeless validity of its ideas. It is worth re-emphasising the differences: not just that Thucydides has attained these insights through personal reflection on human affairs rather than through controlled experiments and data analysis – which is of course the key claim to superiority of modern social science – but that he presents his insights not as abstract principles or a set of theoretical propositions about human cognition, but as dramatic episodes embedded within a detailed narrative of events. This might be – and effectively has been, by classical scholars such as F.M. Cornford – presented as a failure on Thucydides' part to be sufficiently "scientific", falling instead under the influence of pre-scientific ways of thought drawn from myth and tragedy⁴¹. But other literary models were available to him, in philosophy and medicine, if he had wished to write in a more explicitly analytical manner. Rather, this must be understood as a deliberate choice: by implication, sequences of events, and the detail of specific situations and contexts, are just as important as the more general principles. If one of the problems with "the human thing" is a tendency to over-simplify and deny complexity, then trying reduce complex events to simple "laws" may also be part of the problem⁴².

One answer to this apparent paradox is offered by one of the greatest interpreters of Thucydides, Thomas Hobbes, who clearly identified the complex character of the work and its effect on the reader:

Thucydides is one, who, though he never digress to read a lecture, moral or political, upon his own text, nor enter into men's hearts further than the acts themselves evidently guide him: is yet accounted the most politic historiographer that ever writ. The reason whereof I take to be this. He filleth his narrations with that choice of matter, and ordereth them with that judgment, and with such

⁴⁰ J. Ober, T.J. Perry, *Thucydides as a prospect theorist*, "Polis" 2014/31; J. Hesk, *Greek thinking, fast and slow: Euripides and Thucydides on deliberation and decision-making*, "Durham Institute of Advanced Study" 2017/8; A. Turner, *Thucydides, groupthink, and the Sicilian Expedition Fiasco*, [in:] *Psychology and the Classics: a dialogue of disciplines*, eds. J. Lauvers, H. Schall, J. Opsomer, Berlin-Boston 2018.

⁴¹ F.M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, London 1907; J. Hesk, *Thucydides in the twentieth and twenty-first centuries*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Malden MA 2014, 219–24.

⁴² Compare Orwin's suggestion (C. Orwin, *op. cit.*, 12) that Thucydides' great advantage is his innocence of political science as much as his intimate knowledge of politics.

perspicuity and efficacy expresseth himself, that, as Plutarch saith, he maketh his auditor a spectator. For he setteth his reader in the assemblies of the people and in the senate, at their debating; in the streets, at their seditions; and in the field, at their battles. So that look how much a man of understanding might have added to his experience, if he had then lived a beholder of their proceedings, and familiar with the men and business of the time: so much almost may he profit now, by attentive reading of the same here written⁴³.

As Hobbes remarked later, “the narration itself doth secretly instruct the reader, and more effectually than can possibly be done by precept”⁴⁴. We might characterise this as a kind of experiential learning: our understanding improves as a result of working our way through Thucydides’ artfully constructed text, reflecting on events and the way they are presented to us, and left to reach our own judgements rather than explicitly directed by the writer. Knowing the eventual outcome of the narrative, we are prompted to speculate as to whether things could have turned out differently. Above all, placed in the assemblies of the Athenian people or the other occasions for debate, we become not just spectators but vicarious participants, confronted, just as the Athenian citizens were, with the seductive rhetoric of Cleon or Pericles or Alcibiades; we are prompted to recognise their techniques of argument, and our own susceptibility to being misled, and thus to arm ourselves against similar manipulation in the real world.

From this perspective, Thucydides’ work does indeed appear as a vital text for a world in which truth is increasingly contested or undermined; it offers an education in political literacy. This does create a problem, however. Clearly, making use of Thucydides by extracting general principles from his work and presenting them in abstract form is to miss the point entirely, almost as much as offering decontextualised quotations from the funeral oration as nuggets of New Age wisdom⁴⁵. This practice reinforces his reputation for timeless insight, but primarily as a means of legitimising pre-existing ideas by giving them a veneer of classical authority. But is the only correct way to benefit from Thucydides’ insights into political life to read the whole of his work in detail? Is it possible to draw on his power without abusing it, to make his work accessible without simplifying and distorting the message? In many ways this is an entirely un-Thucydidean project. He introduces his work in an unashamedly elitist tone, expressing his willingness to alienate half-hearted readers who are hoping for something readable; he would, we can imagine, have hated soundbite culture, making

⁴³ T. Hobbes 1629, *To the Readers*, [in:] *Eight Books of the Peloponnesian Warre Written by Thucydides the Sonne of Olorus: Interpreted with Faith and Diligence Immediately out of the Greeke by Thomas Hobbes*, London 1629, viii; reprinted in: *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, Vols. VIII-IX, London 1853. Cf. N. Morley, *Thucydides and the Idea of History*, London 2014, 98-100, 142-3.

⁴⁴ T. Hobbes, *op. cit.*, xxii.

⁴⁵ Cf. N. Morley, *Thucydides Quote Unquote*, “Arion” 2013/3, 11-36.

the popularity of “Thucydides” quotes on social media a fearsome irony. But we can take heart from his willingness to innovate – not just helping to pioneer the genre of writing we now call “history”, but experimenting with different literary forms within it – with the aim of creating something that would be “a possession for all time” precisely because it would teach people how to recognise and value truth as the foundation of political life.

Bibliography

- Allison G., *Destined for War: can America and China escape Thucydides's Trap?*, New York 2017.
- Allison G., *The Thucydides Trap: are the US and China headed for war?*, https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/united-states-china-war-thucydides-trap/406756/?utm_source=twb [24.09.2015].
- Allison G., *The “Wonder Woman” guide to avoiding war with China: it might take a woman*, *USA Today*, <https://www.usatoday.com/story/opinion/2017/07/07/wonder-woman-war-china-graham-allison-column/452549001/> [07.07.2017].
- Armitage D., *Civil Wars: a history in ideas*, New Haven 2017.
- Auden W.H., *1 September 1939*, [in:] *Another Time*, London 1940.
- Ball J., *Post-Truth: how bullshit conquered the world*, London 2017.
- Bennett G., *The Zinoviev Letter: the conspiracy that never dies*, Oxford 2018.
- Berggruen N., Gardels, N., *How the world's most powerful leader thinks*, http://www.huffingtonpost.com/2014/01/21/xi-jinping-davos_n_4639929.html [21.01.2014].
- Bloxham J.A., *Thucydides and US Foreign Policy Debates after the Cold War*, Boca Raton 2010.
- Brecher G., *It's all Greek to Victor Davis Hanson*, <http://www.theamericanconservative.com/articles/its-all-greek-to-victor-davis-hanson/> [19.12.2005].
- Brenton T., *Putin will have counted on a response strong on rhetoric*, <https://www.ft.com/content/22e85546-a2ef-11e3-ba21-00144feab7de> [04.03.2014].
- Brugger P., *From haunted brain to haunted science: a cognitive neuroscience view of paranormal and pseudoscientific thought*, [in:] *Hauntings and Poltergeists: multidisciplinary perspectives*, eds. J. Houran, R. Lange, Jefferson 2001, 195–213.
- Burke E., *Reflections on the revolution in France, and on the proceedings in certain societies in London relative to that event. In a letter intended to have been sent to a gentleman in Paris*, ed. I. Hampsher-Monk, Cambridge 2014.
- Buruma I., *Are China and the United States headed for war?*, *The New Yorker* 12/6/17, <http://www.newyorker.com/magazine/2017/06/19/are-china-and-the-united-states-headed-for-war> [12.06.2017].
- Charles W., *Why Thucydides?*, <http://www.socialaffairsunit.org.uk/blog/archives/001106.php> [13.09.2006].
- Chatteraj A., *Thucydides Trap in Asia: the Sino-Indian conflict*, <https://modern diplomacy.eu/2016/10/25/thucydides-trap-in-asia-the-sino-indian-conflict/> [25.10.2016].
- Cornford F.M., *Thucydides Mythistoricus*, London 1907.
- Crowley M., *Why everyone in the White House is reading Greek history*, <http://www.politico.com/magazine/story/2017/06/21/why-the-white-house-is-reading-greek-history-215287> [21.06.2017].
- D'Ancona M., *Post-Truth: the new war on truth and how to fight back*, London 2017.
- Earley B., *Ministerial Government, Athenian Sea Power, and Pericles in British Thought, 1732-1759*, [in:] *Thalassokratographie: Rezeption und Transformation antiker Seeherrschaft*, eds. H. Kopp, C. Wendt, Berlin 2018, 115–40.

- Francois M., *The government is bluffing*, <https://www.conservativehome.com/platform/2019/03/the-government-is-bluffing-why-i-and-many-others-will-vote-against-the-withdrawal-agreement-later-today.html> [29.03.2019].
- Fraser G., *My eulogy for Boris*, <https://unherd.com/2020/04/what-would-boriss-eulogy-be/> [16.04.2020].
- Gajda A., *Tacitus and political thought in early modern Europe*, [in:] *The Cambridge Companion to Tacitus*, ed. A.J. Woodman, Cambridge 2009, 253-68.
- Gallardo S., *What Boris Johnson can learn from Pericles*, <https://www.politico.eu/article/boris-johnson-learn-pericles/> [23.03.2020].
- Grafton A., *What Was History? The art of history in early modern Europe*, Cambridge 2007.
- Grote G., *A History of Greece*, London 1907.
- Gustafson L.F., *Thucydides' Theory of International Relations: a lasting possession?*, Baton Rouge 2000.
- Hamilton A., *The Union as a Safeguard Against Domestic Faction and Insurrection*, The Federalist no. 9, 1787.
- Hanink J., *The Classical Debt: Greek antiquity in an age of austerity*, Cambridge MA 2017.
- Hanson V.D., *The Case for Trump*, New York 2019.
- Hawthorn G., *Thucydides on Politics: back to the present*, Cambridge 2014.
- Hesk J., *Greek thinking, fast and slow: Euripides and Thucydides on deliberation and decision-making*, "Durham Institute of Advanced Study" 2017/8, 2-18.
- Hesk J., *Thucydides in the twentieth and twenty-first centuries*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Malden MA 2014, 218-37.
- Higgins C., *The time a second referendum saved thousands of lives*, *Prospect* 18/10/18, <https://www.prospect-magazine.co.uk/magazine/the-time-a-second-referendum-saved-thousands-of-lives> [18.10.2018].
- Hobbes T., *Leviathan* [1651], ed. R. Tuck, Cambridge 1991.
- Hobbes T., *To the Readers*, [in:] *Eight Books of the Peloponnesian War Written by Thucydides the Son of Olorus: Interpreted with Faith and Diligence Immediately out of the Greek by Thomas Hobbes*, London 1629; Reprinted in: *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, Vols. VIII-IX, London 1853.
- Hoekstra K., *Thucydides and the bellicose beginnings of modern political theory*, [in:] *Thucydides and the Modern World: reception, reinterpretation and influence*, eds. K. Harloe, N. Morley, Cambridge 2012, 25-54.
- Jackson V., *Book review roundtable: is war with China coming?*, <https://tnsr.org/roundtable/war-with-china-contrasting-visions/> [01.11.2017].
- Jaffe S., *America vs. China: is war simply inevitable?*, <http://nationalinterest.org/feature/america-vs-china-war-simply-inevitable-14114> [18.10.2015].
- James VI of Scotland, *Basilikon Doron* [1599], ed. C. Howard McIlwain, Cambridge 1918.
- Johnson B., *Interview on Talk Radio, 25th June 2019*, <https://talkradio.co.uk/news/boris-johnson-talkradio-interview-19062531433> [25.06.2019].
- Johnson L.M., *Thucydides, Hobbes and the Interpretation of Realism*, DeKalb 1993.
- Koselleck R., *Futures Past: on the semantics of historical time*, trans. K. Tribe, Chicago 2004.
- Lebow R.N., *The Tragic Vision of Politics: laws, interests and orders*, Cambridge 2003.
- Lebow R.N., *Thucydides the Constructivist*, "American Political Science Review" 2001/95: doi:10.1017/S0260210500010275, 547-60.
- Lebow R.N., Strauss B.S., *Hegemonic Rivalry: from Thucydides to the Nuclear Age*, Boulder 1991.
- Liu Si, *"Thucydides Trap" dangerous theory concerning US-China relations: scholar*, http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380302.htm [20.06.2017].
- Londoner's Diary: Jeremy Corbyn's Romantic notions traced back to Percy Shelley*, <https://www.standard.co.uk/news/londoners-diary/londoners-diary-jeremy-corbyns-romantic-notions-traced-back-to-percy-shelley-a3541276.html> [17.05.2017].
- Lord L., *Thucydides and the World War*, Cambridge 1945.

- Mackie C., *Can we learn from Thucydides' writings on the Trump of ancient Athens?*, <http://theconversation.com/can-we-learn-from-thucydides-writings-on-the-trump-of-ancient-athens-63391> [07.08.2016].
- Marcus J., *Could an ancient Greek have predicted a US-China conflict?*, <https://www.bbc.co.uk/news/world-47613416> [25.03.2019].
- Markovits E., *Trump "tells it like it is". That's not necessarily a good thing for democracy*, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/03/04/trump-tells-it-like-it-is-thats-not-necessarily-a-good-thing-for-democracy/?utm_term=.7145e24b0791 [04.03.2016].
- Morefield J., *Empires Without Imperialism: Anglo-American decline and the politics of deflection*, Oxford 2014.
- Morley N., *Contextualism and universality in Thucydidean thought*, [in:] *Thucydides and Political Order: concepts of order and the History of the Peloponnesian War*, eds. C. Thauer, C. Wendt, Basingstoke-New York, 23-40.
- Morley N., *Counterfactualism and anticipation*, [in:] *Handbook of Anticipation: Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, ed. R. Poli, Cham 2017, 595-613.
- Morley N., *How Thucydides helps explain Greece's problems with Germany*, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/04/09/how-thucydides-helps-explain-greeces-problems-with-germany/?utm_term=.dldee3a45ec4 [09.04.2015].
- Morley N., *Legitimizing war and defending peace: Thucydides in the First World War and after*, "Classical Receptions Journal" 2018/4, 415-34.
- Morley N., *The many and the few*, <https://thesphinxblog.com/2017/05/10/the-many-and-the-few/> [10.05.2017].
- Morley N., *Thucydides and contemporary politics: a syllabus*, <https://eidolon.pub/thucydides-and-contemporary-politics-a-syllabus-b169c8e7c41a> [01.09.2017].
- Morley N., *Thucydides and the Idea of History*, London 2014.
- Morley N., *Thucydides is a virus*, <https://eidolon.pub/thucydides-is-a-virus-61de9dc72a85> [09.04.2020].
- Morley N., *Thucydides Quote Unquote*, "Arion" 2013/3, 11-36.
- Nippel W., *Ancient and Modern Democracy: two concepts of liberty?*, trans. K. Tribe, Cambridge 2016.
- Nwanevu O., *Steve Bannon boasts about his love of Thucydides for all the wrong reasons*, http://www.slate.com/blogs/the_slates/2017/06/21/steve_bannon_likes_thucydides_for_all_the_wrong_reasons.html [21.06.2017].
- Ober J., *Thucydides and the invention of political science*, [in:] *Brill's Companion to Thucydides*, eds. A. Renakos, A. Tsakmakis, Leiden 2006, 131-60.
- Ober J., *Thucydides Theoretikos / Thucydides Histor: realist theory and the challenge of history*, [in:] *War and Democracy: a comparative study of the Korean War and the Peloponnesian War*, eds. D. McCann, B.S. Strauss, New York-London, 2001, 273-306; reprinted in: *Thucydides (Oxford Readings in Classical Studies)*, ed. J.S. Rusten, Oxford 2009, 434-78.
- Ober J., Perry T.J., *Thucydides as a prospect theorist*, "Polis" 2014/31, 206-32.
- Oliver C., *Britain needs a last-minute Greek lesson*, <https://www.politico.eu/article/britain-brexite-greece-needs-a-last-minute-greek-lesson/> [26.02.2019].
- Orwin C., *The Humanity of Thucydides*, Princeton 1994.
- Osborne T., *What Thucydides can teach us about populism: impromptu reflections in memory of Geoffrey Hawthorn*, https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/documents/Working%20Paper%2001_17_TO.pdf [2017].
- Rachman G., *Destined for war? China, America and the Thucydides Trap*, <https://www.ft.com/content/0elac020-1490-11e7-b0c1-37e417ee6c76> [30.03.2017].
- Ruback T.J., *Ever since the days of Thucydides: on the textual origins of IR theory*, [in:] *The Ashgate Research Companion to Modern Theory, Modern Power, World Politics*, eds. S.G. Nelson, N. Soguk, New York 2016, 37-54.

- Ruback T.J., *Thucydides Our Father, Thucydides Our Shibboleth*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Malden MA 2015, 406-24.
- Russell R.L., *If conflict comes to Europe, America should go "covert"*, <https://nationalinterest.org/feature/if-conflict-comes-europe-america-should-go-covert-10457> [14.05.2014].
- Sahlins M., *Apologies to Thucydides: understanding history as culture and vice versa*, Chicago 2004.
- Slomp G., *Hobbes, Thucydides and the three greatest things*, "History of Political Thought" 1990/4, 565-86.
- Stray C., "Thucydides or Grote?" *Classical disputes and disputed classics in nineteenth-century Cambridge*, "Transactions of the American Philological Association" 1997/127, 363-371.
- Sullivan J.J., *Hobbes and his contemporaries*, [in:] *A Handbook to the Reception of Thucydides*, eds. Ch. Lee, N. Morley, Malden MA 2015, 241-60.
- Swift L., *Ancient brainfade: politicians of the past also had trouble trying to be "just like us"*, <https://the-conversation.com/ancient-brainfade-politicians-of-the-past-also-had-trouble-trying-to-be-just-like-us-40791> [27.04.2015].
- Turner A., *Thucydides, groupthink, and the Sicilian Expedition Fiasco*, [in:] *Psychology and the Classics: a dialogue of disciplines*, eds. J. Lauvers, H. Schall, J. Opsomer, Berlin-Boston 2018, 255-70.
- Tusk D., *Speech at the Athens Democracy Forum, 9th October 2019*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/10/09/speech-by-president-donald-tusk-at-the-athens-democracy-forum-2019/> [09.10.2019].
- Varoufakis Y., *And the Weak Suffer What They Must? Europe, austerity and the threat to global stability*, London 2016.
- Waldron A., *There is no Thucydides Trap*, <http://www.straitstimes.com/opinion/there-is-no-thucydides-trap> [18.06.2017].
- Welch D.A., *Why International Relations theorists should stop reading Thucydides*, "Review of International Studies" 2003/3, 301-319.
- Zaka S., *South Asia in Thucydides Trap*, <https://dailytimes.com.pk/202932/south-asia-thucydides-trap/> [16.02.2018].

THUCYDIDES AND THE POLITICS OF TRUTH

S u m m a r y

Populism, fake news, international rivalries and plague: contemporary events seem to many commentators to echo those described by the ancient Greek historian Thucydides. There is a long tradition of seeing Thucydides as an authority on the present and future as well as the past. This is understood in different ways: historians emphasise the importance of historical knowledge, social scientists see him as a pioneer in normative political theory. His work invites such comparisons, and promises to be 'useful' – not as a source of abstract principles of human behaviour, but as a learning experience, understanding the importance of accurate knowledge about the world and the many ways in which human reasoning can go wrong.

Keywords: Thucydides, history, politics, classical reception

TUKIDYDES I POLITYKA PRAWDY

Streszczenie

Populizm, fake news, rywalizacja międzynarodowa i plaga: dla wielu komentatorów współczesne wydarzenia wydają się odbijać te, które opisał starożytny grecki historyk Tukidydes. Istnieje już długa tradycja postrzegania Tukidydesa jako autorytetu zarówno względem teraźniejszości i przyszłości, jak i przeszłości, co rozumie się na różne sposoby: historycy podkreślają wagę wiedzy historycznej, badacze specjalizujący się w naukach społecznych widzą go jako pioniera normatywnej teorii polityki. Jego dzieło zachęca do takich porównań i przekonuje o swej „użyteczności” – nie jako źródło abstrakcyjnych zasad ludzkiego zachowania, lecz jako doświadczenie w uczeniu się, zrozumienie wagi właściwej wiedzy o świecie i wielu sytuacji, w których ludzkie myślenie może okazać się błędne.

Słowa kluczowe: Tukidydes, historia, polityka, recepcja starożytności

Andrzej Dudziński
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0003-1519-7478

WSPÓŁCZESNE STUDIA NAD DIODOREM SYCYLIJSKIM*

„Biblioteka Historyczna” Diodora Sycylijskiego jest jednym z najważniejszych źródeł naszej wiedzy o historii starożytnego świata¹. Wartość i wiarygodność tego dzieła była często oceniana bardzo krytycznie. Ostatnie trzy dekady przyniosły jednak szereg nowych ustaleń i nowych sposobów patrzenia zarówno na samego Diodora, jak i na jego dzieło. Celem niniejszego artykułu jest dokonanie przeglądu najważniejszych nurtów we współczesnych badaniach nad tym autorem.

Zagadnienie oceny Diodora jako autora i historyka, a także znajomość stanu badań nad jego dziełem nabierają szczególnego znaczenia w kontekście publikowania przez Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu kolejnych tomów „Biblioteki Historycznej”². Efektem tego wysiłku będzie udostępnienie całości zachowanej części dzieła Diodora polskiemu czytelnikowi. Tym istotniejsze staje się przybliżenie toczącej się w nauce ożywionej dyskusji na temat tego autora. Dotychczas w polskojęzycznej literaturze Diodor mógł liczyć bowiem na ogół jedynie na dość zdawkowe oraz wysoce krytyczne wobec jego kompetencji wzmianki³.

Sytuację tę w niewielkim jedynie stopniu poprawił wstęp do IV księgi „Biblioteki Historycznej” (pierwszej opublikowanej w całości w języku polskim) pióra Sylwestra Dworackiego⁴. Choć zwięźle przedstawia on zasadnicze problemy związane z korzystaniem z dzieła Diodora, to w znacznej mierze opiera się na klasycznym dziele Stefana Witkowskiego oraz na pracy Klausa Meistersa⁵. Pozycje te, choć niewątpliwie wartościowe, reprezentują tradycyjne podejście do Diodora – nie jest to bynajmniej

* Artykuł przedstawia wyniki badań prowadzonych w ramach finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki projektu badawczego Relacja między teorią a praktyką warsztatu historycznego Diodora Sycylijskiego w świetle „Biblioteki historycznej” (2019/32/C/HS3/00114).

¹ Jak słusznie zauważa Ch. Muntz (*Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, New York 2016, s. 14), jest to najdłuższy zachowany grecki tekst historiograficzny.

² Do chwili obecnej opublikowane zostały już księgi I-V, XI-XX oraz tom zawierający zachowane fragmenty ksiąg VI-X. Najnowszy tom to właśnie Diodor Sycylijski, *Od mitu do historii, Fontes Historiae Antiquae* L, tłum. S. Dworacki, A. Pawlaczyk, Poznań 2020.

³ Zob. np. B. Bravo, E. Wipszycka, *Historiografia antyczna*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I, Warszawa 1985, s. 68-69; E. Wipszycka, *Część trzecia. Wiek IV*, [w:] *Historia starożytnych Greków*, B. Bravo et al., t. II, Warszawa 2009, s. 238, czy lapidarna opinia K. Korusa (*Grecka proza poklasyczna*, Kraków 2003, s. 171) na temat Diodora: „Popularyzator historii, chociaż sam sensu stricto historykiem nie był”.

⁴ Diodor Sycylijski, *Czyni i dzieła herosów i półbogów, Fontes Historiae Antiquae* XVI, tłum. S. Dworacki, Poznań 2010, s. 7-19.

⁵ S. Witkowski, *Historiografia grecka*, t. III, Kraków 1927; K. Meister, *Die griechische Geschichtsschreibung. Von dem Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Stuttgart-Berlin-Köln 1990.

zarzut, bowiem druga z nich została opublikowana w tym samym roku co praca Kennetha Sacksa, której ogłoszenie drukiem stanowi dogodną cezurę w badaniach nad „Biblioteką Historyczną”⁶. Monografi Sacksa Dworacki poświęca zresztą osobny akapit, w którym poprzestaje jednak jedynie na zwięzłym przeglądzie podejmowanych przez nią zagadnień. W tej sytuacji najlepszym przedstawieniem w języku polskim toczącej się na temat Diodora dyskusji, uwzględniającym różne punkty widzenia, pozostaje wstęp Gościwita Malinowskiego poprzedzający wydanie dzieła Agatarchidesa z Knidos⁷, choć siłą rzeczy koncentruje się on tylko na wybranych, istotnych z punktu widzenia badań nad Agatarchidesem zagadnieniach. Wydaje się zatem, że uzasadniona będzie próba nieco szerszego przedstawienia współczesnych badań nad Diodorem Sycylijskim⁸.

Najważniejsze publikacje poświęcone Diodorowi

Ostatnie trzy dekady przyniosły wzrost zainteresowania Diodorem i jego dziełem. Przełożyło się to na szereg publikacji obejmujących także edycje i tłumaczenia „Biblioteki Historycznej”. Obok wydania polskiego wspomnieć należy zwłaszcza o bilingwicznym, grecko-francuskim wydaniu krytycznym wydawnictwa Les Belles Lettres (kolekcja Budé). Każda z zachowanych w całości ksiąg publikowana jest w osobnym tomie, a także opatrzona wstępem i aparatem krytycznym. Podobnie jak w przypadku polskiego wydania, za poszczególne księgi odpowiadają różni badacze. Na szczególną uwagę zasługuje wydanie księgi I z generalnym wstępem do dzieła Diodora piora François Chamoux⁹. Warto w tym miejscu wspomnieć również o tłumaczeniu na język angielski księgi XI i początku księgi XII, obejmujących okres pięćdziesięciole-

⁶ K. Sacks, *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton 1990. W tym miejscu wspomnieć należy również o opublikowanych nieco wcześniej artykułach Catherine Rubincam, która w systematyczny sposób podjęła szereg bardzo podstawowych zagadnień związanych z dziełem Diodora, takich jak organizacja dzieła (C. Rubincam, *The organization and composition of Diodoros' Bibliotheke*, EMC/CV 31, s. 313-328) czy wykorzystanie wewnętrznych odniesień (*eadem*, *Cross-References in the "Bibliotheke Historike" of Diodoros*, *Phoenix* 43.1, s. 39-61).

⁷ Agatarchides z Knidos, *Dzieje*, tłum. G. Malinowski, Wrocław 2007, s. 90-96.

⁸ W języku angielskim aktualnym i zwięzłym wprowadzeniem do współczesnego stanu badań nad Diodorem jest L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, *Introduction*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliotheke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 3-12. W języku włoskim funkcję taką pełnić może rozdział D. Ambaglio (*Diodoro Siculo*, [w:] *Storici greci d'Occidente*, red. R. Vattuone, Bologna 2002, s. 301-338), z obszernym opisem wcześniejszej literatury (s. 332-338).

⁹ F. Chamoux, *Introduction générale*, [w:] *Diodore de Sicile: Bibliothèque Historique. Introduction générale, Livre I*, ed. F. Chamoux, Paris 1993, s. I-LXXVII. Na wydanie oczekują jeszcze księgi IV i XIII. Warto zwrócić uwagę na cztery tomy zawierające fragmenty niezachowanych w całości ksiąg Diodora – fragmenty te zostały bowiem gruntownie przejrane i sposób ich traktowania różni się niekiedy znacząco od poprzednich wydań.

cia między wojnami perskimi a wojną peloponeską, autorstwa Petera Greena¹⁰. Autor opatrzył je bogatym komentarzem historycznym, starając się podejść do Diodora i jego dzieła bez uprzedzeń, jakie jego zdaniem charakteryzowały większość wcześniejszych badaczy. Dla historyków zainteresowanych dziejami Sycylii użytecznym wsparciem (choćby w kontekście bibliografii) może być tłumaczenie na język włoski fragmentów „Biblioteki” opisujących dzieje tej wyspy, zebranych, przełożonych i opatrzonych komentarzem przez Calogero Micciché¹¹. Podobny charakter ma również praca Jana Stronka „Semiramis’ Legacy. The History of Persia According to Diodorus of Sicily”, zbierająca fragmenty dotyczące Persji – poprzedzona jest ona jednak znacznie bardziej rozbudowanym wstępem wprowadzającym czytelnika w problemy związane z dziełem Diodora¹².

Osobną kategorię publikacji stanowią komentarze do poszczególnych ksiąg „Biblioteki Historycznej”. W tej grupie wyróżnia się zwłaszcza ambitny projekt włoskich uczonych, początkowo pod kierownictwem Delfino Ambaglio, którzy przygotowują komentarze do wszystkich zachowanych ksiąg. Serię poprzedziła publikacja tomu „Diodoro Sicilo. Introduzione generale”, który zawierał wprowadzenie do tego historyka, a także omówienie transmisji zachowanego tekstu i zagadnień chronologicznych¹³. Komentarze do niektórych ksiąg „Biblioteki Historycznej” pojawiły się również w języku niemieckim, a także (do księgi XV) angielskim¹⁴.

Ostatnie trzy dekady przyniosły również nowe monografie poświęcone Diodorowi. Wspomnianą wyżej pracę Sacksa można w tym kontekście bez przesady uznać za pionierską¹⁵. Wśród nowych opracowań wspomnieć należy monografie „La Biblioteca storica di Diodoro Sicilo. Problemi e metodo” autorstwa D. Ambaglio oraz „Diodor

¹⁰ Diodorus Siculus, *Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006.

¹¹ Diodoro Sicilo, *L'isola più bella. La Sicilia nella „Biblioteca Storica” di Diodoro Sicilo*, tłum. i red. C. Micciché, Caltanissetta 2015.

¹² J. Stronk, *Semiramis’ Legacy. The History of Persia According to Diodorus of Sicily*, Edinburgh 2017.

¹³ D. Ambaglio, F. Landucci, L. Bravi, *Diodoro Sicilo, Biblioteca storica. Commento storico. Introduzione generale*, Milano 2008 (dalej: *Introduzione generale*). Niestety, jak dotychczas ukazały się jedynie komentarze do ksiąg IV, VI-VIII, XIII, XVII, XVIII, XXXI i jako ostatni (w 2017 r.) do ksiąg XXIII-XXIV. Pozostaje mieć nadzieję, że ten ambitny i potrzebny projekt będzie kontynuowany.

¹⁴ P.J. Stylianou, *A historical commentary on Diodorus Siculus book 15*, Oxford 1998. Niemieckie komentarze są publikowane wraz z tłumaczeniami stosownych części tekstu „Biblioteki Historycznej” na język niemiecki: Diodoros, *Griechische Weltgeschichte*, tłum. O. Veh et al., 10 tomów, Stuttgart 1992-2009.

¹⁵ Wcześniejsze publikacje monograficzne dotyczące Diodora obejmowały głównie komentarze do „Biblioteki Historycznej” (K. Meister, *Die sizilische Geschichte bei Diodor von den Anfängen bis zum Tod des Agathokles*, Munich 1967; A. Burton, *Diodorus Siculus. Book I. A commentary*, Leiden 1972), a nie opracowania poświęcone temu autorowi. W rezultacie praca Sacksa była bodaj pierwszym opracowaniem o takim charakterze od czasów fundamentalnej pracy Ch.A. Volquardsena, *Untersuchungen über die Quellen der griechischen und sizilischen Geschichten bei Diodor, Buch XI bis XVI*, Kiel 1868.

und seine »Bibliothek«: Weltgeschichte aus der Provinz” Michaela Rathmanna, prezentujące nadal bardzo tradycyjne podejście¹⁶. Odmienny charakter mają prace „Diodorus’ Mythistory and the Pagan Mission” Iris Sulimani oraz „Diodorus Siculus and the Late Republic” Charlesa Muntza¹⁷. Obie monografie podejmują wprawdzie generalne problemy związane z tym autorem, jego sposobem pracy i wiarygodnością jego dzieła, ale jednocześnie w swoich rozważaniach koncentrują się na pierwszych pięciu księgach „Biblioteki Historycznej”, starając się znaleźć nowe sposoby ich interpretacji.

Ten krótki przegląd nie mógłby być kompletny bez wspomnienia o tomie pokonferencyjnym „Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the *Bibliothèque*”, przygotowanym po konferencji „Diodorus Siculus: Shared Myths, World Community and Universal History”, która odbyła się w Glasgow w 2011 r. Tom ten zawiera nie tylko najbardziej aktualne podsumowanie dotychczasowych badań, ale również szereg niezwykle interesujących studiów szczegółowych, przygotowanych przez osoby reprezentujące bardzo różne podejścia do badań nad Diodorem i jego dziełem¹⁸.

Najważniejsze nurty we współczesnych badaniach nad Diodorem Sycylijskim

Sama liczba nowych publikacji dotyczących Diodora wskazuje na to, że stał się on w ostatnim czasie przedmiotem ożywionej dyskusji, w której wyróżnić można dwa podstawowe nurty. Pierwszy z nich to kontynuacja wcześniejszych badań, utrzymanych w duchu tradycyjnej *Quellenforschung* i koncentrujących się na identyfikacji źródeł każdego passusu „Biblioteki Historycznej”. W drugim zaś w centrum zainteresowania znajduje się sam Diodor i jego dzieło¹⁹. W obrębie tego nurtu wyróżnić można również kilka charakterystycznych podejść i problemów.

Tradycyjna *Quellenforschung*

Quellenforschung nadal stanowi jeden z najważniejszych nurtów badawczych w studiach nad Diodorem, o ile nie wręcz dominujący. Z całą jednak pewnością wywiera przemożny wpływ na badania historyczne prowadzone w oparciu o „Bibliotekę Hi-

¹⁶ D. Ambaglio, *La Biblioteca storica di Diodoro Siculo. Problemi e metodo*, Como 1995; M. Rathmann, *Diodor und seine „Bibliothek“: Weltgeschichte aus der Provinz*, Berlin 2016.

¹⁷ I. Sulimani, *Diodorus’ Mythistory and the Pagan Mission*, Leiden 2011; Ch. Muntz, *Diodorus Siculus...*

¹⁸ L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan red., *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothéque*, Leuven-Paris-Bristol 2018 (dalej: *Diodoros of Sicily*). Poza tym warto zwrócić uwagę na zbiór bardzo ciekawych, poświęconych Diodorowi artykułów hiszpańskich uczonych, opublikowanych wcześniej w innych miejscach – J. Lens Tuero red., *Estudios Sobre Diodoro de Sicilia*, Grenada 1994.

¹⁹ Niekiedy – jak w przypadku Sacksa (*Diodorus Siculus...*, s. 7-8) – oznacza to całkowitą rezygnację z angażowania się w dyskusje na temat źródeł, z których korzystał Diodor.

storyczną”. U jego podstaw leżał szereg sformułowanych jeszcze w XIX w. przekonań²⁰. Po pierwsze, dzieło Diodora miało być zaledwie kompilacją prac jego poprzedników, które on sam jedynie kopiował, przenosząc do swojego dzieła charakterystyczne cechy każdej z nich. Po drugie, miał on wykorzystywać tylko jedno dzieło na raz, podążając za nim tak długo, jak to możliwe i zmieniając je jedynie wtedy, gdy było to niezbędne. Trzecim, na ogół niewypowiedzianym założeniem było to, że źródła Diodora były pracami lepszymi i bardziej wartościowymi niż jego „Biblioteka Historyczna”²¹. Stąd też zainteresowanie badaczy kierowało się zwłaszcza w stronę identyfikacji i – w miarę możliwości – odtworzenia zaginionych dzieł, na których opierał się Diodor. Takie dążenie doprowadziło do paradoksalnej sytuacji, w której im bardziej biernym i bezrefleksyjnym kopistą miał być Diodor, tym więcej fragmentów jego dzieła można było przypisać wcześniejszym autorom i wykorzystać w badaniach nad nimi²². Stąd też baczna uwagę badacze zwracali na pojawiające się w tekście „Biblioteki” powtórzenia, upatrując w nich świadectwa zmiany źródeł.

Współczesne podejście do *Quellenforschung* jest zdecydowanie bardziej zniuansowane. Z jednej strony wielu autorów podtrzymuje bardzo krytyczną opinię na temat warsztatu i możliwości intelektualnych Diodora²³, zaś inni podtrzymują zasadność przynajmniej niektórych założeń *Quellenforschung*²⁴. Z drugiej strony nawet badacze uznający wartość tego podejścia i uważający je za najbardziej stosowną metodę

²⁰ Fundamentalną rolę w tym procesie odegrała wspomniana wyżej praca Volquarsena – zob.: przyp. 15.

²¹ W tym miejscu odnotować należy głos V. Parkera (*Errors and Doubts: Reconstructing Ephorus and Appreciating Diodoros*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 189–206), który, podtrzymując bardzo krytyczną opinię o walorach Diodora jako historyka, na przykładzie Efora z Kyme, zwraca uwagę, że tym bardziej część błędów może obciążać źródła, na których oparł się Diodor.

²² Stąd pojawiały się kolejne monografie poświęcone zaginionym historykom, pisane w dużej mierze w oparciu o tekst „Biblioteki Historycznej” (zob. np. G.L. Barber, *The Historian Ephorus*, Chicago 1935; J. Hornblower, *Hieronymus of Cardia*, Oxford 1981; L. Pearson, *Greek Historians of the West: Timaeus of Tauromenium and his Predecessors*, Atlanta 1987, a ostatnio C.A. Baron, *Timaeus of Tauromenium and Hellenistic Historiography*, Cambridge 2013), podczas gdy sam Diodor – redukowany coraz skuteczniej do roli kopisty – stawał się coraz mniej interesujący. Mechanizm ten wpływał na podejście badaczy do dzieła Diodora – zob.: J. Lens Tuero (*On Textual and Non Textual Quotations from Historical Works*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 226).

²³ D. Ambaglio (*Introduzione alla Biblioteca storica di Diodoro*, [w:] D. Ambaglio, F. Landucci, L. Bravi, *Introduzione generale*, s. 22) nazywa go „księciem epitomatorów. P.J. Stylianou (*op. cit.*, s. 1) już na wstępie nazywa Diodora „drugorzędnym epitomatorem, który używał pierwszorzędnych źródeł”, a następnie również „ledwie epitomatorem, a w dodatku niekompetentnym” (*op. cit.*, s. 49), którego charakteryzowały „niekompetencja, brak uwagi i ignorancja” (*op. cit.*, s. 137); M. Rathmann (*op. cit.*, s. 350–353) stwierdzał, że „Diodor był złym historykiem i skromnym pisarzem” oraz przypisywał braki jego dzieła „życiorysowi autora i jego kiepskiej edukacji: Diodorowi brakowało umiejętności metodologicznych, a zapewne również możliwości intelektualnych, by przeprowadzić przenikliwą analizę swoich czasów”.

²⁴ Zob. np. S. Wallace, *Implied Motivation in Diodorus' Narrative of the Successors*, [w:] A. Meeus red., *Narrative in Hellenistic Historiography*, „Histos” Suppl. 8 (2018), s. 69–114. Szereg rozważań szczegółowych, w znakomitej większości poświęconych problematyce źródeł Diodora, znaleźć można w wydawnictwie pokonferencyjnym E. Galvagno, C. Mole Ventura red., *Mito – Storia – Tradizione. Diodoro Siculo e la storiografia classica*, Catania 1991. Sama konferencja miała miejsce w 1984 r.

badania dzieła Diodora zdają sobie sprawę z jej ograniczeń – jak słusznie zauważył D. Ambaglio, jeżeli jeden i ten sam passus „Biblioteki Historycznej” przypisywany jest niekiedy pięciu różnym źródłom, to znaczy, że na jeden przykład (być może) dobrze przeprowadzonej *Quellenforschung* przypadają cztery przykłady na pewno błędne²⁵.

Obecnie fundamentalne znaczenie *Quellenforschung* w badaniach nad Diodorem zasadza się na dwóch filarach: sile dotychczasowej tradycji i utartych przez lata schematów oraz na charakterze publikacji przygotowywanych w tym duchu. Podejście to jest bowiem najsilniej reprezentowane w komentarzach, które mają w założeniu pomagać historykom i innym badaczom w pracy z tekstem „Biblioteki Historycznej”²⁶. Fakt ten jest rzecz jasna zrozumiały, biorąc pod uwagę charakter tego rodzaju tekstów, które z natury dzielą całość dzieła na fragmenty dotyczące konkretnego zagadnienia, następnie opatrując je komentarzem. W przypadku dzieła takiego jak „Biblioteka Historyczna”, do której przyłągnięła opinia kompilacji, refleksja nad wykorzystanym w danym passusie źródłem jest naturalna i często oczekiwana. Jednocześnie jednak utrwała ona wizerunek Diodora jako kopisty lub epitomatora, którego wkład w kształt i wymowę własnego dzieła był bardzo ograniczony²⁷. Ma to szereg dalej idących konsekwencji, bowiem uznanie tego historyka za bezrefleksyjnego kopistę lub nieuważnego epitomatora pozwala na wytłumaczenie wszelkich problemów historycznych czy alternatywnych wersji wydarzeń, poprzez przypisanie ich bądź jego własnej niekompetencji, bądź też sympatiom lub antypatiom autora, na którego pracy miałby się on w danej części dzieła opierać²⁸. W efekcie *Quellenforschung* dostarcza wygodnego i pozornie solidnie ugruntowanego narzędzia, które pozwala historykom uzasadnić, dlaczego wersji wydarzeń przedstawionej przez Diodora nie należy dawać wiary.

Współczesna krytyka *Quellenforschung*

Choć poszczególne założenia leżące u podstaw *Quellenforschung* od dawna budziły wątpliwości, dopiero ostatnie trzy dekady przyniosły bardziej systematyczną kryty-

²⁵ D. Ambaglio, *La Biblioteca...*, s. 9.

²⁶ Zob. np. D. Ambaglio, *Diodoro Siculo. Biblioteca Storica libro XIII. Commento storico*, Milano 2008; P.J. Stylianou, *op. cit.* i inni. Pewnym wyjątkiem pozostaje pod tym względem komentarz A. Burton, *op. cit.*

²⁷ Zob. np.: tom pokonferencyjny D. Ambaglio red., *συνοψαφή Atti del Convegno "Epitomati ed epitomatori: il crocevia di Diodoro Siculo"*, Pavia, 21-22 aprile 2004, Como 2002.

²⁸ Prowadzi to do sytuacji, w której *defacto* wszelkie opinie wyrażone w tekście „Biblioteki” traktowane są raczej jako poszlaki pozwalające na zidentyfikowanie autora źródła, a nie własny głos Diodora. W rezultacie nadal często spotkać można sytuacje, w których Diodor utożsamiany jest z autorem źródła – por. np. „Diodorus/Timaeus” wykorzystywane przez R. Milesa (*Carthage Must be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London 2010) np. na s. 141. W sytuacji, w której wiele z tych atrybucji jest niepewnych lub opartych na wątplych przesłankach, pozostawia to współczesnym badaczom dużą swobodę interpretacji i „korekty” tekstu „Biblioteki”.

kę tego podejścia²⁹. Wyróżnić można dwie zasadnicze osie krytyki *Quellenforschung*. Z jednej strony, niektórzy badacze otwarcie podważają fundamentalne założenia dotyczące charakteru dzieła Diodora i metody jego pracy, z drugiej zaś szereg nowszych badań nad konkretnymi przykładami również świadczy przeciwko dotychczas „pewnym” identyfikacjom.

Szczegółową analizę rozwoju badań nad źródłami Diodora, ich sił i słabości oraz użyteczności z perspektywy badań nad zaginionym dziełem Efora z Kyme przedstawił w swojej monografii poświęconej temu autorowi Giovanni Parmeggiani³⁰. Żarliwą krytykę tradycyjnego podejścia, a zwłaszcza leżących u jego podstaw założeń, przedstawił też z charakterystyczną dla siebie swadą P. Green we wstępie do swojego tłumaczenia XI i części XII księgi „Biblioteki”³¹.

Wśród badań koncentrujących się na konkretnych częściach „Biblioteki” lub konkretnych autorach wymienić należy analizę źródeł I księgi autorstwa Ch. Muntza, który zakwestionował powszechnie przyjętą atrybucję tej części dzieła Diodora Hekatajosowi z Miletu³². Na uwagę zasługuje również praca Edmonda Lévy’ego, poświęcona opisowi walk pod Pylos i na Sfakterii u Diodora³³. Francuski uczony zauważa, że choć powszechnie uważa się, że w opisie wojny peloponeskiej Diodor opierał się wyłącznie na dziele Efora z Kyme, to zachodzą bardzo duże podobieństwa (zarówno w przebiegu opisywanych wydarzeń, jak i w użytych terminach) między opisem tych działań w „Bibliotece Historycznej” a opisem znanym z „Wojny Peloponeskiej” Tukidydesa. Na tej podstawie Lévy doszedł do wniosku, że nie ma podstaw, by doszukiwać się w tym fragmencie wykorzystania jakiegokolwiek źródła pośredniego – np. Efora z Kyme. Tego rodzaju ustalenia uderzają w leżące u podstaw *Quellenforschung* dążenie do maksymalnego ograniczania liczby źródeł, na których opierał się Diodor³⁴. Obecnie wydaje się, że do wielu tradycyjnie uznawanych atrybucji należy podchodzić ze znaczną dozą sceptycyzmu.

Co więcej, równolegle zmianie ulega generalnie podejście do historyków drugiego i kolejnych pokoleń – czyli autorów, którzy opisywali wydarzenia znane sobie głównie z dzieł poprzedników. Kluczowy w tym kontekście jest artykuł Alberta B. Boswortha, który pokazuje mechanizm pracy tych autorów, podkreślając, że choć często zmieniali

²⁹ Podwaliny tej krytyki położyły takie prace jak J. Palm, *Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizilien: ein Beitrag zur Beleuchtung der hellenistischen Prosa*, Lund 1955, który podjął się analizy języka, którym jest napisana „Biblioteka Historyczna”, i wykazał, że jest on jednorodny w przekroju całego dzieła.

³⁰ G. Parmeggiani, *Eforo di Cuma. Studi su storiografia greca*, Bologna 2011, s. 349-394.

³¹ P. Green, *Introduction*, [w:] Diodorus Siculus, *Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006, s. 1-34.

³² Ch. Muntz, *The sources of Diodorus Siculus Book I*, *CQ* 61 (2011), s. 574-594.

³³ E. Lévy, *Diodore de Sicile récrivant Thucydide (D.S. xii, 62.6 -7 et 67, 3-5, versus Thuc. iv, 12.3 et 80)*, „*Ktéma*” 26 (2001), s. 333-341.

³⁴ Zob. również A. Dudziński, *Diodorus' use of Timaeus*, *AHB* 30.1-2 (2016), s. 43-76.

rozłożenie akcentów i interpretacje wydarzeń, to nie ingerowali w warstwę faktograficzną swoich źródeł – nie wymyślali nowych wydarzeń, ewentualnie korygując błędy poprzedników³⁵. W przypadku Diodora przykładem takiej interpretacji może być artykuł Lisy I. Hau, poświęcony fragmentowi „Biblioteki” opartemu na dziele Agatarchidesa z Knidos³⁶. Hau pokazuje, w jaki sposób Diodor wykorzystał materiał źródłowy, by wydobyć z niego i podkreślić te elementy, które były dla niego istotne. Autorka zwraca również uwagę na fragmenty, w których Diodor zmienił wymowę tekstu Agatarchidesa, jak np. w kwestii mieszkańców Saby w Arabii Szczęśliwej (Diod. III.47.8, por. Phot. cod. 250 459a), gdzie przekierował ostrze moralizowania ze zgubnego wpływu luksusu na chciwość sąsiadów.

Tematy, motywy i lekcje moralne w „Bibliotece Historycznej”

Niezależnie od poglądów na sposób wykorzystania źródeł większość badaczy przyznaje obecnie, że realizując swój projekt, Diodor zwracał szczególną uwagę na niektóre aspekty, często związane z elementami moralizatorskimi³⁷. Dużą część dyskusji nad „Biblioteką Historyczną” koncentruje się na badaniu tych właśnie aspektów dzieła, głównie ze względu na to, że w największej mierze odzwierciedlają one poglądy i priorytety tego autora³⁸.

Wśród głównych motywów przewijających się w całej „Bibliotece Historycznej”, poza popularnym w epoce hellenistycznej motywem losu (τύχη), najczęściej podkreśla się m.in. pochwałę łagodności (ἐπιεικεία) i życzliwości (φιλανθρωπία), a także to, ile uwagi Diodor poświęcał ubogim i cierpiącym³⁹. Diodor często podkreślał również inne aspekty stosunku władców do poddanych, a zwycięzców do pokonanych, takie jak zapewnienie swobody wypowiedzi (παρησιία) i niezalamywanie się po porażkach oraz niewywyższanie się po sukcesach⁴⁰.

³⁵ A.B. Bosworth, „Plus ça change...”. *Ancient Historians and their Sources*, *ClAnt* 22.2 (2003), ss. 167-198.

³⁶ L.I. Hau, *Diodoros' Use of Agatharchides' Description of Africa*, [w:] *Histoire et géographie chez les auteurs grecs (République et Empire)*, red. M. Coltelloni-Trannoy, S. Morlet, Paris 2019, s. 27-41. Dzieło Agatarchidesa znany również ze skrótu dokonanego przez Focjusza. Paralele między oboma tekstami są na tyle znaczne, że nie ulega wątpliwości, iż Diodor polegał w tym miejscu właśnie na tym autorze.

³⁷ W generalnym *proemium* do „Biblioteki Historycznej” Diodor zdecydowanie podkreśla dydaktyczną rolę historii, zgodną ze stoickimi ideałami (Diod. I 1-3).

³⁸ Konsekwentne podkreślanie roli historii w wychowaniu pokazuje np.: J.M. Camacho Rojo, *En torno a Diodoro de Sicilia y su concepción moralizante de la historia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 63-69.

³⁹ Zob. np. I. Sulimani, *Diodorus' Mythistory...*, s. 57-108. O *Týche* zob. J.M. Camacho Rojo, *El concepto de Týche en Diodoro de Sicilia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 81-95. O współczuciu wobec cierpiących zob. L.I. Hau, *Diodoros' Use of Agatharchides'...*

⁴⁰ Παρησιία zob. K. Sacks, *Diodoros of Sicily and the Hellenistic Mind*, [w:] *Diodoro sof Sicily*, s. 43-64; stosunek do losu zob. J.M. Camacho Rojo, *Actitudes del hombre frente a la Týche en la Biblioteca*

Wątki moralizujące są szczególnie powszechne w pierwszych sześciu księgach dzieła Diodora, obejmujących mity oraz opisy geograficzne i etnograficzne całego znanego ówczesnie świata. Dostępność różnorodnego materiału i brak ograniczeń, jakie w kolejnych księgach (VII-XL) narzucał przyjęty przez Diodora układ annalistyczny, ułatwiały wydobycie konkretnych elementów. Opisywanie wydarzeń i postaci mitycznych również stwarzało okazję do podkreślania ich zalet – zwłaszcza, że euhemerystyczna wykładnia mitów, którą prezentował Diodor (VI 1.1-3), w większości bóstw upatrywała śmiertelników, którzy swoimi dokonaniem zasłużyli sobie na pamięć i boską cześć potomnych. Stąd też rozważania – zarówno Diodora, jak i współczesnych uczonych studiujących jego dzieło – dotyczące ideałów władcy obejmują nie tylko Aleksandra Wielkiego czy Juliusza Cezara, ale również np. egipskiego władcy Sesosisa⁴¹.

Nie jest to jedyny powód, dla którego część badaczy chętnie analizuje tę część „Biblioteki Historycznej”. Ze względu na większą swobodę autora w zakresie doboru i kompozycji treści niektórzy uczeni szukają w niej różnych możliwości interpretacyjnych: Ch. Muntz dopatruje się w pierwszych księgach komentarza do wydarzeń współczesnych Diodorowi; Iris Sulimani koncentruje się tymczasem na opisach wędrówek bogów i herosów, dostrzegając w nich nie tylko „pogańskich misjonarzy”, ale przede wszystkim odbicie realiów epoki hellenizmu i współczesnej Diodorowi schyłkowej Republiki, z postaciami odpowiednio: Aleksandra Wielkiego i Juliusza Cezara – gigantów, których kariery i osiągnięcia przywoływały współczesnym na myśl bohaterów mitów⁴². Bez wątpienia dzieło Diodora, niezależnie od oceny wartości historycznej informacji w nim zawartych, pozwala na głębsze zrozumienie sposobu myślenia o historii, cywilizacji i kulturze znanego świata u schyłku Republiki Rzymskiej. Diodor – z tego, co wiemy, osobiście zamożny i niezaangażowany bezpośrednio w politykę, a zatem niezobligowany do prezentowania konkretnej wykładni dziejów – oddaje poglądy i gusta swojej epoki⁴³.

Historia de Diodoro de Sicilia, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 97-116; L.I. Hau, *The Burden of Good Fortune in Diodorus of Sicily: A Case for Originality?*, „Historia” 58.2 (2009), s. 171-197.

⁴¹ Por. np. L. Prandi, *A Monograph on Alexander the Great within a Universal History: Diodoros Book XVII*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 175-185. Już K. Sacks (*Diodorus Siculus...*, s. 160-203) sygnalizował, jak dużą rolę w „Bibliotece” odgrywać miała postać Cezara. Należy jednak zaznaczyć, że bardzo ciekawą alternatywną hipotezę wysunął jakiś czas temu P. Goukowsky (*Diodore de Sicile, Pompéien repentí?*, CRAI 148.2(2004), s. 599-622), a rozwinął ostatnio R. Westall (*In Praise of Pompeius: Re-reading the Bibliothek Historike*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 91-127). Autorzy ci twierdzą, że centralną postacią ostatnich ksiąg „Biblioteki Historycznej” był nie Cezar, a Pompejusz.

⁴² Zob. zwłaszcza I. Sulimani, *Diodorus' Mythistory...*, s. 307-333.

⁴³ W kwestii znaczenia i funkcji historii blisko mu na przykład do Cyncerona – zob. A. Meeus, *History's Aims and Audience in the Proem to Diodoros' Bibliothek*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 149-174.

Metody pracy

Świadectwem fundamentalnej zmiany w podejściu do badań nad „Biblioteką Historyczną” jest rosnące zainteresowanie jej autorem, jego metodą pracy i procesem powstawania dzieła, które dotąd uznawano na ogół za niewiele więcej niż źródło fragmentów zaginionych dzieł. Wydaje się, że wiele pracy pozostało nadal do zrobienia w kwestii zrozumienia procesu powstawania „Biblioteki”, poczynwszy od organizacji całego procesu w czasie, aż po kwestie stylu i sposobu konstruowania narracji historycznej oraz podejścia do pewnych toposów historiograficznych.

Problematyce celów, jakie stawiał sobie Diodor, poświęcono w ostatnich latach sporo uwagi. Obok dydaktycznej funkcji historii badacze podkreślają na ogół próbę zebrania całej historii w jednym dziele, porównując „Bibliotekę” do współczesnej, monumentalnej „The Story of Civilization”, wydawanej w latach 1935-1975⁴⁴. Nie należy jej zatem porównywać z dziełami Tukidydesa czy Polibiusza, bowiem Diodor nigdy nie aspirował do rzucenia im rękawicy w kwestii szczegółowości opisu konfliktów, którym poświęcili swoje dzieła⁴⁵. Zdaniem części badaczy, dydaktyczna rola historii czy relatywnie prosty język, jakim napisane jest dzieło Diodora, wskazują na to, że było ono skierowane do mniej przygotowanego czytelnika. Z drugiej jednak strony, część badaczy podkreśla, że przekonanie o dydaktycznej roli historii było powszechne w I w. p.n.e. i że Diodor w rzeczywistości kierował swoje dzieło przede wszystkim do osób, które dzierżyły władzę polityczną bądź wojskową i mogłyby skorzystać w praktyce np. z pouczeń o konieczności łagodnego traktowania poddanych⁴⁶.

Pomimo licznych studiów nad dziełem Diodora organizacja jego pracy i samego procesu pisania „Biblioteki Historycznej” pozostaje przedmiotem dyskusji. Otwarte pozostaje przede wszystkim pytanie o stan ukończenia „Biblioteki”. Choć na ogół przyjmuje się, że praca została zamknięta, to są powody, by wątpić, czy rzeczywiście proces nanoszenia poprawek, o którym wspomina Diodor (I 4.6), został zakończony⁴⁷. Tymczasem odpowiedź na pytania związane z procesem powstawania „Biblioteki” – zarówno w kontekście kwestii tak generalnych jak czas powstawania, etapy pisania czy stan ukończenia dzieła, jak i w kontekście sposobu pracy Diodora nad danym passusem – ma fundamentalne znaczenie choćby dla interpretacji pomyłek, które znajdujemy w dziele Diodora. Klasyczną interpretację rozłożenia procesu pisania „Biblioteki”

⁴⁴ William Durrant, wraz z żoną Ariel Durrant, został w 1968 r. uhonorowany nagrodą Pulitzera za swoje dzieło.

⁴⁵ Zob. P. Green, *Introduction*, s. 13; C. Rubincam, *New and Old Approaches to Diodoros: Can They Be Reconciled?*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 13-14.

⁴⁶ A. Meeus, *op. cit.*, s. 168-172.

⁴⁷ P. Green, *Introduction*, s. 8-9; J. Priestley, *A Question of Sources: Diodoros and Herodotos on the River Nile*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 218; A. Muntz, *Diodorus Siculus...*, s. 217-224.

w czasie przedstawił K. Sacks. Przyjął on, że 30 lat, o których wspomina Diodor, należy podzielić na dwie równe części – czas zbierania materiałów (ok. 60-ok. 46) i proces samego pisania (ok. 46-ok. 30). Ostatnie badania, m.in. Richarda Westalla, otwierają jednak nowe perspektywy badawcze w tym kontekście⁴⁸. Podstawowym problemem jest niespójność samego Diodora, który raz informuje czytelnika, że zamierza doprowadzić „Bibliotekę” do roku 60/59 (I 4.7), by w kolejnym rozdziale zmienić tę datę na 46/45 r (I 5.1)⁴⁹. Z analizy zachowanych fragmentów XL księgi można domniemywać, że w praktyce udało się wypełnić jedynie pierwszą z tych zapowiedzi⁵⁰. Z kolei w księgach III-V Diodor niejednokrotnie zapowiada czytelnikom, że jego dzieło będzie obejmowało dokonania Juliusza Cezara (np. III 38.2; V 21.2). Problem ten C. Rubincam próbowała rozwiązać poprzez postawienie hipotezy, że Diodor pierwotnie planował napisać czterdzieści dwie księgi, jednak pod wpływem wojen domowych zmienił zdanie⁵¹. Rozwiązanie to, w dużej mierze opierające się na rekonstrukcji chronologii powstawania „Biblioteki” Sacksa, nie wydaje się jednak w pełni przekonujące⁵², co wskazuje, że kwestia procesu powstawania „dzieła Diodora” wymaga dalszych badań.

W kwestii konstrukcji narracji historycznej najlepiej przebadanym aspektem jest prawdopodobnie wykorzystanie mów. Choć od czasów Tukidydesa było ono dość powszechne w starożytnej historiografii, to z czasem stało się przedmiotem krytycznej dyskusji, w której Diodor opowiadał się zdecydowanie za ograniczeniem zbędnych mów, które jego zdaniem rozbiły narrację, i dość konsekwentnie stosował się do tego postulatu, pisząc „Bibliotekę”⁵³. L.I. Hau próbowała z kolei zidentyfikować różne rodzaje postaci „narratorów”, które Diodor stosował w swoim dziele⁵⁴. Anali-

⁴⁸ K. Sacks, *Diodorus Siculus...*, s. 169-172; *idem*, *Dating Diodorus' Bibliothek*, *Med. Ant.* I.2 (1998), s. 437-442; R. Westall, *In Praise...*

⁴⁹ Co ciekawe, mimo innej daty w passusie I 5.1, Diodor nadal łączy koniec swojego dzieła z początkiem wojny galijskiej. Różne próby wytłumaczenia tej rozbieżności podsumowali m.in. K. Sacks (*Diodorus Siculus...*, s. 170), J. Lens Tuero (*Sobre la naturaleza de la Biblioteca Histórica de Diodoro de Sicilia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 33-34) i P. Green (*Appendix A: The Terminal Date of the Bibliothek*, [w:] *Diodorus Siculus, Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006, s. 237-241).

⁵⁰ Próba rekonstrukcji XL księgi zob. R. Westall, *In Praise...*, s. 104-107, 127.

⁵¹ C. Rubincam, *How Many Books Did Diodorus Siculus Originally Intend to Write?*, *CQ* 48.1 (1998), s. 229-233.

⁵² Omawianie poszczególnych argumentów wykracza poza zakres niniejszego artykułu. Tu poprzestańmy jedynie na obserwacji, że choć idea, iż Diodor planował podzielić 42 księgi swojego dzieła na heksady, jest atrakcyjna, to nie znajduje odzwierciedlenia w zaproponowanym przez niego opisie treści (I 4.6-7).

⁵³ O wykorzystaniu mów przez Diodora zob. D. Pausch, *Diodoros, the Speeches, and the Reader*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 473-489; Ch. Baron, *The Road Not Taken: Diodoros' Reasons for Including the Speech of Theodoros*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 491-504. Zob. też prawdopodobnie I. Achilli, *Il proemio del libro 20 della Biblioteca Storica di Diodoro Siculo, Koinos Logos: collana di studi di filologia, archeologia, storia, scienza e società del mondo antico*, 5, Lanciano 2012 (*non vidi*).

⁵⁴ L.I. Hau, *Narrator and Narratorial Persona in Diodoros' Bibliothek (and their Implications for the Tradition of Greek Historiography)*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 277-301.

zuje ona cztery passusy dzieła Diodora, pokazując różnice w sposobie prowadzenia narracji między nimi. Jej zdaniem takie spojrzenie na „Bibliotekę” może pozwolić na przesunięcie dyskusji ze źródeł, na jakich opierał się Diodor na sposób, w jaki opowiadał o wydarzeniach. Najciekawszą hipotezę dotyczącą konstrukcji narracji w „Bibliotece Historycznej” przedstawił ostatnio John Walsh, który zasugerował, że opis wojny lamijskiej został napisany w taki sposób, by na przestrzeni kilkunuastu rozdziałów stworzyć wysublimowaną, symetryczną kompozycję pierścieniową⁵⁵. Konstrukcja ta miała opierać się na całej sekwencji postaci i wydarzeń, związanych z zawiązaniem się antymacedońskiego sojuszu, które prowadziły do oblężenia Lamii, a następnie – występując w odwrotnej kolejności – obrazowały rozpad i upadek tegoż⁵⁶. Przyjęcie argumentacji Walsh’a oznaczałoby, że Diodor potrafił zastosować w swoim dziele zaawansowaną technikę narracyjną, służącą zwróceniu uwagi czytelnika na wydarzenie, które uważał za kluczowe (w tym przypadku oblężenie Lamii w Diod. XVIII 13), co z kolei stanowiłoby kolejny argument przeciwko prowadzaniu go do roli epitomatora.

Podsumowanie i perspektywy badawcze

Powyższy przegląd nie prezentuje bynajmniej wyczerpująco pełnego spektrum prowadzonych w ostatnich latach studiów nad Diodorem. By to osiągnąć, niniejszy tekst musiałby być kilkakrotnie dłuższy. Jego celem było jedynie zasygnalizowanie podstawowych problemów badawczych i głównych wątków w toczącej się w ostatnim czasie burzliwej dyskusji na temat tego autora. W większości kluczowych kwestii trudno w tym momencie mówić o konsensusie, a rozbieżności między głównymi podejściami są tak głębokie, że wspomniany wyżej tom pokonferencyjny „Diodoros of Sicily. Historiographical Theory and Practice in the *Bibliothèque*” nie bez powodu otwiera artykuł C. Rubincam pod wiele mówiącym tytułem „New and Old Approaches to Diodoros: Can They Be Reconciled?”⁵⁷.

Prowadzone w ostatnich dekadach badania nad Diodorem zdecydowanie zmieniły sposób patrzenia na tego historyka. Nowe ustalenia w wielu punktach podważają tradycyjne podejście do tego autora i „Biblioteki Historycznej”. Jednocześnie część badaczy wyraża obawę, że „nowa ortodoksja”, o której pisał już m.in. Jesús Lens Tuero,

⁵⁵ J. Walsh, *Ring Composition in Diodoros of Sicily's Account of the Lamian War (XVIII 8-18)*, [w:] *Diodoros of Sicily*, s. 303-327.

⁵⁶ W prywatnej rozmowie J. Walsh stwierdził, że na ten nieoczywisty trop naprowadziło go czytanie „Biblioteki” na głos – czyli w sposób, z myślą, o jakim była pisana.

⁵⁷ C. Rubincam, *New and old...*

stała się swoistą modą⁵⁸. Niezależnie od tego jednak należy stwierdzić, że w kwestii badań nad „Biblioteką” i jej autorem mamy dziś zdecydowanie więcej pytań (i mniej pewnych odpowiedzi), niż mieliśmy w chwili publikacji monografii Sacksa, trzy dekady temu. Zagadnienia takie jak plan pracy Diodora, proces powstawania jego dzieła czy jego poglądy na sposoby pisania historii zostały na nowo otwarte – a ich analiza wydaje się konieczna dla zrozumienia charakteru, i, co za tym idzie, świadomej interpretacji treści „Biblioteki”.

Wydaje się, że na nowo należy również wrócić do problematyki wykorzystania źródeł przez Diodora. Choć identyfikacja źródeł konkretnych *passusów* może być niemożliwa, to często można podjąć próbę identyfikacji tradycji, za którą podąża autor „Biblioteki”. Analiza tych fragmentów, w których tekst dzieła możemy zestawiać ze znanym skądinąd fragmentem domniemanego źródła, może powiedzieć nam wiele o metodzie pracy Diodora. Czy ingerował w tekst, a jeśli tak, to w jaki sposób? Na jakiej podstawie dokonywał – koniecznej przecież – selekcji informacji? Jak radził sobie z dygresjami swoich źródeł? Czy kontrolował każde z nich osobiście, czy polegał na polemikach swoich poprzedników? A może przede wszystkim – czy wszystkich autorów, z których prac korzystał, obdarzał takim samym zaufaniem? To wszystko są pytania, na które w tym momencie trudno jest udzielić jednoznacznej odpowiedzi.

Jeżeli z toczącej się debaty wyciągnąć można jeden generalny wniosek, co do którego mogliby się zgodzić wszyscy uczestnicy, to byłoby to stwierdzenie, że „Biblioteka Historyczna” jest dziełem zdecydowanie bardziej skomplikowanym, niż zwykło się to przyjmować. Jednak znaczenie tych nowych ustaleń i nowych wątpliwości nie ogranicza się jedynie do relatywnie wąskiego zagadnienia badań nad konkretnym autorem. Mają one również kapitalne znaczenie w przypadku osób korzystających z dzieła Diodora jedynie w charakterze źródła informacji, otwierają bowiem nowe perspektywy badawcze i pozwalają szukać nowych odpowiedzi i nowych interpretacji.

⁵⁸ J. Lens Tuero (*On Textual...*, s. 226) przedstawia bardzo daleko idącą, jak się zdaje zbyt optymistyczną, definicję „nowej ortodoksji”. O możliwości posunięcia się za daleko w próbach rehabilitacji Diodora wspomina A. Meeus: „Ten pogląd [tj., że wstęp do „Biblioteki Historycznej” jest własnym dziełem Diodora oraz że jest on dobrze napisany] nie wydaje się jednak być oparty na solidnych podstawach, lecz raczej na nowym dogmacie studiów nad Diodorem, obejmującym głównie odwrócenie poprzedniego dogmatu: ponieważ niekompetencja i niewolnicze trzymanie się swoich źródeł przez Diodora było w oczywisty sposób wyolbrzymiane przez poprzednie pokolenia badaczy, wielu współczesnych odczuwa potrzebę równie gorliwego podkreślania jego zalet i oryginalności” („This view however, does not seem to be based on evidence, but rather on the new dogma of Diodorean studies that consists mainly of an inversion of the traditional dogma: because Diodoros’ incompetence and slavish dependence on his sources have been obviously exaggerated by previous generations of scholars, many now feel the need to stress his qualities and originality equally vigorously”). A. Meeus, *History’s Aims...*, s. 151). Stanowisko A. Meeusa wydaje się zdecydowanie zbyt ostre, jednak zwraca uwagę na realny problem, a zarazem główną trudność w badaniach nad Diodorem – konieczność oddzielenia faktów od przekonań i wynikających z dogmatów, przyjętych założeń i schematów myślowych.

Bibliografia

Edycje i przekłady

- Agatarchides z Knidos, *Dzieje*, tłum. G. Malinowski, Wrocław 2007.
- Diodor Sycylijski, *Czyny i dzieła herosów i półbogów*, *Fontes Historiae Antiquae* XVI, tłum. S. Dworacki, Poznań 2010.
- Diodor Sycylijski, *Od mitu do historii*, *Fontes Historiae Antiquae* L, tłum. S. Dworacki, A. Pawlaczek, Poznań 2020.
- Diodoro Siculo, *L'isola più bella. La Sicilia nella „Biblioteca Storica” di Diodoro Siculo*, tłum. i red. C. Micciché, Caltanissetta 2015.
- Diodoros, *Griechische Weltgeschichte*, tłum. O. Veh, et al., 10 tomów, Stuttgart 1992-2009.
- Diodorus Siculus, *Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006.

Opracowania

- Achilli I., *Il proemio del libro 20 della Biblioteca Storica di Diodoro Siculo, Koinos Logos: collana di studi di filologia, archeologia, storia, scienza e società del mondo antico* 5, Lanciano 2012.
- Ambaglio D., *La Biblioteca storica di Diodoro Siculo. Problemi e metodo*, Como 1995.
- Ambaglio D. red., *συγγραφή Atti del Convegno „Epitomati ed epitomatori: il crocevia di Diodoro Siculo”, Pavia, 21-22 aprile 2004*, Como 2002.
- Ambaglio D., *Diodoro Siculo*, [w:] *Storici greci d'Occidente*, red. R. Vattuone, Bologna 2002, s. 301-338.
- Ambaglio D., *Diodoro Siculo. Biblioteca Storica libro XIII. Commento storico*, Milano 2008.
- Ambaglio D., *Introduzione alla Biblioteca storica di Diodoro*, [w:] D. Ambaglio, F. Landucci, L. Bravi, *Diodoro Siculo. Biblioteca Storica: Introduzione generale*, Milano 2008, ss. 3-102.
- Ambaglio D., Landucci F., Bravi L., *Diodoro Siculo, Biblioteca storica. Commento storico. Introduzione generale*, Milano 2008.
- Barber G.L., *The Historian Ephorus*, Chicago 1935.
- Baron Ch., *Timaues of Tauromenium and Hellenistic Historiography*, Cambridge 2013.
- Baron Ch., *The Road Not Taken: Diodoros' Reasons for Including the Speech of Theodoros*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 491-504.
- Bosworth A.B., „Plus ça change...”. *Ancient Historians and their Sources*, *ClAnt* 22.2 (2003), s. 167-198.
- Bravo B., Wipszycka E., *Historiografia antyczna*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I, Warszawa 1985, s. 39-125.
- Burton A., *Diodorus Siculus. Book I. A commentary*, Leiden 1972.
- Camacho Rojo J.M., *Actitudes del hombre frente a la Tyche en la Biblioteca Histórica de Diodoro de Sicilia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 97-116.
- Camacho Rojo J.M., *El concepto de Tyche en Diodoro de Sicilia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 81-95.
- Camacho Rojo J.M., *En torno a Diodoro de Sicilia y su concepción moralizante de la historia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 63-69.
- Chamoux F., *Introduction générale*, [w:] F. Chamoux red., *Diodore de Sicile: Bibliothèque Historique. Introduction générale, Livre I*, Paris, 1993, s. I-LXXVII.
- Dudziński A., *Diodorus' use of Timaeus*, *AHB* 30.1-2 (2016), s. 43-76.
- Galvagno E., Mole Ventura C. red., *Mito – Storia – Tradizione. Diodoro Siculo e la storiografia classica*, Catania 1991.

- Goukowsky P., *Diodore de Sicile, Pompéien repentí?*, CRAI 148.2 (2004), s. 599-622.
- Green P., *Appendix A: The Terminal Date of the Bibliothēke*, [w:] Diodorus Siculus, *Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006, s. 237-241.
- Green P., *Introduction*, [w:] Diodorus Siculus, *Books 11-12.37.1. Greek History 480-431 BC the Alternative Version*, tłum. P. Green, Austin 2006, s. 1-34.
- Hau L.I., *The Burden of Good Fortune in Diodorus of Sicily: A Case for Originality?*, „Historia” 58.2 (2009), s. 171-197.
- Hau L.I., *Diodoros' Use of Agatharkhides' Description of Africa*, [w:] *Histoire et géographie chez les auteurs grecs du IIe siècle avant J-C au VIe siècle après J-C*, red. M. Coltelloni-Trannoy, S. Morlet, Paris 2019, s. 27-41.
- Hau L.I., *Narrator and Narratorial Persona in Diodoros' Bibliothēke (and their Implications for the Tradition of Greek Historiography)*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 277-301.
- Hau L.I., Meeus A., Sheridan B. red., *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, Leuven-Paris-Bristol 2018.
- Hau L.I., Meeus A., Sheridan B., *Introduction*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 3-12.
- Hornblower J., *Hieronymus of Cardia*, Oxford 1981.
- Korus K., *Grecka proza poklasyczna*, Kraków 2003.
- Lens Tuero J. red., *Estudios Sobre Diodoro de Sicilia*, Grenada 1994.
- Lens Tuero J., *On Textual and Non Textual Quotations from Historical Works*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 221-227.
- Lens Tuero J., *Sobre la naturaleza de la Biblioteca Histórica de Diodoro de Sicilia*, [w:] *Estudios sobre Diodoro de Sicilia*, red. J. Lens Tuero, Granada 1994, s. 33-61.
- Lévy E., *Diodore de Sicile récrivant Thucydide (D.S. xii, 62.6-7 et 67, 3-5, versus Thuc. iv, 12.3 et 80)*, „Ktéma” 26 (2001), s. 333-341.
- Meeus A., *History's Aims and Audience in the Proem to Diodoros' Bibliothēke*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 149-174.
- Meister K., *Die griechische Geschichtsschreibung. Von dem Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Stuttgart-Berlin-Köln 1990.
- Meister K., *Die sizilische Geschichte bei Diodor von den Anfängen bis zum Tod des Agathokles*, Munich 1967.
- Miles R., *Carthage Must be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London 2010.
- Muntz Ch., *Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, New York 2016.
- Muntz Ch., *The sources of Diodorus Siculus Book I, CQ 61* (2011), s. 574-594.
- Palm J., *Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizilien: ein Beitrag zur Beleuchtung der hellenistischen Prosa*, Lund 1955.
- Parker V., *Errors and Doublets: Reconstructing Ephoros and Appreciating Diodoros*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 189-206.
- Parmeggiani G., *Eforo di Cuma. Studi su storiografia greca*, Bologna 2011.
- Pausch D., *Diodoros, the Speeches, and the Reader*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 473-489.
- Pearson L., *Greek Historians of the West: Timaeus of Tauromenium and his Predecessors*, Atlanta 1987.
- Prandi L., *A Monograph on Alexander the Great within a Universal History: Diodoros Book XVII*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothēke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 175-185.

- Priestley J., *A Question of Sources: Diodoros and Herodotos on the River Nile*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 207-219.
- Rathmann M., *Diodor und seine „Bibliothek“: Weltgeschichte aus der Provinz*, Berlin 2016.
- Rubincam C., *Cross-References in the „Bibliothek Historike“ of Diodoros*, *Phoenix* 43.1 (1989), s. 39-61.
- Rubincam C., *How Many Books Did Diodorus Siculus Originally Intend to Write?*, *CQ* 48.1 (1998), s. 229-233.
- Rubincam C., *New and Old Approaches to Diodoros: Can They Be Reconciled?*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 13-39.
- Rubincam C., *The organization and composition of Diodoros' Bibliothke*, *EMC/CV* 31 (1987), s. 313-328.
- Sacks K., *Dating Diodorus' Bibliothke*, *Med. Ant.* 1.2(1998), s. 437-442.
- Sacks K., *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton 1990.
- Sacks K., *Diodoros of Sicily and the Hellenistic Mind*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 43-64.
- Stronk J., *Semiramis' Legacy. The History of Persia According to Diodorus of Sicily*, Edinburgh 2017.
- Stylianou P.J., *A historical commentary on Diodorus Siculus book 15*, Oxford 1998.
- Sulimani I., *Diodorus' Mythistory and the Pagan Mission*, Leiden 2011.
- Volquardsen Ch.A., *Untersuchungen über die Quellen der griechischen und sicilischen Geschichten bei Diodor, Buch XI bis XVI*, Kiel 1868.
- Wallace S., *Implied Motivation in Diodorus' Narrative of the Successors*, [w:] *Narrative in Hellenistic History*, red. A. Meeus, „Histos“ Suppl. 8 (2018), s. 69-114.
- Walsh J., *Ring Composition in Diodoros of Sicily's Account of the Lamian War (XVIII 8-18)*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 303-327.
- Westall R., *In Praise of Pompeius: Re-reading the Bibliothke Historike*, [w:] *Diodoros of Sicily. Historiographical theory and practice in the Bibliothke*, red. L.I. Hau, A. Meeus, B. Sheridan, Leuven-Paris-Bristol 2018, s. 91-127.
- Wipszycka E., *Część trzecia. Wiek IV*, [w:] B. Bravo *et al.*, *Historia starożytnych Greków*, t. II, Warszawa 2009, s. 235-322.
- Witkowski S., *Historjografia grecka*, t. III, Kraków 1927.

WSPÓŁCZESNE STUDIA NAD DIODOREM SYCYLIJSKIM

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę zwięzłego przedstawienia toczącej się w ostatnich latach dyskusji nad „Biblioteką Historyczną” Diodora Sycylijskiego – jednym z najważniejszych źródeł naszej wiedzy o historii starożytnej. W pierwszej części omówione zostają główne publikacje, w tym zwłaszcza monografie poświęcone Diodorowi i „Bibliotece”, współczesne wydania i tłumaczenia tego dzieła, a także komentarze do poszczególnych ksiąg.

W drugiej części zarysowane zostały główne nurty obecne w badaniach nad Diodorem. Nadal istotne miejsce zajmują wśród nich próby identyfikacji źródeł, na których się opierał (*Quellenforschung*). Nurt ten doczekał się jednak obszernej krytyki i w ostatnich latach podejście do niego stało się bardziej zniuansowane, nawet wśród uczonych, którzy nadal uznają go za najbardziej wartościowy sposób badania „Biblioteki Historycznej”. W ostatnich dekadach uwagę badaczy zwróciły również kwestie tematów i mo-

tywów, które przewijają się konsekwentnie w całym dziele Diodora. Motywy te najczęściej związane są z dydaktyczną rolą historii, którą podkreślał sam Diodor.

Osobną kategorią problemów są zagadnienia dotyczące samego pisania „Biblioteki Historycznej”, zarówno na poziomie datowania i organizacji całego procesu, jak i na poziomie analizy metody pracy Diodora. Przedmiotem refleksji współczesnych uczonych jest nie tylko plan pracy samego historyka, ale też jego decyzje kompozycyjne i stylistyczne, takie jak np. ograniczenie ilości obszernych mów czy wykorzystanie zaawansowanych technik retorycznych.

Słowa kluczowe: Diodor Sycylijski, historiografia grecka, starożytna Grecja, historia starożytna

CONTEMPORARY STUDIES ON DIODORUS SICULUS

S u m m a r y

The aim of the article is to present the Polish reader with a brief outline of the current discussions in the field of the studies of Diodorus Siculus' "Bibliothèque Historique" – one of the most important sources for studying ancient history. In the first part, the article discusses the main publications in the fields – including especially monographs on Diodorus and his work, editions and translations, and commentaries to individual books or groups of books.

The second part offers an overview of the main research areas within the Diodorean studies. Among these, the attempts to identify and reconstruct the sources used by Diodorus (*Quellenforschung*) still feature prominently. However, in recent years this approach has been a subject of an extensive critique and consequently evolved into a more balanced view, even among the scholars who still argue for its crucial role in studying "Bibliothèque". In the last decades the scholars turned their attention also to various themes and motifs which appear consistently throughout the whole oeuvre, most often reflecting Diodorus' focus on the moral and didactic role of history.

Another category of problems receiving a lot of attention in the recent years refers to the process of writing of "Bibliothèque Historique". Both the dating of this process and its internal organization, and Diodorus' method of work have been subjects of a lively discussion. The modern scholars are interested not only in Diodorus' plan and its execution, but also in his stylistic and narrative choices, such as his decision to avoid lengthy speeches or his use of advanced rhetorical techniques.

Keywords: Diodorus Siculus, Greek historiography, Ancient Greece, Ancient history

Tiziana Carboni

Università di Cagliari

ORCID: 0000-0002-4248-5582

DIVENTARE MEMBRI DI UNA ÉLITE PROVINCIALE: L'ESEMPIO DEI NUMISII DI TARRACO*

*Tarraco urbs est in his oris maritimorum opulentissima*¹. Queste sono le parole con cui Pomponio Mela definisce *Tarraco*, la città di maggiore rilievo dell'*Hispania Citerior*. Le province della Spagna sono state tra le prime ad accogliere il progetto imperiale e a concorrere economicamente e civilmente alla stabilità del potere romano². *Tarraco* in particolare si distingue non solo per la prosperità del suo territorio, ma anche perché è stata la prima ad avere un tempio dedicato al culto imperiale³. Questo tempio, grazie a interventi architettonici successivi, soprattutto dei Flavi, divenne parte di uno scenografico complesso monumentale⁴ che doveva celebrare il potere imperiale e, nel contempo, dare risalto alla città che era *caput provinciae*⁵. Di questo complesso facevano parte anche le statue dei *flamines* eletti annualmente dal *concilium provinciae*⁶. Queste statue erano state erette, probabilmente, seguendo una *lex de flamonio* simile a quella nota per la Gallia Narbonense⁷, che, a *Tarraco*, però, assumono un significativo ruolo nel potenziare la rappresentazione della città come centro

* Lo studio qui presentato fa parte del progetto di ricerca "Libertino patre nati: *Equites and senators descended from freedmen between the 1st and 3rd centuries AD*", finanziato dalla Gerda Henkel Stiftung. Sono profondamente grata al prof. Matthäus Heil per le osservazioni critiche che hanno migliorato l'efficacia argomentativa. Ringrazio, inoltre, i due revisori anonimi della rivista per i proficui consigli.

¹ Mela, *Chorogr.* 90.1.

² Sulla tematica la bibliografia è sterminata, tra i contributi più recenti cfr. Le Roux 2010 per un quadro generale; Olmo López 2018 sui governatori romani; Bravo Bosch 2008 e Bravo Bosch 2014 sull'integrazione degli iberici attraverso la concessione della cittadinanza; Navarro Caballero, Demougin 2001; Fabre, Mayer, Rodà 1991 e Des Bosc's Plateaux 2005 sulle élites iberiche e la loro promozione all'interno del governo romano.

³ Tac. *Ann.* 1.78.1: "*Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permisum, datumque in omnis provincias exemplum*" (Trad. di Storoni Mazzolani 1995, 89: "Agli spagnuoli, che l'avevano sollecitata, fu concessa l'autorizzazione di erigere un tempio ad Augusto nella colonia di Tarragona e così fu stabilito un precedente per tutte le province").

⁴ Una ricostruzione di questo complesso è presente [in:] Vinci 2020 e [in:] Macias *et alii* 2010.

⁵ Per quanto non si debbano sovrapporre sistematicamente la funzione culturale e quella rappresentativa: cfr. Le Roux 1994, 403; sul ruolo religioso dei *capita provinciae* cfr. Haensch 2006.

⁶ Sul culto imperiale in ambito provinciale un punto di riferimento rimangono naturalmente i lavori di Duncan Fishwick (Fishwick 1987-2005 e Fishwick 1975 con un'attenzione particolare ai *flamines* spagnoli); sul culto imperiale in *Hispania*, in particolare, cfr. Étienne 1958 e, recentemente, González Herrero 2015; sui *flamines provinciae Hispaniae citerioris* cfr. Alföldy 1973.

⁷ *CIL* XII 6038: anche se l'iscrizione non si è conservata per intero, sembra che se ne possa dedurre che ogni *flamen*, al termine dell'anno di carica, doveva avere una statua che lo celebrasse.

politico e religioso della provincia. Originariamente le statue fatte realizzare dal *concilium provinciae* seguono un modello preciso che appare tipico proprio dell'*officina tarraconensis*: una base tripartita su cui si impianta la statua⁸. Col tempo questo modello viene adottato anche per le statue dei flamini fatte realizzare dalle comunità di origine o da privati⁹. Questa tipologia di statue si diffonde anche al di fuori di *Tarraco* e viene utilizzata per rendere omaggio non solo ai flamini, ma anche a magistrati cittadini e, più in generale, a tutti coloro che si distinguevano nelle élites urbane¹⁰. Questa diffusione attesta che le statue innalzate inizialmente per i *flamines provinciae* diventano parte di un linguaggio di rappresentazione del prestigio raggiunto dai singoli e dalle comunità: il modello stesso di statua diventa simbolo di uno *status* sociale raggiunto¹¹. La maggior parte dei *flamines provinciae Hispaniae Citerioris* è infatti esponente dell'élite locale, che trova nel flaminato uno dei massimi riconoscimenti sociali¹². Pertanto, studiare queste statue, e coloro a cui sono rivolte, può contribuire a capire come si articola a *Tarraco* l'aristocrazia provinciale. È soprattutto proficuo concentrare l'attenzione sulle iscrizioni incise nelle basi di queste statue. Tutte presentano un testo piuttosto standardizzato, che contiene nome, filiazione e provenienza del *flamen*. Due di queste appaiono particolarmente interessanti dal punto di vista della storia sociale:

CIL II 4232 = CIL II²/14, 1156 = RIT 296

*L(ucio) Numisio,
L(uci) fil(io), Pal(atina),
Oviniano,
Tarrac(onensi),
5 omnib(us) honorib(us)*

CIL II 4231 = CIL II²/14, 1155 = RIT 295

*L(ucio) Numisio,
L(uci) fil(io), Pal(atina),
Montano,
Tarrac(onensi),
5 omnib(us) honorib(us)*

⁸ Cfr. Gorostidi Pi 2017. Sulle *officinae lapidariae Tarraconenses*, in particolare, cfr. Gorostidi Pi, Ruiz Rodríguez 2017; Gorostidi Pi, López Vilar 2015; Alföldy 2012. Si veda, inoltre, il progetto di ricerca attualmente in corso dell'Institut Català d'Arqueologia Clàssica: <https://www.icac.cat/en/recerca/projectes-de-recerca/projecte/officinae-lapidariae-tarraconenses-canteras-talleres-y-producciones-artisticas-en-piedra-de-la-provincia-tarraconensis-id-har2015-65319-p/>.

⁹ Le fonti rimaste, infatti, dimostrano che i *flamines provinciae* ricevevano l'onore di una statua non solo per decisione del *concilium provinciae*, ma anche per istanza di parenti (ad esempio il figlio in CIL II 4199 = CIL II²/14, 1120 = RIT 262) o delle comunità di provenienza (che, naturalmente, poteva essere anche la stessa *Tarraco*, come nell'esempio CIL II 4202 = CIL II²/14, 1124 = RIT 264).

¹⁰ Cfr., ad esempio, il caso di *Barcino* discusso da Gorostidi Pi 2017, pp. 174-176.

¹¹ Gorostidi Pi 2017, p. 183.

¹² Nell'*Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby* [ricerca del 25.11.2020] su 19 attestazioni di *flamines Hispaniae Citerioris* è presente un senatore (CIL II²/14, 992), mentre gli equestri sono nove, ma solo per cinque di loro sono attestate delle funzioni svolte, che sono, comunque, molto poche: CIL II²/14, 1160 (*M. Porcius Aper* è *praefectus fabrum, tribunus militum legionis VI Ferratae, procurator Augusti ab alimentis*); CIL II²/14, 1166 (*C. Sempronius Fidus* per cui sono attestati quattro tribunati di legione); CIL II²/14, 1166 (*L. Aemilius Paulus* è *tribunus militum legionis III Cyrenaicae* e prefetto di una coorte non identificata); CIL II²/14, 1132 (*C. Egnatuleius Seneca* è *praefectus cohortis IIII Thracum*); CIL II²/14, 1148 (*Q. Licinius Silvanus Granianus* è *praefectus orae maritimae Laetanae* e *procurator Augusti*).

<p><i>in re p(ublica) sua funct(o),</i>
 <i>tribuno c(o)hort(is) I</i>
 <i>Macedonicae,</i>
 <i>flam(ini) p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris),</i>
 10 <i>p(rovincia) H(ispania) c(terior).</i></p> | <p><i>in re p(ublica) sua functo,</i>
 <i>flamini p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris),</i>
 <i>p(rovincia) H(ispania) c(terior).</i></p> |
|--|---|

I due *flamines provinciae Hispaniae citerioris* sono due membri della famiglia dei *Numisii* e hanno entrambi la loro *origo* a *Tarraco*, come evidenzia l'aggettivo *Tarraconensis*. Sono molto probabilmente in relazione di parentela tra di loro, anche se è difficile stabilire se veramente siano fratelli, come generalmente si pensa, o padre e figlio¹³. La difficoltà è data dalla scarsità di riferimenti cronologici. Solo *L. Numisius Montanus* può essere collocato nel II secolo d.C. perché ha ricevuto la *dignitas* equestre da Adriano¹⁴. Per *L. Numisius Ovinianus* manca qualunque informazione cronologica: il tribunato di una coorte della *legio V Macedonica*, infatti, non può darci precise indicazioni sul momento in cui viene ricoperto¹⁵. L'attestazione di un'unica milizia non può nemmeno essere utilizzata per formulare ipotesi sull'età di *Numisius Ovinianus*, poiché era quasi una consuetudine che i membri delle élites provinciali che riuscivano a ottenere il rango equestre ricoprissero solo una, o, più raramente, due milizie. Coloro che rivestivano le *tres militiae* e accedevano, poi, a una carriera equestre erano una minima parte della nobiltà provinciale. La stragrande maggioranza degli aristocratici municipali considerava la concessione dell'*equus publicus* da parte dell'imperatore un punto di arrivo della propria ascesa sociale e non un punto di partenza.

L. Numisius Ovinianus e *L. Numisius Montanus* sono quindi due esponenti dell'élite di *Tarraco*, che, in momenti diversi, diventano flaminii provinciali. Anche la moglie di *Numisius Montanus*, *Porcia Materna*, è stata *flaminica provinciae Hispaniae Citerioris*¹⁶.

Per le *flaminicae* è stato dimostrato che talvolta si trattava di donne che provenivano da una bassa condizione sociale, spesso erano mogli di liberti, che avevano una buona ricchezza e trovavano nel flaminato il riconoscimento sociale dell'ascesa ottenuta¹⁷. Sull'origine sociale di *Porcia Materna* non abbiamo nessuna informazione. Sappiamo solo che proviene da *Osicerda*, un piccolo municipio non distante da Tarragona, e possiamo supporre che la famiglia di origine avesse raggiunto una ricchezza tale da consentire a *Porcia Materna* di assolvere alle funzioni di *flaminica*, non solo provinciale, ma anche di *flaminica perpetua* a *Osicerda*, *Caesaraugusta* e nella stessa *Tar-*

¹³ Terrado 2018, 64, a differenza di tutti gli altri che hanno affrontato l'argomento, pensa che siano padre e figlio.

¹⁴ *CIL* II 4275 = *CIL* II²/14, 1213 = RIT 349. Sullo studio di questo personaggio in accostamento a *M. Fabius Paulinus* cfr. Alves Dias 1978.

¹⁵ In questo modo è da intendersi infatti il tribunato menzionato in *CIL* II²/14, 1156 (cfr. Spaul 2000, 352) e non come servizio nella *cohors Macedonica Gordiana*, come supposto da *PMEN* 21.

¹⁶ *CIL* II 4241 = *CIL* II²/14, 1182 = RIT 325.

¹⁷ Hemelrijk 2005.

*raco*¹⁸. Il matrimonio con *Numisius Montanus* unisce, di fatto, due famiglie, che, in centri vicini, erano esempi di come poteva consolidarsi la nobiltà provinciale: le risorse possedute venivano utilizzate per sostenere ruoli, comunque dispendiosi, come il flaminato, che, a sua volta, intensificava il prestigio sociale.

Talvolta si arrivava a questo prestigio partendo molto dal basso. E questo potrebbe essere anche il caso dei *Numisii* di Tarragona. Il gentilizio *Numisius* è scarsamente attestato in ambito senatorio¹⁹. Per il resto non disponiamo di molte informazioni dirette su questa famiglia. Oltre a *L. Numisius Ovinianus*, *L. Numisius Montanus* e *Porcia Materna* è attestata solo una *Numisia Victorina*, sorella di *L. Numisius Montanus*²⁰. Non possiamo dire con certezza se questa *Numisia Victorina* coincida con la *Numisia Victorina* moglie di *P. Furius Montanus*²¹. Tuttavia nelle iscrizioni incise sulle basi delle statue per i due flaminii *Numisii* c'è un'informazione che può guidare l'indagine sulla provenienza sociale di questa famiglia: la tribù Palatina. Le iscrizioni, infatti, attestano che *L. Numisius Ovinianus* e *L. Numisius Montanus* sono ascritti alla Palatina. Essendo però originari di *Tarraco* ci si aspetterebbe che la loro tribù fosse la Galeria, come per la maggior parte degli abitanti di *Tarraco*²². Gli altri due *flamines* attestati come originari di *Tarraco* sono infatti ascritti alla Galeria²³. L'iscrizione alla tribù Palatina non si può spiegare nemmeno con una provenienza da un altro centro dell'*Hispania Citerioris* o dalle altre province iberiche, perché la tribù Palatina risulta attestata pochissimo nel territorio ispanico e, in ogni caso, non risulta prevalente in nessuna città²⁴.

Si è provato a spiegare l'iscrizione alla tribù Palatina con "la *gens* che possedeva la *civitas* da antica data"²⁵. Questa spiegazione, però, non viene argomentata e, soprattutto, sembra non tenere conto del significato sociale che può avere la menzione della tribù Palatina. Questa tribù, infatti, era quella in cui sceglieva di essere iscritta la maggior parte dei liberti a seguito della *manumissio*, perché tra le quattro tribù urba-

¹⁸ Sul *municipium* di *Osicerda* cfr. Beltrán Lloris 1996; la carriera di *Porcia Materna* è deducibile da *CIL* II 4241 = *CIL* II²/14, 1182 = *RIT* 325.

¹⁹ La constatazione è direttamente verificabile nella banca dati della *PIR*: <http://pir.bbaw.de/stichwortliste/stichwortliste-suchmaske>.

²⁰ *CIL* II 4275 = *CIL* II²/14, 1213 = *RIT* 349.

²¹ *CIL* II²/14, 2248.

²² Kubitschek 1889, 199.

²³ Cfr. *CIL* II²/14, 1132 in cui *C. Egnatuleius Seneca* è definito *Tarraconensis* ed è iscritto alla Galeria e *CIL* II²/14, 1172 in cui l'origo a *Tarraco* di *C. Vibius Latro* è deducibile dall'aver ricoperto le magistrature nella colonia.

²⁴ Per una lista delle tribù maggiormente attestate in ogni centro iberico cfr. Wiegels 1985, 164-168; sulle tribù della *Tarraconensis*, in particolare, cfr. Fasolini 2012. Naturalmente la prevalenza di una tribù in una determinata città non deve far perdere di vista che la tribù ha un significato personale e non territoriale, come ha mostrato Forni 1996-2006.

²⁵ Fasolini 2009, 229.

ne era quella che poteva conferire loro un minimo di prestigio²⁶. Con la trasmissione della tribù di padre in figlio rimangono ascritti alla Palatina i discendenti di quei liberti, anche coloro che riescono a migliorare la propria condizione sociale diventando equestri o, addirittura, senatori²⁷. Tutte le volte, pertanto, in cui anche un aristocratico, essendo originario di una località in cui la maggior parte degli abitanti è ascritta a un'altra tribù, appartiene alla Palatina, ci si deve chiedere prima di tutto se non possa essere un discendente da un liberto. Naturalmente verificare questa ipotesi non è semplice perché, nella maggior parte dei casi, i discendenti da liberti che erano riusciti ad avere una consistente ascesa sociale, arrivando alla *dignitas* equestre o a quella senatoria, non avevano interesse a rivelare le proprie umili origini. Tuttavia la menzione della tribù Palatina è un valido indizio per mettere in luce le origini libertine di membri della nobiltà provinciale.

Una riflessione più approfondita conferma che *L. Numisius Ovinianus* e *L. Numisius Montanus* sono ascritti alla Palatina perché discendenti da un liberto²⁸. Se si prendono in considerazione le attestazioni epigrafiche totali del gentilizio *Numisius*, salta agli occhi che un buon numero appartiene a liberti²⁹. Nella stessa *Tarraco* è presente un *Lucius Numisius Symphorus*: non si sa con certezza se fosse o meno un liberto, ma il *cognomen* *Symphorus* è abbastanza diffuso in ambito libertino³⁰. Ci si potrebbe chiedere in che modo dei liberti riescono a creare le condizioni per favorire l'ascesa sociale dei propri discendenti. Oltre alle spiccate capacità personali, che sono sempre presumibili ma difficilmente dimostrabili, concorrevano anche dei fattori esterni, tra cui le condizioni naturali ed economiche del territorio in cui vivevano. Di questo i *Numisii* di *Tarraco* forniscono un buon esempio.

A Ostia è attestato un liberto di un *Lucius Numisius*, *Lucius Numisius Agathemerus*, che proveniva dall'*Hispania citerior*, come è ricordato nella sua tomba³¹. Non possiamo sapere con certezza se questo liberto era un antenato dei due *Numisii* di *Tarraco*, o anche un loro liberto, ma quest'attestazione è comunque utile per provare a capire in che modo può essere avvenuta l'ascesa sociale di alcuni membri di questa famiglia. *Numisius Agathemerus*, infatti, nell'iscrizione di Ostia, è definito *negotiator*. In età imperiale i *negotiatores* si occupano di commerci su larga scala e hanno in questo

²⁶ Cfr. Carboni 2020a.

²⁷ Cfr. gli esempi discussi in Carboni 2020b.

²⁸ Ipotesi che è stata già formulata (cfr., ad esempio, Terrado 2018, 64) ma non sufficientemente dimostrata.

²⁹ Cfr., ad esempio, *CIL* II 239; VI 7114; VI 18962; 23112; 35942; 37690; IX 2814; 6869; *Supl.* IX 118.

³⁰ Delle 78 attestazioni totali di *Symphorus* nell'*Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby* 27 appartengono a liberti [ricerca aggiornata al 30.11.2020].

³¹ *CIL* XIV 397.

modo la possibilità di accumulare una certa quantità di denaro³². Nella penisola iberica molti di questi *negotiatores* erano affrancati³³. Il denaro è il mezzo attraverso cui i liberti tentano di migliorare la loro condizione sociale: anche se non è in loro potere cancellare la macchia di *ignominia* che si portano dietro per via dell'origine servile, una grande quantità di denaro permette loro di condurre una vita simile a quella degli aristocratici³⁴. Soprattutto, il denaro permette ai figli e ai nipoti di aspirare a posizioni sociali precluse a loro stessi. Naturalmente la possibilità di accumulare denaro è direttamente proporzionale non solo alle capacità personali di ciascuno e alle relazioni con famiglie influenti, ma anche alle condizioni offerte dall'ambiente in cui si trovano. Le città che dispongono di un porto possono essere dei contesti particolarmente favorevoli per l'impianto di un'attività commerciale in grado di arricchire chi la svolge. Non stupisce, pertanto, che in una città come Ostia il liberto *Lucius Numisius Agathemerus* fosse un *negotiator* e abbia voluto addirittura far incidere sulla propria tomba la cifra di denaro impiegata per la realizzazione: per chi arriva alla ricchezza senza una tradizione familiare alle spalle è forte l'esigenza di celebrare pubblicamente la nuova condizione raggiunta³⁵. Questa nuova condizione gli permette di integrarsi nel centro in cui era arrivato per svolgere i propri traffici, diventando *sevir Augustalis*.

È probabile che l'attività di *Lucius Numisius Agathemerus* a Ostia fosse quella di gestire il traffico di vino proveniente dalla Tarraconense, molto probabilmente proprio da *Tarraco*³⁶. Il porto di *Tarraco*, infatti, doveva essere uno dei punti di raccolta e di partenza dei prodotti che si spostavano nel Mediterraneo arrivando fino a Roma. Le fonti archeologiche e letterarie ancora oggi permettono di avere un'idea di come fosse organizzato questo porto e dell'attività che doveva svolgere in età imperiale³⁷. L'esempio di *Numisius Agathemerus*, poi, dimostra che era possibile dal territorio iberico spostarsi e impiantare la propria vita altrove, proprio sfruttando le comunicazioni marittime. Pertanto, il territorio di *Tarraco*, soprattutto per la presenza del porto, offre delle condizioni ottimali per favorire l'ascesa sociale dei discendenti di liberti.

Questa ascesa sociale naturalmente non può avvenire in poco tempo. Nella maggior parte dei casi sono necessarie almeno tre generazioni, se non di più, per arrivare all'*ordo equester* o a quello senatorio. Nel caso di *L. Numisius Ovinianus* e *L. Numisius Montanus* non possiamo stabilire chi sia stato, tra i loro avi, il liberto. È difficile anche capire chi sia stato il suo *patronus*. Dei *Numisii* che sembrano essere *ingenui* sono

³² Sull'utilizzo del termine *negotiator* in età imperiale e sulla sua differenza con *mercator* cfr. Kneissl 1983.

³³ Cfr. Étienne, Mayet 2001.

³⁴ Ciò è ben ricostruito da Mouritsen 2011, 206 sgg.

³⁵ Graham 2004, p. 118.

³⁶ Terrado 2018, p. 64.

³⁷ Cfr. la recente monografia Terrado 2019.

attestati a *Barcino* e a *Carthago Nova*³⁸. Entrambe le città si trovano sulla stessa costa di *Tarraco* e sono dotate di un porto. Entrambe, dunque, possedevano condizioni favorevoli per agevolare l'arricchimento di liberti. Tuttavia di più non si può dire. Non abbiamo prove certe per capire quale sia stata l'esatta origine geografica del liberto da cui discendono i *Numisii* di *Tarraco*. Le fonti in nostro possesso sono comunque sufficienti per ricostruire una delle modalità attraverso cui gli abitanti delle province possono diventare parte di una élite cittadina. Questa modalità è soprattutto il denaro, che, messo a frutto, consente l'ascesa sociale anche di chi ha un liberto tra gli antenati. Il prestigio sociale conquistato a livello locale dai *Numisii* è mostrato sia dalle cariche cittadine ricoperte³⁹, sia dal flaminato. Il *concilium provinciae* sceglie in momenti diversi due membri della stessa famiglia come *flamen provinciae*: è certamente un riconoscimento del prestigio posseduto dalla famiglia intera. Gli onori ricevuti a livello locale procedono di pari passo con quelli di carattere per così dire centrale perché sia *Numisius Ovinianus* che *Numisius Montanus* ottengono il rango equestre. Che questo sia stato ottenuto prima o dopo il flaminato non è rilevante perché è sempre un sigillo dell'ascesa sociale raggiunta, pur venendo da umili origini⁴⁰. Se poi nelle generazioni successive qualche esponente della famiglia riesca ad arrivare anche al senato, non lo possiamo dire con certezza⁴¹.

Sicuramente l'esempio dei *Numisii* di *Tarraco* dimostra che l'origine libertina, trascorse due o tre generazioni, non costituiva più un limite per l'accesso all'élite provinciale: le statue di *L. Numisius Ovinianus* e di *L. Numisius Montanus*, esposte insieme alle altre statue di *flamines viri* nella piazza del *concilium provinciae* a *Tarraco*⁴², attestano l'appartenenza a una élite, indipendentemente dalle origini della famiglia.

³⁸ Cfr. *AE* 1966, 200 = *AE* 1969/70, 282 a *Barcino*; Abascal Palazón, Ramallo Asensio 1997, n. 54 e 55 a *Carthago Nova*, con ascrizione alla tribù Sergia, come per la maggior parte dei cittadini con *origo* in questa città.

³⁹ Per *L. Numisius Montanus* conosciamo da *CIL* II 4275 = *CIL* II²/14, 1213 = *RIT* 349 l'intera carriera municipale, per *L. Numisius Ovinianus* da *CIL* II 4232 = *CIL* II²/14, 1156 = *RIT* 296 sappiamo che ha rivestito tutti gli *honores* nella propria *res publica*.

⁴⁰ Fishwick 1975, 116 afferma che la nomina a *flamen* avveniva di solito a coronamento della carriera e le milizie equestri erano quindi ricoperte prima: ciò è direttamente verificabile anche per *L. Numisius Ovinianus*, mentre per *L. Numisius Montanus* non possiamo dire con certezza che l'ottenimento della *dignitas* equestre sia antecedente alla nomina a *flamen*, perché la concessione dell'*equus publicus* non è menzionata nell'iscrizione della statua che ricorda il flaminato.

⁴¹ Che il senatore *L. Fulvius Numisianus* (*AE* 1999, 968) possa essere legato a questa famiglia, come è stato supposto (Terrado 2018, p. 64), è indimostrabile: il *cognomen* fa pensare a un'adozione da parte di un originario *Numisius*, e anche la tribù Quirina, a cui il personaggio appartiene, potrebbe essere stata assunta al momento di un'eventuale adozione: ma questi rimangono comunque elementi troppo vaghi per formulare un'ipotesi attendibile.

⁴² "Inter *flamines viros*: the honorary pedestals of the Provincia Hispania Citerior" è il titolo del poster presentato da Diana Gorostidi al Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina a Vienna nel 2017: cfr. https://epicongr2017.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_epicongr2017/Poster/Gorostidi_Inter_flamines_viros_mA.pdf.

Bibliografia

- Abascal Palazón J.M., Ramallo Asensio S.F. eds., *La ciudad de Carthago Nova 3. La documentación epigráfica*, Murcia 1997.
- Alföldy G., *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975.
- Alföldy G., *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid 1973.
- Alföldy G., *Officina lapidaria Tarraconensis*, [in:] *L'officina epigráfica romana. In ricordo di Giancarlo Susini*, eds. A. Donati, G. Poma, Faenza 2012, pp. 429-471.
- Alves Dias M.M., Fabius Paulinus M. and Numisius Montanus L., *A contribution to the knowledge of the Hispanic municipal elites under Hadrian*, [in:] "Madrider Mitteilungen" 19, 1978, pp. 263-271.
- Beltrán Lloris F., *Una liberalidad en la pueblada Hija (Teruel) y la localización del Municipium Osicerda*, [in:] AEspA69, 1996, pp. 287-294.
- Bravo Bosch M.J., *El largo camino de los Hispani hacia la ciudadanía*, Madrid 2008.
- Bravo Bosch M.J., *L'integrazione degli Hispani nella comunità romana*, [in:] "Studia et Documenta historiae et iuris" 80, 2014, pp. 289-304.
- Carboni T., *Senatori e cavalieri ascritti alla Palatina: i discendenti da liberti imperiali*, [in:] ZPE 216, 2020, pp. 285-299.
- Carboni T., *Tribus libertinorum*, [in:] ZPE 213, 2020, pp. 267-275.
- Des Bosc Plateaux F., *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien*, Madrid 2005.
- Devijver H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum II*, Leuven 1976-1980.
- Étienne R., *Le culte impérial dans la péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958.
- Étienne R., Mayet F., *Les élites marchandes de la péninsule Ibérique*, [in:] Navarro Caballero, Demougín 2001, pp. 89-99.
- Fabre G., Mayer M., Rodà I., *Recrutement et promotion des élites municipales dans le nord-est de l'Hispania Citerior sous le Haut-Empire*, [in:] MEFRA 102, 1990, pp. 525-539.
- Fasolini D., *La compresenza di tribù nelle città della Penisola Iberica: il caso della Tarraconensis*, [in:] *Hispania y la epigrafía romana. Cuatro perspectivas*, ed. J.F. Neila Rodríguez, Faenza 2009, pp. 179-238.
- Fasolini D., *Le tribù romane della Hispania Tarraconensis. L'iscrizione tribale dei cittadini romani nelle testimonianze epigrafiche*, Milano 2012.
- Fishwick D., *A Spanish Priest of Urbs Roma*, [in:] "Historia" 24, 1, 1975, pp. 114-120.
- Fishwick D., *The imperial cult in the Latin West*, Leiden, New York 1987-2005.
- Forni G., *Le tribù romane*, Roma 1996-2006.
- González Herrero M., *La implantación del culto imperial de la provincia en Hispania*, Oxford 2015.
- Gorostidi Pi D., *Memoria, prestigio y monumento: los pedestales de los viri flamines in Tarraco y su difusión in ámbito provincial*, [in:] *Monumenta et Memoria. Estudios de Epigrafía Romana*, eds. A. Ruiz, J.M. Iglesias, Rome 2017, pp. 167-187.
- Gorostidi Pi D., López Vilar J., *La oficina lapidaria tarraconense en época augustea: actualización del corpus y primeras consideraciones*, [in:] J. López Vilar, *Tarraco Biennial. Actes 2on Congrès Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*, Tarragona 2015, pp. 257-262.
- Gorostidi Pi D., Ruiz Rodríguez J.C., *The flavian officina lapidaria tarraconense: colour and texture in the service of Rome*, [in:] "Studia Europaea Gnesnensia" 16, 2017, pp. 319-350.
- Graham E.J., *Death, disposal and the destitute. The burial of the urban poor in Italy in the late Republic and Early Empire. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy*, University of Sheffield, December 2004 (Supervisor: Maureen Carroll).

- Haensch R., *Provinzhauptstädte als "religiöse Zentren"? Die Situation in Kaiserzeit und Spätantike*, [in:] *Zentralität und Religion: zur Formierung urbaner Zentren im Imperium Romanum*, Hgg. H. Cancik, A. Schäfer, W. Spickermann, Tübingen 2006, pp. 125-144.
- Hemelrijk E., *Priestesses of the Imperial Cult in the Latin West. Titles and Function*, [in:] "L'Antiquité Classique" 74, 2005, pp. 137-170.
- Kneissl P., *Mercator – negotiator. Römische Geschäftsleute und die Terminologie ihrer Berufe*, [in:] "Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte" 2.1, 1983, pp. 73-90.
- Kubitschek W., *Imperium Romanum tributim discriptum*, Praha 1889 (Ristampa anastatica Roma 1972).
- Le Roux P., *La péninsule ibérique aux époques romaines (fin du IIIe s. av. n.è. – début du VIe s. de n.è.)*, Paris 2010.
- Le Roux P., *L'évolution du culte impérial dans les provinces occidentales d'Auguste à Domitien*, [in:] "Palas" 40, 1994, pp. 397-411.
- Macias J.M., Menchón J., Muñoz A., Teixell I., *La construcción del recinto de culto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)*, [in:] *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild, Tarragona, 28-30 de gener de 2009*, eds. J. López Vilar, Ö. Martin Vielba, "Butlletí Arqueològic" 32, 2010, pp. 423-473.
- Mouritsen H., *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011.
- Navarro Caballero M., Demougin S. (textes réunis par), *Élites hispaniques*, Bordeaux 2001.
- Olmo López R., *El centro en la periferia: las competencias de los gobernadores provinciales romanos en Hispania durante el Principado*, Wien, Zürich 2018.
- Spaul J., *Cohors: The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, Oxford 2000.
- Tacito, *Annali*, Introduzione generale, cura e traduzione di L. Storoni Mazzolani, Roma 1995.
- Terrado P., *El puerto de Tarraco en época romana (siglos II aC – III dC). Fuentes, historiografía y arqueología*, Tarragona 2019.
- Terrado P., *La vida portuaria en Tarraco. Organización Y gestión del trabajo a través de las fuentes arqueológicas y documentales*, [in:] Cuadernos de Arqueología, Universidad de Navarra 26, 2018, pp. 49-72.
- Vinci M.S., *Forme architettoniche e costruttive nell'architettura ufficiale di una capitale provinciale. Tarraco in epoca alto-imperiale*, [in:] "Thiasos" 9, 2, 2020, pp. 69-86.
- Wiegels R., *Die Tribusinschriften des Römischen Hispanien: ein Katalog*, Berlin 1985.

BECOMING MEMBERS OF A PROVINCIAL ELITE: THE EXAMPLE OF THE NUMISII FAMILY FROM TARRACO

S u m m a r y

The paper deals with two members of the Numisii family from Tarraco, who, after holding municipal appointments, obtain the equestrian rank and are elected to the role of flamines provinciae Hispaniae citerioris. The enrolment in the Palatina tribe represents a clue suggesting their libertine origin: the Numisii from Tarraco are an example of how it is possible to become members of the elite while coming from humble origins.

Keywords: elite, libera tors, equestrian, Palatine, *flamen provinciae Hispaniae citerioris*

WEJŚCIE DO GRONA PROWINCJONALNYCH ELIT:
PRZYKŁAD RODZINY NUMISII Z TARRAGONY

Streszczenie

Artykuł dotyczy dwóch członków rodziny Numisii z Tarragony, którzy po pełnieniu funkcji municypalnych zyskali status ekwitów i zostali wybrani jako *flamines provinciae Hispaniae citerioris*. Numisii stanowią przykład tego, w jaki sposób osoby o niższym statusie społecznym wchodziły do grona elit.

Słowa kluczowe: elity, liberators, ekwici, Palatyn, *flamen provinciae Hispaniae citerioris*

Annarita Martini

Società Italiana di Storia delle Religioni

ORCID: 0000-0002-9810-4371

THE GLAZED PARTHIAN SARCOPHAGI OF THE MUSEO ARCHEOLOGICO NAZIONALE DI FIRENZE: RITES AND THE USE OF “BATHTUB” COFFINS

Following very particular events, for which we refer to the accurate studies of Stefano Anastasio, the Museo Archeologico Nazionale di Firenze acquired a “bathtub” coffin and some unpublished coffin fragments from the excavations of the Italian mission at Qasr Shamamuk, the ancient Kilizu in Iraq¹.

In 1933, during this mission led by Giuseppe Furlani assisted by Doro Levi, a necropolis was brought to light. The *necropolis* featured Parthian burials, from which two glazed pottery coffins of the “bathtub” type with long straight walls and short walls of semi-circular shape stand out. The rim consisted of two slabs of glazed pottery placed next to each other, horizontally².

Coffins of this type were found in various Parthian *necropoleis* of Mesopotamia, in particular, those from Assur have a decorative pattern very similar to those from Kilizu³. As W.K. Loftus of the British Museum used to say, it proved particularly difficult to extract this type of *sarcophagus* intact and then transport them. For the recovery of specimens from Uruk, Loftus proceeded, after several attempts, by covering the inner and outer surface with layers of paper and glue, in order to consolidate the structure enough to transport the artefact without breaking it. J.H. Haynes

¹ S. Anastasio, *La missione archeologica italiana in Mesopotamia del 1933 e lo scavo di Kilizu (Qasr Shamamuk, Iraq): I materiali conservati a Firenze*, “ASAtene” 2005, 83, series III, 5, tome II, 2005, pp. 555-592; *idem*, *Qasr Shamamuk: storia dello scavo e della collezione fiorentina*, [in:] *La Collezione orientale del Museo Archeologico Nazionale di Firenze. I materiali di Qasr Shamamuk*, I, eds. S. Anastasio, F. Conti, L. Olivieri, Rome 2012, pp. 5-70; *idem*, *The Italian Archaeological Expedition to Qasr Shamamuk-Kilizu, Iraq, 1933. Notes on the Excavation Finds at the Iraq Museum in Baghdad*, “Ash-Sharq” 2017, 1, 2, pp. 275-285.

I thank the Museo Archeologico Nazionale di Firenze and in particular Director M. Iozzo, dr. M.C. Guidotti and dr. S. Soldi for facilitating this project. I would also like to thank Dr. S. Anastasio, Prof. P. Callieri and Prof. L.M. Olivieri for their fruitful and constructive comments and Prof. G. Stern for his useful linguistic corrections.

² G. Furlani, *Sarcophagi partici di Kakzu*, “Iraq” Apr. 1934, 1,1 p. 91.

³ S.R. Hauser, *Weinreben und das Frühe Christentum in Assur*, [in:] *Übergangszeiten. Altorientalische Studien für Reinhard Dittmann anlässlich seines 65. Geburtstags*, ed. K. Kaniuth, D. Lau, D. Wicke, Münster 2018, pp. 370-451.

used the same method for the *sarcophagi* from Nippur to transport them to the Penn Museum in Philadelphia at the end of the 1800s⁴. The Italian mission also, thanks to the method adopted by the engineer Fausto Franco, was able to transport the *sarcophagi* intact. Unfortunately Furlani did not provide further details on the recovery of the artefacts, and therefore the method used by the engineer Franco remains unknown even today⁵. Two coffins were characterized by decorations of racemes alternating with niches in which figures in relief were impressed. According to the legislation in force in 1933, one of them was left to the Archaeological Museum of Baghdad, today Iraq Museum (*sarcophagus* n. 262 of the burial n. 24⁶, fig. 1) and another (*sarcophagus* 109 of the burial n. 5, fig. 2) was taken to Florence to the Museo Archeologico Nazionale di Firenze, where it is still today⁷.

According to R. Ricciardi Venco, on the basis of the other objects found in the necropolis that can be traced back to the Parthian period, the Florence *Sarcophagus* can be dated to the 2nd-3rd century AD⁸. The Baghdad *Sarcophagus* can also be traced back to this chronological period.

In the Museo Archeologico Nazionale di Firenze, in addition to the aforementioned *sarcophagus*, there are also 8 glazed pottery fragments (Inv. 57959 A-H) pertaining to “bathtub” coffins and their lids.

Unpublished fragments preserved in the Museo Archeologico Nazionale di Firenze

The provenance of the fragments is unknown, but it is very probable that they were found during the excavations of the Parthian necropolis of Kilizu, although they do not appear in the preserved inventories⁹. Furlani's words: “In order to bring to light the necropolis, the excavation of the ground between trenches C and D began. A piece of glazed earthenware with floral decoration was found in the ground”¹⁰ could describe one of these fragments as inv. no. 57959 G or inv. no. 57959 H.

⁴ J. Lawson, *Conservation Notes: The Resurrection of Seven Clay Coffins from Nippur*, “Expedition Magazine” 2006, 48, 3 (<http://www.penn.museum/sites/expedition/?p=9811>), pp. 46-48.

⁵ G. Furlani, *op. cit.*, p. 93, note 1.

⁶ The sarcophagus has been published in two guides of the Iranian Archeological Museum, cfr. S. Anastasio, *La missione archeologica italiana...*, p. 17.

⁷ *Ibidem*, pp. 16-17.

⁸ R. Ricciardi Venco, *La cultura partica e il sito di Qasr Shamamuk*, [in:] *Egeo Cipro Siria e Mesopotamia*, ed. M.C. Guidotti, F. Lo Schiavo, R. Pierobon Benoit, Livorno 2007, p. 238.

⁹ S. Anastasio, *La missione archeologica italiana...*, pp. 555-592; S. Anastasio, *The Italian Archaeological Expedition...*, pp. 275-285.

¹⁰ G. Furlani, *op. cit.*, p. 269.

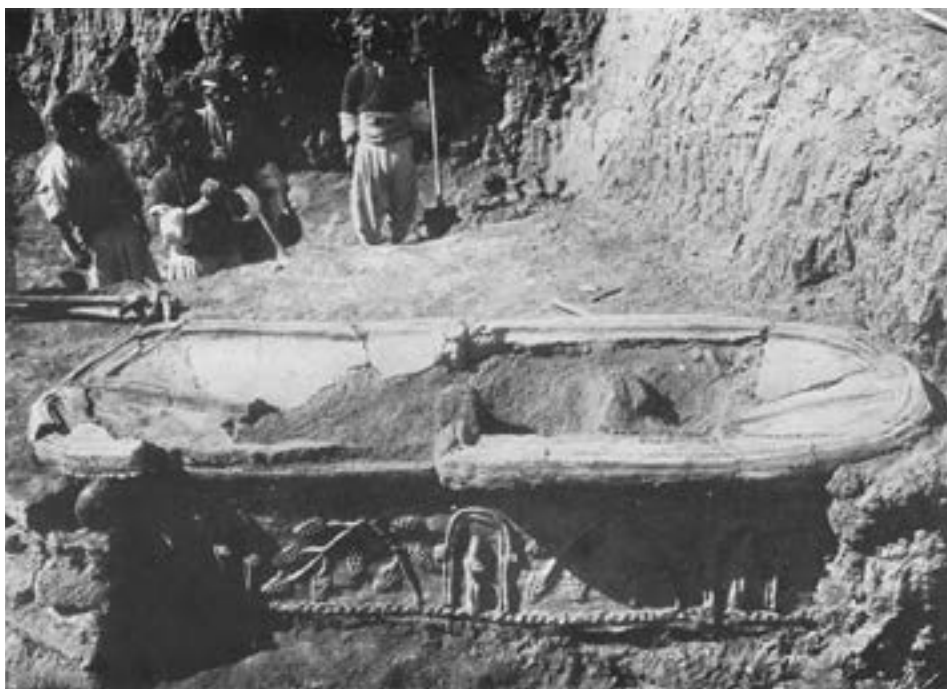

Fig. 1: Glazed Coffin preserved in Baghdad (Inv. n. IM 15418), still *in situ*; the small differences in the decoration of the two sides are visible (from G. Furlani, *Sarcophagi partici di Kaku*, "Iraq" Apr. 1934, 1,1, Tav. XII)

Fig. 2: Glazed Coffin preserved in Florence (Inv. n. 93805, Museo Archeologico Nazionale di Firenze; photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Description of the Fragments Inv. No. 57959A-H

Rim fragment of a “Bathtub” Coffin (Inv. No. 57959 A), Figs. 3a-b

H. 15.5 cm, w. 28.0 cm, max. thickness 5.3 cm, min. 3.2 cm; glazing up to 2 mm thick.

Rim everted, enlarged, triangular section. Slightly curved wall, must have corresponded to one of the short, rounded sides of the coffin. On the flat top of the rim runs the typical band decorated with the impression of fingers, a similar band also runs below the rim along the wall.

A clay lens with a diameter of 1.9 cm is at the right end of the wall, which must have belonged to a more complex decoration, perhaps racemes.

Both the inner and outer surfaces appear polished. Traces of clay can be seen above the glazing, but it could be the mortar used to set the coffin in the ground.

The clay used for the mixture is of a pale pink colour and seems more purified than the other fragments, having vegetal temper in a smaller number and of rather reduced dimensions. For example, a 2 mm limestone inclusion and a 1.5 mm gravel granule are visible.

The outside is glazed bright, light blue and the inside, also, but darker. Both the inside and outside have a uniform thickness of max. 2 mm.

Rim Fragment of a “Bathtub” Coffin (Inv. No. 57959 B), Fig. 4

H. 19.0 cm; length 15.4 cm; thickness max. 5.5 cm, min. 2.9 cm.

The enlarged, triangular-section rim is slightly recessed on the inside. A band of finger-impressed lines runs on the flat top of the rim, and a similar one is arranged in a garland along the wall.

The colour of the clay is pale pink-yellow, rich in vegetal temper. Both the inner and outer surfaces are polished and covered with a glaze up to 1 mm. thick, dark blue colour.

Rim Fragment of a “Bathtub” Coffin Lid (Inv. 57959 C), Fig. 5

Width 8.0 cm; length 21.0 cm; thickness 5.2 cm.

Enlarged rim with a trapezoidal section and slightly arched course. On the upper part of it there are two parallel grooves made by running two fingers side by side on the fresh clay. Laterally there are two grooves of the same type but less deep. This type of rim and decoration was typical of coffin lids as showed in the photos of “burial 24”¹¹ (*Sarcophagus* n. 262) made in 1933.

¹¹ S. Anastasio, *Qasr Shamamuk...*, p. 43, fig. 36.

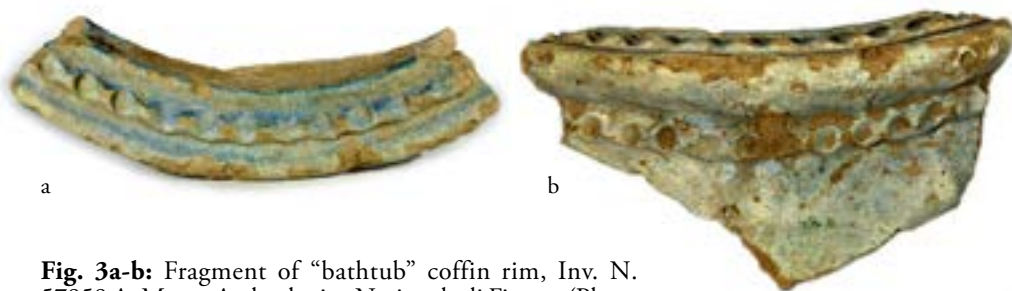

Fig. 3a-b: Fragment of “bathtub” coffin rim, Inv. N. 57959 A, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Fig. 4: Fragment of “bathtub” coffin rim, Inv. N. 57959 B, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Fig. 5: Rim fragment of “bathtub” coffin lid, Inv. 57959 C, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

The clay paste consists of a pale yellow depurated clay rich in traces left by organic material (grass and/or straw). There are also rare fragments of mica and gravel granules, only one of which is over 6 mm thick.

While the outer part is smoothed, the inner part has been left irregular.

The light blue iridescent glazing tends to yellow inside; its thickness in some places reaches 1 mm.

Rim Fragment of a “Bathtub” Coffin Lid (Inv. No. 57959 D) Fig. 6

H. 10.0 cm; w. 16.3 cm; max. thickness 5.5 cm, min. 1.9 cm.

Fragment of the rim with projecting frame decoration characterized by two parallel grooves on the top made by running two fingers side by side on the fresh clay.

The pinkish paste is rather porous and has numerous large vegetal temper, including one 3.3 cm long. The surface on the outside is smooth, while the inside is rather irregular and rough.

Outside, the bright green glazing is up to 2 mm thick; inside it is pale teal, very thin and in many places lacunose.

Fig. 6: Rim fragment of “bathtub” coffin lid, Inv. N. 57959 D, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Fig. 7: Rim fragment of “bathtub” coffin lid, Inv. N. 57959 E, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Rim Fragment of a “Bathtub” Coffin Lid (Inv. No. 57959 E) Fig. 7

Width 11.0 cm; length 10.0 cm; max. thickness 4.3 cm, min. 1.6 cm.

Fragment of a rim with an applied frame decoration, characterized by two parallel grooves on the upper part made by running two fingers side by side on the fresh paste. The rim bends at right angles. The fragment belongs, in all probability, to the central part of a *sarcophagus* lid, sometimes consisting of two slabs placed side by side, as in burial n. 262¹².

The pinkish yellow mixture is very porous and has numerous vegetal inclusions. The outer surface is smooth and the inner surface rough and slightly blackened, but there do not seem to be traces of combustion.

The pale green-blue glazing is present only outside, while inside there are just few drips.

Wall Fragment of “Bathtub” Coffin (Inv. No. 57959 F) Fig. 8

H. 10.5 cm; w. 12.00 cm; max. thickness 5.3 cm. Thickness of *applique* relief max. 1.9 cm.

Wall of a *sarcophagus* decorated *en applique* with a column with fluted shaft surmounted by a molded capital, from which an arch departs. To the left of the column there are traces of a bunch of grapes applied in relief of about a dozen grapes. Where the decoration is detached, it is possible to check how the wall was smoothed before the application of the relief.

The clay paste is similar to that of the fragment inv. 57959 C and consists of pale yellow, purified clay, rich in traces left by organic material (grass and/or straw). Rare fragments of mica and gravel granules are present.

¹² G. Furlani, *op. cit.*, Tav. XII, a.

The glazing is externally green/blue, arranged on a smooth surface and can reach 1 mm in thickness. Inside, the layer of the glazing is less thick and pale yellow/green, arranged on an irregular, unsmoothed surface.

Wall fragment of “Bathtub” Coffin (Inv. No. 57959 G) Fig. 9

H. 11.00; w. 18.0; thickness 3.2 cm. Thickness of applied relief max. 4 mm.

The fragment is characterized by *en applique* decoration representing two parallel and opposing bunches of grapes, one of which has a preserved petiole.

The relief decoration adheres to a smooth surface. The inner surface of the fragment is instead partly smoothed and partly left irregular. The mixture of pale pink-yellow clay is rather purified but rich in fragments of vegetal elements. Outside, the blue-green glazing is thinner and inside the wall more yellow.

Wall fragment of a “Bathtub” Coffin (Inv. No. 57959 H) Fig. 10

H. 8.5 cm; w. 18.0 cm; thickness 3.0/3.7 cm. Thickness of the applied relief max. 9 mm.

The decoration consists of applied curvilinear bands that can be interpreted as racemes, which, however, lack clusters and leaves.

Fig. 8: Coffin wall fragment, Inv. 57959 F, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico nazionale di Firenze)

Fig. 9: Coffin wall fragment, Inv. N. 57959 G, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico nazionale di Firenze)

Fig. 10: Coffin wall fragment Inv. N. 57959 H, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico nazionale di Firenze)

The pale pink-yellow mixture, similar to the previous ones, is also characterized by the presence of traces of vegetal inclusions of consistent size. The inner surface appears rather smooth.

The glazing is present both inside and outside and also in this case outside is blue/green iridescent and quite thick, while inside it is very thin and tends to yellow.

The wall fragments described seem to belong to different coffins while the lid fragments could belong to burial no. 24 (*sarcophagus* no. 262) and burial no. 5 (*sarcophagus* 109).

An analysis carried out by the laboratory of the Center for the Analysis of Archaeological Materials (CAAM) on some fragments of glazed sarcophagi from Nippur and preserved at the Penn Museum in Philadelphia¹³ as well as in those made on the fragments of the sarcophagi of Warka preserved in the British Museum in London¹⁴, shows that the mixture may contain vegetal inclusions, probably cereal straw, and minerals such as quartz and feldspar. The glazing consists of a soda lime silica composition coloured with copper¹⁵.

The mixture and glazing of the Florentine fragments appear from a macroscopic analysis not at all dissimilar to those of Nippur and Warka, but only specific analyses could better define the relationships between these productions.

Given our present knowledge and considering the weight and fragility of these finds, it seems more plausible to assume that they came from local manufactures.

The decorative elements present on the fragments: racemes, bunches of grapes, architectural elements and frames are found in a more developed form on the intact coffins, which allows a greater understanding.

It will be appropriate to briefly recall the characteristics of sarcophagi from Kilizu and preserved in their integrity.

The Baghdad *Sarcophagus*

The Bagdad *Sarcophagus* (IM 15418, Fig. 1) is slightly larger than the one from Florence (length 1.90 m, width 0.63 m, height 50 cm) and the shape and dimensions of the lid are known (the two halves are 1.08 m and 0.99 m long and 0.66 m wide

¹³ For the annals of CAAM cfr. M.C. Boileau, *Analyzing Slipper Coffins from Nippur*, "Expedition" spring 2018, 60,1, pp. 98-99.

¹⁴ *Ibidem*, p. 98; A. Middleton, St J. Simpson, A.P. Simpson, *The Manufacture and Decoration of Parthian Glazed "Slipper Coffins" from Warka*, "The British Museum Technical Research Bulletin" 2008, 2, pp. 31-32 e 35; St J. Simpson, *Partho-Sasanian Ceramic Industries in Mesopotamia*, [in:] I. Freestone, D. Gaimster, *Pottery in the Making. World Ceramic Traditions*, London 1997, p. 75.

¹⁵ M.C. Boileau, *op. cit.*, pp. 98-99.

respectively). The decoration on the two sides is similar but not identical. On each of the long sides are three niches with relief figures inside. The niches consist of two small columns surmounted by capitals on which rests an arch in the round, separated by a vine-shoot that from the bottom right of the viewer goes towards the upper edge of the *sarcophagus* and then bends down towards the lower edge of the wall. "On either side of the vine-shoot and at the top are attached bunches of grapes, eight in all, of which one is at the top of the vine-shoot and almost touches the lower rim." While the grapes (17 to 20) are easily recognizable, the leaves are missing altogether. Below the rim of the *sarcophagus* and along the lower margin, runs a band decorated with the impression of fingers. The figures represented in the niches have been interpreted by Furlani as a "female figure, probably a goddess"¹⁶. The two sides of the *sarcophagus* differ "in the shape of the niche, the curvature of the vine-shoot, the position of the clusters and the woman or goddess"¹⁷. On one side, in the applied images, the woman is naked or "clothed in a very light dress"¹⁸. She wears as a headdress a "cylindrical tiara", from which "perhaps a veil falls over the person"¹⁹. The left arm is bent and the left hand is on the chest, the right arm is stretched along the side, and the hand rests or is on the thigh. The figures on the other side do not wear the high tiara, but a smaller one and the right hand rests on the left thigh.

The Florence *Sarcophagus*

The Florence *Sarcophagus* (Inv. 93805, fig. 2²⁰) is slightly shorter and smaller (length 1.88 m, width 0.62 m, h. 0.40 m) than the one preserved in Baghdad. Under the rim and along the base there is also here a band decorated with the impression of fingers.

Also in this artefact on each of the long sides there are three niches separated by racemes, consisting of fluted columns, capitals and molded bases.

The vine shoots start from the bottom and go to the right and to the left, they are therefore double. Besides bunches there are also little leaves in the shape of small circles, the number of bunches and leaves per shoot and their position varies from one to another. They have 15 to 19 grapes²¹. Inside the niches there are figures with bent

¹⁶ G. Furlani, *op. cit.*, p. 91.

¹⁷ *Ibidem*, p. 91.

¹⁸ *Ibidem*, p. 91.

¹⁹ *Ibidem*, p. 91.

²⁰ The photos of coffin fragments (inv. nn. 57959 A-H) from the Italian Mission at Qasr Shama-muk (Kilizu) and that of the "bathtub" coffin (inv. n. 93805) from the same site have been reproduced by concession from the Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Direzione regionale Musei della Toscana) and further reproductions or duplications by any means are forbidden.

²¹ *Ibidem*, pp. 91-92.

legs, the right arm turns to the left to carry the hand on the left leg, while the left arm is bent with the hand on the chest, on the head there is a high conical headdress. They have been generally interpreted as female images, probably of a deity, previously by Furlani, and it could be the Aphrodite *pudica* as R. Ricciardi Venco has suggested, a representation “widely spread in Mesopotamia in Parthian period”²². Of the same opinion also is A. Cellerino, who suggests a further interpretation. According to the scholar it could in fact be the “representation of ancient religious concepts related to fertility always expressed in Mesopotamia in the naked female figure”²³. However, Furlani, in addition to four possible comparisons with representations of female images, also proposed a male image, which was not given any space, perhaps undeservedly, in subsequent studies, but which could prove to be the most fitting.

The first of the four comparisons proposed by Furlani, and therefore perhaps the most relevant for the scholar, is the graffito found in a house in Dura Europos (Fig. 11), which represents “under a canopy or a niche [...] a seated personage, probably a king of Persia”. In a note Furlani recalled that, according to C. Hopkins, the graffito represented the *simulacrum* of the god inside the temple of the Palmyrene gods, perhaps Zeus-Ahuramazda. Furlani considered this hypothesis likely, despite the perplexity of F. Cumont. The niche, in fact, would recall the aedicule at the centre of the *naos* of the temple, in which was “a seat or a throne”²⁴.

The position of the character at Dura Europos is always found in the representation of two male figures seated on a throne inside niches, painted on the sides of the central apse of the *mithraeum*, where the altar and *tauroctonies* were located (Fig. 12). The two figures resemble *Magi* for the clothing and the Iranian features of the face. Vermaseren interpreted them as *patres* of the community of Dura Europos²⁵, while for Cumont they represented the prophets Zoroaster and Ostanes²⁶.

These images have in common with the images on the Florentine *sarcophagus* the three-quarter view, the bent legs typical of a seated person, the left arm bent over the pelvis with the hand that could have held something, the right arm bent over the chest that could have held another artefact and the high headdress type tiara or mitre.

Unlike the representations of female images on coffins, as in the Berlin *Sarcophagus* mentioned by Furlani, the one from Nippur (Inv. B220) at the Penn Museum in Philadelphia, and the slipper Coffin from Nippur (YBC 2259, Fig. 13) at the Yale

²² R. Ricciardi Venco, *op. cit.*, p. 238.

²³ A. Cellerino, “Scheda n. 97 Sarcophago”, [in:] *Sulla via di Alessandro. Da Seleucia al Gandhāra*, ed. V. Messina, Cinisello Balsamo 2007, p. 182.

²⁴ G. Furlani, *op. cit.*, p. 93.

²⁵ *CIMRM* n. 44.

²⁶ Cumont F., *The Dura-Mithraeum*, [in:] *Mithraic Studies*, I, ed. J.R. Hinnells, Manchester 1975, pp. 151-207.

Fig. 11: “Parthian *graffito* of Dura-Europos” (Photo from G. Furlani, *Sarcophagi partici di Kakzu*, “Iraq” Apr. 1934, 1,1, Tav. XIV)

Fig. 12 a-b: Figures from the mithraeum of Dura Europos (Photo courtesy Yale University Art Gallery)

Fig. 13: Coffin from Nippur (YBC 2259), Yale Babylonian Collection, Yale Peabody Museum (Photo courtesy Carl Kaufman for photography and the Yale Babylonian Collection for permission to use the images)

Babylonian Collection in New Haven the sexual characteristics and in particular the breast are emphasized and are easily recognizable²⁷. For this reason the female figure on the *sarcophagus* of Nippur YBC 2259 has been identified with Inanna Sumerian goddess who “represents the fruitful character of the earth” and in the syncretism of

²⁷ For the images mentioned by Furlani cfr. G. Furlani, *op. cit.*, pp. 93-94; for the fragment of the *sarcophagus* in Berlin and for the *sarcophagus* from Nippur cfr. respectively F. Sarre, *Die Kunst des Alten Persien*, Berlin 1923, tav. 64; J. Lawson, *op. cit.*, p. 48; M.C. Boileau, *op. cit.*, p. 99.

the imperial age was identified with Venus²⁸. The burial should belong to three glass bottles preserved in the Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Inv. No. 176a-c), which are dated in the second-third century²⁹.

Conclusions

This production of glazed sarcophagi is part of a more ancient tradition of terracotta sarcophagi made in Mesopotamia, Syria, Palestine, and southern Anatolia from the second half of the second millennium BC until the third century AD, to which glazing was added in the second century BC. In particular, the skill of the Parthian potters of southern Mesopotamia in making glazed wares led to the creation of so-called slipper *sarcophagi*³⁰ and, in general, “bathtub” *sarcophagi*, characterized by a complex decoration.

In recent years, studies have been conducted in order to relate these sarcophagi to funerary practices linked to specific cults.

A recent study by S.R. Hauser in 2018 has connected a fragmentary “bathtub” *sarcophagus* from Assur with Christianity, due to the presence in the lower right corner of an applied cross with arms ending in small concave discs (Fig. 14). The *sarcophagus* has a decoration closely akin to that of the Florence *Sarcophagus* and the fragments described above. Although not glazed, it is in fact decorated with applied racemes framed by a band with small grooves produced by the impression of fingers. Even the chronological range is the same, both artefacts date to the II-III century³¹.

Hauser also noted that the decoration with racemes and *aedicules* of the *sarcophagi* of Kilizu and Assur is quite unusual in the context of the tank *sarcophagi* of “alten Assyrien” and wonders if it was not influenced by Roman-Mediterranean models³².

As for the cross, it is not clear whether it can really be considered a Christian symbol or interpreted as such in that period and in that region. According to Hauser, there could have been Christians at Assur, and certainly in the fourth century the cross decorated some burials of children in earthenware jars at Susa. Furthermore, tombs from the late Sasanian period were recognized as Christian by the presence of the cross.

²⁸ For the identification of the goddess *applique* figure cfr. B. Fowlkes-Childs, M. Seymour, *The World Between Empires. Art and Identity in the Ancient Middle East*, New York 2019, pp. 246-247. For the definition of the goddess Inanna cfr., <http://www.treccani.it/enciclopedia/inanna/>.

²⁹ L. Ulivieri, *Il catalogo dei materiali*, [in:] *La Collezione orientale del Museo Archeologico Nazionale di Firenze. I materiali di Qasr Shamamuk*, I, ed. S. Anastasio, F. Conti, L. Ulivieri, Roma 2012, p. 145-146.

³⁰ A. Middleton, St J. Simpson, A.P. Simpson, *op. cit.*, p. 36.

³¹ S.R. Hauser, *op. cit.*, pp. 369-385.

³² *Ibidem*, pp. 376.

Fig. 14: Coffin from Assur (Photo from S.R. Hauser, *Weinreben und das Frühe Christentum in Assur*, [in:] K. Kaniuth, D. Lau, D. Wicke (ed.), *Übergangszeiten. Altorientalische Studien für Reinhard Dittmann anlässlich seines 65. Geburtstags*, Münster 2018, p. 451, Tav. 8)

The connection of the cross with the vine-shoots of grapes also leads back to a Christian context, even if the racemes are not lacking in the pagan context as well as in contemporary mystery cults. In this regard, it is worth mentioning the presence of this decoration in *applique* form in the cultic vase found in the *mithraeum* of Hawarte in Syria³³.

With regard to the image of the cross, Hauser himself recalls how it is widespread in Sasanian art for example in the glyptic as an alternative to the stars or the crescent moon.

The scholar also admits that the one on the *sarcophagus* of Assur would be the oldest evidence of the presence of Christians in Assur and would dispel doubts about the historical validity of the Syriac chronicles that attest to the early second century the presence of a bishopric in this city³⁴.

However, it is worth asking if in the late second century-early third century the cross already represented a Christian symbol as an alternative to the *Chrismon* and if, evoking cosmic elements such as the stars and the moon, it was not more generally a magical symbol (*charakter*), such as the star with eight rays and the x ending in circles present in some amulets such as the one with the representation of King Solomon in the Musée d'archéologie nationale in Saint-Germain-en-Laye in France³⁵.

³³ M. Gawlikowski, *Excavations in Hawarte 2008-2009*, "Polish Archaeology in the Mediterranean" 2012, 21 (Research 2009), fig. 7 a, p. 488.

³⁴ R.S. Hauser, *op. cit.*, pp. 380-381.

³⁵ Ribichini S., *Magia e divinazione nel mondo antico*, "Archeo Monografie" febbraio 2018, 23.

and in the Archaeological Park of Ostia Antica, inv. No. 4168³⁶ or as with the Capitoline phylactery³⁷.

Magical symbols and images of magicians in the niches could allude to another religious sphere closer to Zoroastrianism. Marek Jan Olbrycht seems to be of the same opinion, having recently related the spread of these *sarcophagi* in Mesopotamia, from the first half of the first century BC onwards, for soldiers and Parthian rulers and their families who used Zoroastrian funerary rites³⁸. The scholar also brings as an example the *sarcophagi* of Kilizu³⁹. Observing the decoration of intact *sarcophagi*, one can exclude that they housed the mortal remains of warriors, such as the specimens of Warka⁴⁰ and, as has already been explained, of women. Considering instead the affinities with the iconography of Dura Europos, the *sarcophagi* could have belonged to Zoroastrian believers or even *magi*.

Bibliography

- Anastasio S., *La missione archeologica italiana in Mesopotamia del 1933 e lo scavo di Kilizu (Qasr Shamamuk, Iraq): I materiali conservati a Firenze*, "ASAtene" 2005, 83, serie III, vol.5, II, 2005, pp. 555-592.
- Anastasio S., *Qasr Shamamuk: storiadello scavo e della collezione fiorentina*, [in:] *La Collezione orientale del Museo Archeologico Nazionale di Firenze. I materiali di QasrShamamuk*, I, ed. S. Anastasio, F. Conti, L. Ulivieri, Rome 2012, pp. 5-70.
- Anastasio S., *The Italian Archaeological Expedition to Qasr Shamamuk-Kilizu, Iraq, 1933. Notes on the Excavation Finds at the Iraq Museum in Baghdad*, "Ash-Sharq" 2017, 1, 2, pp. 275-285.
- Boileau M.C., *Analyzing Slipper Coffins from Nippur*, "Expedition", Spring 2018, 60,1.
- Cellerino A., *Scheda n. 97 Sarcofago*, [in:] *Sulla via di Alessandro. Da Seleucia al Gandhāra*, ed. V. Messina, Cinisello Balsamo 2007, p. 182.
- CIMRM = Vermaseren M.J., *The Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, "L'Aia", 1956-1960.
- Cumont F., *The Dura-Mithraeum*, [in:] *Mithraic Studies*, I, ed. J.R. Hinnells, Manchester 1975, pp. 151-207.
- Fowlkes-Childs B., Seymour M., *The World Between Empires. Art and Identity in the Ancient Middle East*, New York 2019.
- Furlani G., *Sarcofaghi partici di Kakzu*, "Iraq", Apr. 1934, 1,1, pp. 90-94.
- Gawlikowski M., *Excavations in Hawarte 2008-2009*, "Polish Archaeology in the Mediterranean" 2012, 21 (Research 2009), pp. 481-495.
- Hauser S.R., *Weinreben und das Frühe Christentum in Assur*, [in:] *Übergangszeiten. Altorientalische Studien für Reinhard Dittmann anlässlich seines 65. Geburtstags*, ed. K. Kaniuth, D. Lau, D. Wicke, Münster 2018, pp. 369-385.

³⁶ D. Joyce de Falco, G. Lacerenza, *Scheda n. 43. Amuleto con immagine di Salomone*, [in:] *Ebrei. Una storia italiana. I primi mille anni*, ed. A. Foa, G. Lacerenza, D. Jalla, Milano 2017, p. 219.

³⁷ M. Moriggi, *Una lamina bilingue dal Medagliere Capitolino: considerazioni sul testo ebraico*, "BCom" 2006, 107, p. 165.

³⁸ M.J. Olbrycht, *Slipper Coffins and Funerary Practices in Parthia*, "Anabasis. Studia Classica et Orientalia" 2017, 8, pp. 301-313.

³⁹ *Ibidem*, p. 308.

⁴⁰ Cfr. A. Middleton, St J. Simpson, A.P. Simpson, *op. cit.*, fig. 8a, p. 34.

- Joyce de Falco D., Lacerenza G., *Scheda n. 43. Amuleto con immagine di Salomone*, [in:] *Ebrei. Una storia italiana. I primi mille anni*, ed. A. Foa, G. Lacerenza, D. Jalla, Milano 2017, p. 219.
- Lawson J., *Conservation Notes: The Resurrection of Seven Clay Coffins from Nippur*, "Expedition Magazine" 2006, 48, 3 (<http://www.penn.museum/sites/expedition/?p=9811> [access: 21.04.2021]).
- Middleton A., Simpson St J., Simpson A.P., *The Manufacture and Decoration of Parthian Glazed "Slipper Coffins" from Warka*, "The British Museum Technical Research Bulletin" 2008, 2, pp. 29-37.
- Moriggi M., *Una lamina bilingue dal Medagliere Capitolino: considerazioni sul testo ebraico*, "BCom" 2006, 107, pp. 163-170.
- Olbrycht M.J., *Slipper Coffins and Funerary Practices in Parthia*, "Anabasis. Studia Classica et Orientalia" 2017, 8, pp. 301-313.
- Ribichini S., *Magia e divinazione nel mondo antico*, "Archeo Monografie" febbraio 2018, 23.
- Ricciardi Venco R., *La cultura partica e il sito di Qasr Shamamuk*, [in:] *Egeo Cipro Siria e Mesopotamia*, ed. M.C. Guidotti, F. Lo Schiavo, R. Pierobon Benoit, Livorno 2007, pp. 230-247.
- Sarre F., *Die Kunst des Alten Persien*, Berlin 1923.
- Simpson St J., *Partho-Sasanian Ceramic Industries in Mesopotamia*, [in:] I. Freestone, D. Gaimster, "Pottery in the Making. World Ceramic Traditions", London 1997, pp. 74-79.
- Ulivieri L., *Il catalogo dei materiali*, [in:] *La Collezione orientale del Museo Archeologico Nazionale di Firenze. I materiali di Qasr Shamamuk*, I, ed. S. Anastasio, F. Conti, L. Ulivieri, Roma 2012, pp. 71-158.

Illustrations

The photos of "bathtub" coffin fragments (inv. nn. 57959 A-H) from the Italian Mission at Qasr Shamamuk (Kilizu) and that of the "bathtub" coffin (inv. n. 93805) from the same site have been reproduced with a concession from the Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Direzione regionale Musei della Toscana), and further reproductions or duplications by any means are forbidden.

- Fig. 1: Glazed Coffin preserved in Baghdad (Inv. n. IM 15418), still *in situ*; the small differences in the decoration of the two sides are visible (from G. Furlani, *Sarcofaghi partici di Kakzu*, "Iraq" Apr. 1934, 1,1, Tav. XII)
- Fig. 2: Glazed Coffin preserved in Florence (Inv. n. 93805, Museo Archeologico Nazionale di Firenze; Photo © Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 3 a-b: Fragment of "bathtub" coffin rim, Inv. N. 57959 A, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 4: Fragment of "bathtub" coffin rim, Inv. N. 57959 B, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 5: Rim fragment of "bathtub" coffin lid, Inv. N. 57959 C, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 6: Rim fragment of "bathtub" coffin lid, Inv. N. 57959 D, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 7: Rim fragment of "bathtub" coffin lid, Inv. N. 57959 E, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 8: Coffin wall fragment, Inv. N. 57959 F, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico nazionale di Firenze)
- Fig. 9: Coffin wall fragment, Inv. N. 57959 G, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)
- Fig. 10: Coffin wall fragment Inv. N. 57959 H, Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Photo courtesy Museo Archeologico Nazionale di Firenze)

Fig. 11: "Parthian *graffito* of Dura-Europos" (Photo from G. Furlani, *Sarcophagi partici di Kakzu*, "Iraq" Apr. 1934, 1,1, Tav. XIV)

Fig. 12 a-b: Figures from the mithraeum of Dura Europos (Photo courtesy Yale University Art Gallery)

Fig. 13: Coffin from Nippur (YBC 2259), Yale Babylonian Collection, Yale Peabody Museum (Photo courtesy Carl Kaufman for photography and the Yale Babylonian Collection for permission to use the images)

Fig. 14: Coffin from Assur (Photo from S.R. Hauser, *Weinreben und das Frühe Christentum in Assur*, [in:] K. Kaniuth, D. Lau, D. Wicke ed., *Übergangszeiten. Altorientalische Studien für Reinhard Dittmann anlässlich seines 65. Geburtstags*, Münster 2018, p. 451, Tav. 8)

THE GLAZED PARTHIAN SARCOPHAGI OF THE MUSEO ARCHEOLOGICO NAZIONALE DI FIRENZE: RITES AND THE USE OF "BATHTUB" COFFINS

S u m m a r y

The study is based on the investigation of some unpublished fragments of glazed "bathtub" coffins from Kilizu in Iraq and preserved in the Museo Archeologico Nazionale of Florence. Reflection on the use of this type of *sarcophagus* in the context of funerary practices in Mesopotamia from the first century A.D. onwards was accompanied by an analysis of the fragments in terms of their technical characteristics.

"Bathtub" or slipper coffins have been found in various Mesopotamian necropolises, some of which are characterized by *en applique* decoration and green-blue glazing. In the Museo Archeologico Nazionale di Firenze there are a "bathtub" *sarcophagus* and some unpublished fragments of other similar coffins, from the excavations of the Italian mission at Qasr Shamamuk, the ancient Kilizu in Iraq, conducted in 1933. The decorative apparatus of the sarcophagi of Kilizu seems to lead the artefacts to a religious context close to Zoroastrianism, practiced in Mesopotamia, from the first half of the first century BC onwards, by soldiers and Parthian rulers and their families, and perhaps suggest who the burials were.

Keywords: Parthian Glazed Ceramic, "Bathtub" and Slipper Coffins, Italian Excavation Kilizu (Qasr Shamamuk, Iraq)

SZKLIWIONE SARKOFAGI PARTYJSKIE Z NARODOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO WE FLORENCJI: OBRZĘDOWOŚĆ I UŻYCIE TRUMIEN „WANNOWYCH”

Streszczenie

Niniejszy artykuł przedstawia badanie nad nieopublikowanymi fragmentami szkliwionych trumien „wannowych” z Kilizu w Iraku, które znajdują się w Narodowym Muzeum Archeologicznym we Florencji. Namysłowi nad użyciem tego typu sarkofagu w kontekście mezopotamskich obrzędów funeralnych funkcjonujących od pierwszego wieku naszej ery towarzyszy analiza wspomnianych fragmentów w zakresie ich charakterystyki technicznej.

Trumny „wannowe” czy pantołflowe odnajdywane były na obszarach różnych mezopotamskich nekropoli. Niektóre z nich charakteryzuje zdobienie *en applique* i zielono-niebieskie szkliwo. W Narodowym Muzeum Archeologicznym we Florencji znajduje się sarkofag „wannowy” i nieopublikowane fragmenty innych podobnych trumien, które odkryto podczas badań archeologicznych prowadzonych w 1933 roku przez włoską misję w Qasr Shamamuk (starożytnym Kilizu) w Iraku.

Zdobienia sarkofagów z Kilizu pozwalają umieścić ich kontekst religijny w pobliżu zaratusztrianizmu, który był praktykowany w Mezopotamii od pierwszej połowy I w. p.n.e. przez żołnierzy i partyjskich władców oraz ich rodziny. To może zaś sugerować, kim byli pochowani w nich ludzie.

Słowa kluczowe: partyjska ceramika szkliwiona, trumny „wannowe” i pantołflowe, włoskie badania archeologiczne w Kilizu (Qasr Shamamuk, Irak)

Francesca Ceci

Musei Capitolini, Roma

ORCID: 0000-0002-4790-8548

IL GRANDE CICLO DELLA STELLA SOTHIS: I CATASTERISMI E LE EMISSIONI IN BRONZO DI ANTONINO PIO A TEMA ZODIACALE BATTUTE DALLA ZECCA DI ALESSANDRIA

È noto che la scienza cominciò con le stelle, nelle quali l'umanità scoprì le dominanti dell'inconscio, gli «dèi», così come le bizzarre qualità psicologiche dello Zodiaco: una proiezione completa della caratterologia. L'astrologia è un'esperienza primordiale simile all'alchimia. Tali proiezioni si ripetono sempre dove l'uomo tenta di esplorare una vuota oscurità e involontariamente la riempie di figurazioni vive.

Carl Gustav Jung, *Psicologia e Alchimia*, 1944

L'astronomia e l'astrologia costituivano nel mondo antico un unico campo di indagine le cui origini risalgono alla speculazione dei popoli che tra i primi elaborarono le due discipline in un sistema mitico-scientifico organico, quali quella caldeo-babilonese seguita dalla civiltà egizia e quella greco-romana (senza dimenticare la "disciplina etrusca"), conoscenze mutate poi dalla cultura moderna e contemporanea e ancor oggi valide. Queste discipline "astrali" erano considerate fondamentali non soltanto per fini pratici – dalla navigazione all'orientamento, dalla coltivazione al computo degli anni – ma costituivano il grande "meccanismo" universale entro il quale si muoveva la storia delle nazioni, dei regnanti e dell'uomo comune, assurgendo così a un ruolo politico all'interno della società.

Lo studio di tali scienze era dunque un campo d'indagine di enorme rilevanza, appannaggio di specialisti che spesso erano un tutt'uno con i corpi sacerdotali, e a volte anche con gli stessi governanti¹.

L'osservazione delle costellazioni visibili a occhio nudo sulla sfera celeste, esercizio antico quanto è antica l'umanità e affinatosi progressivamente, volle riconoscere nella regolarità di alcuni gruppi stellari figure di esseri viventi (umani, animali e mitici, eccezion fatta per la Bilancia), rendendolo un insieme leggibile². Nel mondo

¹ Per esempio, l'imperatore Adriano era considerato astrologo: Historia Augusta, *Hadrianus*, 16.7.

² T. Barton, *Ancient Astrology*, London-New York 1994.

greco vengono formulati a partire dall’VIII secolo a.C. miti di origine delle costellazione, i catasterismi (dal greco καταστερισμός, “collocare fra gli astri”), sistematizzati in scritti di natura scientifica e letteraria di cui resta ampia testimonianza nelle fonti greche e romane³.

I segni zodiacali derivano da un catasterismo, ovvero la trasformazione di un uomo, eroe, animale o anche di un oggetto in un astro o una costellazione come premio concesso dalle divinità per aver compiuto un’azione meritoria⁴.

Tra le fonti letterarie sul tema pervenuteci primeggiano gli scritti di Arato di Soli (315-240 a.C. circa) autore dei *Phaenomena*, di Eratostene di Cirene (280-195 a.C.) che scrisse i *Catasterismi*, di Igino (64 a.C.-17 d.C., di identificazione discussa) artefice delle *Fabule* e del *De Astrologia*, e infine dello Pseudo-Apollodoro (I secolo a.C.) con l’opera enciclopedica di mitologia greca nota come *Biblioteca*⁵.

I segni zodiacali hanno dunque origine antichissima, risalente all’osservazione scientifica della volta celeste elaborata nel mondo mesopotamico e, attraverso la mediazione egizia, codificatasi in età greco-romana nelle immagini che li simboleggiano e che tutt’oggi usiamo. Per ognuno dei dodici segni, e per tutte le costellazioni, i mitografi e gli studiosi di astronomia crearono una serie di narrazioni che fecero della volta celeste un vero e proprio libro stellato, dove l’immensità degli astri era in tal modo resa intellegibile e riconoscibile dagli uomini. Il potere delle immagini dava ordine all’infinità degli agglomerati celesti, fornendo una chiave di lettura che ritornava utile – anzi fondamentale – nell’orientarsi e nelle attività stagionali, così in terra come nel cielo.

Ogni segno zodiacale ha una propria “domiciliazione”, che costituisce il rapporto tra il segno e il pianeta che lo governa, o domina, secondo la sua posizione astrale. Mentre i pianeti in genere hanno una domiciliazione diurna o notturna, signoreggiando su due segni, il Sole e la Luna (detti “luminari”, gli astri splendenti) hanno il governo di un solo segno, rispettivamente il Leone, maschile, e il Cancro, femminile. Le caratteristiche di pianeti e luminari, secondo la scienza astrologica e astronomica antica e moderna, si manifestano con maggior enfasi quando essi si trovano nel loro domicilio, influenzando al massimo i segni che governano, come sottolineato da Tolomeo (100-175 d.C.), geografo e padre dell’astrologia classica e moderna intesa in senso rigorosamente scientifico (*Le previsioni astrologiche* o *Tetrabiblos*, I, 17).

³ A. Santoni, *Antiche Stelle. Miti di gloria e di Hybris nel cielo dei Greci e dei Romani*, [in:] *Hybris. I limiti dell’uomo tra acque, cieli e terre*, a cura di A. Camerotto, S. Carniel, Milano-Udine 2014, pp. 159-177.

⁴ G. Chiarini, G. Guidorizzi, *Introduzione*, [in:] *Mitologia astrale*, a cura di G. Chiarini, G. Guidorizzi, Milano 2009, pp. IX-LXV, in part. XX-XVI.

⁵ Le edizioni qui utilizzate sono: Apollodoro, *Biblioteca*, Milano 1995; Arato di Soli, *I Fenomeni e i Pronostici*, a cura di C. Mutti, M. Zoli, Torino 1984; Eratoste, *Epitome dei Catasterismi*, a cura di A. Santoni, Pisa 2010; Igino, *Miti del mondo classico*, a cura di F. Gasti, Ariccia 2017; Igino, *Mitologia astrale*, a cura di G. Chiarini, G. Guidorizzi, Milano 2009.

Il cerchio dei segni

In tale contesto si origina lo Zodiaco con i suoi segni, dal greco ζωδιακός: da ζῷδιον «figura, segno celeste», diminutivo di ζῷον «animale» e poi di «immagine, figura» e κύκλος «circolo (delle figure celesti)»⁶. Dunque lo Zodiaco è la rappresentazione in forma circolare e figurata della zona della sfera celeste che il Sole percorre, apparentemente, in 12 mesi, entro la quale si muovono la Luna e i pianeti. In astronomia, più specificatamente, lo Zodiaco è quella zona della sfera celeste intorno all'eclittica (il percorso apparente del Sole e dei pianeti in cielo nel corso dell'anno), delimitata da due cerchi paralleli a questa e distanti 9°, l'uno a Nord e l'altro a Sud⁷ (Fig. 1).

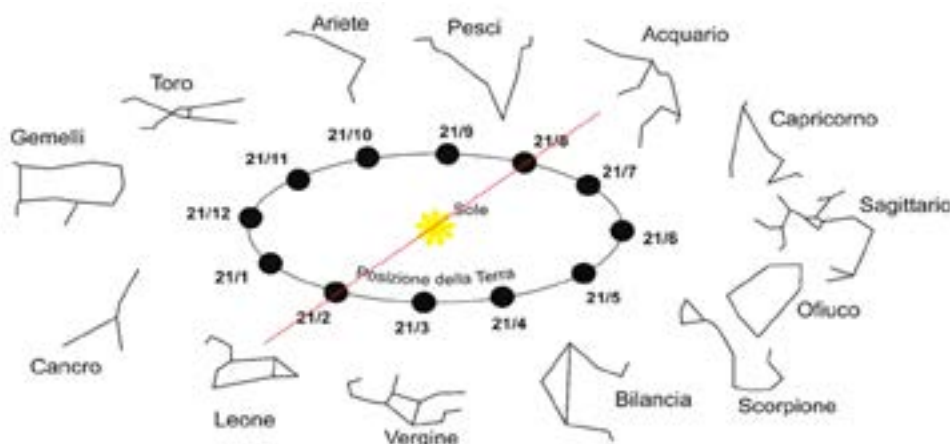

Fig. 1: L'orbita della terra attorno al Sole con sullo sfondo le costellazioni dello zodiaco (da G. Iafrate, M. Ramella, *Le costellazioni dello Zodiaco*, on line)

L'origine babilonese dello Zodiaco è appurata dai simboli di natura astrale e figure riferibili ai segni zodiacali che compaiono sui cippi di confine (*kudurru*) e su alcune gemme a partire dalla seconda metà del II millennio a.C.⁸; tali conoscenze furono poi riprese e sviluppate dal mondo greco e dalle altre popolazioni mediterranee. Gli Egiziani portarono lo studio dei moti celesti a esiti scientifici di grande comples-

⁶ D. Pedrazzini, *Il destino nelle stelle. L'astrologia nel mondo classico*, Rende 2016, pp. 9-16.

⁷ Per una presentazione didattica del fenomeno astronomico si veda G. Iafrate, M. Ramella (INAF – Osservatorio Astronomico di Trieste), *Le costellazioni dello Zodiaco*: http://vo-for-education.oats.inaf.it/download/es14_zodiaco.pdf [accesso 19.11.2020].

⁸ L. Verderame, *Mitologia astrale babilonese: le costellazioni dello Zodiaco*, [in:] <https://www.apotelesma.it/wp-content/uploads/2018/01/Mitologia-astrale-babilonese.pdf> (2018) [accesso 19.11.2020].

sità e raffinatezza, esplicitati nella suddivisione dell'anno e connessi alle sequenze delle inondazioni del Nilo⁹. Tale scienza si ripercuoteva in maniera rilevante sulla vita quotidiana e religiosa, del Faraone così come dell'uomo comune, conferendo importanza e potere all'oroscopo e a chi sapeva declinarlo in maniera tale da influenzare – e anche condizionare – i destini degli uomini¹⁰.

Connessi alle fasi celesti e alle esondazioni annuali del Nilo sono i calendari civili egiziani: vari ed estremamente complicati, si basano su diverse modalità di calcolo che prendono a riferimento le stelle, i pianeti e le inondazioni. Uno di questi si fonda sul Grande Ciclo della stella Sothis (assimilata alla dea della rigenerazione Sopedet e anche a Iside), identificata con Sirio della costellazione del Cane, stella connessa ai movimenti del Sole, della Luna e all'attività del Nilo, e dalla quale dipendevano i cicli del Grande e del Piccolo Anno. Sothis-Sirio raggiungeva sull'orizzonte, nel mese di luglio, lo stesso punto toccato dal Sole (levata eliaca) una volta ogni 1460 anni (secondo l'anno sothiaco) o 1461 anni (secondo il calendario civile egizio) e questo momento dava inizio a una nuova era felice: il Ciclo Sotiaco¹¹.

La coincidenza di questo momento astronomico, insieme al concomitante inizio dell'inondazione del Nilo, costituiva un evento cosmologico che annunciava l'inizio di un nuovo anno e di una nuova era millenaria. Tale evento si collegava anche, come si vedrà, all'apparizione della Fenice, uccello favoloso che rinasceva ogni 500 o addirittura 1000/1500 circa anni dalle proprie ceneri. Secondo una versione del mito, ogni nuova fenice imbalsamava le sue vecchie ceneri in un uovo di mirra, che poi depositava nella città egiziana di Heliopolis¹².

Roma seppe sempre ben inserire astronomia e astrologia nell'ambito nel programma propagandistico imperiale, a iniziare dal sapiente uso politico che fece Gaio Giulio Cesare *Octavianus*, il futuro Augusto, del *Sidus Iulium*, la meteora che sancì alla morte di Giulio Cesare il suo cambiamento di status da semplice defunto a divinità, come poeticamente esplicitato da Virgilio nella sua *Eneide*, opera nella quale all'altis-

⁹ M. Franci, *Astronomia Egizia. Introduzione alle conoscenze astronomiche dell'antico Egitto*, Firenze 2010.

¹⁰ J. Evans, *The Astrologer's Apparatus: a Picture of Professional Practice in Greco-Roman Egypt*, "Journal for the History of Astronomy" 2004, 35.1, pp. 1-44. Settimio Severo basò le ricerche della futura sposa sugli oroscopi della donne da marito e quando seppe che in Siria ve ne era una (Giulia Domna) alla quale era stato previsto che avrebbe sposato un re, la prese in moglie: Historia Augusta, *Septimius Severus*, 3.9.

¹¹ B.E. Schaefer, *The Heliacal Rise of Sirius and Ancient Egyptian Chronology*, "Journal for the History of Astronomy" 2000, 31, 2, pp. 149-155; R. Gautschy, *The star Sirius in ancient Egypt and Babylonia*, [in:] <http://www.gautschy.ch/~rita/archast/sirius/siriuseng.htm> (2012) [accesso 19.11.2020].

¹² Il mito della Fenice nella sua forma completa si ritrovano in Plinio, *Naturalis Historia*, X, 3-5 e nell'anonimo *Physiologus* di II-III secolo d.C. redatto probabilmente ad Alessandria, al cap. IX. *La Fenice*.

sima ispirazione lirica si assomma, con maestria, la propaganda politica¹³. I segni zodiacali degli imperatore in carica verranno spesso adottati come tipi-simbolo su quel formidabile mezzo di propaganda politica a immensa diffusione rappresentata dall'iconografia monetale.

Antonino Pio e il Ciclo Sotiaco

Il 19 luglio del 139 d.C., nel terzo anno di regno di Antonino Pio, si verificò la convergenza millenaria del nuovo Grande Ciclo Sotiaco, segnando in Egitto un momento di grande festeggiamento e costituendo un ottimo auspicio di prosperità e fortuna che coinvolgeva anche la figura dell'imperatore, regnante per volere del fato proprio in questo periodo¹⁴. Poco meno di 10 anni dopo, nel 148 d.C., sempre sotto Antonino Pio, ricorsero i *Ludi Saeculares* di Roma, celebrati ogni 100 anni¹⁵.

Per commemorare l'inizio della nuova era sotiaca, la zecca di Alessandria emise una vasta serie di monete, soprattutto dracme di bronzo, incentrate sul tale evento millenario e datate all'ottavo anno del regno di Antonino¹⁶.

Nell'anno 138/9 e successivamente nel 142/3 (rispettivamente II anno, indicato dalla lettera B, e VI anno di regno, indicato dalla lettera C) furono battute una serie di tetradracme con il tipo della Fenice al rovescio circondata dalla leggenda ΑΙΩΝ, immagine dell'eterno ritorno dell'energia vitale e della potenza cosmica¹⁷ (Fig. 2 a-b).

Infatti, in questo eccezionale momento di allineamento degli astri si riteneva ricorresse anche un evento prodigioso e beneaugurante, la già menzionata rinascita della Fenice dalle sue ceneri, simbolo della continuità eterna della rigenerazione vitale, una palingenesi cosmica che annunzia l'avvento di una nuova età di pace e prosperità, beninteso sempre sotto il segno dell'impero di Roma¹⁸. Tacito ricorda le tradizioni egizie relative alla Fenice, ritenuta capace di vivere anche i 1461 anni coincidenti con il Ciclo

¹³ Si vedano, tra la numerosa bibliografia sul tema, M.F. Williams, *The Sidus Iulium, the divinity of men, and the Golden Age in Virgil's Aeneid*, "Leeds International Classical Studies" 2003, 2,1, pp. 1-29; N.B. Pandey, *Caesar's Comet, the Julian Star, and the Invention of Augustus*, "Transactions of the American Philological Association" 2013, 143, pp. 405-449.

¹⁴ Censorinus, *De Die Natali*, 21.10.

¹⁵ Per "l'età dell'oro" del regno di Antonino Pio e le emissioni monetali si veda: C. Rowan, *Imaging the Golden Age: the coinage of Antoninus Pius*, "Papers of the British School at Rome", 2013, 81, pp. 211-246.

¹⁶ R. Stuart Poole, L.L.D., *Catalogue of Greek Coins in the British Museum – Alexandria and the Nomes*, London 1892, (da ora BMC Alexandria), pp. LVI-LVIII. Belle immagini della serie zodiacale sono in <https://www.lamoneta.it/topic/161215-alessandria-serie-zodiacale/> [accesso 19.11.2020].

¹⁷ BMC Alexandria, p. 117, n. 10014; *Roman Provincial Coinage*: RPC IV. 4, on line <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Phoenix> [accesso 19.11.2020]. Tutti gli accessi menzionati in nota al RPC on line relativi alla serie dello Zodiaco sono datati 19.11.2020.

¹⁸ G. Bijovsky, *Aion: a Cosmic Allegory on a Coin from Tyre?*, "Israel Numismatic Research" 2007, 2, pp. 143-156, in part. pp. 149-150, nota 19.

Fig. 2a-b: Antonino Pio, zecca di Alessandria, 138/9 d.C. Tetradramma. Al dritto busto di Antonino Pio volto a destra, con corazza e paludamentum. AVT K (T) AIA AΔP ANTΩNINOC EVCΕB. Al rovescio Fenice stante volta a destra, con corona e nimbo. ΑΙΩΝ, ai lati L B (anno 2) (RPC on line Volume IV. N. 13419 (temporary), <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/14232>)

Sotiaco, del quale diviene simbolo e segno del grande rinnovamento degli astri¹⁹. Su alcune monete d'oro di Adriano Aion personificato entro il circolo del tempo sorregge un globo sormontato dalla Fenice, a sottolineare lo stretto legame che li unisce²⁰.

Negli studi numismatici si ritiene che l'allineamento Sothis-Sole sia stato commemorato anche alcuni anni dopo l'inizio del Ciclo, sempre dalla zecca di Alessandria, con una speciale emissione di dracme in bronzo dedicate ai segni zodiacali, datata all'anno VIII del regno di Antonino Pio²¹ (144/5 d.C.) e caratterizzata da un modello iconografico ripetuto, dove al dritto ricorre il profilo di Antonino Pio con titolatura in greco e al rovescio il segno zodiacale sormontato dalla figurazione in forma di testa divina del pianeta (compresi il Sole e la Luna) che lo governa²², da una stella a otto punte, con l'indicazione dell'anno egizio di regno: L (abbreviazione per la parola "anno") e H (ottavo)²³ (Figg. 3-5).

Dato lo scarto cronologico di ben cinque anni tra l'inizio del Ciclo Sotiaco e questa emissione, è stato recentemente proposto di collegarla anche a tutti i "fausti" eventi

¹⁹ Tacitus, *Annales*, VI, 28, 1-6; Horapollon, *Hieroglyphiká*, I, 34.

²⁰ F. Ceci, 275. *Aureo di Adriano*, [in:] *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma 2000, p. 585.

²¹ C.W.A. Carlson, *Rarities 3. The Zodiac Series*, "Journal of the Society for Ancient Numismatics" 1972-1973, 4.3, pp. 46-48; K. Emmet, *Alexandrian Coins*, Lodi (WI) 2001, 1461.8 (Ariete), 1450.8 (Toro), 1576.8 (Gemelli), 1681.8 (Cancro), 1530.8 (Leone), 1575.8 (Vergine), 1452.8 (Bilancia), 1460.8 (Scorpione), 1693.8 (Sagittario), 1598.8 (Capricorno), 1451.8 (Acquario), 1692.8 (Pesci), 1705.8 (Helios e Seleno entro Zodiaco), 1706.8 (Helios e Seleno entro fascia di pianeti e fascia zodiacale), 1707.8 (Serapis entro fascia dei pianeti e fascia), 1708.8 (Serapis e Isis entro doppia fascia dello Zodiaco). F. Ceci, [in:] *Archeo*, nn. 383-394, 2017; N. Vaneerdewegh, *The Egyptian "Zodiac Coins" of Antoninus Pius and the Sothic Cycle*, [in:] *Detur Dignissimo Studies in Honour of Johan Van Heesch*, eds. F. Stroobants, Ch. Lauwers, Brussel 2020, pp. 315-326.

²² BMC Alexandria, LVI-LVII. Si vedano i tipi in Emmet cit. a nota 21.

²³ BMC Alexandria, pp. IX-XII, part. p. XI.

Figure 3 – Mars in Aries (CNG 354, 1 July 2015, lot 447).
 Figure 4 – Venus in Taurus (Triton XIX, 5 January 2016, lot 380).
 Figure 5 – Mercury in Gemini (CNG 103, 14 September 2016, lot 604).
 Figure 6 – Moon in Cancer (Triton XXI, 9 January 2018, lot 127).
 Figure 7 – Sun in Leo (Triton XX, 10 January 2017, lot 480).
 Figure 8 – Mercury in Virgo (CNG 381, 24 August 2016, lot 349).
 Figure 9 – Venus in Libra (CNG 460, 29 January 2020, lot 422).
 Figure 10 – Mars in Scorpio (Triton XX, 10 January 2017, lot 479).
 Figure 11 – Jupiter in Sagittarius (Triton XX, 10 January 2017, lot 478).
 Figure 12 – Saturn in Capricorn (Triton XXI, 9 January 2018, lot 128).
 Figure 13 – Saturn in Aquarius (Triton XIX, 5 January 2016, lot 379).
 Figure 14 – Jupiter in Pisces (Triton XIX, 5 January 2016, lot 378).

Fig. 3: La serie zodiacale alessandrina dell'VIII anno di regno di Antonino Pio, 144/5 d.C. (da Nick Vaneerdewegh, *The Egyptian "Zodiac Coins" of Antoninus Pius and the Sothic Cycle*, 2020, p. 319, per concessione dell'autore)

Fig. 4: Augustin de Saint-Aubin, *Medailles de l'empereur Antonin frappées en Egypte*. In: *Mémoires de L'Institut National de France*, Volume 41, Parigi 1780, Pl. 1

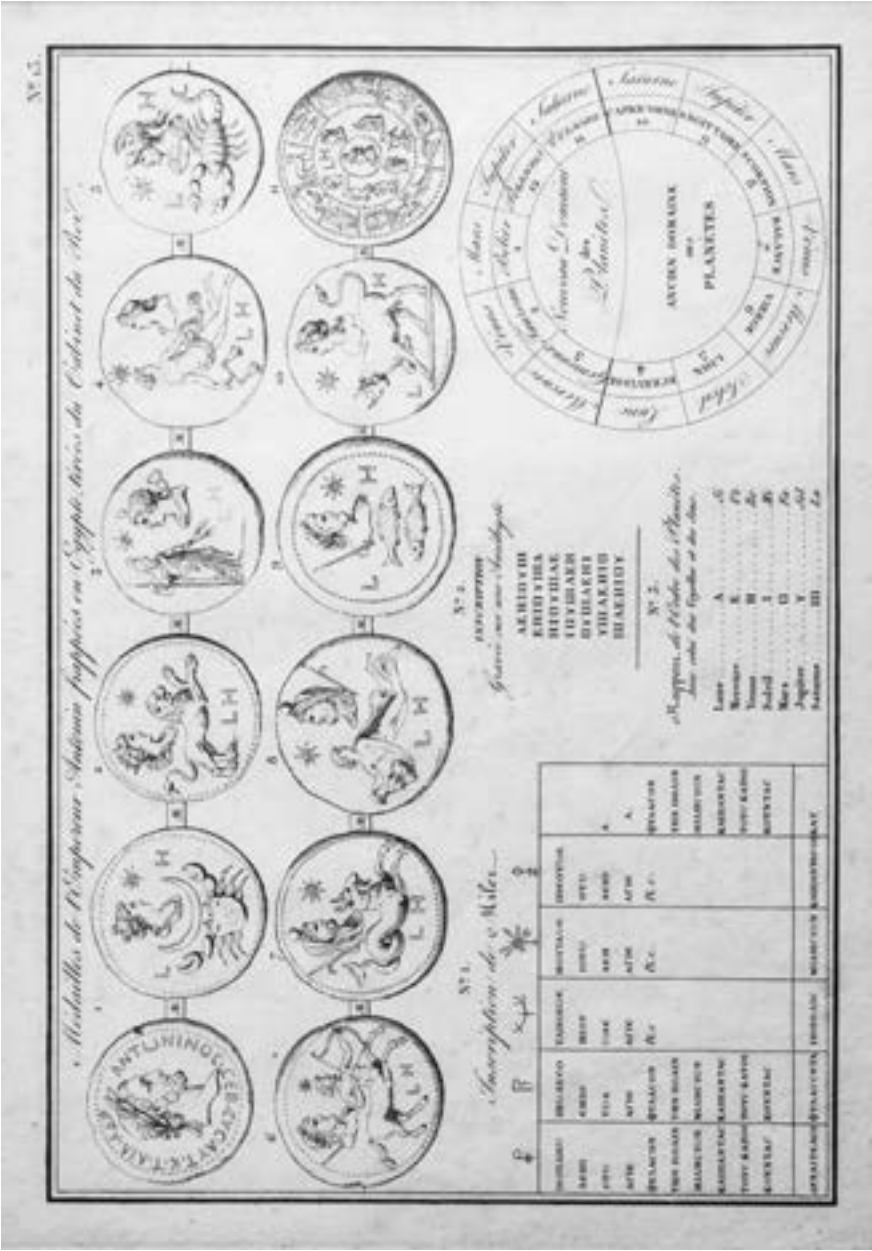

Fig. 5: Jean-Jacques Barthélemy, *Medailles de l'empereur Antonin frappées en Egypte*, tirées du cabinet Royale, 1780. *Atlas de l'oeuvre complète de Jean-Jacques Barthélemy*, Paris 1822, Tav. 13

verificatisi sotto il regno di Antonino Pio: l'avvento del Ciclo Sotiano, il matrimonio della figlia Faustina Minore con Marco Aurelio nel 145 che avrebbe assicurato continuità alla dinastia imperiale e il *Saeculum Aureum* che si sarebbe inaugurato da lì a tre anni, tutto riferibile e celebrabile con la raffigurazione dell'ordine cosmico rappresentato dallo Zodiaco²⁴.

I segni dello Zodiaco

Nel *Compotus manualis magistri Aniani*, fortunata opera memnotecnica in esametri del monaco benedettino Aniano (seconda metà del XIII secolo circa) dedicata al computo delle sacralità liturgiche secondo il calendario giuliano e il ciclo delle fasi lunari in accordo con il calendario lunisolare ecclesiastico, si elenca l'ordine tradizionale dei segni zodiacali: «*Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo, Libraque, Scorpius, Arcitenens, Caper, Amphora, Pisces*»²⁵.

Si presentano quindi di seguito le dramme alessandrine a tema zodiacale emesse nell'VIII anno di regno di Antonino Pio, ponendo l'attenzione sul catasterismo del segno e il pianeta dominante, senza ripetere la datazione e la menzione della stella a otto punte, sempre presente.

Marte in Ariete (21 marzo-20 aprile)

La sequenza dei segni zodiacali inizia con l'Ariete, costellazione in cui anticamente il Sole si trovava nell'equinozio di primavera; astronomicamente oggi non è più così per il fenomeno della precessione degli equinozi e tale momento si verifica sotto il segno dei Pesci. Segno di fuoco legato allo sbocciare della natura, definito dal poeta e filosofo di età augustea Marco Manilio il segno di colui che comanda ("il monton, come a principe conviene, è di se stesso consiglier")²⁶.

Raffigurato come un poderoso ariete dalle grandi corna ritorte e dal vello folto e riccioluto, si compone di sole tre stelle, poco brillanti ma di grande importanza, e i mitografi che scrissero dell'origine dei segni zodiacali ne diedero diverse genealogie. Quella più celebre riporta all'impresa degli Argonauti con la conquista del vello d'oro dell'ariete Crisomallo. Figlio di Poseidone e Teofane (Igino, *Fabulae*, 188) che per unirsi si trasformarono rispettivamente in ariete e pecora "bellissima", era ca-

²⁴ Vaneerdeghe, cit. a nota 21.

²⁵ Come ricorre tra gli altri in A. Sarrazin Montferrier, *Dizionario delle scienze matematiche pure ed applicate*, I, p. 216, Firenze 1838, p. 216, s.v. *Aniano*.

²⁶ Marcus Manilius, *Astronomica*, II, 485. D. Wray, *Astrology in Ancient Rome: Poetry, Prophecy and Power*, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777122543/>, Copyright 2002 the University of Chicago [accesso 19.11.2020].

pace di volare e comprendere il linguaggio umano. Fu donato da Mercurio alla ninfa Nefele divenendo così protagonista e vittima di vicende di amore, gelosia, morte e violenza. Il re Atamante ripudiò la sposa Nefele per la nuova fiamma Ino; quest'ultima, ardendo di gelosia omicida per i figli della coppia reale Elle, la fanciulla, e Frisso, il ragazzo, cercò di ucciderli. Nefele, resasi conto del pericolo, inviò Crisomallo in aiuto dei giovinetti. Elle cadde nel mare dando il suo nome all'Elesponto, mentre Frisso, salvatosi, con poca gratitudine ne prese il vello e sacrificò l'ariete a Giove, che però fu innalzato da Nefele a costellazione; oppure fu lo stesso Crisomallo a donare a Frisso il suo vello d'oro, che a sua volta lo donò al re Aete che lo ospitava (Igino, *De Astrologia*, 2, 20; Pseudo-Apollodoro, *Bibliotheca*, I, 9, 1; Eratostene, *Catasterismi*, 19). Aete lo attaccò a una quercia protetta da Ares-Marte e vigilata da un serpente (Pseudo-Apollodoro, *Bibliotheca*, I, 109); infine venne conquistato da Giasone nel corso delle *Argonautiche*.

L'ariete rappresenta la forza pastorale e generatrice indomita, alla quale si unisce la componente bellicosa dell'animale, resa letale da corna che possono uccidere un uomo, la cui forza d'urto e di sfondamento ispirò una delle classiche armi da guerra romane, l'*aries*, formata da un trave di duro legno rivestito da una calotta metallica a testa d'ovino.

Nella figura zodiacale dell'Ariete è preminente la rappresentazione del capo con le corna ritorte che simboleggiano sovranità divina: basti ricordare le monete d'oro di Alessandro Magno dove egli è raffigurato con le corna d'ariete, attributo del dio egizio Ammone²⁷.

Il collegamento tra l'Ariete, simbolo anche di fertilità e potenza vitale tanto che in alcune raffigurazioni ha in bocca una spiga di grano, e Ammone, divinità sincretistica di origine tolemaica nella quale vanno a confluire caratteristiche di Zeus, Ade, Dioniso e altre ancora, ricorre nel *De Astrologia* di Igino (2, 20), dove si narra del viaggio di Dioniso-Liber nel deserto africano. Qui, Dioniso assetato seguì un ariete sbucato miracolosamente fuori dalla sabbia e che lo condusse a una sorgente. Dioniso chiese allora a Zeus di trasformarlo nella prima costellazione dello Zodiaco, simbolo dell'energia salvifica rappresentata dalla sorgente nel deserto.

Sulle monete della serie alessandrina l'Ariete è in cammino o al galoppo con la testa rivolta all'indietro e la coda alzata, sormontato dal pianeta-divinità dal quale è dominato, il busto di Marte²⁸.

²⁷ Si veda come esempio il tetradramma in https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1919-0820-1 [accesso 19.11.2020].

²⁸ RPC on line, IV <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Aries+>.

Venere in Toro (21 aprile-20 maggio)

La costellazione del Toro comprende importanti gruppi stellari, luminosi e osservabili a occhio nudo, tra i quali spiccano l'ammasso delle Pleiadi, quello delle Iadi e la stella arancione Aldebaran, considerata l'occhio del toro e apportatrice di fortuna e intelligenza. Quest'ultima, insieme alle Iadi, era chiamata a Roma *Palilicium* e associata alla festa delle Palilie del 21 aprile, data della tradizionale fondazione dell'Urbe nel 753 a.C.²⁹.

Le varie tradizioni relative al segno del Toro riconoscono nella costellazione il possente e candido animale in cui si trasformò Giove per amare la principessa fenicia Europa, alla quale si presentò sulla spiaggia dove giocava con le sue ancelle (Igino, *De Astrologia*, II, 21). Attratta dalla bellezza e dalla mansuetudine del toro, Europa cominciò ad accarezzarlo e vezzeggiarlo, gli cinse le corna con ghirlande fiorite e infine vi salì in groppa. Prontamente il toro la rapì in volo sino a raggiungere l'isola di Creta, dove i due si unirono. Da loro nacquero tre figli: Minosse (re di Creta e creatore del labirinto nel quale fu imprigionato il Minotauro; divenne poi giudice infernale in Omero, Virgilio e Dante), Radamanto (anch'egli giudice del mondo ultraterreno) e Sarpedone (principe ed eroe cretese). I tre furono adottati da Asterio, re di Creta, che sposò Europa. Infine Giove, per onorare l'animale che gli aveva permesso di possedere la giovane, lo trasformò in costellazione. Il mito viene ricollegato alla designazione del continente di fronte a Creta come Europa: in un'ode di Orazio, Venere palesa alla rapita Europa il privilegio che l'attende «*tua sectus orbis / nomina ducet*» (una parte della terra / porterà il tuo nome: *Odi*, III 27, vv. 75-76).

Sulle monete alessandrine il toro è raffigurato come quadrupede vigoroso, pronto alla carica con la testa leggermente abbassata che mette in risalto le lunghe corna ritorte, sormontato dal pianeta che lo domina, Venere³⁰. Il busto della dea sembra quasi poggiarsi, novella Europa, sulla groppa del toro: l'unione tra il toro e Venere non deve sorprendere, dato che l'animale rappresenta anche la gagliardia sessuale, simbolo di fertilità, e per esteso la rinascita della natura tipica della primavera, mentre Venere, patrona amorosa, ricorda il ratto di Europa e l'amplesso con Zeus.

Mercurio in Gemelli (21 maggio-21 giugno)

La costellazione dei Gemelli si distingue per due stelle brillanti di quasi pari intensità denominate da Eratostene Castore e Polluce (*Catasterismi*, 10), i gemelli che la tradizione perlopiù vede figli di Giove e Leda, donna mortale alla quale il dio si era

²⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, XVIII, 2.

³⁰ <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Taurus>.

congiunto sotto forma di cigno; da questa unione nacque anche Elena, l'involontaria causa della guerra di Troia. L'amore fraterno fu premiato da Zeus con la trasformazione dei giovani in astri.

Le fonti antiche parlano abbondantemente dei Gemelli con le loro due stelle vicine e luminose che si guardano, e di regola le ricollegano ai Castori, protettori dei cavalieri e simbolo della perfetta gagliardità classica. Essi ricorrono sovente nella monetazione romana nella consueta iconografia in nudità eroica, con manto sulle spalle ed eventuale cavalcatura a fianco.

Nella serie di Alessandria i Gemelli, piuttosto rari tra gli esemplari rinvenuti, sono dominati dal pianeta Mercurio che sovrasta due personaggi che in questo caso non sono però i Dioscuri, bensì Ercole, con la clava, e Apollo, abbigliato e con la cetra³¹.

Esiste infatti una versione alternativa che identifica nella coppia astrale le due divinità, anch'essi figli di Giove ma di madre diversa: Ercole infatti era nato dalla mortale Alcmena, mentre Apollo, con la sorella Artemide era il frutto dell'amore con Latona, della stirpe dei Titani. Igino riporta entrambe le versioni riguardo l'origine del segno celeste (*De Astrologia*, II, 22) e Claudio Tolomeo (II sec. d.C.) nel suo *Tetrabiblos* (9) denomina le due stelle splendenti della costellazione come "Apollo" e "Eracle", e così rappresentati compaiono anche alcune moderne carte del cielo.

Luna in Cancro (22 giugno-22 luglio)

La costellazione del Cancro è di dimensione medie, di difficile percezione, e si compone di vari corpi celesti che vengono a completare lo schema figurativo del segno. Oltre alle chele, le stelle delineano gli "occhi" dell'animale, denominati *Aselli* (asinel-li) *Borealis* e *Australis*, e la parte centrale del corpo, un ammasso nebuloso di stelle, è chiamato "Presepe".

Plinio il Vecchio nomina queste stelle, già menzionate dall'astronomo greco Arato di Soli: «Si trovano nel segno del Cancro due piccole stelle, chiamate *Aselli* (asini) separate da un piccolo spazio nel quale si scorge una nebulosa chiamata *Praesepeia*» (*Naturalis Historia*, XVIII, 353). Quest'ultima costituiva inoltre anche un indicatore di pioggia se non era visibile quando il cielo era sereno (Arato di Soli, *Phenomena*, 210-234).

L'etimologia del nome "presepe" deriva da *prae* = davanti e *saepe* = chiuso, recinto: quindi un luogo delimitato da un recinto o da una siepe, che diviene poi in senso lato stalla e anche greppia e mangiatoia. In un rarissimo codice medievale dei *Feno-*

³¹ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Gemini+Zodiac>.

Fig. 6a: Codice di astronomia medievale con la traduzione di Germanico dei *Fenomeni* di Arato, disegno dello Zodiaco e gli *Aselli et Praesepe* raffigurati sopra il guscio del Cancro. Anno 1000 circa (Llyfrgell Genedlaethol Cymru – The National Library of Wales, Codex NLW 735c.f.).

Fig. 6b: Particolare del segno del Cancro, con gli Asinelli sul dorso. Disegno di Fiammetta Sforza

meni di Arato³² con disegni tra cui lo Zodiaco, sul dorso del Cancro sono raffigurate le teste di due asinelli tra i quali si trova una mangiatoia (Fig. 6a-b).

Il testo greco di Arato fu tradotto e curato da Germanico Cesare, nipote di Tiberio morto anzitempo lasciando il regno al figlio Caligola. Della traduzione di Germanico restano 765 esametri che correggono alcuni passi segnalando le nuove scoperte astronomiche effettuate al suo tempo³³.

Il Cancro apre il periodo estivo tra fine giugno e luglio. Igino racconta con dovizia di particolari l'arrivo nei cieli di questo crostaceo dalle chele vigorose (in latino *cancer*, granchio, derivato dal greco *karkinòs*, gambero), ingresso favorito da Giunone e legato alle vicende di Ercole. Quest'ultimo, nato dagli amori di Giove con Alcmena,

³² Codice di astronomia medievale risalente al 1000 circa con un disegno dello Zodiaco con gli *Aselli et Praesepe* raffigurati sopra il guscio del Cancro (Aberystwyth, The National Library of Wales, Codex NLW 735c, ff. 3v e 4v: <https://www.library.wales/discover/digital-gallery/manuscripts/the-middle-ages/medieval-astronomy#c=&m=&s=&cv=&xywh=-611%2C-77%2C4629%2C3936>) [accesso 19.11.2020]. B. Eastwood, *Notes on Planetary Configuration in Aberystwyth N.L. W. Ms. 735C, f.4v*, "National Library of Wales Journal" 1981, pp. 129-140.

³³ A. Santoni, *Aspetti della mitologia celeste negli Aratea di Germanico: a proposito di Engonasi, Orse, Auriga*, [in:] *Poesia delle stelle tra antichità e medioevo*, a cura di F. Guidetti, Pisa 2016, pp. 203-230.

fu oggetto della gelosia vendicativa della dea: nel corso della seconda delle sue celebri fatiche, l'uccisione dell'Idra nascosta nelle paludi presso Lerna, durante il terribile combattimento fu attaccato alle gambe anche da un granchio di spaventosa grandezza fuoriuscito dalle acque per compiacere Giunone e che l'eroe eliminò prontamente con un colpo di mazza. La dea, per premiare l'aiuto, seppure inutile, del crostaceo, lo pose in cielo come costellazione. Gli Asinelli del Cancro hanno anch'essi un'origine mitologica, tramandata in due versioni sempre da Igino (*De Astronomia*, II.23): la prima vuole che Dioniso, figlio di Giove e Semele, reso folle sempre dall'ira gelosa di Giunone, avrebbe ritrovato la ragione solo recandosi all'oracolo di Zeus Dodoneo. Di fronte a una palude invalicabile, fu aiutato da due asini che lo trasportarono al tempio salvandolo. Gli asini furono ricompensati con la trasformazione in stelle, e l'equide divenne anche parte integrante del corteccio dionisiaco.

L'altra storia che Igino riporta attribuendola a Eratostene, vede invece gli dei cavalcare gli asini durante la Gigantomachia: questi animali, con il loro raglio potente e imprevisto, gettarono scompiglio e terrore tra i Giganti che fuggirono scomposti (*De Astrologia*, II, 23.2-3).

Nella serie monetale alessandrina il Cancro-granchio, visto dall'alto, è sovrastato dal pianeta che lo domina, Luna-Selene su crescente lunare³⁴.

Sole in Leone (23 luglio-23 agosto)

Tra luglio e agosto, quando il calore del Sole raggiunge la massima intensità, le ore centrali del giorno sono caratterizzate da un caldo che si definisce per consuetudine "canicolare". La canicola indica infatti il momento in cui il Sole è più ardente, e nella radice del termine emerge chiaramente il riferimento al "cane": l'origine della parola deriva infatti dal latino *caniculus*, cagnolino. E "Cagnolino" è anche la denominazione antica e letteraria della stella Sirio, appartenente alla costellazione del Cane Maggiore, la stella più brillante del gruppo nonché del firmamento notturno. Nel nostro emisfero, durante il torrido periodo compreso tra il 24 luglio e il 26 agosto, quando il Sole ha oltrepassato le costellazioni del Cane Maggiore e di quello Minore, Sirio sorge e tramonta con il Sole (levata eliaca). Riguardo i nomi della Canicola e del Cane riferiti agli astri, li spiega il *Vocabolario etimologico della lingua italiana* edito da Ottorino Pianigiani nel 1907: «tale costellazione ebbe siffatto nome dagli Egizi, perché gli avvertiva, qual vigile cane, della prossima inondazione del Nilo».

Il Leone, animale simbolo di grandezza, forza, regalità, rappresenta l'energia e la spinta vitale che il Sole emana e incarna. Grande costellazione dell'emisfero setten-

³⁴ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Cancer+Zodiac>.

trionale, quella del Leone è conosciuta da sempre, presente già nelle mappe babiloniche; essa ospita il solstizio d'estate con il conseguente solleone, sinonimo di canicola. Qui il Sole, astro splendente "luminare" per eccellenza, rappresenta la forza generante maschile, mentre la Luna, come nel caso del Cancro, è legata al femminile. L'etimologia del nome latino come di quello greco deriva da una radice sanscrita che indica "ardere, risplendere" (*svaryas* e successivamente *sūryas*). Uno degli epiteti greci del Sole era appunto Σείριος, colui che risplende, e lo stesso aggettivo costituisce il nome di Sirio, la stella più luminosa della notte. Seguendo sempre il *Dizionario etimologico* del Pianigiani, Sirio è la «splendentissima stella della costellazione della Canicola, in cui entra il Sole nel mese di Luglio, nei maggiori calori dell'anno».

Nell'emissione antonina Sol è raffigurato con il busto e la corona radiata. Al centro del campo monetale si staglia un leone in atto di slancio, postura che esalta la possente magnificenza dell'animale³⁵. Il leone, per ciò che incarna e per la sua posizione predominante nel mondo naturale, fu scelto come tipo iconografico sin dalle prime emissioni della Lidia in elettro e la sua immagine è attestata in tutta la monetazione antica così come in quella moderna e contemporanea.

Igino motiva la sua elevazione a costellazione in quanto, molto semplicemente, è il re degli animali (Igino, *De Astronomia*, II, 24).

Mercurio in Vergine (24 agosto-22 settembre)

Il 24 agosto si entra nel segno della Vergine, quando comincia a mitigare la calura estiva e si annuncia il clima settembrino con l'inizio dei lavori agricoli stagionali. Le fonti greche e romane relative all'origine del segno zodiacale sono diverse e riportano più versioni nelle quali si riconosce in questa figura femminile, di volta in volta, la vergine divina Astrea-Dike che abbandonò la terra disgustata dalla degenerazione degli uomini, oppure l'infelice giovane Erigone morta suicida per il dolore dell'ingiusta uccisione del padre, o ancora Fortuna o Cerere (Igino, *De Astronomia*, II, 25). Per Arato (*Phaenomena*, 96) la costellazione avrebbe preso nome da Dike, figlia di Zeus e Temi, più tardi confusa con Parthenos figlia di Apollo e Crisotemi morta anzitempo.

La costellazione della Vergine è tra le più grandi del firmamento e tra le sue stelle vi sono la luminosa *Spica*, il cui nome deriva dall'associazione del segno ai raccolti, e la *Vendemiatrix*, legata alla vendemmia.

Nella serie alessandrina la *Virgo* è raffigurata come una donna ammantata e con il capo velato, che tiene nella mano destra una lunga torcia o forse uno scettro regale e nella sinistra, rivolte verso il basso, due grandi spighe, con il busto di Mercurio qua-

³⁵ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Leo+Zodiac>.

le pianeta dominante³⁶. Si tratta senza dubbio di Demetra/Cerere, come dimostrano gli attributi che la accompagnano. Le spighe simboleggiano il suo dono agli uomini della scienza agricola con le messi mature da raccogliere, mentre la face richiama l'aspetto propriamente ctonio della dea, quando a seguito del rapimento della figlia Persefone da parte di Plutone signore dell'Ade, vagò disperata per ogni dove alla sua ricerca, illuminando l'oscurità delle tenebre con lunghe torce resinose, aiutata anche dall'infera Ecate. E se si tratta invece di uno scettro, esso sta a indicare l'assoluta preminenza della dea nel pantheon antico.

A differenze delle altre composizioni della serie dello Zodiaco, dove il pianeta personificato sovrasta il segno, qui si assiste invece a un dialogo fatto di sguardi tra segno e pianeta, dato che il busto di Mercurio, con il suo caduceo e sul capo una corona a fior di loto, è posto di fronte alla dea. Mercurio infatti domina il segno della Vergine, e qui potrebbe alludere alla sua qualità di psicopompo, colui che conduce le anime agli Inferi: come tale ha familiarità con i due regnanti dell'Ade, e quindi può ben dare notizie alla madre della figlia regina, accompagnandola una volta all'anno dall'Oltretomba alla luce del sole.

L'emissione dedicata alla Vergine è tra le più rare della serie dello Zodiaco, ed è anche quella che iconograficamente si stacca dal motivo consueto formato dal segno sovrastato dal dio/pianeta. Si potrebbe ipotizzare, come suggestione, che questa differenza sia stata volutamente realizzata dagli antichi incisori del conio per celebrare, con una piccola varietà compositiva, Antonino Pio, nato a Lanuvio (Roma) il 19 settembre dell'86, sotto il segno della Vergine.

Venere in Bilancia (23 settembre-22 ottobre)

La costellazione della Bilancia, la *Libra*, è di origine recente, "creata" a Roma intorno al I secolo a.C. Precedentemente le sue stelle erano parte dello Scorpione, formando le chele dell'artropode. Il primo scienziato a farne espressa menzione quale costellazione autonoma è Gemino da Rodi, matematico e astronomo greco (80-10 a.C. circa), descrivendola nella sua *Isagoge* (I, 1-2) dove però la definisce ζυγός, giogo, sulla base di un'altra lettura dell'immagine formata dalle sue stelle³⁷. La costellazione assunse infine l'aspetto e il nome di una bilancia a due piatti, come segno a se stante³⁸. Da allora il segno divenne canonico quale dodicesimo dello Zodiaco e unico oggetto inanimato. La Bilancia è governata da Venere e domina i cieli autunnali tra settem-

³⁶ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Virgo+Zodiac>. M.T. Cicero, *De Divinatione*, II, 98.

³⁷ P. Leone Gatti, *La dea e la Bilancia. Elementi di datazione per la Ciris pseudovirgiliana*, "Centopagine" 2008, II, pp. 28-38.

³⁸ Frammento di Quinto Tullio Cicerone, in Ausonius, *Eclogarum liber*, 25.

bre e ottobre, quando il Sole è all'equinozio di autunno: la stessa durata del giorno e della notte ben si associa all'equilibrio di una bilancia. Essa è poi simbolo di giustizia, personificata nella figura della greca Dike, che in alcune interpretazioni diviene la Vergine, costellazione limitrofa alla Bilancia. Le stelle che formano i due piatti hanno in astronomia i nomi arabi di *Zubenelgenubi* e *Zubeneschamali* ("chela nord" e "chela sud"), mantenendo ancor vivo il riferimento alla costellazione dello Scorpione, dal quale, come detto, la Bilancia proviene.

Il pragmatismo di Roma mise l'astrologia al servizio dello Stato, legittimandola e usandola a fini politici e di propaganda, in particolar modo di quella imperiale. Ottaviano Augusto nacque il 23 settembre del 63 a.C. sotto il segno della Bilancia (il segno a lui attribuito comunemente, il Capricorno, si ritiene sia relativo al momento del concepimento) e Roma stessa – non a caso – è posta sotto questa costellazione. Lucio Taruzio Firmano, matematico, astrologo e senatore amico di Cicerone e Varone, venne incaricato da quest'ultimo di redigere gli oroscopi di Romolo, nato in base ai suoi calcoli il 21 settembre, dunque in Bilancia, e di Roma, fondata quando la Luna si trovava in Bilancia³⁹. Dunque, il segno della Bilancia glorificava Roma e i suoi padri fondatori di ogni età, simbolo di giustizia e di equilibrio cosmico. Ponendola sotto il dominio di Venere, progenitrice della *gens* giulio-claudia, la propaganda augustea unì abilmente cielo e terra nell'esaltazione della nascente dinastia imperiale.

Nella serie alessandrina il segno, sovrastato da Venere, compare in due varianti. La bilancia è retta da un «portatore», un personaggio maschile stante, a busto nudo e con un mantello intorno al corpo⁴⁰ (fig. 7), oppure raffigurato come fosse in volo⁴¹ e si volge a guardare Venere, in un muto, ma eloquente colloquio fatto di sguardi divini.

Fig. 7: Antonino Pio, zecca di Alessandria, 138/9 d.C. Tetradramma. Al rovescio Libra, giovane ammantato a busto nudo, con bilancia nella mano destra e di fronte busto di Venere; ai lati L H (anno 8) (<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/13549>)

³⁹ Cicero, *De divinatione*, II, 98; Plutarcus, *Romulus*, 12, 4; M. Manilius, *Astronomica*, IV, 773.

⁴⁰ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/13549>.

⁴¹ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=scales++Zodiac>.

Marte in Scorpione (23 ottobre-22 novembre)

Tra ottobre e novembre brilla nei cieli lo Scorpione, segno d'acqua sotto Plutone e Marte, che ne fanno uno dei più forti e complessi protagonisti dello Zodiaco. L'arrivo in cielo dell'artropode è collegato a una vicenda – nota in più varianti – di *hybris* punita, violenza, amore e morte, legata al cacciatore Orione, la cui origine semidivina ha nei miti greci e latini versioni differenti. Orione, bellissimo e di grandezza gigantesca, aveva una smodata passione per la caccia, tanto da vantarsi di voler uccidere tutti gli animali della terra. Perciò Gea, indignata e preoccupata, inviò uno scorpione altrettanto enorme che lo punse uccidendolo. Giove, nella sua imperturbabilità olimpica, ammirò il coraggio di entrambi e li pose in cielo: Orione perché ammonisse gli uomini a non essere tracotanti, e lo scorpione per averlo ucciso, liberando così la terra da un pericolo mortale (Igino, *De Astrologia*, II, 26). In altre versioni Orione è invece amato castamente da Artemide-Diana, ma quand'egli si invaghisce di altre fanciulle celesti, infuriata lo fa uccidere dallo scorpione o colpendolo essa stessa con le sue frecce. Altri racconti narrano della gelosia di Apollo per l'amore della sorella, e con uno stratagemma fa uccidere il gigante dalle frecce di Artemide (Igino, *De Astrologia*, II, 34). Comunque sia andata, quando lo Scorpione sorge a est, Orione tramonta, fuggendo, a ovest.

La costellazione dello Scorpione si compone di numerose stelle, tra le quali spicca la rossa Antares, una tra le stelle più brillante e grandi del firmamento. Il nome *Αντάρης* riporta ad Ares-Marte e viene tradotto sia come “simile a Marte” che come “rivale di Marte”, in riferimento al colore rosso che caratterizza entrambi i corpi celesti. In arabo invece Antares è chiamata *Ḳalb al 'Akrab*, il “cuore dello Scorpione”. Tutto ciò riporta all'immagine sulla moneta antoniana, dove l'animale bellicoso e letale si associa al dio della guerra.

Nella serie in bronzo alessandrina l'animale è raffigurato in maniera naturalistica, sormontato dal busto di Marte con cimiero e armatura⁴².

Giove in Sagittario (23 novembre-21 dicembre)

Il Sagittario, formato dal busto di un arciere inserito su un corpo di cavallo, potrebbe facilmente leggersi come un Centauro armato di arco, ma già Igino (*De Astronomia*, II, 27) dubita di questa interpretazione, in quanto nessuno di tali esseri, dice, ha mai fatto uso di frecce. Si tratta piuttosto, secondo l'autore, del satiro Croto, figlio di Pan e della ninfe Eufeme nutrice delle Muse. Egli crebbe insieme a quest'ultime sul

⁴² <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=scorpio++Zodiac>.

monte Elicona, conducendo una vita silvestre, divenendo abile cacciatore, rapido nei boschi e raffinatissimo nelle arti. Per queste sue qualità, le Muse prepararono Giove di effigiarlo tra le stelle, compendiando tutte le sue qualità in un corpo di cavallo a busto umano con coda di satiro e armato dell'arco, simbolo della vita silvestre dei satiri e dell'acume suo proprio.

Nella serie alessandrina il satiro arciere con corpo equino e busto muscoloso è sormontato dalla testa di Giove, pianeta che lo domina⁴³.

Saturno in Capricorno (22 dicembre-20 gennaio)

Il Capricorno celeste è un animale ibrido formato da una protome di ariete e resto del corpo a forma di pesce, già noto al mondo orientale e riferito nella mitologia greco-romana al mito primordiale del combattimento tra le divinità olimpiche e i Titani: durante un attacco dei Titani, gli dei fuggirono in Egitto e si trasformarono in animali, mentre Pan, dall'aspetto caprino, si nascose solo per metà in un fiume, assumendo dal busto in giù forma di pesce. Dopodiché, lanciando un urlo terribile, scatenò il panico tra i nemici aiutando fattivamente Zeus a sfuggire al titano Tifone e quindi il padre degli dei, per ricompensarlo, volle rappresentarlo come costellazione con il nome *Aigokeros* o *Aegipan* (capricorno) (Igino, *De Astronomia*, 2, 28, e *Fabulae*, 196).

Svetonio⁴⁴ dà precisa datazione riguardo la nascita del futuro imperatore Augusto nel mese di settembre mentre poi gli attribuisce il segno del Capricorno, evidente riferimento al momento del concepimento. Il Capricorno sarà quindi il segno di Augusto riprodotto sui denari e gli aurei dell'imperatore⁴⁵.

Nella serie alessandrina dello Zodiaco il Capricorno ha testa e collo di capro dal ricco vello e il corpo anguiforme, dal quale spuntano in basso due zampe al galoppo, sovrastato dal busto di Saturno⁴⁶.

Vale la pena di ricordare che il capricorno (*Capricornis* Ogilby) esiste ed è un animale appartenente al gruppo dei Rupicaprini, le capre di montagna selvatiche.

Saturno in Acquario (21 gennaio-19 febbraio)

“D'Erittonio nacque Troe, re dè Troiani, e poi di Troe generosi tre figli, Ilo ed Assàracò, e il deiforme Ganimede, al tutto dè' mortali il più bello, e dagli dèi rapito in cielo, perché

⁴³ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=sagittarius++Zodiac>.

⁴⁴ G. Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum – Divus Augustus*, 5, 1 e 94, 12.

⁴⁵ K. Kraft, *Zum Capricorn auf den Münzen des Augustus*, “Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte” 1967, 17, pp. 17-27; E.J. Dwyer, *Augustus and the Capricorn*, “Römische Mitteilungen” 1973, 80, pp. 57-67.

⁴⁶ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Capricorn+Zodiac>.

fosse a Giove di coppa mescitor per sua beltade, ed abitasse con gli Eterni": così Omero nell'*Iliade* (XX, 269/276, traduzione di Vincenzo Monti) introduce Ganimede, di stirpe troiana anche per parte di madre, la ninfa Calliroe. Giovane pastore, con il capo coperto da un berretto frigio che ne indica l'origine orientale, trovandosi a Ilio o sul monte Ida viene rapito da Zeus sotto le sembianze di aquila, folgorato dalla sua bellezza e destinandolo sull'Olimpo a versare agli dei l'ambrosia, la divina bevanda (a volte intesa anche come cibo) che rende immortale chiunque la gusti. Questo mito, con le sue varianti, conobbe grande fortuna letteraria e iconografica. Esso ha poi una duplice chiave di lettura: una legata alla sfera omoerotica insita nel rapporto rituale, tipico del mondo greco, tra amante adulto e giovinetto da iniziare alla compagine sociale, e l'altra invece più filosofica, dove Zeus è colpito dalla bellezza interiore del giovane e per questo lo porta con sé nell'empireo degli immortali. Tutto ciò si fonda comunque sul celebre concetto greco della *kalokaghatia*, ovvero del bello e del buono quali elementi imprescindibili e complementari alla base della perfetta armonia del cosmo⁴⁷.

Ovidio menziona Ganimede nelle *Metamorfosi* (X, 155-161), nei *Tristia* (II, 406) e in più passi dei suoi *Fasti* (VI, 43-44 e 145-146). In quest'ultima opera il poeta ricorre a un'immagine che introduce Ganimede nel mondo dei catasterismi: nel libro dedicato al mese di Febbraio "il giovane dell'Ida" è identificato con l'Acquario celeste: "già il fanciullo dell'Ida sporge con metà del busto e versa limpide acque miste a nettare". Evidentemente il poeta riporta, codificandola, una tradizione ben nota che vede nell'Acquario l'immagine di Ganimede, il quale vive eterno tra gli dei e con cui condivide la giovinezza, immagine ripresa da Eratostene (*Catasterismi*, 26), poi Igino (*De Astronomia*, II, 16 e 29) e Manilio (*Astronomica*, V, 486-490). A questa identificazione si ricollega anche il nome della costellazione dell'Aquila, limitrofa a quella dell'Acquario, chiaro riferimento a Giove. Restando in ambito astronomico, Ganimede è il nome del più grande satellite naturale del pianeta Giove, e, infine, la denominazione di Ganymed 1036 è stata attribuita a un nuovo satellite scoperto nel 1965.

Nella serie alessandrina dello Zodiaco, l'Acquario è un giovane nudo che fluttua nell'aria con la *clamis* svolazzante, mentre tiene tra le mani un'anfora rovesciata; sulla testa brilla la consueta stella a otto punte. Sovrastante, il busto barbato di Saturno velato, pianeta sotto il quale il segno è posto⁴⁸.

⁴⁷ M. Marongiu, *Acquario ovvero Ganimede. Il mito di Ganimede nelle rappresentazioni astrologiche del Rinascimento*, "Fontes. Rivista di filologia, iconografia e storia della tradizione classica" 2001-2002, IV-V, 7-10, pp. 143-161.

⁴⁸ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Aquarius>.

Giove in Pesci (20 febbraio-20 marzo)

Igino riporta una versione meno nota della nascita di Venere, diversa rispetto a quella celeberrima di Esiodo che nella *Teogonia* (188-206) la vuole creata, bellissima, dalla spuma delle acque fecondate dall'evirazione di Urano. Nella *Fabula* (197) dedicata alla dea Igino così racconta: «Si dice che nel fiume Eufrate cadde dal cielo un uovo di straordinaria grandezza e i pesci lo portarono sulle sponde, dove delle colombe si posarono sull'uovo che, scaldato, si schiuse e ne uscì Venere, in seguito chiamata dea Syria. A lei, poiché superò le altre divinità in giustizia e rettitudine, fu concesso da Giove che i pesci fossero trasformati in astri e per questo motivo i Siri considerano i pesci e le colombe anch'essi come divinità e non se ne nutrono». Interessante in questo caso notare che gli attributi della dea non sono come di consueto legati alla sua avvenenza e sensualità ma ad alte caratteristiche morali.

Negli *Astronomica* (II, 30) Igino fornisce un'altra versione sull'origine del segno dei Pesci, protagonista sempre Venere: «Diogene Eritreo dice che una volta Venere e il figlio Cupido vennero in Siria sul fiume Eufrate. Qui apparve il gigante Tifone e la dea con il figlio per sfuggirgli si gettarono nel fiume tramutandosi in pesci. Per questo i Siriani, limitrofi a questa zona, non mangiano più pesce né li catturano, temendo altrimenti di perdere il favore degli dei».

Infine, Ovidio nei *Fasti* (II, 15 febbraio) riunisce le due tradizioni riportate da Igino: quando Venere (qui chiamata Dione) con Cupido tra le braccia cercò di sfuggire al terribile Tifone gettandosi nel fiume, fu prontamente soccorsa da due pesci fratelli gemelli che la sorressero e che per premio furono trasformati in una costellazione. Anche qui la narrazione si conclude con il divieto, per le popolazioni siriane, di nutrirsi di pesce, probabilmente una consuetudine alimentare di quelle regioni alla quale viene data così una motivazione mitico-religiosa.

Nelle raffigurazioni antiche il segno è composto da due pesci, che nelle illustrazioni più dettagliate assomigliano a delle carpe barbute, di profilo e uno sovrastante l'altro, di regola invertiti in modo che la testa dell'uno si ritrova alla coda dell'altro, anche se di rado possono essere disposti nello stesso verso. Può inoltre comparire un nastro che unisce le estremità dei due pesci, che paiono nuotare nel cosmo a sottolineare il loro stretto legame e dando in tal modo una rappresentazione grafica completa della costellazione celeste.

Nella serie monetale alessandrina al rovescio compaiono due pesci sovrastanti e contrapposti, sormontati dal busto di Giove con corona d'alloro e lungo scettro sulla spalla e a lato la stella a otto punte⁴⁹.

⁴⁹ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Pisces+Zodiac>.

Lo Zodiaco e i pianeti

Un tipo “riassuntivo” della serie zodiacale, che sembra potersi leggere come ideale apertura o chiusura della serie, emesso sempre nell’anno VIII del regno di Antonino Pio (144/5), riporta sul rovescio i busti affiancati di Helios e Selene circondati dalla fascia dei cinque pianeti (Giove, Saturno, Marte, Venere, Mercurio) e la fascia dello Zodiaco; oppure Helios e Selene circondati da una fascia zodiacale; o i busti di Serapide e Iside circondati da due fasce dello Zodiaco; ancora, il busto di Serapide circondato dalla fascia con i cinque pianeti (Fig. 8), e infine il Sole e la Luna, a sua volta circondati dalla fascia dello Zodiaco⁵⁰. L’assimilazione tra la coppia Serapide/Iside e Sol/Luna si ritrova tra l’altro, con tutte le sottese speculazioni religiose, mistiche e cosmogoniche, in Plutarco⁵¹.

Fig. 8: Antonino Pio, zecca di Alessandria, 138/9 d.C. Tetradramma. Al rovescio testa di Serapide circondata da una fascia con i sette pianeti e da una seconda fascia con i segni zodiacali. L H. (Particolare dalla stampa di J.-J. Barthélemy, *Medailles de l'empereur Antonin frappées en Egypt, tirées du Cabinet Royale*, 1780)

Concludendo, questa serie di emissioni zodiacali della zecca di Alessandria dà conto della temperie sociale, culturale, religiosa e scientifica coeva, le cui iconografie sono frutto della profonda e diffusa conoscenza astronomica e astrologica, con esatta cognizione delle congiunzioni astrali tra costellazioni e pianeti, compresi i due luminari Sole e Luna. Per quanto riguarda la composizione dei tipi, e in particolare per le serie

⁵⁰ <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=zodiac+&page=2>; Vaneerdeghe 2020, cit. a nota 18, pp. 320-321.

⁵¹ Plutarchus, *De Iside et Osiride*, 52.

con i busti accoppiati di Iside e Serapie e Sol e Luna affiancati circondati dai pianeti e dai segni Zodiacali, è possibile immaginare la derivazione da modelli artistici maggiori che dovevano certamente essere diffusi e ben noti. Tale iconografia è largamente diffusa nel mondo romano nella statuaria, nei mosaici pavimentali, monete, anelli, nella toreutica e su numerosi altri supporti compresi i sarcofagi, in particolare a partire dal II secolo d.C.⁵², a simboleggiare la legittimazione politico-divina di un regnante, così come l'auspicio, per il singolo, di un destino benevolo, nella vita come nella morte.

Bibliografia

Fonti classiche

- Ausonius, *Eclogarum liber*, 25.
 Censorinus, *De Die Natali*, 21.10.
 Cicero M.T., *De Divinatione*, II, 98.
 Historia Augusta, *Hadrianus*, 16.7; *Septimius Severus*, 3.9.
 Horapollon, *Hieroglyphiká*, I, 34.
 Marcus Manilius, *Astronomica*, II, 485.
Physiologus, IX. *La Fenice*.
 Plinius, *Naturalis Historia*, XVIII, 2.
 Plutarchus, *De Iside et Osiride*, 52.
 Tacitus, *Annales*, VI, 28, 1-6.
 Cicero, *De divinatione*, II, 98; Plutarchus, *Romulus*, 12, 4; M. Manilius, *Astronomica*, IV, 773.
 G. Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum – Divus Augustus*, 5, 1 e 94, 12.

Edizioni moderne

- Apollodoro, *Biblioteca*, Milano 1995.
 Arato di Soli, *I Fenomeni e i Pronostici*, a cura di C. Mutti, M. Zoli, Torino 1984.
 Eratoste, *Epitome dei Catasterismi*, a cura di A. Santoni, Pisa 2010.
 Igino, *Miti del mondo classico*, a cura di F. Gasti, Ariccia 2017.
 Igino, *Mitologia astrale*, a cura di G. Chiarini, G. Guidorizzi, Milano 2009.
 Barton T., *Ancient Astrology*, London-New York 1994.
 Bijovsky G., *Aion: a Cosmic Allegory on a Coin from Tyre?*, "Israel Numismatic Research" 2007, 2, pp. 143-156.
 Carlson C.W.A., *Rarities 3. The Zodiac Series*, "Journal of the Society for Ancient Numismatics" 1972-1973, 4.3, pp. 46-48.
 Ceci F., [in:] *Archeo*, nn. 383-394, 2017.

⁵² R. Dubbini, *Simboli astrali e politica imperiale*, [in:] *Argenti di Marengo. Contesti e materiali*, a cura di E. Micheletto, M. Venturini, Alessandria 2017, pp. 75-79.

- Ceci F., 275. *Aureo di Adriano*, [in:] *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma 2000, p. 585.
- Dubбини R., *Simboli astrali e politica imperiale*, [in:] *Argenti di Marengo. Contesti e materiali*, a cura di E. Micheletto, M. Venturini, Alessandria 2017, pp. 75-79.
- Dwyer E.J., *Augustus and the Capricorn*, "Römische Mitteilungen" 1973, 80, pp. 57-67.
- Eastwood B., *Notes on Planetary Configuration in Aberystwyth N.L. W. Ms. 735C, f 4v*, "National Library of Wales Journal" 1981, pp. 129-140.
- Emmet K., *Alexandrian Coins*, Lodi (WI) 2001.
- Evans J., *The Astrologer's Apparatus: a Picture of Professional Practice in Greco-Roman Egypt*, "Journal for the History of Astronomy" 2004, 35.1, pp. 1-44.
- Franci M., *Astronomia Egizia. Introduzione alle conoscenze astronomiche dell'antico Egitto*, Firenze 2010.
- Gautschy R., *The star Sirius in ancient Egypt and Babylonia*, in <http://www.gautschy.ch/-rita/archast/sirius/siriuseng.htm> (2012).
- Iafrate G., Ramella M. (INAF – Osservatorio Astronomico di Trieste), *Le costellazioni dello Zodiaco*: http://vo-for-education.oats.inaf.it/download/es14_zodiaco.pdf.
- Kraft K., *Zum Capricorn auf den Münzende des Augustus*, "Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte" 1967, 17, pp. 17-27.
- Leone Gatti P., *La dea e la Bilancia. Elementi di datazione per la Ciris pseudovirgiliana*, "CentoPagine" 2008, II, pp. 28-38.
- Marongiu M., *Acquario ovvero Ganimede. Il mito di Ganimede nelle rappresentazioni astrologiche del Rinascimento*, "Fontes. Rivista di filologia, iconografia e storia della tradizione classica" 2001-2002, IV-V, 7-10, pp. 143-161.
- Nandini Pandey B., *Caesar's Comet, the Julian Star, and the Invention of Augustus*, "Transactions of the American Philological Association" 2013, 143, pp. 405-449.
- Pedrazzini D., *Il destino nelle stelle. L'astrologia nel mondo classico*, Rende 2016.
- Roman Provincial Coinage (RPC) on line, IV. Alexandria <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=Alexandria>.
- Rowan C., *Imaging the Golden Age: the coinage of Antoninus Pius*, "Papers of the British School at Rome" 2013, 81, pp. 211-246.
- Santoni A., *Antiche Stelle. Miti di gloria e di Hybris nel cielo dei Greci e dei Romani*, [in:] *Hybris. I limiti dell'uomo tra acque, cieli e terre*, a cura di A. Camerotto, S. Carniel, Milano-Udine 2014, pp. 159-177.
- Santoni A., *Aspetti della mitologia celeste negli Aratea di Germanico: a proposito di Engonasi, Orse, Auriga*, [in:] *Poesia delle stelle tra antichità e medioevo*, a cura di F. Guidetti, Pisa 2016, pp. 203-230.
- Sarrazin Montferrier A., *Dizionario delle scienze mathematiche pure ed applicate*, I, p. 216, Firenze 1838, p. 216, s.v. *Aniano*.
- Schaefer B.E., *The Heliacal Rise of Sirius and Ancient Egyptian Chronology*, "Journal for the History of Astronomy" 2000, 31, 2, pp. 149-155.
- Stuart Poole R., L.L.D., *Catalogue of Greek Coins in the British Museum – Alexandria and the Nomes*, London 1892.
- Vaneerdewegh N., *The Egyptian "Zodiac Coins" of Antoninus Pius and the Sothic Cycle*, [in:] *Detur Dignissimo Studies in Honour of Johan Van Heesch*, eds. F. Stroobants, Ch. Lauwers, Brussel 2020, pp. 315-326.
- Verderame L., *Mitologia astrale babilonese: le costellazioni dello Zodiaco*, [in:] <https://www.apotelesma.it/wp-content/uploads/2018/01/Mitologia-astrale-babilonese.pdf> (2018).
- Williams M.F., *The Sidus Iulium, the divinity of men, and the Golden Age in Virgil's Aeneid*, "Leeds International Classical Studies" 2003, 2.1, pp. 1-29.
- Wray D., *Astrology in Ancient Rome: Poetry, Prophecy and Power*, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777122543/>, Copyright 2002 the University of Chicago.

THE GREAT CYCLE OF THE STAR SOTHIS: CATASTERISM IN THE BRONZE EMISSIONS OF ANTONINUS PIUS WITH ZODIACAL THEME FROM THE MINT OF ALEXANDRIA

S u m m a r y

In 139 AD, under the reign of Antoninus Pius, an astronomical event of great importance for Egypt took place: the Great Cycle of the star Sothis, identified with Sirius of the constellation of the Dog, in which the star touched the same point on the horizon reached by the Sun once every 1461 years: this moment began a new era, the Sothic cycle.

This millenary convergence, which marked a moment of great popular celebration, was an omen of prosperity and fortune for all Egypt. The Sothis-Sun alignment was commemorated by the Alexandria mint with a special issue focused on the Zodiac, datable to the year VIII of the reign of Antoninus Pius (144/5 AD) and marked by the programmatic iconographic triumph of the zodiac signs on the reverse of the coins, where the corresponding divinity is associated with the zodiac sign.

Keywords: Zodiac, Antoninus Pius, mint of Alexandria, Sothic cycle

WIELKI CYKL GWIAZDY SOTIS; KATASTERYZM NA ALEKSANDRYJSKICH BRĄZOWYCH EMISJACH ANTONINA PIUSA Z MOTYWEM ZODIAKALNYM

S t r e s z c z e n i e

W 139 roku, pod rządami Anonina Piusa, miało miejsce zjawisko astronomiczne o wielkim znaczeniu dla Egiptu: Wielki Cykl gwiazdy Sotis, identyfikowanej z Syriuszem z konstelacji Psa, w którym to co 1461 lat gwiazda ta styka się z tym samym punktem horyzontu co Słońce: moment ten oznaczał początek nowej ery, cyklu sotisowego.

Ta konwergencja milenijna, uczczona wielkim świętem ludowym, była zapowiedzią prosperity i szczęścia dla całego Egiptu. Zbieżność Syriusza i Słońca została upamiętniona przez mennicę aleksandryjską specjalną emisją skoncentrowaną na zodiaku, datowaną na ósmy rok rządów Antonina Piusa (144/5 r. n.e.) i naznaczoną programowym ikonograficznym triumfem znaków zodiaku na rewersach monet, gdzie odpowiednie bóstwo utożsamione jest z danym znakiem.

Słowa kluczowe: zodiak, Antoninus Pius, mennica aleksandryjska, cykl sotisowy

Chiara Di Serio

Università di Roma La Sapienza

ORCID: 0000-0002-3256-3129

THE BRAHMANS' UTOPIA FROM THE GREEK SOURCES TO JOHN OF SALISBURY'S *POLICRATICUS*

The tradition of the *Alexander Romance* popularized the episode of the meeting between Alexander and the gymnosophists/Brahmans¹, which is also mentioned by several Greek sources, from the Hellenistic age to the late antiquity, and beyond². The image of the Brahmins is also widely spread among Christian authors³. As to the documents that re-elaborate the same episode, two are worth mentioning: the *Collatio Alexandri et Dindimi*⁴, the apocryphal correspondence between Alexander and Dindimus, head of the Brahmins, dating from the early 5th century⁵, and Palladius' treatise *De gentibus Indiae et Bragmanibus*⁶, also from the 5th century⁷. They gained

¹ Ps. Callisth. III 5-6. Still useful is the edition by C. Müller, *Arriani Anabasis et Indica [...]. Reliqua Arriani, et scriptorum de rebus Alexandri M. fragmenta collegit, Pseudo Callisthenis historiam fabulosam ex tribus codicibus nunc primum edidit, Itinerarium Alexandri et indices adiecit C. Müller*, Parisiis 1846. It presents an extended version of the text by Pseudo-Callisthenes: it also includes the work attributed to Palladius *De Gentibus Indiae et Bragmanibus*. On this issue see: *Il Romanzo di Alessandro*, vol. II, eds. R. Stoneman, T. Gargiulo, Milano 2012, pp. 431-432. The more extensive version of Alexander's encounter with the gymnosophists can be found in the β -recension: L. Bergson, *Der griechische Alexanderroman. Rezension β* , Stockholm-Göteborg-Uppsala 1965. See also the edition of the manuscript L [in:] H. Van Thiel, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*, Darmstadt 1974. In addition, see the Latin versions of the same episode [in:] Iulius Valerius «Alexander Polemius», *Res gestae Alexandri Macedonis*, ed. M. Rosellini, Monachii et Lipsiae 2004, and in the *Historia de preliis* by Leo the Archpriest, *Der Alexanderroman des Achipresbyters Leo*, ed. F. Pfister, Heidelberg 1913.

² Alexander's encounter with the Indian sages is mentioned by Strabo who quotes Aristobulus (XV 1, 61-62 = *FGrHist* 139 F 41) and then Onesicritus (XV 1, 63-65 = *FGrHist* 134 F 17a). In Plu. *Alex.* 64 and Clem. Al. *Strom.* VI 4, 38 we find narratives resembling that of *Alexander Romance*. Cf. Arr. *An.* VII 1, 5-6; Philostr. *VA* II 33. See also: Aen. Gaz. *Thphr.* 173-178, [in:] Aeneas Gazaeus et Zacarias Mitilenaes, *De immortalitate animi et mundi*, ed. J.F. Boissonade, Parisiis 1836.

³ See almost Clem. Al. *Strom.* I 15, 71; III 7, 60; IV 4, 17; Hipp. *Haer.* I 24; Eus. *P. e.* VI 10, 14; Chrys. *Hom. in 2 Cor.* XV 3 (PG 61, 506); Cyr. Al. *Iuln.* IV 133 (PG 76, 705); Theodor. *Affect.* XII 44; Aug. *Civ.* XIV 17; XV 20; Isid. *Orig.* VIII 6, 17.

⁴ M. Steinmann, *Alexander der Grosse und die „nackten Weisen“ Indiens*, Berlin 2012.

⁵ On the datation of the *Collatio*, see: M. Steinmann, *op. cit.*, pp. 78-79.

⁶ W. Berghoff ed., *De gentibus Indiae et Bragmanibus*, Meisenheim am Glan 1967. There is also a Latin version of this text, attributed to Ambrose; see: T. Pritchard, *The "Ambrose" Text of Alexander and the Brahmins*, "Classica et Mediaevalia" 1993, 44, pp. 109-139.

⁷ On the datation of Palladius' *De gentibus Indiae*, see: B. Berg, *The Letter of Palladius on India, "Byzantion"* 1974, 44, pp. 5-16.

considerable fortune in the following centuries, thanks to their numerous rewritings⁸. In the texts written by the Greek authors the Brahmans are already characterized as an “alien” community, who possess a peculiar lifestyle and live at the margins of India, a region that was traditionally represented as a fabulous, distant country in the Far East, both fascinating and frightening⁹. The singularity of their conduct is a constant feature of any literary text that mentions them and describes their extraordinary image. The aim of this research is to illustrate: a) how the descriptions of the Greek authors reveal the *topos* of the spatial remoteness of the Brahmans from what the Greeks regarded as “civilization”; b) how later the same motif becomes even more evident in late antique sources and up to medieval texts¹⁰, among which a passage from John of Salisbury’s *Policraticus* is worthy of investigation.

The feature of the remoteness and separateness of the world of the Brahmans is already present in the indications provided by the Greek and late antique sources. The typical ideological-cultural pattern of the Greek thought assigns a symbolical condition of marginality to the Indian sages – as well as to other foreign peoples – from which the Greeks want to distance themselves¹¹.

According to the literary documents we possess on the Brahmans, it is not possible to identify a single tradition on their exact geographical location. On the contrary, we have several indications as to the place they were supposed to inhabit. Although some authors refer that the Brahmans lived by the Ganges¹², the *Refutatio omnium haeresium* (3rd century) reports that the river flowing along their territory is

⁸ On the medieval fortune of the *Collatio*, see: *A note on the Mediaeval History of the Collatio Alexandri cum Dindimo*, “Classica et Mediaevalia” 1954, 15, pp. 124-129.

⁹ In general about India as a land of “wonders” see: R. Wittkover, *Marvels of the East. A Study in the History of Monsters*, “Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, 1942, 5, pp. 159-197; J.S. Romm, *The Edges of the Earth in Ancient Thought. Geography, Exploration, and Fiction*, Princeton 1992, pp. 82-120; K. Karttunen, *India and the Hellenistic World*, Helsinki 1997, pp. 129-252. Moreover, P. Zumthor, *La mesure du monde*, Paris 1993, pp. 269-275 addresses the theme of India as a marvellous land, referring to medieval sources.

¹⁰ On the medieval sources dealing with the Brahmans, see the extensive article by: T. Hahn, *The Indian Tradition in Western Medieval Intellectual History*, “Viator” 1978, 9, pp. 213-234. See also: G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge 1956.

¹¹ This theme was developed by G. Piccaluga, *La mitizzazione del Vicino Oriente nelle religioni del mondo classico*, [in:] *Mesopotamien und seine Nachbarn*, eds. H. Nissen, J. Renger, Berlin 1982, pp. 573-612. On the motif of the island as a marginal space, see: G. Traina, *Fra antico e medioevo: il posto delle isole*, “Quaderni catanesi” 1986, 15, pp. 113-125.

¹² Str. XV 1, 69 and Arr. *Ind.* X 5 indicate that the Ganges is on Indian territory. Cf. Apul. *Flor.* VI. More explicitly the proximity of the Brahmans to the Ganges occurs in Porph. *Abst.* IV 17, 4 and Pall. *Gent. Ind.* I 1 (ed. Berghoff). It should be noted that in Pall. *Gent. Ind.* I 11 (ed. Berghoff) the Brahmans are indicated as “people” (ἔθνος), while in Porph. *Abst.* IV 17, 1 and in the previous Greek sources they are indicated with γένος (Str. XV 1, 59 = *FGH Hist* 715 F 33; Arr. *Ind.* XI 1; Luc. *Fug.* 6), a term that shows how the Greeks considered them as a social “class”.

the Tagabena¹³ and the recension β of the *Alexander Romance* (5th century)¹⁴ the Euphrates¹⁵. As to the different information about their country, we should remember that Palladius' *De gentibus Indiae et Bragmanibus* refers that they lived in India and in Serica¹⁶. But we also read the information from Latin authors on their being naked and resisting cold winters and the snows of the Caucasus¹⁷. Finally, a further tradition places them in Ethiopia¹⁸. To this uncertain transmission of geographical information belong also the testimonies that place them in a solitary and wooded area in Northern India¹⁹, or that attest their wanderings in unspecified Indian deserts²⁰. The presence of woods on the land of the Brahmins is a widely documented *topos*, that starts from the account of the Hellenistic historian Megasthenes²¹. According to the descriptions we have of their lifestyle, they live close to nature and vegetation has an important role²². In the *Alexander Romance*, when the king reaches their region, he sees woods and a lot of fruit-laden trees²³. According to what is told in the *De gentibus Indiae et Bragmanibus* by Palladius, they rest while observing the forests and the sky, they listen to the birdsongs and the eagles' cry, they are covered in leaves and live outdoors²⁴; besides, this condition of isolation makes them happy²⁵. Along with the presence of woods in their territory, some sources underline that the Brahmins live

¹³ Hipp. *Haer.* I 24, 1. In *Gent. Ind.* II 4 (ed. Berghoff) the river *Tiberoboam* is mentioned. On the interpretation of ch. I 24 of the *Refutatio*, see C. Di Serio, *The Lifestyle of the Brahmins in the Refutatio omnium haeresium*, "Humanitas" 2020, 76, pp. 57-82.

¹⁴ This date was established by C. Jouanno, *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre. Domaine grec*, Paris 2002, pp. 247-248.

¹⁵ Ps.-Callisth. III 6 (ed. Bergson).

¹⁶ Pall. *Gent. Ind.* I 1 (ed. Berghoff).

¹⁷ Cic. *Tusc.* V 77; Val. Max. III 3, 6 ext.

¹⁸ Hld. *Aeth.* 10, 9-10. See the passage of Hier. *Ep.* 53, 1 quoted below. Several times in Jerome's texts the Brahmins are placed among the Indians and the gymnosophists among the Ethiopians: In *Ezech.* IV 130 (PL 25 col. 115); *Ep.* 107, 8, 3. On the confusion between India and Ethiopia in the ancient world see K. Karttunen, *India in Early Greek Literature*, Helsinki, 1989, pp. 134-138. All documents from ancient sources on the confusion between India and Ethiopia can be found [in:] P. Schneider, *L'Ethiopie et l'Inde. Interférences et confusions aux extrémités du monde antique (VIIIe siècle avant J.-C.-VIe siècle après J.-C.)*, Rome 2004.

¹⁹ Amm. XXIII 6, 33.

²⁰ Aug. *Civ.* XIV 17; XV 20; Isid. *Orig.* VIII 6, 17.

²¹ Str. XV 1, 59 = *FGrHist* 715 F 33. Cf. Theodor. *Affect.* 12, 44; Pall. *Gent. Ind.* II 7; 11; 13; 24; 37; 42; 57 (ed. Berghoff); Tert. *Apol.* 42, 1; Ps. Ambr. *Mor. Brachm.* II 11; 19 (ed. Pritchard).

²² See for instance, Arr. *An.* VII 1, 5; *Ind.* XI 7.

²³ Ps.-Callisth. 3, 5 (ed. Bergson).

²⁴ Pall. *Gent. Ind.* II 7 (ed. Berghoff): ἀναπαύονται βλέποντες ὕλας καὶ οὐρανόν. καὶ ἀκούομεν ὄρνεων ἦχον εὐμελὴ καὶ αἰτῶν κλαγγήν, φύλλα τε περιβεβλήμεθα καὶ ἀέρι ἐνδιαίτῳμεθα. "Now we take our ease, contemplating matter and the heaven. We listen to the sweet song of the birds and the clangour of eagles. We are clothed in leaves and live in the open air" (transl. by R. Stoneman, *Legends of Alexander the Great*, London-New York 2012).

²⁵ See Pall. *Gent. Ind.* II 42 (ed. Berghoff): διὰ τοῦτο χαίρομεν ἡμεῖς ἐν ἐρημίαις καὶ μέσαις ὕλαις καθεζόμενοι. "That is why were joyce to sit in the wilderness and the forests" (transl. by R. Stoneman).

far from any urban settlement²⁶. Porphyry's *De abstinence* – dated to the 3rd century²⁷ – even describes them as reluctant to live a communal life, and therefore each of them has his own hut and lives apart from the others so as not to be obliged to talk²⁸. On the whole, the descriptions of the Greek authors show that the habitat of the Brahmans is characterized as a remote space, distant both geographically and culturally from the Greek world²⁹, and especially far from any urban standard of living.

If we then proceed to the cultural context of the Christian authors of the late antiquity, we clearly notice that the image of the Brahmans is symbolically transposed onto an uncommon, out-of-history and out-of-reality spatial dimension. In a letter by Jerome – who lived between the 4th and the 5th century – we read (*Ep.* 53, 1):

Apollonius – sive ille magus, ut vulgus loquitur, sive philosophus, ut Phytagorici tradunt – intravit Persas, transivit Caucasum, Albanos, Scythas, Massagetas, opulentissima Indiae regna penetravit et ad extremum latissimo Phison amne transmisso pervenit ad Bragmanas, ut Hiarcam in trono sedentem aureo et de Tantali fonte potantem inter paucos discipulos de natura, de moribus et de siderum cursu audiret docentem; inde per Elamitas, Babylonios, Chaldaeos, Medos, Assyrios, Partos, Syros, Phoenices, Arabas Palestinam reversus Alexandriam perrexit, Aethiopiam adivit, ut gymnosophistas et famosissimam Solis mensam videret in sabulo.

Apollonius – or the magician, as common people say, or the philosopher, as the Pythagoreans say – went to the Persians, crossed the Caucasus, the Alban mountains, the Scythians, the Massageteans, and made it all the way to the rich kingdoms of India, and eventually came to the Brahmans, after crossing the wide river Phison so that he could hear Iarcas, sitting on a golden throne and drinking from the fountain of Tantalus, teaching amongst few disciples, about nature, customs, and the motion of the stars. From there via the Elamites, the Babylonians, the Chaldeans, the Medes, the Assyrians, the Parthians, the Syrians, the Phoenicians, and the Arabs, after having returned to Palestine, he arrived at Alexandria, and went to Ethiopia to see the Gymnosophists and the famous table of the sun in the sand³⁰.

²⁶ Str. XV 1, 59 = *FGrHist* 715 F 33. Palladius' text (*Gent. Ind.* II 43, ed. Berghoff) specifies that the Brahmans do not look for cities because they are full of dangers and ill-will, while according to Pseudo-Ambrose (*Mor. Brachm.* II 43, ed. Prichard) the reason is that in the cities there is a multitude of thieves.

²⁷ On the description of the gymnosophists/Brahmans in Porphyry's *De abstinence*, see C. Di Serio, *Utopian Elements in Porphyry's De abstinence*, "Studia Ceranea" 2020, 10, pp. 47-61.

²⁸ *Abst.* IV 17, 6.

²⁹ On the dichotomy between the norm of the Greeks and the diversity of the barbarians see: F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris 1988, pp. 212-213; idem, *Mémoire d'Ulysse. Récits sur la frontière en Grèce ancienne*, Paris 1996, pp. 87-115. On the idea of the superiority of the Greeks over other peoples, see also the studies of: C. Tuplin, *Greek Racism? Observations on the Characters and Limits of Greek Ethnic Prejudice*, [in:] *Ancient Greeks West and East*, ed. G.R. Tsetskhladze, Leiden-Boston-Köln 1999, pp. 47-75; B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton-Oxford 2004.

³⁰ Translation by the author.

In this passage, reference is made to Apollonius of Tyana and his long journey to the East³¹. Beside the fact that this character is described in the sources as a super-human being³², what is more important for us is that the land of the Brahmins is here placed at the easternmost extremity, beyond the river Phison. According to a widely established tradition³³, reported by Jerome himself, this river could be identified with the Ganges, having its origin in Paradise and flowing through India³⁴.

In accordance with these connotative elements on the Eastern territories and on the land of the Brahmins, an Edenic image of their lifestyle emerges, which becomes an ideal model especially in late antique sources. Among them, a passage of the *Expositio totius mundi et gentium* – a text of the 4th century – is worth mentioning³⁵:

Post ipsam gentem quid aliudest? Venientibus ad occidentem Braxmani degunt; et ipsi sine imperio transigunt bene et detinent vicinorum bonitatem. Et est habitatio eorum mansionum quinque.

Beyond this people what else is there? The Brahmins encounter those who come to the Western lands. They conduct their daily lives well without government and they receive the same virtue of their neighbours. Their territory encompasses a five-day journey³⁶.

This short description shows the peculiar absence of any authority among the Brahmins, but this element does not prevent them from living a very serene and happy life. The text provides yet another interesting observation: the Brahmins are “good neighbours” (*bonitas vicinorum*)³⁷, with reference to the population of the Camarini, that are described in the previous chapters³⁸.

³¹ See *Vita Apollonii* by Philostratus. On the character, see the extensive work by: M. Dzielska, *Apollonius of Tyana in Legend and History*, Roma 1986.

³² J. Elsner, *Hagiographic Geography: Travel and Allegory in the Life of Apollonius of Tyana*, “The Journal of Hellenic Studies”, 1997, 117, pp. 22-37; Jas’ Elsner, *Beyond Compare: Pagan Saint and Christian God in Late Antiquity*, “Critical Inquiry”, 2009, 35/3, pp. 655-683. On the miracles accomplished by Apollonius of Tyana see J.A. Francis, *Subversive Virtue. Asceticism and Authority in the Second-Century Pagan World*, University Park, PA 1995, pp. 118-126.

³³ J. A/I 1, 3; Pall. *Gent. Ind.* I 1 (ed. Berghoff); Philost. III 10; Cosm. *Ind.* II 81; XI 16; XXIV 2.

³⁴ *Ep.* 125, 3: *ad Indiam pervenitur, et ad Gangem fluvium (quem Phison Sancta Scriptura commemorat) qui circumit totam terram Evila, et multa genera pigmentorum de paradisi dicitur fonte devehere. Cf. Hier. Sit. et nom., in Onomastica sacra, ed. P. De Lagarde, Gottingae 1870, p. 122; Fison (quod interpretatur caterva), fluvius, quem nostri Gangem vocant, de paradiso exiens et pergens ad Indiae regiones, post quae umpit in pelagus. Dicit autem Scriptura circum iri ab hoc universam regionem Evila, ubi aurum praecipuum nascitur et carbunculus lapis et prasunus.*

³⁵ *Expos. mundi* 8. Regarding the dating and context of the work see the introduction in the edition of *Expositio totius mundi*, ed. J. Rougé, Paris 1966. See the integration to the quoted text in B. Breloer, F. Bömer, *Fontes historiae religionum Indicarum*, Bonnæ 1939, p. 185: *post ipsam gentem (sc. terram Eden inhabitantem).*

³⁶ Translation by the author.

³⁷ Here J. Rougé, *op. cit.*, p. 149, translates *bonitas vicinorum* as “les mêmes biens que leurs voisins”, i. e. “the same property as their neighbors”.

³⁸ *Exp. mundi* 4-7 (ed. Rougé). On the Camarini as one of the communities representing a Christianisation of utopias, as already described in the Hellenistic age, see: R. Stoneman, *Legends of Alexander...*,

The narration concerning them in the *Expositio* is incomplete, because the first part is missing, but it can be integrated with the shortened version of the *Descriptio totius mundi*³⁹. Summarizing the text of the *Descriptio* we learn first of all that the Camarini are said to live in the East, where a wide river flows that then splits into four: the Gihon, the Phison, the Tigris and the Euphrates. They are extremely pious and good-hearted, do not eat our bread, nor any other similar food, nor do they know fire, but they feed on what falls from the sky every day and drink wild honey and pepper. Their sun is so hot that they have to bathe in the river for a long time⁴⁰. Later, the text of the *Expositio* refers that “they live without a supreme authority and are self-governing”⁴¹. Then, in brief, we read about their singular customs: they have no illnesses, do not wear the usual clothes, but uncontaminated garments⁴²; they neither sow nor reap, but have extraordinary and rare goods, like precious stones⁴³; they live happily without working and never catch a disease, and know when they must die and live up to 120 years of age⁴⁴. Both in the *Descriptio* and in the *Expositio* is mentioned the fact that they have no *malitia* either in the body or in the soul⁴⁵. According to this tale, the Camarini possess an ideal, idyllic lifestyle where there is no imperfection and their main feature is that of a permanent condition of total bliss⁴⁶.

op. cit., pp. XIX-XXII; idem, *Tales of Utopia: Alexander, Cynics and Christian Ascetics*, [in:] *Philosophy and the Ancient Novel*, eds. M.P. Futre Pinheiro, S. Montiglio, Groningen 2015, pp. 51-63, in particular p. 56.

³⁹ The text of the *Expositio* has reached us headless, and there fore the beginning of the work can be integrated by the reduced version of the *Descriptio* [in:] J. Rougé's edition, *op. cit.*, the first four chapters belong to the *Descriptio*, of which chapter 4 constitutes the first part of the account on the Camarini. The second part of their description, i. e. chapters 5, 6, 7, belongs to the *Expositio*. Explanations on the whole complex textual history can be found [in:] J. Rougé's introduction, *op. cit.*, pp. 106-118.

⁴⁰ *Descr. mundi* 4 (ed. Rougé). On this passage see M. Humphries, *A New Created World: Classical Geographical Texts and Christian Contexts in Late Antiquity*, [in:] *Texts & Culture in Late Antiquity. Inheritance, Authority, and Change*, ed. J.H.D. Scourfield, Swansea, The Classical Press of Wales, 2007, pp. 47-49.

⁴¹ *Exp. mundi* 5 (ed. Rougé): *Suntautem et sine imperio se regentes uidelicet.*

⁴² See the whole passage of *Exp. mundi* 5 (ed. Rougé): *Neque enim vestimenta utuntur omnibus communia. sed ita inlibata est vestis eorum quae neque insordidari potest; et si hoc contigat, per ignis et gladium florum expectant, ardens melior fit.* “They do not use clothes common to all, but their clothes are so pure that they cannot get dirty, and if this happens, they rely on † the sword † of fire to purify them, for by burning them they become better” (translation by the author). It is worth mentioning that in the *Ethnica* by Stephen of Byzantium the same details are reported about the clothes of the Brahmins: cf. *Stephani Byzantii Ethnica. Vol. 1: A-Γ*, ed. M. Billerbeck, Berlin-New York 2006, lemma 164.

⁴³ *Exp. mundi* 6 (ed. Rougé).

⁴⁴ *Ibidem* 7 (ed. Rougé).

⁴⁵ *Descr. mundi* 4 and *Exp. mundi* 5 (ed. Rougé).

⁴⁶ R. Stoneman, *Legends of Alexander*, *op. cit.*, pp. XXI-XXII, clarifies that *Camarini* is the Latin form of Μακαρινοὶ οὐ Μακαριοί, i. e. “The Blessed”, the Greek term that appears in the Ὀδοπορία ἀπὸ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων “The journey from Eden to the Romans”. This document has clear affinities with the *Expositio*: N. Pigulewskaja, *Bizanz auf den Wegen nach Indien. Aus der Geschichte des Byzantinischen Handels mit dem Orient vom 4. bis 6. Jahrhundert*, Berlin 1969, pp. 152-153. See also: U. Livadiotti in Anonimo del IV secolo, *Descrizione del mondo e delle sue genti*, eds. U. Livadiotti, M. Di Branco, Roma 2005, pp. 14-15.

Comparable to their customs is the Brahmins' lifestyle who share with them two features: the original goodness and the lack of any form of government. It should be noted that some narrative elements of the *Expositio* are particularly relevant with regard to the association between the Camarini and the Brahmins: 1) both groups are located in the East; 2) the description of the Camarini coincides with what the classical and late antique sources transmitted about the Brahmins; 3) the Camarini live in Eden and their heavenly condition is shared by the Brahmins. The emphasis on utopian traits in the representations of these communities clarifies how the image of the Brahmins was transmitted to John of Salisbury.

In this regard, it is worth remarking that many of the features assigned to the Camarini by the *Expositio* are reproduced in an almost identical way with regard to the Brahmins in the *Collatio Alexandri et Dindimi*. In short, in the second letter of the *Collatio*, Dindimus says to Alexander that the Brahmins have a simple diet; they have no diseases, but are perfectly healthy; equality makes them all rich; they have no laws and processes; they do not work; they do not plough the fields; they do not fish or hunt; they do not know the thermal baths; they sleep on the ground; they have no buildings, but live in caves, which are also their graves; they have no precious clothes or ornaments; they have no weapons and wage no wars; they do not fear death, because they reach an advanced age, nor have they tombs or urns⁴⁷. This kind of description is dominated by a rhetoric that defines an existence based on a series of "deficiencies" that can be positive or negative connotations, which in any case represent an idealized, utopian, and out-of-history lifestyle. The two descriptions of the Camarini in the *Expositio* and of the Brahmins in the *Collatio* highlight several positive traits, such as the absence of greed, of diseases or of a premature death, but at the same time negative elements emerge, such as the lack of productive activities and the absence of houses⁴⁸. In any case, the lifestyle of these communities is "atypical" if compared to the parameters of what Graeco-Roman culture considered to be the norm of civil life. In this regard, it should be remembered how Apuleius, a 2nd century writer, already expresses his admiration in the *Florida* for the gymnosophists, i.e. the naked sages of India, who do not know how to cultivate the land, tame animals or sift gold, but who have learned the practice of philosophy⁴⁹. Similarly, Palladius

⁴⁷ *Collatio* 2, 2-8 (ed. Steinmann). In addition, Dindimus states that the Brahmins do not go to theatrical performances, do not use rhetoric, and do not attend the schools of philosophers (2, 12-15). These elements also mark the distance from what classical culture considered as civilization.

⁴⁸ See in particular *Collatio* 2, 4-6 (ed. Steinmann). Negative opinions on the lifestyle of the Indian wise men emerge from Cicero, who attacks the barbarity of India because the sages spend all their lives naked and are insensitive to the snows and winters of the Caucasus (*Tusc.* V 77), and from Curtius Rufus, who defines them as *agrestem et horridum genus* (VIII 9, 31).

⁴⁹ Apul. *Flor.* VI.

claims that the Brahmans “keep no four-footed animals, and use no farmland, no iron, no houses, no fire, no bread, no wine, no clothing, nor any of the other things that are designed for use or enjoyment”⁵⁰. In the specific context of this passage, the life of the Brahmans is characterized by ascetic renunciations, as it is evidenced by the explicit connection between the Christian monks and the idealized Indian sages⁵¹.

This idealization of the Brahmans as a utopian community appears in explicit terms in the *Policraticus sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum* by John of Salisbury written in the 12th century, in which the author mainly deals with questions of political theory⁵². In Book IV, which focuses on the behaviour of the prince, there is a chapter that investigates the optimal duration of a reign to guarantee the stability of faith and justice. The example given in this connection is a letter that the Brahmans sent Alexander⁵³ asking to be spared his military assault⁵⁴:

Fertur enim quod cum magnus Alexander ultimum litus Oceani perlustraret, Brachmanorum insulam debellare parabat. Ad quem illi in his verbis epistolam miserunt: Audivimus, invictissime rex, proelia tua, et felicitatem victoriae ubique subsecutam. Sed quid erit homini satis, cui totus non sufficit orbis? Divitias non habemus, quarum cupiditate nos debeat expugnare; omnium bona omnibus communia sunt. Esca est nobis pro divitiis, pro cultibus et auro, vilis et rara vestis. Feminae autem nostrae non ornantur ut placeant; quem quidem ornamentorum cultum, potius oneri deputant quam decori. Etenim nesciunt in augenda pulchritudine plus affectare quam quod natae sunt. Antra nobis duplicem usum praestant, tegumentum in vita, in morte sepulturam. Regem habemus, non pro iustitia, sed pro nobilitate conservanda. Quem enim locum haberet vindicta, ubi nulla fit iniustitia? His verbis motus Alexander nullam ratus victoriam, si eorum pacem perpetuam turbaret, in quiete sua dimisit. Et forte, si eos bello fuisset aggressus, minime praevaluisset adversus innocentes, eo quod innocentia non facile superatur et veritas suis viribus constans de malitia quantumvis armata triumphat.

It is told that when Alexander was scouring the farthest coast of the Ocean, he was preparing to subjugate the island of the Brahmans. They sent him a letter with these words: “Oh invincible king, we learnt of your battles and of your victories everywhere. But what will suffice the man for whom the whole world is not enough? We have no riches for whose possession we must fight, everything we have is collective. Instead of riches, luxuries and gold we have

⁵⁰ Pall. *Gent. Ind.* I 11 (ed. Berghoff). Transl. by R. Stoneman.

⁵¹ On the issue of the asceticism of the Brahmans as an ideal for Christian ascetics, see: B. Berg, *Dandamis, an Early Christian Portrait of Indian Asceticism*, [in] “Classica et Mediaevalia” 1970, 31, pp. 269-305.

⁵² See the critical edition Ioannis Saresberiensis Episcopi Carnotensis, *Policratici sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII*, ed. C.C.J. Webb, 2 vols., Oxonii 1909, and the studies of C.J. Nederman, *John of Salisbury*, Tempe, AZ 2005 and *A Companion to John of Salisbury*, eds. C. Grelard, F. Lachaud, Leiden 2015.

⁵³ M. Steinmann, *Eine fiktive Depesche der Gymnosophisten an Alexander den Großen: die Epistula Bragmanorum ad Alexandrum als Einleitung zu einer moralisch-ethnographischen Epitome*, “Classica et Mediaevalia” 2015, 66, pp. 221-242, has demonstrated that this *Epistula Bragmanorum* would be a compendium of the *Collatio Alexandri et Dindimi*. He also published the critical edition of the *Collatio, op. cit.*, and in the above quoted article he has offered a critical edition of the *Epistula*.

⁵⁴ *Policraticus* IV 11 (ed. Webb).

food and inexpensive and few clothes. Our women do not adorn themselves in order to be admired; they believe that the habit of ornamentation is a burden rather than a decoration. And therefore, they do not wish to enhance their beauty more than what nature gave them from their birth. Our caverns have a twofold function, shelter during our lifetime, and grave after our death. We have a king not for the preservation of justice, but of nobility. Indeed, what is the use of revenge, where there is no injustice?" Struck by these words, Alexander decided that it would not be a victorious accomplishment, if he were to disrupt their enduring tranquillity. And if he had assaulted them with a war, he would never have prevailed against innocent people, because innocence is not easily overcome and the truth which is firmly based upon its own strength triumphs over malice however armed⁵⁵.

This passage is clearly a re-elaboration of the Latin tradition on the episode of the meeting between Alexander and the gymnosophists and the above mentioned letter is a reworking of the second letter in the *Collatio*⁵⁶, which is mostly quoted⁵⁷.

Turning to a detailed analysis of this passage, the first element we can observe in this letter of the Brahmins is that they live on an island beyond the last beach on the Ocean. As M. Steinmann noted, the presence of the island in the tradition reported by John of Salisbury reveals much older traces⁵⁸. In fact, the recensions γ and ϵ of the *Alexander Romance*⁵⁹ already mention Alexander's decision to go and explore an island: here he finds men completely naked – later defined Brahmins⁶⁰ – who address him with words very similar to those in the Brahmins' letter in the *Policraticus*. In addition, the first part of Palladius' *De gentibus Indiae et Bragmanibus* already mentions some information about the island of Taprobane⁶¹, which, in the process of rework-

⁵⁵ Translation by the author.

⁵⁶ As to the philological questions on the derivation of the *Policraticus*' passage from the *Collatio*, see M. Steinmann, *Eine fiktive Depesche der Gymnosophisten an Alexander den Großen...*, *op. cit.*, in particular pp. 223-226. The article of G. Cary, *A note on the Mediaeval History of the Collatio Alexandri cum Dindimo*, "Classica et Mediaevalia" 1954, 15, pp. 124-129, illustrates how the *Collatio* was variously included in their works by medieval moralists and historians. Cf. R. Gelders, *Genealogy of Colonial Discourse: Hindu Traditions and the Limits of European Representation*, "Comparative Studies in Society and History" 2009, 51, pp. 563-589, especially pp. 568-569, that explores the literary and cultural context in which the *Collatio* and the Brahmins were re-used by Christian thinkers for their internal theological debate.

⁵⁷ Compare *Collatio* 2, 6 (ed. Steinmann): *Quin potius in defossis telluris speluncis aut concavis montium latebris capaciter habitamus. [...] Tutius nos defendit ab imbre spelunca quam tegula, cuius geminus nobis usus est: mansioni dum vivimus proficit, dum morimur sepulturae*. See also *Collatio* 2, 7 (ed. Steinmann): *Feminae nostrates non ornantur, ut placeant. Quae quidem ornamentorum cultum magis oneri deputant quam decori. Etenim nesciunt in augenda pulchritudine plus affectare quam natae sunt*.

⁵⁸ M. Steinmann, *Eine fiktive Depesche der Gymnosophisten an Alexander den Großen...*, *op. cit.*, pp. 226-227, refers to the recension ϵ of *Alexander Romance*, and *Suda* β 524.

⁵⁹ Ps.-Callisth. II 35a, 1 in the edition by R. Stoneman – T. Gargiulo (eds.), *op. cit.*, pp. 225-227. R. Stoneman clarifies that the recension γ derives from ϵ , which is dated to the middle of the 7th century: *Il Romanzo di Alessandro*, vol. I, eds. R. Stoneman, T. Gargiulo, Milano 2007, p. LXXX. See the recension ϵ in J. Trümpf ed., *Anonymi Byzantini Vita Alexandri Regis Macedonum*, Stuttgartgardiæ 1974, pp. 105-108, ch. 30, 1-5.

⁶⁰ Ps.-Callisth. II 35a, 3 (ed. Stoneman-Gargiulo).

⁶¹ Pall. *Gent. Ind.* I 4 (ed. Berghoff).

ing and compiling of the Byzantine chronicles – such as that of George the Monk, dating from the 9th century⁶² –, becomes the island of the Brahmins⁶³.

In the letter quoted by the *Policraticus* several factors emerge that closely link this text to the earlier tradition on the customs of the Brahmins. The motif of the absence of female ornaments is connected to the *topos* of the Brahmins' continence, which is a rather widespread trait in the writings of the late antique authors who represent them⁶⁴, and in particular in the treatises that rework the episode of the meeting with Alexander, including the *Collatio*⁶⁵ and Palladius' *De Gentibus Indiae*⁶⁶. This theme is naturally associated with that of the Brahmins' humble garments: it is a re-elaboration on the feature of their nudity which appears quite often in the sources⁶⁷. In the Brahmins' letter reported in the *Policraticus* – which reproduces information from the *Collatio*⁶⁸ – it is said that their caves have a double function: they are their shelters, but they are also their tombs⁶⁹. On this regard, it should be considered that already in Pseudo-Callisthenes' text they reside in "huts and caves" (ὕπὸ καλύβας καὶ σπήλαια)⁷⁰, while in Iulius Valerius' work their houses are carved out of the ground with their own hands⁷¹. On this figurative level of the Brahmins' description, we can see how the conditions of the living and of the dead are symbolically equated. This contributes to the definition of a conventional image of these figures, who have no contact with the real world. They rise to an extreme level of spiritualization.

⁶² C. De Boor ed., *Georgii Monachi Chronicon*, vol. I, Lipsiae 1904, pp. 35-37, ch. I 19.

⁶³ Cf. R. Stoneman, *Naked Philosophers: The Brahmins in the Alexander Historians and the Alexander Romance*, "The Journal of Hellenic Studies" 1995, 115, pp. 99-114, in particular see: p. 107, n. 52.

⁶⁴ Already in Str. XV 1, 65 (=FGrHist 134 F 17 a) the Brahman Mandanis tells Onesicritus, a general of Alexander, that one should not be ashamed to walk around naked, and to live with simplicity (ἀπὸ λιπῶν). Starting from the earliest Greek sources, the theme of the absence of ornaments is in fact connected with the nudity of the Brahmins. D. Chr. Or. 49, 6 says that the Indian select the Brahmins as superintendents and advisors to the king because they excel in continence, justice and familiarity with the sacred.

⁶⁵ Several times in the fifth letter of the *Collatio*, addressed to Dindimus, Alexander argues against the excessive *continentia* of the Brahmins, who do not act freely, but are forced to live according to strict prescriptions (*Collatio* 5, 1; 3; 5).

⁶⁶ Pall. *Gent. Ind.* I 13 (ed. Berghoff): the people (τὸ ἔθνος) of the Brahmins do not become numerous because of their physical continence (ἐγκράτεια) and their bad geographical position.

⁶⁷ The Greek-Roman sources on the nudity of the gymnosophists/Brahmins are analyzed by K. Karttunen, *op. cit.*, Helsinki 1997, pp. 55-64.

⁶⁸ *Collatio* 2, 6 (ed. Steinmann).

⁶⁹ This information is also in the recensions of the *Historia de preliis*: A. Hilka, K. Steffens eds., *Historia Alexandri Magni (Historia de preliis)*. Rezension J¹, Meiseheim am Glan 1979, p. 184; A. Hilka ed., *Historia Alexandri Magni (Historia de preliis)*. Rezension J² (Orosius – Rezension), II Teil, Meiseheim am Glan 1977, p. 84; K. Steffens ed., *Die Historia de preliis Alexandri Magni*. Rezension J³, Meiseheim am Glan 1975, p. 134.

⁷⁰ Ps.-Callisth. III 4 (ed. Bergson). γυμνοσοφιστὰς ὑπὸ καλύβας καὶ σπήλαια οἰκοῦντας.

⁷¹ Iul. Val. III 4 (ed. Rosellini): *quae humi manu exhauriunt aditibus perangusta*.

In order to understand the reception of the image of the Brahmins in the text of John of Salisbury, we must consider that the process of idealization of the Indian sages has its roots first of all in the Graeco-Roman culture, and then develops in the cultural context of late antiquity, where representative models of a symbolic type are used in connection to notions, themes and ideas, typical of the Christian world, in which the elevation of meanings to a spiritual level is predominant⁷². Later, the writings of the medieval chronographers and encyclopaedists introduce new developments in a context of revival, elaboration and expansion of older themes⁷³. In addition, the genre of the literary representations of utopian communities⁷⁴ was already popular first in the Greek culture and then in Latin one – as in the case of Camarini – and its legacy had come as far as John of Salisbury.

On the other hand, peculiar to the text of the *Policraticus* are the relevant terms used to define the life of the Brahmins, which present a special semantic intensity: *pax perpetua*, *quies*, and later *innocentia*. This representation transfers them symbolically to a category of human beings that live peacefully in the spirit of an original purity, with no conflicts or external intrusions, so much so that even Alexander, the world ruler, abstains from conquering them. Another new element is the political organization of the Brahmins: John of Salisbury reports that they have a king, not for keeping *iustitia*, but *nobilitas*, which means that the function of their authority is not political but moral, that is to preserve the integrity of their customs⁷⁵. This idea is explained later when it is said that they have no injustice and therefore no *vindicta* (“revenge”) is ever necessary. This element confirms the idea of a totally peaceful existence, according to the values of justice and nobility of character.

Finally, another important element in the Brahmins' letter reported in the *Policraticus* contributes to the image of their Edenic life. They possess no riches and they share everything. The motif of the lack of possessions is much older, because it is

⁷² In this regard, the essay by B. Berg, *Dandamis...*, *op. cit.*, is emblematic, as the author refers to Palladius' *De Gentibus Indiae*, but also finds connections between the contents of this text and Hipp. *Haer.* I 24.

⁷³ See R. Gelders, *op. cit.*, p. 569: “This edifying image of the Brahmins appeared and reappeared prior to the age of exploration”. The author then refers to the medieval works in which the Brahmins reappear prior to the age of exploration, including John of Salisbury's *Policraticus*, Vincent de Beauvais' *Speculum Maius*, Goffredo di Viterbo's *Pantheon*, and several other later authors. Cf. G. Cary, *A note on the Medieval...*, *op. cit.*; T. Hahn, *op. cit.*

⁷⁴ On utopian communities in Graeco-Roman literature, see J. Ferguson, *Utopias of the Classical World*, Thames & Hudson, London 1975; M. Winarczyk, *Die Hellenistischen Utopien*, Berlin 2011; K. Vlassopoulos, *Greeks and Barbarians*, Cambridge 2013, pp. 200-206; I. Sulimani, *Imaginary Islands in the Hellenistic Era: Utopia on the Geographical Map*, [in:], *Myths on the Map. The Storied Landscapes of Ancient Greece*, ed. G. Hawes, Oxford 2017, pp. 221-242.

⁷⁵ The term *nobilitas* is used here to define nobility of spirit.

a recurring one in the testimonies of Greek⁷⁶ and Christian authors⁷⁷. In this regard, it should be noted that in the second letter of the *Collatio*, Dindimus states that: “equality in poverty makes everyone rich”⁷⁸ and then that God the Father promised all those who were begotten as brothers “a shared inheritance of property” (*communium bonorum hereditas*)⁷⁹. In the specific context of the *Collatio*, which can be traced back to the apologetic literature⁸⁰, the eschatological implication is quite evident, but it is not implied in the text of the *Policraticus*. In the various recensions of Leo the Archpriest’s *Historia de preliis*, which contains a revised version of the *Collatio*⁸¹, Dindimus states: *divitias non amamus*⁸². These words are repeated almost identically in the passage of John of Salisbury: *divitias non habemus*. However, it is worth noting that the statement on the collective ownership of goods (*omnium bona omnibus communia sunt*) is peculiar to the passage from the *Policraticus*.

All in all, this document amplifies and takes to the extreme a profile that had already been drawn, in similar terms, from the previous writings on the Brahmins. They are shown as a utopian community, located in a faraway space and in a non-historical temporality, that is to say, in an essentially idealized dimension. In this regard, the impact of constructing such an image is evidenced by the fact that this passage from John of Salisbury’s *Policraticus* became a model for several later authors, such as Vincent of Beauvais⁸³ and Ranulf Higden⁸⁴. Both their works, the *Speculum*

⁷⁶ Strabo quoting Megasthenes (XV 1, 59 = *FGrHist* 715 F 33) reports that the Brahmins stay out of town, and live “simply” (ἁπλῶς) on blankets of rags and skins.

⁷⁷ In Palladius’ treatise *De gentibus Indiae et Bragmanibus*, reference is made several times to the fact that the Brahmins despise gold and material goods (II 10; 16; 20; 25; 37; 49; 52).

⁷⁸ *Collatio* 2, 3 (ed. Steinmann): *omnes divites facit paupertatis equalitas*.

⁷⁹ *Ibidem* 2, 5 (ed. Steinmann): *quos nobis fratres eadem natura progenuit et quibus ab uno Deo patre communium bonorum spondetur hereditas*.

⁸⁰ On the connection between the *Collatio* and the texts of the Christian apologists, see C. Morelli, *Sulle tracce del romanzo e della novella*, “Studi italiani di filologia classica” 1920, 1, pp. 25-100; E. Liénard, *La Collatio Alexandri et Dindimi*, “Revue Belge de Philologie et d’Histoire” 1936, 15, pp. 819-838.

⁸¹ The version of the *Collatio* interpolated in the *Historia de preliis* is commonly called *Collatio III*. On this question see M. Steinmann, *Alexander der Grosse*..., *op. cit.*, pp. 28-29.

⁸² See A. Hilka, K. Steffens eds., *op. cit.*, p. 182; A. Hilka ed., *op. cit.*, p. 80; K. Steffens ed., *op. cit.*, p. 134.

⁸³ At the end of the fifth Book of the *Speculum Historiale* there is an *Epylogus de pace Bragmanorum cum Alexandro*, containing a letter from the Brahmins to Alexander, and then a summarized version of the *Collatio Alexandri et Dindimi*. The entire sequence of texts is reported in the analytical study of I. Villaroel Fernández, *La Collatio Alexandri et Dindimi según Vicente de Beauvais. Estudio y edición crítica de la versión del Speculum historiale*, “Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos” 2016, 36/2, pp. 233-253.

⁸⁴ At the end of the third Book of the *Polychronicon* there is a chapter entirely dedicated to the arrival of Alexander on the Brahmins’ island. In this chapter we read a re-elaboration of the *Collatio*, where the beginning of the first letter, attributed to Dindimus, closely recalls the words of the letter sent to Alexander by the Brahmins in the *Policraticus*. See the text in *Polychronicon Ranulphi Higdenmonks Cestrensis. English translations of John Trevisa and of an unknown writer of the fifteenth century*, ed. J.R. Lumby, vol. III, London 1871, pp. 454-478.

historiale – dated to the 13th century – and the *Polychronicon* – which dates back to the 14th century – present a section with a letter of the Brahmins to Alexander, and then an apocryphal epistolary between Dindimus, king of the Brahmins, and Alexander. All these passages show several lexical similarities with the quoted text of the *Policraticus*⁸⁵. The coincidence of the same expressions and themes implies not only a mechanical transmission of data from one text to another, but allows us to presume a process of standardization of stereotypes, reproduced to “construct” an image, that of the Indian sages, functional to the definition of cultural and conceptual models of Western civilization. Such a wide production of *topoi* has its roots in Greek culture, which constructed narratives on the Indian wise men as a reality distant from its own world, but in some cases already idealized them as a model of wisdom⁸⁶. The ideal portrait of the Brahmins became later widely consolidated among the Christian authors who, as R. Gelders observed, thought of them and described them as “the proto-Christian expressions of religion in the East”⁸⁷. From the late antiquity, when the circulation of different versions of the *Alexander Romance* and other related texts dealing with the encounter between Alexander and the Brahmins – namely the *Collatio Alexandri et Dindimi* and Palladius' *De Gentibus Indiae* – became widespread, medieval polygraphs and moralists received and adopted the same cultural device of creating a model for an ideal Eastern community whose customs were Christian “by nature”⁸⁸. The Eastern community of the Brahmins living at the margin of the then known world becomes the emblem of a perfect lifestyle, in which the original human innocence, and the happiness of the state of nature are fully preserved⁸⁹.

Now just a few final observations. The construction of the image of the Brahmins – especially in the terms offered by John of Salisbury – encompasses elements that will appear in the texts of Renaissance utopias, first of all the well-known one by Thomas

⁸⁵ On the textual coincidences between the *Epylogus* in *Speculum Historiale*, V 66, and chapter IV 11 of the *Policraticus*, see I. Villaroel Fernández, *op. cit.*, pp. 235-236.

⁸⁶ On the idealization of India in Graeco-Roman sources, see A. Zambrini's essays: *Gli Indiká di Megastene*, “Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa” 1982, s. III, 12/1, pp. 71-149; (1985), *Gli Indiká di Megastene. II*, “Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa” 1985; s. III, 15/3, pp. 781-853. On the idealized “Eastern wisdom”, see: K. Karttunen, *Greeks and Indian Wisdom*, [in:] (eds.), *Beyond Orientalism. The Work of Wilhelm Halbfass and Its Impact on Indian and Cross-Cultural Studies*, eds. E. Franco, K. Preisendanz, Amsterdam-Atlanta 1997, pp. 117-122.

⁸⁷ R. Gelders, *op. cit.*, p. 565. See also p. 571: “While the «austere» Brahmins were represented as proto-Christians, they were thought to guard the central aspects of true religion: good morals, faith, and the belief in the biblical God”.

⁸⁸ Pall. *Gent. Ind.* I 11 clearly states that the Brahmins were “almost” Christians: “They reverence God and have some slight knowledge of him, and although they are unable to analyse the ways of providence in a sophisticated manner, they never the less pray unto a singly” (transl. by R. Stoneman).

⁸⁹ On the Noble Savage and the state of nature as an expression of “primitivism” in medieval sources, see what G. Boas had already collected, *Primitivism and Related Ideas in the Middle Ages*, Baltimore 1948, pp. 129-153.

More⁹⁰, published in 1516. The ideal community imagined by the famous humanist also lives on an island⁹¹. The Utopians, like the Brahmins, practice virtue and live according to nature⁹², wear simple clothes⁹³, their women do not use embellishments⁹⁴; moreover they despise precious metals⁹⁵ and deeply abhor war⁹⁶. Finally, the most relevant connection to the text of John of Salisbury is that in More's utopian community there is an abundance of goods for all⁹⁷. If we consider all these aspects, it is possible to presume that the works describing the Brahmins⁹⁸, or in any case the numerous literary texts in which they are mentioned, were among the sources used by More to imagine the society of Utopia. Although in More's work these elements are not supplemented by other traits peculiar to the Brahmins in ancient sources, it is quite clear that the humanist writer imagined a utopian community according to a series of cultural models already elaborated for groups such as the Brahmins, or the Camarini⁹⁹, who represented the best of all possible worlds, founded on an ideal, idyllic and untimely happiness.

⁹⁰ J.D.M. Derrett, *Thomas More and Joseph the Indian*, "Journal of Royal Asiatic Society" 1962, 1/2, pp. 18-34, already assumed that the way of life of the gymnosophists, described by Greek sources, might have inspired More's treatise (pp. 21-22). See also: G. Desantis in Pseudo-Palladio, *Le genti dell'India e i brahmani*, Roma 1992, pp. 7-8. See the observations of: R. Stoneman, *Tales of Utopia: Alexander, Cynics and Christian Ascetics*, [in:] *Philosophy and the Ancient Novel*, eds. M.P. Futre Pinheiro, S. Montiglio, Groningen 2015, pp. 51-63, in particular p. 53, where the scholar admits that the lifestyle of the Brahmins can be defined as "utopia", even if the Renaissance utopias, properly speaking, have to do with politics.

⁹¹ The first chapter of Book II of *Utopia* begins with *Utopiensium insula*. See the edition: T. More, *Utopia: Latin Text and English Translation*, eds. G.M. Logan, R.M. Adams, C.H. Miller, Cambridge 1995.

⁹² T. More, *op. cit.*, p. 162: *Nempe virtutem definiunt, secundum naturam vivere ad id siquidem a deo insitutos esse nos*.

⁹³ *Ibidem*, p. 132: *Iam in vestibus vide quam paucis operi segeant*.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 194: *Ut enim formam naturalem non tueri segnīs atque inertis ducunt, sic adiumentum ab fucis quaerere infamis apud illos insolentia est*.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 150: *Ita omnibus curant modis, uti apud se aurum argentumque in ignominia sint*.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 200: *Bellum utpote rem plane beluina, ne culli tamen beluarum formae in tam assiduo, atque homini est usu, summopere abominantur*.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 144: *Quem populi morem necesse est omnium rerum copia sequi*.

⁹⁸ See D.F. Lach, *Asia in the Making of Europe. Vol. II. A Century of Wonder*, Chicago-London 1970-1977, pp. 364-365: "it appears from the two verses that prefix the early editions that More had in mind a re-creation of the ideal state of the Gymnosophists of India celebrated in medieval and contemporary writings". R. Gelders, *op. cit.*, p. 572, n. 34, refers to these pages.

⁹⁹ Beside the Camarini there is a large number of ideal communities that share similar traits to those of the Brahmins. Just to give an example, see the long section on the models of men who abstain from animal food in Porphyry's *De Abstinence* (IV, 2-18), where the author recalls a series of "groups" (ἔθνη), who followed this prescription: the Greeks of ancient times, belonging to a "golden lineage", the Spartans of the Lycurgus era, the Egyptian priests, the Essenes among the Jews, the Syrians, the Magi among the Persians and the gymnosophists among the Indians. R. Stoneman, *Legends of Alexander...*, *op. cit.*, pp. XIX-XXII, had identified other ideal communities described by Greek authors, namely Theopompus' Meropis, Euhemerus' Panchaea, and Iambulus' Island of the Sun, and then the utopian societies of Jewish-Christian area, such as that of the *Narrative of Zosimus*, and that of the *History of the Rechabites*. See also idem, *Tales of Utopia...*, pp. 52-56. On the Rechabites, see the study by C. Jouanno, *Des Gymnosophistes aux Réchabites: une utopie antique et sa christianisation*, "L'Antiquité Classique" 2010, 79, pp. 53-76.

Bibliography

Primary sources

- Aeneas Gazeus et Zacarias Mitilenaeus, *De immortalitate animi et mundi*, ed. J.F. Boissonade, Parisiis 1836.
- Anonimo del IV secolo, *Descrizione del mondo e delle sue genti*, eds. U. Liviadotti, M. Di Branco, Roma 2005.
- Berghoff W. ed., *De gentibus Indiae et Bragmanibus*, Meisenheim am Glan 1967.
- Bergson L., *Dergriechische Alexanderroman. Rezension β*, Stockholm-Göteborg-Uppsala 1965.
- Billerbeck M. ed., *Stephani Byzantii Ethnica. Vol. 1: A-I*, Berlin-New York 2006.
- Breloer B., Bömer F., *Fontes historiae religionum Indicarum*, Bonnae 1939.
- De Lagarde P. ed., *Onomastica sacra*, Gottingae 1870.
- Hilka A. ed., *Historia Alexandri Magni (Historia de preliis). Rezension J² (Orosius-Rezension)*, II Teil, Meiseheim am Glan 1977.
- Hilka A., Steffens K. eds., *Historia Alexandri Magni (Historia de preliis). Rezension J¹*, Meiseheim am Glan 1979.
- Ioannis Saresberiensis Episcopi Carnotensis, *Policraticisive de nugiscurialium et vestigiis philosophorum libri VIII*, ed. C.C.J. Webb, 2 vols., Oxonii 1909.
- Iulius Valerius "Alexander Polemius", *Res gestae Alexandri Macedonis*, ed. M. Rosellini, Monachii et Lipsiae 2004.
- More T., *Utopia: Latin Text and English Translation*, eds. G.M. Logan, R.M. Adams, C.H. Miller, Cambridge 1995.
- Müller C. ed., *Arriani Anabasis et Indica [...]. Reliqua Arriani, et scriptorum de rebus Alexandri M. fragmenta collegit, Pseudo Callisthenis historiam fabulosam ex tribus codicibus nunc primum edidit, Itinerarium Alexandri et indices adiecit C. Müller*, Parisiis 1846.
- Onomastica sacra*, ed. P. de Lagarde, Gottingae 1870.
- Pfister F., *Der Alexanderroman des Achipresbyters Leo*, Heidelberg 1913.
- Pritchard T., *The "Ambrose". Text of Alexander and the Brahmins*, "Classica et Mediaevalia" 1993, 44, pp. 109-139.
- Pseudo-Palladio, *Le genti dell'India e i brahmani*, ed. G. Desantis, Roma 1992.
- Rougé J. ed., *Expositio totius mundi*, Paris 1966.
- Steffens K. ed., *Die Historia de preliis Alexandri Magni. Rezension J³*, Meiseheim am Glan 1975.
- Steinmann M., *Alexander der Grosse und die „nackten Weisen“ Indiens*, Berlin 2012.
- Stoneman R., *Legends of Alexander the Great*, London-New York 2012.
- Stoneman R., Gargiulo T. eds., *Il Romanzo di Alessandro*, vol. I-II, Milano 2007-2012.
- Trumpf J. ed., *Anonymi Byzantini Vita Alexandri Regis Macedonum*, Stuttgartardiae 1974.
- Van Thiel H. ed., *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*, Darmstadt 1974.

Secondary Literature

- Berg B., *Dandamis: an Early Christian Portrait of Indian Asceticism*, "Classica et Mediaevalia" 1970, 31, pp. 269-305.
- Berg B., *The Letter of Palladius on India*, "Byzantion" 1974, 44, pp. 5-16.
- Boas G., *Primitivism and Related Ideas in the Middle Ages*, Baltimore 1948.
- Cary G., *A note on the Mediaeval History of the Collatio Alexandri cum Dindimo*, "Classica et Mediaevalia" 1954, 15, pp. 124-129.

- Cary G., *The Medieval Alexander*, ed. D.J.A. Ross, Cambridge 1956.
- Di Serio C., *The Lifestyle of the Brahmins in the Refutatio omnium haeresium*, "Humanitas" 2020, 76, pp. 57-82.
- Di Serio C., *Utopian Elements in Porphyry's De abstinence*, "Studia Ceranea" 2020, 10, pp. 47-61.
- Derrett J.D.M., *Thomas More and Joseph the Indian*, "Journal of Royal Asiatic Society" 1962, 1/2, pp. 18-34.
- Dzielska M., *Apollonius of Tyana in Legend and History*, Roma 1986.
- Elsner J., *Hagiographic Geography: Travel and Allegory in the Life of Apollonius of Tyana*, "The Journal of Hellenic Studies", 1997, 117, pp. 22-37.
- Elsner Jas', *Beyond Compare: Pagan Saint and Christian God in Late Antiquity*, "Critical Inquiry", 2009, 35/3, pp. 655-683.
- Ferguson J., *Utopias of the Classical World*, Thames & Hudson, London 1975.
- Francis J.A., *Subversive Virtue. Asceticism and Authority in the Second-Century Pagan World*, University Park, PA 1995.
- Gelders R., *Genealogy of Colonial Discourse: Hindu Traditions and the Limits of European Representation*, "Comparative Studies in Society and History" 2009, 51, pp. 563-589.
- Grellard C., Lachaud F. eds., *A Companion to John of Salisbury*, Leiden 2015.
- Hahn T., *The Indian Tradition in Western Medieval Intellectual History*, "Viator" 1978, 9, pp. 213-234.
- Hartog F., *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris 1988.
- Hartog F., *Mémoire d'Ulysse. Récits sur la frontière en Grèce ancienne*, Paris 1996.
- Humphries M., *A New Created World: Classical Geographical Texts and Christian Contexts in Late Antiquity*, [in:] *Texts & Culture in Late Antiquity. Inheritance, Authority, and Change*, ed. J.H.D. Scourfield, Swansea 2007, pp. 33-67.
- Isaac B., *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton-Oxford 2004.
- Jouanno C., *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre. Domaine grec*, Paris 2002.
- Jouanno C., *Des Gymnosophistes aux Réchabites: une utopie antique et sa christianisation*, "L'Antiquité Classique" 2010, 79, pp. 53-76.
- Karttunen K., *India in Early Greek Literature*, Helsinki 1989.
- Karttunen K., *India and the Hellenistic world*, Helsinki 1997.
- Karttunen K., *Greeks and Indian Wisdom*, [in:] *Beyond Orientalism. The Work of Wilhelm Halbfass and Its Impact on Indian and Cross-Cultural Studies*, eds. E. Franco, K. Preisendanz, Amsterdam-Atlanta 1997, pp. 117-122.
- Liénard E., *La Collatio Alexandri et Dindimi*, "Revue Belge de Philologie et d'Histoire" 1936, 15, pp. 819-838.
- Morelli C., *Sulle tracce del romanzo e della novella*, "Studi italiani di filologia classica" 1920, 1, pp. 25-100.
- Nederman C.J., *John of Salisbury*, Tempe, AZ 2005.
- Piccaluga G., *La mitizzazione del Vicino Oriente nelle religioni del mondo classico*, [in:] *Mesopotamien und seine Nachbarn*, eds. H. Nissen, J. Renger, Berlin 1982, pp. 573-612.
- Pigulewskaja N., *Bizanz auf den Wegennach Indien. Aus der Geschichte des Byzantinischen Handels mit dem Orient vom 4. bis 6. Jhd.*, Berlin 1969.
- Romm J.S., *The Edges of the Earth in Ancient Thought. Geography, Exploration, and Fiction*, Princeton 1992.
- Schneider P., *L'Éthiopie et l'Inde. Interférences et confusions aux extrémités du monde antique (VIIIe siècle avant J.-C.-VIe siècle après J.-C.)*, Rome 2004.
- Steinmann M., *Eine fiktive Depesche der Gymnosophisten an Alexander den Großen: die Epistula Bragmanorum ad Alexandrum als Einleitung zu einer moralisch-ethnographischen Epitome*, "Classica et Mediaevalia" 2015, 66, pp. 221-242.
- Stoneman R., *Naked Philosophers: The Brahmins in the Alexander Historians and the Alexander Romance*, "The Journal of Hellenic Studies" 1995, 115, pp. 99-114.

- Stoneman R., *Tales of Utopia: Alexander, Cynics and Christian Ascetics*, [in:] *Philosophy and the Ancient Novel*, eds. M.P. Futre Pinheiro, S. Montiglio, Groningen 2015, pp. 51-63.
- Sulimani I., *Imaginary Islands in the Hellenistic Era: Utopia on the Geographical Map*, [in:] *Myths on the Map. The Storied Landscapes of Ancient Greece*, ed. G. Hawes, Oxford 2017, pp. 221-242.
- Traina G., *Fra antico e medioevo: il postodelleisole*, "Quaderni catanesi" 1986, 15, pp. 113-125.
- Tuplin C., *Greek Racism? Observations on the Characters and Limits of Greek Ethnic Prejudice*, [in:] *Ancient Greeks West and East*, ed. G.R. Tsetschladze, Leiden-Boston-Köln 1999, pp. 47-75.
- Villaroel Fernández I., *La Collatio Alexandri et Dindimi según Vicente de Beauvais. Estudio y edición crítica de la versión del Speculum historiale*, "Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos" 2016, 36/2, pp. 233-253.
- Vlassopoulos K., *Greeks and Barbarians*, Cambridge 2013, pp. 200-206.
- Winiarczyk M., *Die Hellenistischen Utopien*, Berlin 2011.
- Wittkover R., *Marvels of the East. A Study in the History of Monsters*, "Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 1942, 5, pp. 159-197.
- Zumthor P., *La mesure du monde*, Paris 1993.

THE BRAHMANS' UTOPIA FROM THE GREEK SOURCES TO JOHN OF SALISBURY'S *POLICRATICUS*

S u m m a r y

This work focuses on the Graeco-Roman sources which describe the remote space inhabited by the Brahmins, the Indian sages who met Alexander the Great. The aim of the research is to illustrate: a) the impact of the descriptions by Greek authors who employ the *topos* of the spatial remoteness of the Brahmins from the Western world; b) how the same theme becomes even more evident in the late antique sources up to the medieval texts, among which a passage from John of Salisbury's *Policraticus* constitutes a relevant part of the investigation.

Keywords: Brahmins, Alexander, Island, Utopia, *Policraticus*

UTOPIA BRAMINÓW – OD ŹRÓDEŁ GRECKICH PO *POLICRATICUS* JANA Z SALISBURY

S t r e s z c z e n i e

Artykuł skupia się na grecko-rzymskich źródłach, opisujących odległy obszar zamieszkiwany przez braminów, hinduskich mędrców, którzy spotkali się z Aleksandrem Wielkim. Celem badania jest przedstawienie: a) wpływu opisów greckich autorów, którzy posługują się toposem oddalenia przestrzennego braminów od świata zachodniego; b) w jaki sposób ten sam motyw staje się bardziej widoczny w późnoantycznych i średniowiecznych źródłach, spośród których fragment dzieła *Policraticus* Jana z Salisbury stanowi znaczącą część badania.

Słowa kluczowe: bramini, Aleksander, wyspa, utopia, *Policraticus*

Dan-Tudor Ionescu

Institute Mircea Eliade-Department of Oriental Studies

of the Metropolitan Library of Bucharest

ORCID: 0000-0001-6944-8637

THE LEGEND OF ALEXANDER OF MACEDON IN THE LATE MEDIAEVAL AND EARLY MODERN MANUSCRIPTS OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES

We come *in medias res* to our main topic: this is mainly the Romanian *Alexandria* (the Alexander Romance and the Alexander half mythical tale in the old Romanian culture) and we focus here mainly about the mythical episodes of Alexander's legend in the Romanian version¹. First, we have here the conception of Alexander as the son

¹ Vide F. Zgura, *s.v. Alexandria*, [in:] (AA.VV.) *Enciclopedia Literaturii Române Vechi* [*The Encyclopedia of the Old Romanian Literature*], (coord. and rev.) D.H. Mazilu, Gh. Chivu, E. Pavel, L. Bădescu, Editura Muzeului Literaturii Române, Bucharest 2017, pp. 31-33 (see: p. 32), who gives as dates of the copying of this Romanian *Alexandria* the period between 15th of June-4th of August 1620 (not 1619, as the older edited writings on this topic). Al. Suceveanu, *Alexandru cel Mare* [*Alexander the Great*], Editura Academiei Române, Bucharest 1993, pp. 15-16 (*Alexandria* AD 1567, Serbian Slavonic manuscript in the library of the Neamț monastery), mainly based upon the information provided by Dan Simonescu. According to N. Cartoian, *Istoria Literaturii Române Vechi* (Postfață și bibliografii de Dan Simonescu; Prefață de Dan Zamfirescu) [*History of Old Romanian Literature* (Post face and bibliographies by D. Simonescu; Foreword by D. Zamfirescu)], Editura Minerva, Bucharest 1980, p. 133 AD 1562 is the date of the Serbian-Croatian Slavonic manuscript of the *Alexandria* copied at the Neamț monastery. See also Al. Duțu, *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, Editura Meridiane, Bucharest 1984, pp. 5-10 *ssq.* (and *passim* Foreword, pp.5-33). According to him, the Neamț manuscript of the *Alexandria* is to be dated at AD 1562 (Idem, p. 7). We can see here that Al. Duțu embraced the date given by N. Cartoian in his *History of Old Romanian Literature*. Vide Duțu 1984, pp. 6-7: the Romanian versions have been drafted in the 18th century mainly after Greek prototypes from the 17th and 18th centuries. In the Romanian principalities of Wallachia and Moldavia (but also in the Hungarian and then Habsburg ruled Transylvania, in the cultural milieu of the Romanian and Serbian Orthodox priests) Slavonic in the 14th and 15th-16th centuries and also Greek in the late 17th and 18th centuries (at least in Wallachia and Moldavia) were current languages of culture, along with the Romanian language written in Cyrillic characters, starting from the 16th and especially from the 17th century [and in the Orthodox cultural environment of the Romanian lands Latin was quite rarely used during the 15th-18th centuries (only Moldavian aristocratic chroniclers and high ranking State and Church officials educated in Catholic Poland and Wallachian clergymen and scholars from the boyar social elite privately educated with foreign school masters and/or schooled abroad in Italy or in the Habsburg Empire were truly knowledgeable in Latin; in Transylvania, first the priestly and intellectual Romanian elite belonging to the branch of the Orthodox Church united with the Roman Catholic Church, the so called Greek Catholic churchmen and scholars were the champions of the Latinity of the Romanian language in Transylvania and in the so called Partium counties of Banat, Crișana, Bihor, and Maramureș; they had been soon followed by a Romanian intellectual elite belonging to the Orthodox Church)]. The *Alexandria* was known in the Slavonic language by learned persons in the Romanian speaking area from the late 16th century, during the times of Michael the Brave of Wallachia (1593-1601); it appears in Romanian version in the *Codex Neogeanus* of Ion Românu [John the Romanian] din Simpietru (Hațeg) in the years 1619-1620. *Historia Destructionis Troiae* was long known before in the Romanian cultural space through Greek Byz-

antine chronographs translated into Romanian in the 17th century and before that, even in the early 15th century, in Slavonic [*vide* Slavonic manuscript 142 in the Library of the Romanian Academy, according to Radu Constantinescu's and Klaus Henning Schroeder's introduction to the edition of this manuscript, done in the year 1977, where they have dated this manuscript around the years 1409-1418, so very early indeed (Idem, p. 7)]. According to N. Cartojan, *Istoria Literaturii Române Vechi* [*History of the Old Romanian Literature*], Editura Minerva, Bucharest 1980, pp. 132-133, the Greek Alexander Romance was first written in Egypt (hence the numerous mythical, religious, and cultural Egyptian elements in it), in the 3rd century CE, in the *koine* Greek. It had been translated in Latin sometime in the 4th century CE (by Julius Valerius) or even later (Cartojan wrote that a Latin translation from the Greek Alexander Romance had been made in Western Europe probably during the reign of Charlemagne and of the Carolingian Renaissance of Classical Studies in Western Europe, therefore in the late 8th or in the 9th century CE) and eventually in the 10th century CE in Naples the Archpresbyter Leo had done another Latin translation from one of the original Greek versions. Leo of Naples had been sent by the duke of Naples (who was still considered a Byzantine official in the 10th century) as a diplomatic envoy at Constantinople, at the Court of the Roman (Greek Byzantine) Emperors Constantine VII Porphyrogenetes and Romanos (either Romanos I Lekapenos or Romanos II). He perhaps brought directly from Constantinople to Naples (probably as a diplomatic literary gift) the Greek manuscript of Alexander's fabulous history or novel of Pseudo-Callisthenes, which is a synthesis of both the written and the oral tradition about the exploits of Alexander the Great and his Macedonian soldiers, embellished with a lot of mythical and legendary elements that transform the story of the Macedonian warrior king in an epic tale (although written in prose), a story of a mythical hero with both Greek and Egyptian features (the legend of the exiled Pharaoh Nectanebus or Nectanebo II as Alexander's father, colored with numerous Egyptian mythical elements related with the cult of the Pharaoh, of Horus and of Amun-Ra). The Latin translation of Leo of Naples is fuller of fantastic elements than the previous Latin translations of Pseudo-Callisthenes' *Greek Alexander Romance* and is entitled *Historia Alexandri Magni Regis Macedoniae de proeliis* [*The History of Alexander the Great King of Macedon about the Battles*]. This Latin version of Leo has been later used to become an epic material for heroic poems recited in France by the minstrels, probably existing an oral version, a kind of early *Chanson de Geste* about Alexander: given the little knowledge of Latin of the itinerant singers and poets of these *Chansons de Geste*, it appears to me more probable that they inspired themselves first from the Old French translation or adaptation from Leo's Latin *Historia Alexandri Magni*, made by the French clerk (*i.e.* Churchman, a priest or a monk) Alberic of Besançon/Briançon. This Old French version from the 12th century had been made in verses, the so called Alexandrine verses of 12 syllables, so it was basically a heroic or epic poem about Alexander the Great (transformed according to the royal and knightly ideals of the Classical feudal age of chivalry in Western Europe), more or less in the style of the popular *Chansons de Geste* [*Songs of Valor*], but with a different poetic metre than the heroic songs and epic poems like *La Chanson de Roland* [*The Lay or Song of Roland*] or *Raoul de Cambrai*, *Guillaume d'Orange*, *Cantar* (*Poema*) *del mio Cid*, *Mocedades del Cid/Rodrigo*, *Nibelungenlied* and so on and forth. The version of Alberic's "Story of Alexander" had been expanded by three unknown minstrel poets in an epic of about 20,000 verses (longer than Homer's *Iliad*). This Alexander poem had been also translated into Old High German (*Alexanderlied*) by the Priest Lambert or Lamprecht and later appears in many other European medieval idioms (Cartojan 1980, p. 133; Suceveanu 1993, pp. 15-16). The Latin manuscript of Leo's "Story of Alexander" had arrived on the Dalmatian coast of Croatia (in the 13th century?); in Italy the French poem about Alexander written by Alberic and his unknown followers had however influenced later Latin versions of Leo's Story of Alexander, as well as the Greek Byzantine later versions of the same tale written in Venice by Greek colonists or immigrants, influenced both by Leo's Latin version and by Alberic's Old French variant. See also Duțu 1984, p.8: a copy of the *Alexandria* was made by the school teacher Ștefan at the Putna monastery of Moldavia in AD 1790 and had the above mentioned history. The history of the Romanian stories or novels directly translated from the Greek originals (*Erotocrit*, *Istoria lui Imberie*, *Istoria Troii*, and *Iliodor*) in the 18th-19th centuries is both quite complicated and interesting, but it does not interest us here (see also Duțu 1984, p. 8). We should return to the Latin version of Leo's "Story of Alexander" on the Dalmatian coast; this Latin version, as well as the Greek versions circulating in Venice and on the Dalmatian coast had been the inspiration for the Slavonic Serbian-Croatian translation of Alexander's legend, according to the theory proposed by the Russian literary historian Vesselovskij (he wrote that the proper names of this Slavonic Serbian version and of

some Greek versions supposed the existence of Latin and Romance original names, although this is still unproven, according to Cartojan 1980, p. 133). Serbian scholars, put to flight by Ottoman invasions and the Turkish Ottoman conquest of Serbia in the 14th-15th centuries, fled to Hungary and especially to the Romanian Principalities of Wallachia and Moldavia (Orthodox countries like their native land of Serbia), bringing with them their Slavonic Serbian/Croatian version of the Alexander Romance of Pseudo-Callisthenes, heir to so many transformations and inter-influences between Greek original forms, Latin and Old French translations and adaptations of those Greek originals, and eventually also the creation or rather compilation of later Greek variants of Alexander's tale. The only Slavonic version preserved now in Romania is that from the Neamț monastery; it is dated AD 1562 and it had been copied from an even older (now lost) manuscript by the order of the Metropolitans Grigore [Gregory]. The oldest Romanian translation from this Slavonic manuscript has not been preserved and transmitted to us, but it is known that it had been achieved somewhere in Transylvania, around the middle or the second half of the 16th century. This translation had been copied, the oldest preserved of these copies being the so called *Codex Neagoeanus* ms.nr.3821 from the Romanian Academy's Library that was made by Popa Ion Românu [Priest John the Romanian] in the village of Simpietru [Saint Peter] of the Hunedoara County in what was then the Principality of Transylvania (former Voivodate of Transylvania, an autonomous or semi-autonomous part of the Hungarian Kingdom, but belonging to the Hungarian Crown after the Hungarian conquest of the 11th-12th centuries and until the battle of Mohacs AD 1526 and the Ottoman conquest of Buda in AD 1541; during the second half of the 16th century and for almost all the 17th century Transylvania, except the military conquest and brief rule by the warrior Prince Michael the Brave/Mihai Viteazul of Wallachia in 1599-1601, remained a Hungarian ruled Principality with a mixed population, mainly Romanian, German, Hungarian, and Szekler, and governed by a mainly Hungarian nobility, but subjected to the allegiance of the Ottoman Empire; starting from approx. AD 1700 onwards and until 1918, with various political reforms and oscillations, Transylvania went and remained under the rule of the Habsburg dynasty, as a part of the Habsburg-Austrian Holy Roman Empire of the German Nation until 1806 and then of the Austrian Empire until 1866, and finally of the Austro-Hungarian Empire, from 1867 until December 1918, when it was united with the Kingdom of Romania following the dissolution of the dual Austro-Hungarian Imperial-Royal/"Kaiserlich und Koeniglich" monarchy of the House of Habsburg); it had been copied there between the years 1619-1620. This translation in Romanian of the *Alixandria* (sic!) had been probably diffused in many (nowadays lost) handwritten copies that went also beyond the Carpathians, in Wallachia and Moldavia. During the reign of the cultured Wallachian Prince Constantin Brâncoveanu (1688-1714), *Alixandria* had been printed with the money provided by a rich merchant, Apostol Manu. This printed version is now lost, but we know that it had existed (done in AD 1713, at just one year before the deposition of Brâncoveanu by the Turks) from the writings of Antonio Maria del Chiaro, the Italian secretary of Constantin Brâncoveanu, who mentioned it in his *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* [History of the Recent Transformations of Wallachia], Venice 1718: "o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate" ["or the so called *History of Alexander of Macedon*, printed in the Wallachian language, but this so called History is truly strange because of the many fables/tales that appear mixed into its content", my English translation from Italian]. Later this *Alixandria* is printed by Peter Bart at Hermannstadt (Sibiu in Transylvania) in AD 1794; since then it had been continuously reprinted in various Romanian publishing houses or by various Romanian culture institutions, like the version printed by Casa Școalelor (the Schools' Publishing House) under the supervision of the great Romanian writer Mihail Sadoveanu, in the 1920-s. Vide Cartojan 1980, pp. 133-134; Al.Cizek, *Foreword*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interpretations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 7-30 (and esp. pp. 26-30); Al. Cizek, *L'Étrange destine d'un "wretched little book"*. *Le roman médiolatin d'Alexandre le Grand*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interpretations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 103-128 (esp. pp. 114-118); and C. Velculescu, *Encore une fois sur l'Histoire de l'Empereur Alexandre de Macédoine* (Povestirea Împăratului Alexandru de Machedonia) *du manuscrit roumain 3093 de la B.A.R.*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interpretations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 353-369.

of the exiled Egyptian Pharaoh, who was an astrologer as well as a wizzard/magus; Alexander was thus the son of the Egyptian sorcerer and former Pharaoh Nectanebo (Nectanebus II King of Egypt or Netinav in Romanian) and of the Queen Olympias of Macedon. Officially, Alexander was the son of King Philip II of Macedon and of Olympias his queen, but in the reality of the legend, Nectanebo, who had been put to flight by the Persian conquerors of his kingdom of the Nile and took refuge at the royal court of Macedon and became there the royal astrologer and astronomer (the two things were identical in Antiquity and even later in the Middle Ages and during the Renaissance in Europe), became Alexander's natural father (or rather Alexander was the son of Zeus-Ammon/Amun impersonated by Nectanebo, rather than of Nectanebo magically disguised as the god Amun, at least in an Egyptian lecture key of this famous episode). When Philip was abroad to wage war, Olympias (until then a barren royal wife) had been approached by Nectanebo in the hybrid animal form (in the shape of a fantastic animal, with the head of a lion, with feet of eagle, with the tail of an asp or snake, and with two wings, one black and one golden: it is the description of a *Chimaera* like monster) of the Egyptian god Amun, who slept with her and thus she conceived Alexander; the future Macedonian hero was therefore (according to his posthumous myth) the son of Philip as his social and official father, but the son of Nectanebo by blood lineage (and the son of Amun's as well, because Nectanebo as the Pharaoh was the human incarnation of the god; this fact was most probably unknown to the Romanian copyist, but not to the unknown Greek-Egyptian author dubbed as Pseudo-Callisthenes, of course). Alexander growing and in need of education had been taught philosophy by Aristotle during the day and by Nectanebo he was taught the "dark arts" of astrology and magic during the night.

The relationship master-disciple between Alexander and Nectanebo ended when the teen age Alexander asked Nectanebo that, if he (the astrology teacher and master) really knew the future, did he know how and when he (Nectanebo) would die. They (Nectanebo and Alexander) were at their usual astronomy lesson during the night, observing the stars in the sky, from the height of a high tower, which functioned as the astronomical observatory. Nectanebo promptly retorted to Alexander that he had already made his own horoscope and that he will die by the hand of his own son. Alexander then unexpectedly and quickly pushed Nectanebo over the rim of the tower's upper platform, where they both stood observing the Heavens and the movements of the astral bodies. Falling to his death, Nectanebo had exclaimed that: "oh, my son Alexander, you have killed me!" (or rather he pronounced these last words that he truly died by the hand of his son, as his horoscope foretold, when he was laid as a dying man at the feet of the tower, and where and when Alexander went to see him expiring). Alexander, much troubled by Nectanebo's last words, went to Olympias and

asked her if Nectanebo was truly his father; his mother responded affirmatively and explained Alexander the circumstances of his conceiving and birth and who his true father was. The young Macedonian prince, much afflicted by these news, proceeded to bury Nectanebo with all due honours. This scene, although putting Alexander in a bad light, as a cruel young parricide, full of youthful *hybris* and recklessness, represents nevertheless the necessary final lesson of any initiation *curriculum*: the necessity of symbolically (not really, as in this crude story) “killing” his spiritual father and teacher, in order that someone (the disciple and spiritual son, in this specific case) to become a full person, a true man of knowledge and action. Alexander, after killing his astronomy teacher, finally learnt about his true origin and his own destiny. This episode makes a parallel to the other episode which appears also in the Romanian *Alexandria/Alixandria*, namely the taming of the war horse Bucephalus (or Bucephalas) by the twelve years old Prince Alexander. The taming of the war stallion reveals the future warrior hero and conqueror of the world; the murdering of his mentor and biological father means Alexander had come of age to become the heir apparent to the Macedonian throne.

Before the narrative of these episodes, however, the Romanian *Alexandria* includes the story of Nectanebo (“Netinav-împărat”) as the Pharaoh of Egypt and a very skilled man in the dark arts of magic. The Alexander’s tale begins fittingly with the story of his father, “preste Eghipet împărăția Netinav-împărat” [“over Egypt reigned the emperor Nectanebo”], a man who is presented as follows: “carele era filosof mare, și fermecătoriu, și vrăjitoriu, și cetitoriu de stele”/[“who was a great philosopher, and magician, and wizzard, and reader of stars”]. There are presented also his contemporary emperors or kings: in India reigned the emperor Porus (“Por-împărat”), towards the south reigned the great emperor Darius (“Și spre amiazăzi împărăția marele Dărie-împărat”), and in Rome and over the entire West, with all its kings reigned the emperor Merlicius (“iară Rîmul împărăția Merlichie-împărat și tot Apusul cu toți craii”); and over Macedon reigned King Philip (“Și la Machedoniia era Filip-craiu”)². Because of the wealth of his Egyptian Kingdom, Nectanebo was very much envied by the other monarchs. All the kings who strove to conquer Egypt were beaten by Nectanebo’s magic craft, their invading armies were scattered without much fighting; while in Egypt there was richness and plenty of bountiful crops, other countries were devastated by starvation and epidemics. The four kings of the four nations of the *Avi-*

² Ion C. Chițimia, D. Simonescu eds., *Cărțile Populare în Literatura Românească* [*Popular Books in Romanian Literature*], Editura Pentru Literatură, 1963, p. 11 *ssq.* It is interesting to notice that for the unknown Romanian copyist, Persia of Darius was located to the south and not to the East (precise location unspecified, but the sentence comes after India of King Porus, located to the East; to the West is situated the Roman Empire. Macedon of King Philip and Egypt of Nectanebo are both located in the centre of this imaginary map).

ri [Avars?], *Harapi* [Arabs], *Câzâlbaşi* [turkic *Kyzylbashi*.e. “Red Heads”, the name of the Turkish and Kurdish Anatolian rebels and religious dissidents, which started as armed insurgents in a great uprising in the Ottoman Empire of the 17th century], and *Etiopi* [Ethiopians] made a secret council to conquer Nectanebo and wrote a letter to Darius the Persian Emperor, accusing Nectanebo of defeating them militarily only through magic and not with his war craft and might (Nectanebo did not personally commanded his own army, but delegated military command to subordinated generals and made them win wars by performing magic himself; the text also suggests that Nectanebo was also a master of unconventional climatic warfare, making lack of rains and famine, and even starvation engulf other lands; he sent hunger, thirst, and epidemics upon other lands and peoples not only as a defensive measure, but also used his magic as an offensive weapon). The four kings requested the military help of Darius in this matter by means of a diplomatic letter. They proposed to Darius to nominate his own man to rule Egypt, because Nectanebo had no sons. Darius goes with all his army against Nectanebo and sent his envoy to the four kings, saying to them that he had just departed to conquer Egypt. The four kings joined their military forces with Darius’ army. The coalition armies approached the entries of Egypt and Nectanebo’s nobles and military governors of frontiers (called boyars/*boieri* by the Romanian copyist, using the old Turkic-Slavonic word of Old Bulgarian origin that entered in the Romanian language to name a nobleman and rich land owner) told their Pharaoh about the incoming danger. One of the Egyptian nobles, called *Verveliş*, told the bad news directly to Nectanebo. The name of this character (*Verveliş*) is somehow similar with the name of an identical figure (*Berberis*) which appears in the Middle Greek and New Greek versions of the Pseudo-Callisthenes’ Alexander Romance³.

³ J. Lacarrière (tr. du Grec, présenté et commenté), *La Légende d’Alexandre*, Gallimard, Éditions du Félin, Philippe Lebaud, 2000, p. 54; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, Oxford, New York, Toronto, etc.: Oxford University Press, 1991, pp. 58-59, s.v. *Alexander Romance* and *Alexander the Great*: it resulted that the legend of Alexander the Great, popularly known as the Pseudo-Kallisthenes/Pseudo-Callisthenes’ *Alexander Romance* had (at least identifiable) five recensions in the κοινή Greek of Late Antiquity (starting in the 3rd century CE and continuing especially from the 4th to the 7th century CE, and numbered with Greek letters: α, β, γ, δ, ε, and λ); not all of these Greek versions were preserved and for their reconstruction the early translations made in Latin by Julius Valerius (4th century CE) and by the Archbishop Leo of Naples (9th-10th century CE), as well as the Armenian (5th century CE), Syriac, Coptic, and Ethiopic versions of the Alexander Romance are also important. There are also still extant late Byzantine redactions of Alexander’s tale from the 13th to the 16th century (the so called Middle Greek/New Greek *Alexander Poem*). The story of Alexander of Macedon from the Greek *Alexander Romance* had also passed from an early date in the Slavic speaking lands, migrating from the Southern Slav Balkan lands (or even directly from Constantinople across the Black Sea to Kiev on the Dniepr via Christian missionaries in the late 10th-11th century), into the Eastern Slav lands (ruled then by a Slavified Scandinavian dynasty and elite) of the ethnically mixed Norse-Slav Kievan Rus’. There appeared very early a version of the history of Alexander the Macedonian in the Old Slavonic Rus’ chronographs of the 12th century CE and later in the 15th century CE a so called *Serbian Alexandria*; while the ol-

Nectanebo (*Netinav* in the Old Romanian language) replied to *Verveliş* that he should be fearless, because battles and wars are won not by greater number of troops, but by the superior valour of one of the fighting forces battling against each other. The Egyptian official went back to the frontier guards, while Nectanebo went to his magic room, where he poured wax in a golden flat jar and moulded wax armies (his army and the enemy forces); he saw his army destroyed and the god of the Persians (unspecified) behind the land of Egypt (therefore conquering the Egyptian gods). He left a letter for his Egyptian officials; he wrote that he will leave now Egypt, but he will come back at an unspecified date, in the shape of a young man of thirty years of age. He abhorred his reliance on the magic arts and disappeared from Egypt in disguise, to reappear at the court of Philip in Macedon, in the city of Philip, as a physician and wizzard (“*doftor vrăjitoriu*” i.e. medical doctor using magical arts in the process of healing)⁴.

We saw here the metamorphosis between Nectanebo the Pharaoh (skilled in magic arts) into Nectanebo the Macedonian court’s physician, astrologer, and magician; the Egyptians who returned to Nectanebo’s palace saw in his chamber only his royal emblem (crown) on his bed and his book on the table. They found out also his above mentioned letter of leave, addressed to them. Therefore they have built a statue of Nectanebo on a pillar, with his crown on his head and his book on his hand. After this operation, the Persians and their allies conquered Egypt. Meantime, Nectanebo, who had arrived and settled himself in Macedon as the royal court’s physician, heard from a servant maid about the predicament of Olympias, the queen of Philip (mainly Olympias confessed to her maidservant that she had not been able to bear any son

der 12th century version was closer to the original Greek legend and novel of Alexander, this newer version (*Serbian Alexandria*) is more of a free adaptation of the *Alexander Romance*, insisting on the love story between Alexander and Rhoxane, who is here the royal Persian princess, the daughter of Darius. It is possible or even probable that this “younger” *Serbian Alexandria* in the Rus’ lands was essentially the same or very similar with the Slavonic Serbian-Croatian *Alexandria*, which had arrived at the Neamţ monastery in Moldavia in the 15th-16th centuries CE (manuscript preserved dated AD 1562 or 1567 according to a different lecture), coming from Serbia (and that will get first time translated into Romanian around AD 1600). Alexander of Macedon became a popular figure in the Mediaeval and Modern Greek popular imagination and folklore and he has entered even in the religious literature (the *Vita* of Makarios of Rome and the *Apocalypse* of Pseudo-Methodios of Patara), in the *Kynegetika* of Oppian, etc. Famous episodes were the taming of his stallion Bucephalus, his encounter with queen Kandakes, with the Brahmins of India, etc. Scenes of Alexander’s legend appear on Byzantine art objects (textiles of 6th-7th centuries with Alexander riding on horseback, enamels, and ivories) and also on enluminated manuscripts (both Greek and Armenian) from the 13th to the 15th centuries; in the Medieval Greek epic of *Digenes Akritas* (or *Digenis Akritis*) the palace of the hero (Digenis Akritas) has the walls decorated with scenes of Alexander’s epic life (his mythical encounter with the Amazons, etc.) *vide op. cit.*, pp. 58-59; see also *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, pp. 47-48 s.v. *Akritai* and *Akritic Songs* and also: pp. 622-623 s.v. *Digenes Akritas*.

⁴ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 12-13.

to Philip; and Philip, not a very supportive and compassionate husband himself, had menaced Olympias with divorce if he will have not a son from her; the maidservant, better informed than her mistress, told the royal lady that Nectanebo was very skilled with magical herbs and potions and therefore Olympias convoked Nectanebo in Philip's absence and asked him about her problem; the king was of course out of the city, waging war elsewhere). Nectanebo had been seduced by Olympias' stunning beauty and agreed to help her. The result of this affair has been already exposed above.

Summing up the beginnings of the Romanian *Alexandria* (which until now follows quite literally the Pseudo-Callisthenes' Greek *Alexander Romance*), we have here the legend about the conceiving of a hero larger than life and with both divine and human ancestry. Nectanebo makes Olympias pregnant by sleeping with her in the shape of the god Amun; therefore in a way Amun had impregnated Olympias and out of the god's seed Alexander was conceived and born. In Egyptian custom the King (the Pharaoh) was, in a time consecrated formula, "the first/greatest of men and the last/smallest of gods", being in fact the god Horus (the falcon god of Egyptian royalty, protector of kings and son of Osiris, who was both brother and husband of goddess Isis; in Egyptian myth, Horus is the avenger of his father Osiris, fighting against his evil uncle, the fratricide god Seth and utterly defeating him) incarnated and wearing the double crown of Lower and Upper Egypt, as "Lord of the Two Lands". Philip of Macedon, the King of the Macedonians was however (in Macedon and Greece at least) Alexander's official father. The young Macedonian prince had therefore three fathers, the divine one (Amun), the biological one (Nectanebo), and the social and official one, the cuckooed Philip of Macedon. Olympias, in Egyptian terms, could be seen as a terrestrial and mortal counterpart of the goddess Isis, the mother of Horus by his divine brother Osiris, the god of the dead. Nectanebo however is impersonating here by magic (and for that magic night he truly is) the Egyptian supreme god Amun (Amun-Ra, identified by the ancient Greeks and Macedonians with Zeus, the king of the gods on Mount Olympus, bearer of thunderbolts and patron of storms in the sky) and not Osiris (being therefore a slight variation from the truly age old Egyptian myth of Osiris, Isis, Seth, and Horus). The entire myth of the conceiving of Alexander could be thus read in the ancient Egyptian key of conceiving and giving birth to the future lawful and rightful Pharaoh, "King of the Two Lands of Upper and Lower Egypt".

This Egyptian mythological key is however not the only one to read Alexander's birth myth. Many heroes worldwide were born having two or three fathers. We can refer here to ancient Greek heroes like Heracles (the divine ancestor of the royal Argeadae clan of Macedonian Kings, to whom both Philip and Alexander belonged) and Theseus: Heracles was officially the son of King Amphitryon of Thebes and of his

wife, queen Alkmene, but Zeus had come to Alkmene when Amphytrion was abroad waging war, in the semblance of Amphytrion, and made love to Alkmene (the parallel with Nectanebo and Olympias sharing the bed when Philip was out to war is striking here). Thus Alkides (Heracles' first given name) was conceived by Zeus' seed in Alkmene's womb and born after the due nine months. In the same night, after the fake Amphytrion has already departed, the real Amphytrion returned home and again made love with his (in all probability totally confused) wife and out of his seed Alkides' twin brother Iphikles was born. Alkmene of course did not utter a word to her real husband, but the difference between the twins became apparent when, still in their cradle, two huge snakes (possibly sent by Hera to strangle the bastard child of Zeus) silently came and tried by mistake to strangle Iphikles, but Alkides/Heracles took the serpents by their necks with his little fists and strangled them there and then, thus saving both himself and his little brother Iphikles (the first exploit of the *saurokton* hero). We know from Plutarch's *Vita Alexandri* (1.3-4 and especially 1.4-5) that Olympias, Alexander's mother, as a devotee of Dionysus, was particularly fond of snakes, to the point that the reptiles (Plut. *Vita Alex.* 1.4 mentions here a drake or dragon/δράκων, which could be a great snake of the type of a smaller stone python or *boa constrictor*), sometimes shared the bed with her, to Philip's utter dismay and sheer horror. Heracles had been (like Achilles after him) raised by the wise Centaure Chiron, who played the role of his spiritual father, in a way Aristotle and Nectanebo themselves played this role for Alexander of Macedon. Theseus, the hero of the Athenians, was born out of the free (of wedlock) union between his mother, the virgin princess Aethra, and the sea god Poseidon, brother of Zeus. The maiden and mother to be was the daughter of an ancient Greek mythical king, King Pittheus of Troizen, who duly married her with the Athenian Prince, King Aegeus of Athens. Theseus had therefore two fathers, the divine one Poseidon and the social and official one, the mortal King Aegeus. In the same vein, Heracles was the son of the King of the gods, Zeus, but also the son of the mortal king Amphytrion by Alkmene. Perseus, the oldest of the great Greek heroes, was the son of Zeus (transformed in a golden rain or dew) and the princess Danae, the virgin daughter of King Acrisius (Akrisios), shut down in an underground cell by her father, due to the prophecy that her son will one day kill his own grandfather, namely Acrisius himself. This (Perseus') is the case of a great hero without any human and social father; likewise, Aeacus (Aiakos) is the son of Zeus and of the daughter of the river god Asopos, Aegina; Asclepius (Asklepios) the founding hero of the medical art and science is only the son of Apollo the solar god of sun light, music, archery, and healing; Achilles, who was Alexander's ancestor on his mother's side, was the son of the mortal king Peleus and of the sea goddess Thetis (human father and divine mother) and Aeneas, the future founder of the Roman

people in Latium, was a Trojan hero born out of the union between a mortal father (the shepherd Anchises) and the goddess of love and beauty, Aphrodite. They both (Achilles and Aeneas) are ancient Greek heroes with divine mothers (“*mater semper certa*”, says the old Latin dictum) and with only one mortal father (who was both the biological and the social father) mentioned in myth⁵.

Not only ancient Greek mythologies know this pattern of double or even triple fatherhoods in the case of the greatest of heroes. In Celtic Gaelic (Old Irish) myth, the hero of the Ulstermen in the heroic epic *Tain Bó Cuálnge*, *Setanta*, who was better known by his heroic nickname *Cú Chulainn* (the hound of the blacksmith *Culann*), had also three fathers: his divine father was the god *Lug* (who also acts in the epic as the hero's grandfather), his natural father was the king of Ulster *Conchobar mac Ness* (son of *Lug*), and his social and official father was *Sualtaim*, the husband of his mother *Dechtire*. King Arthur in Brythonic myth was also miraculously conceived, having three fathers: the British (Celtic Brython) King Uther Pendragon, transformed by wizard's Merlin magic in the human double of the Duke of Cornwall, husband of Lady Ygraine, the woman beloved and desired by Uther Pendragon; Merlin himself, who will be the educator and tutor of the young Arthur, offspring of this adulterine union made possible by his magic alone (Merlin himself was therefore, like Nectanebo to Alexander, a kind of spiritual father to him; this ambiguous character of Merlin/Myrddin in the Welsh poems and legendary tales, was himself the fruit of an union between a demon of the air in the Christian mentality, or of a pre-Christian deity in a Celtic polytheistic perspective respectively, and a chaste and virgin maiden); and eventually the cuckooed Duke of Cornwall himself, who was later acknowledged as the official social father of the boy named Arthur by his deceived mother, Lady Ygraine. The official social father of Arthur during his boyhood, until he reached the age of sixteen years old, when he “came of age” and performed the miracle of pulling out the wonder sword fallen from heaven from the stone and/or anvil in which it was fixed and nobody from the realm, no man, be it knight or commoner, could extract it, was the nobleman called Antor, which raised Arthur along with his own nat-

⁵ A.N. Kun, *Legendele și Miturile Greciei Antice* [*The Legends and Myths of Ancient Greece*], Editura Științifică, Bucharest 1958, pp. 84-85, 96, 100-101, 131-133, 178-181, 240-241, 247-248, *passim*. Not only the birth, but also the education of the heroes is unusual, unlike that of ordinary mortal men. The tutor and mentor of both Heracles and Achilles, both heroes considered as Alexander's ancestors, was the centaure Chiron, a mythical creature half man (the head and upper body) and half horse (the lower body and legs), who had access to both the animal and the human nature, their teacher who taught them not only the warrior arts of weaponry and hunting, but also medicine or the art of healing and also music. Achilles was fed by Chiron with the brain of bears (as to the child so to acquire the warlike mindset of the bear) and with the liver of lions (thus becoming fearless like a lion, with the undaunted courage of the king of the animals). Chiron can be considered as Achilles' second father (the spiritual father) and Heracles' third father (also in the spiritual sense of the formative educator of the future great hero).

ural son, conforming to the *fosterage* custom of the Celtic peoples. This “sword from the stone” was Arthur’s royal and knightly weapon, the first Excalibur; the second and true *Excalibur* sword will be that given to him by the water fairy known as “the Lady of the Lake”. We enter here the domain of the Indo-European (and not only Indo-European) myth of magic weapons (especially swords), given to chosen heroes by gods or goddesses from the Otherworld, in order to perform the office of a great warrior or even of a king, as in Arthur’s case; the Celtic, Germanic, ancient Greek, and Iranian (Ossetian and Persian) mythologies are especially full of such examples of heroes (we can only think at *Cú Chulainn* and *Finn mac Cool* in the Irish and Scottish Gaelic epic, at Sigurdr/Siegfried and Beowulf in the Norse/Old German and Old English epics, of Theseus and Achilles in Greek mythology, and eventually of Batraz and Rustam in the Nart legends of the Caucasus and in Firdousi’s *Shah-Name* respectively) and the mystique of the sword as the weapon of choice of knights and heroes will endure throughout the European Middle Ages, in the feudal legends of the chivalry, both in Western and in Eastern Europe (and even outside of Europe, in the Far East of Asia, for example in Japan in the age of the samurai/*bushi* warrior knights and even in ancient and mediaeval Korea and China). The mentor figure of Merlin (who will later become Arthur’s most trusted counsellor, when the boy transformed himself into the man and hero of legend, King Arthur for Geoffrey of Monmouth’s *Historia Regum Britanniae*, Arthur *Dux bellorum* for Nennius’ *Historia Brittonum*) is a mixture between the King’s Druid and the demigod protector of the Celtic warrior king⁶. The Germanic mythology also knows heroes with multiple fathers (or at least with uncertain paternal lineage): for example Sigurdr in the *Volsunga Saga* is the son of Sigemund and of his sister Siggy, and Sigemund himself (Sigurdr’s own father) is the son of Odin king of the gods, but also he is the official son of a mortal king⁷. We

⁶ J. Markale, *L’Épopée Celtique d’Irlande*, Payot, Paris 1971, *passim*; J. Markale, *Le Roi Arthur et la Société Celtique*, Payot, Paris 1977, pp. 306-307 reproduced the myth of the birth and youth of Arthur according to the Welsh legend *Kulhwch and Olwen* and here Arthur appears simply as the son of a local nobleman lord of the stronghold of *Kelliwic* in *Kernyw* (Cornwall?) and brother of a young girl called Anna, with no specified mother; Ch.-J. Guyonvarch, *L’Epopée di Cuchulainn La Razzia delle Vache di Cooley*, Edizioni Mediterranee, Roma 2009, pp. 47-48 and 49-51; Ph. Walter, *Merlin și cunoașterea lumii* (transl. by Rodica Caragea and Valentin Mihăescu), Ed. Artemis, Bucharest 2004, pp. 120-123; Ph. Walter, *Arthur Ursul și Regele*, Ed. Artemis, Bucharest 2006, pp. 94-118; Ed. Pace, *The Two Shoulders of Arthur and the Battle List*, [in:] *Arthuriana* 28.2 (2018), pp. 1-27. The mystique surrounding the sword as the noble weapon par excellence will continue in the Mediaeval epic legends and chivalric stories about Arthur and Charlemagne, about Roland and Rodrigo Diaz del Bivar El Cid Campeador, and so on and forth.

⁷ D.-T. Ionescu, *Nectanebus II as Father of Alexander of Macedon in the Pseudo-Callisthenes’ Greek Alexander Romance*, [in:] Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 55-78 (and esp. pp. 65-68 for the heroes with double or triple father figures of the Celtic and Germanic mythology). The essential ideas of this study were first developed in the article of D.-T. Ionescu entitled *Nectanebus II as Father of Alexander the Great*, [in:]

stop here the parallels between Alexander's conception and birth and the conception and birth of other heroes and we return to Nectanebo's magic. His magic room and especially his magic table, where he played out the battles between his army and the invading armies, is in fact a miniature copy of this world; the magician is playing here, trying to predict and sometimes even to influence the future. We encounter here the esoteric correspondence between the magic room and the world; the magician's chamber is the reflection of the outer world (which includes also the wizard's very own inner world, as an integral part of the Universe), but it can also project its own logic of action (with the same outcome as inside) outside the room's walls, on the real battlefield. In fact, the whole episode about Nectanebo's magic is an excursus about what the true nature of what we call reality is: does the magic Nectanebo performs in his room with his toy soldiers and miniature armies only predict the unavoidable outcome of the war, long before predetermined, or Nectanebo's magic really influences or even pre-determines the final result of the battle ahead? Is magic itself a reflection of possible or even probable "lines of future in the Universe" or magic is truly an active force in itself, a power that shapes and moulds the world, by projecting its own logic of action/force field in the world at large? The forces put into motion by Nectanebo's magic or witchcraft clearly created an energy field strong enough to defeat larger invading armies, troops which were normally stronger than the Egyptian army. The Alexander's story rather suggests that Nectanebo by virtue of his magic operations actually made his troops vanquish with ease the enemies of Egypt (and of himself), but the last case shows a more complicated issue: despite Nectanebo's best efforts, the outcome of that particular war against Darius and the other four allied kings will prove disastrous for the Egyptians. The war of Nectanebo failed disastrously first inside his magic room and he would not wait for the war's outcome in the outer world. The only thing Nectanebo has to do now is to flee in time from Egypt, in order not to get caught or killed by the conquerors. We do not even know if he had the time to avert his army commanders that any resistance is futile. They only came to his empty room and found only his book and his crown/royal emblem. The book was on his table and the crown/royal emblem lay on his bed. The Egyptian dignitar-

Alexander the Great and Egypt History, Art, Tradition, eds. V. Grieb, K. Nawotka, and A. Wojciechowska, Harrassowitz Verlag (Philippika 74), Wiesbaden 2014, pp. 367-375. An interesting parallel between the heroic figures of Alexander of Macedon and of the Old Norse (Geatish/Gothic)-Old English Beowulf is made by A. Papahagi, *Alexander and Beowulf*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interpretations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 151-176 (interesting to mention here that the oldest English translation of the Latin *Epistola Alexandri ad Aristotelem* was made in the Old English language and bound together along with the Old English translation of the *Epistola Premonis*, which is a catalogue of the wonders of the East, and with the greatest masterpiece of the Anglo-Saxon epic poetry, the heroic poem *Beowulf*, in the *Codex Nowell*, British Library, ms. Cotton Vitellius A. XV *op. cit.*, pp. 151-153 *ssq.*).

ies had nevertheless leisure time to build the pillar and erect the statue of Nectanebo on it, with his crown on his head and his book in his hand, before the conquerors arrived and occupied the capital city of Egypt.

We come back to Alexander's youth according to the Romanian *Alexandria*; the birth first that was also prepared by Nectanebo, who saw the stars and told Olympias to postpone her hour of childbirth a little bit (before that, Nectanebo had also advised Olympias not to drink wine or mead and not to eat anything filthy, without specifying what kind of food is unclean to eat, because she was with child even after the first night Nectanebo in the guise of Amun has bedded her; we are told that Nectanebo, in the absence of Philip, had a cell or small room near Olympias' bed chamber and slept with her several times, to her great delight, amusingly says the story, until Philip has returned from the war), because the hour was not astrologically propitious, the stars and the planets were not yet aligned to determine the birth of a great king and conqueror, but only that of an ordinary man. Only when Nectanebo truly forebode that the astral bodies were aligned in the sky as for the birth of an extraordinary man and monarch, he told Olympias to proceed in giving birth to Alexander. It results therefore that even Alexander's coming on this world had been greatly shaped by Nectanebo's wisdom, magic power, and influence. This alone makes even more Nectanebo, in the logic of this story, the true father of Alexander the Great.

Philip of Macedon came back to Macedon from the military camp of Darius the Persian Emperor (it is not specified in this tale whether he had been there as a military ally or as a vassal prince of Darius or he had waged war against Darius and then they made peace); but, before returning in his capital city, Philip has dreamt of the god Amun bringing to him a small prince. Waking up, Philip went out of his military tent and spoke to Aristotle the Philosopher and told him about his dream. The Stagirite (Aristotle was from the Macedonian town of Stageira/Stagira) answered Philip and promptly told him that Olympias has conceived a son to Philip (although understandably he did not tell him who the real father of the child truly was, if only he knew that). In that particular moment, a great eagle flew over Philip and let fall an egg in Philip's lap. The egg hatched and a small snake exited the broken egg and enveloped the egg with its coils. The little serpent then tried to enter again in the opening of the broken egg and suddenly died there, at the mouth of the egg. Aristotle, ever ready to answer Philip's questions, replied on the spot: this is a portent and a good and bad omen at the same time. It signifies that your son, who is the small asp, will conquer the world (symbolized here by the egg), but he will die when he will try to return home. He will not see his fatherland again, after he had conquered the world. This was Aristotle's prophecy. The famous Greek philosopher will later play in Alexander's life the role of another spiritual father figure, according not only to Pseu-

do-Callisthenes' *Alexandria* (therefore also in the Romanian version of it), but also according to Plutarch's *Vita Alexandri* (7.1-8.4). Alexander of Macedon will have at least three, if not four father figures around him: Amun as his divine father; Nectanebo as his biological father (but also as his first spiritual father, in his quality of mentor and astrology teacher); Philip of Macedon as his social and officially recognized father; and finally Aristotle as his second spiritual father, in his quality of philosophy teacher of the young Macedonian prince.

Immediately after this portent took place, the boyars (meaning the aristocrats or nobles of Macedon, the famous King's Companions and Friends/*hetairoi kai philoi tou Basileos*) came and told Philip about Olympias giving birth to a healthy young boy, a baby Prince, child of Philip (supposedly). Philip was very glad about the news and returned in his city of *Philippous* (Filipus sic!), where he raised the child in his arms (therefore he acknowledged the baby boy as his own son) and compared him to the Biblical Joseph in beauty. There were present many kings and princes, among them the emperor Heraclius (Eraclie-împărat in the Romanian text, obviously a gross anachronism if this refers to Heraclius the 7th century AD Emperor of Byzantium; likewise the comparison of Alexander with the Biblical Joseph of the Old Testament is another anachronism, explainable by the great influence of Church lore on the content of Alexander's legend, at least in the Christian Orthodox world of the East). Aristotle, similar to a medieval Christian bishop or priest, blessed the baby Alexander and wished him to rule over all the princes of this world. When Alexander just started to grow up (when he was seven years old?), Philip entrusted his education first to Aristotle and in the first year the young Macedonian Prince, smart as he was, learned all the *Psaltire* (Byzantine Orthodox Church book of religious hymns) and all the Psalms of the Bible. All these anachronistic narrative elements belong of course to the Byzantine Orthodox Church context of the Late Middle Ages in Eastern-Central Europe. Nectanebo also came to Olympias, this time in an official audience, and politely requested that Alexander should come also to him, to learn also Nectanebo's philosophy and science, and not only Aristotle's. His request was of course graciously granted by Olympias (it is clear that, then as now, mothers have the last say in the education of their sons!), who summoned Alexander to come and asked him to kiss Nectanebo's hand (an obvious both Oriental and European medieval sign of reverence and even submission to his teacher and mentor, to his parents, to the Christian Orthodox priest, or to his liege lord in a feudal context) and learn the knowledge Nectanebo wanted to teach Alexander. For seven years, said the Romanian Alexander legend, the young Macedonian Prince was taught by Nectanebo and learned his philosophical and astrological lore. Alexander's usual school day, according to the Romanian *Alexandria*, was during the morning the lessons of Aristo-

tle and during the afternoon and in the evening the astronomy classes and astrology courses with Nectanebo.

Aristotle once asked Alexander what gift he shall give to his elderly teacher, when Alexander supposedly will be King of Macedon. Alexander replied that it is not the province of man to know the future, but that of God alone and God Himself knows the answer to that question (a very wise and convenient reply indeed, coming from a barely teenage boy!). It followed next the episode of Nectanebo's killing by Alexander's hand and Alexander learning who his father truly was. It will come then the taming of Bucephalas by Alexander, sign of his warrior calling. Philip of course exulted. After this first exploit, Alexander performed his first true deeds of arms in the siege against the stronghold of the island of Dalfion (Delphi?)⁸. He of course performed there heroically and successfully, as an exemplary young warrior among veteran soldiers, amazed by his bravery and skill at arms. These exploits of course presupposed that he had also been taught the arts of war and the wielding of weapons, being therefore instructed and trained in the martial skills by qualified instructors, although the legend speaks nothing of these and likewise Plutarch, who in his *Vita Alexandri* (4.5-6; 5.4-5; 6.1-5; and finally 7.1-8.4) mentions only his spiritual mentors and tutors like Leonidas of Epirus (appointed by Olympias), Lysimachus of Acarnania (surnamed "Phoenix" in remembrance of Achilles' own tutor, according to Homer's *Iliad*), and Aristotle. His love for athletic military training as running, hunting, riding horses (like in the taming of Bucephalas), fencing with sticks and staves (*rhabdomachia*), his proficiency in using all the weapons of the Macedonian soldiers of his day, all these soldierly and athletic abilities are also learned skills and therefore teachers and masters to instruct and further train him in these martial arts must have existed, although history did not record their names⁹. Alexander had defeated and killed in single combat an enemy champion

⁸ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 18-19.

⁹ *Vide* Plut. *Vita Alex.* 4.6 for Alexander's athletic skills and preferences: he liked hunting and staves fighting, but he disliked ancient Greek boxing and pancratium (*pankration*, all force in fighting, an ancient Greek mixed martial art which was a combination of pugilism, kicking, and free style submission grappling); Plut. *Vita Alex.* 6.1-5 narrated the taming of the indomitable horse Bucephalas by Alexander, when he was only a boy of about twelve years old, so by this age he was already an accomplished rider of horses. He was a keen and very swift runner too; in his early youth he was so quick in the foot-race (like his role model Achilles) that his friends told him to compete in the Olympic games (Plut. *Vita Alex.* 4.5-6); he refused, unless he had kings as contenders, a saying that came from a teen age boy and denotes an overwhelming pride and self assurance (although it can be also seen as a smart dodging of the challenge, making use of his princely status). His proficiency in hand to hand combat with weapons (spear and sword) had been obvious from an early age; in the battle of Granicus, in 334 BC, he at twenty one or twenty two years of age fought in the midst of battle on horseback as an already experienced fighting man and dispatched the Persian satrap Rhoesaces, an experienced warrior, while his friend Cleitus the Black saved him from the rear attack of Spithridates, another Persian satrap and feared fighter (Plut. *Vita Alex.* 1.6.4-5; Arr. *Anab.* 1.15.6-8 describes even more vividly this episode when the youthful Alexander succeeded in killing in combat two dreaded Persian warriors and satraps, Mithri-

called Callisthenes, while his comrade in arms Ptolemy had vanquished another elite enemy warrior called Laomedon. It is needless to say that all these Greek names (Ptolemy, Callisthenes, and Laomedon) are also names from Alexander's historical entourage (namely his Companions/*Hetairoi* Ptolemy and Laomedon, his personal historian and biographer Callisthenes). Perhaps during the centuries of filtering and modifications of Alexander's legend through the ages, the names of Alexander's Companions were sifted and some remained his friends and allies, while other became his enemies in the legend. After this exploit, Alexander returned to Macedon and found that his father Philip had divorced his mother Olympias.

The hero's tale of initiation into full manhood continues with Alexander's violently reacting to a Macedonian boyar's (nobleman's) allegation that his mother, queen Olympias, was adulteress, and that Philip should marry a new queen, brought to him by the boyars. This is of course a reminiscence of Attalus' episode in the marriage of Philip with the young Cleopatra, Attalus' niece (*cf.* Plut. *Vita Alex.* 9.4-5); Alexander will grab a stool or chair and kill the impertinent boyar there and then. The other participants at the scene, which took place in a tower, jumped out of the tower and broke their hands and legs. Philip renounced to divorce Olympias, but after two more years of happy marriage, Philip fell very ill for a year. The Tatars (this is of course a modernising item, Scythians of Antiquity becoming Tatars in this late mediaeval version) heard about Philip's illness and their Khan, Emperor Altamish, came against Macedon with fifty thousand warriors. Philip put Alexander as com-

dates and Rhoesaces, while his friend Cleitus the Black had slain another Persian mighty warrior called Spithridates that almost wounded the young Macedonian king by cleaving his helmet in two and endangered Alexander's life). He risked his life not only as a warrior among his soldiers, but also as a hunter, when he hunted lions and wild boars and faced them in one on one combat in the royal hunts (Plut. *Vita Alex.* 40.3-4 and Arr. *Anab.* 4.13.2). He regularly exerted himself in riding the horse drawn chariot, mounting and dismounting from it when it was driven, riding on horseback and marching on foot alongside his troops, hunting lions, boars, bears, wolves, and foxes, doing archery and so on and forth, in his leisure time. He recklessly exposed his life in combat and shared the dangers of war and battle as every one of his soldiers, like in the famous episode of the assault against the Mallian stronghold in India (Curt. 9.4-5; Plut. *Vita Alex.* 53.1-4; Arr. *Anab.* 6.9.3-6.10.3). Despite his disdain or even dislike for the Greek fighting arts of boxing and pancratium, he kept in his entourage the famous Olympic champion the Athenian boxer, wrestler, and pancratist Dioxippus, who in a famous honour duel had defeated almost fighting bare handed the Macedonian soldier champion Koragus/Chorattas, who fought with all his usual arms and armour; the end result of this episode was that the Macedonians' court intrigues had brought about Dioxippus' suicide with his own sword, in the style of the great Homeric hero Aias the Telamonian, being falsely accused of the theft of a golden cup from the king's table (Curt. 9.7). It is interesting to notice here that the Romanian Alexander Romance, although it is full of episodes of battle and combat, does not describe in detail not even one of single combat or of the individual warrior exploits of Alexander the Macedonian (except the duel with the Indian Emperor Porus) or of any of his Companions. This is a curious lack for a story of heroic deeds of arms, chivalry, epic adventures, and warfare. The reason of this is not self apparent; it is perhaps so because the main frame of the tale counted more for the educated reader of the age than individual details.

mander general in chief of the Macedonian army (some thirty thousand men strong) and the young prince attacked the invading Tatar horde by surprise, with a stealth and lightning quick night attack from three sides, against the Tatar camp. The result of this audacious raid was a night battle, where twenty thousand Tatars fell (among them Altalmish himself) and the surviving thirty thousand Tatars became prisoners of war. They decided to become Alexander's warriors and Alexander graciously accepted, named his cousin Frantza (by the way, in the Romanian language this personal name, spelled Franța, means France, the name of the country) as their overlord and commander and they returned to their land. Meantime, Anarchus (ominous name!) the emperor of an unspecified land and people, who was secretly enamoured to Olympias (although she was of course unaware of his secret love), was allegedly Philip's friend and ally (how convenient!) and came to meet him, accompanied by a strong personal guard, which was more of an army than a simple armed royal escort troop. Philip came to meet and greet him, accompanied by Olympias and followed by a smaller armed force. The result will be the abduction of Olympias by Anarchus and the grave wounding of Philip in the ensuing fighting.

Alexander came victorious over the Tatars, only to be confronted at his return home by the news of his mother's abduction and his father's wounding and defeat. With military help in captured weapons and good horses obtained from the swift Tatar horsemen (and with some ten thousand elite Macedonian soldiers), Alexander pursued Anarchus and in the fight that followed Anarchus' army was crushed and he was captured. Olympias has been freed by her son and brought back to Philip, along with the captured Anarchus. Alexander presented the captive Anarchus to Philip, who promptly stabbed him to death. After this last deed of arms, Philip blessed Alexander as his true son and heir to the throne and immediately after he died. All this part of Alexander's story is construed as the decline and demise of the old king and warrior commander and the ascension to power of the young hero and prince, the King to be.

At seventeen years old, Alexander became the King of Macedon, according to this Romanian version of the *Alexandria*. He called upon his noblemen (his boyars) and his foremost subjects and cities from Macedon, Pelagonia, and the land of the Tatars (Scythia) and they met in an assembly to decide about future policy. They counselled him to go to war, while he was still young, because in his old age everyone should rest on his laurels earned in his youth. Young kings must wage war, was the assembly's decision, and Alexander followed suit and prepared his army for war. He therefore prepared weapons of offence and defence to equip and arm well his troops, named commanders of different units, distributed flags, trained his forces, in short he put his army on war footing; his arms and armour workshops were on full production and totally busy.

Meantime, Darius the Persian Emperor (the Romanian version of the *Alexandria* shows a particular preference for the term împărat meaning emperor and coming from the Latin word *Imperator*, instead of the simpler and lower term *crai* or *rege*, meaning simply king), hearing word of Alexander's war preparations, wrote a letter to Alexander's boyars, in the same style the Ottoman Sultan wrote to the vassal Christian Princes of Wallachia and Moldavia, requesting that, because of Philip's death, Alexander to be sent as a hostage prince to Darius' royal court, where forty other sons of vassal princes and kings served. Meanwhile, the Persian envoy and letter bearer, Candarcus, should reign as regent of Macedon and vassal of Darius. The Macedonian army should of course be incorporated into the Persian army.

Candarcus bade his King's command and went to Ptolemy, who was Alexander's *voevod* (*voivode* was a Slavic term borrowed by the old Romanian language and meant army commander and by extension prince) and gave him the letter; Ptolemy went with Darius' letter at Alexander, who received Candarcus with all the Macedonian noblemen of his royal court. The letter being read before Alexander by a *logofăt* (*Logothetes*, a Byzantine Greek word meaning chief chancellor scribe, a term that meant a Byzantine court official entrusted with redaction of imperial letters and orders, post control, foreign diplomatic relationships and so on and forth). Alexander wrote a wise letter to Darius, showing to him the sheer senselessness of his proposal: either Alexander was a suckling child or Darius should wait until he came of age to answer him in kind, or he was already grown up and therefore he needed Darius' care no more. The Macedonians are not as stupid as Darius supposes, concluded the young Macedonian king. Candarcus, endowed with gifts from Alexander, went back to Darius and read Alexander's letter to the Persian Great King. Darius laughed, but Candarcus told him that Alexander looked young, but he actually has the mind and wisdom of an older man than he really is.

Darius sent a second envoy, called Callidonus, again to Alexander, hoping to make him bow to his will. Darius is presented here as the 'Turks' emperor (the terms Turks meaning both Ottomans and Persians respectively are used alternatively with Persians in the Romanian text and have the same meaning here). Callidonus brought with him royal gifts from Darius to Alexander, along with a second letter, in which Darius wrote to his younger Macedonian supposed vassal king that he must pay tribute and personal homage to him, coming at the Persian Royal Court; he gives Alexander as gifts child's toys (toy horses and a toy chariot) to play with (a sharp reminder of the Macedonian King's youth and inexperience in war and politics), as well as two empty boxes and two pouches filled with papaver seeds. The boxes were to be filled with gold and silver as tribute, while the papaver seeds were to show the number of Darius' troops. Callidonus did his job, he read Darius' royal letter and commands to Al-

exander, who rebuked Darius' orders, ate the papaver seeds (perhaps he has got high in the process?! The story did not specify that possible outcome) and sent Callidonius home with a royal letter of his own, along with a bag full of pepper seeds. He basically wrote to Darius that, as the chariot wheel circles around its hub, so Darius will gravitate around Alexander's might; that as he ate the papaver, so the Macedonians will eat the Persian soldiers; and the pepper is to show Alexander how swift in action the Macedonians truly are. The war was on and Alexander assembled his army on the Philippi field, some eighty thousand ordinary soldiers and ten thousand elite troops. All in all, ninety thousand troops, a much bigger number than that recorded by the Greek and Latin ancient narrative sources (some thirty or thirty two thousand infantry and about five thousand or five thousand and five hundred cavalry at the beginning of the campaign against Achaemenid Asia). His first campaigns were in Greece and were successful; without any struggle Thessalonica (Solun) and his "emperor" Archidonus acknowledged Alexander's overlordship and sent his son Polica to serve in Alexander's court and army. Likewise, the city of Athens, at the behest of the philosopher Sophonius, was inclined to recognize Alexander as lord and master. Another philosopher, however, made them change their minds. The final result was that Alexander and his Macedonian and vassal Tatar troops were forced to lay siege to the city; they suffered important casualties, but, due to a ruse of war (the stratagem of leaving herds of oxen and sheep outside the city walls, as if the besieging army was gone; most interestingly, this ambush was suggested to Alexander by the philosopher Diogenes and not devised by Alexander himself; it is an interesting evolution into legend of the character of Diogenes of Sinope, the Cynic philosopher whom Alexander had met at Corinthus and who had responded him that to get away from the sun's light was all that he wanted from Alexander; this deep answer allegedly made Alexander remark that, if he would have not been Alexander King of Macedon, he would have liked to be Diogenes, *vide* Plut. *Vita Alex.* 14.2-3), they finally succeeded in conquering Athens (which he burnt, including the temples of the gods, massacred part of the population, etc.; perhaps it is a faint memory of the siege and conquest of Thebes in Boeotia by Alexander's troops in 335 BC, which was transferred during intervening centuries to Athens, in the making of Alexander's legend in popular memory). He went on conquering to the west, in order to get to Rome and occupy it for good.

We are clearly here not in the historical time table of Alexander's "real" history, but in the time of myth and legend, where space and time are categories useful only for the inner logic of the fabulous tale, not for putting together the elements of a story of events that really took place. The hero of a mythical or legendary (mythological-historical) narrative is not subject to constraints usual in an ordinary historical narrative (because traditional 19th century history is the story "of what has really happened" in

the vision of Leopold von Ranke): he (the mythical hero) has a clearly defined itinerary from cradle to grave, which is not born out of the so called historical events, accidents which made up conventional history, but out of the logic of the myth, of the epic poem or of the legendary tale. It counts not what truly happened, but what ought to have happened. The absurd and useless human suffering and blood spilling of historical wars, waged out of greed and lust for power, wealth, occult interests, and earthly “glory” is altogether omitted or transfigured in the battle between Good and Evil; the hero of one world is not simply the butcher of another world (like in the so called “real world”), but he fights off dragons and super human evil monsters; his human enemies are also embodiments of the initiation proofs and steps he must overcome in order to accomplish his mission in this world. Mission that usually, in the world of myth, is for the hero either to make the world a better place, to bring in or to restore order, righteousness, and balance in the realm of human affairs, or even to achieve a greater aim, that of purifying oneself, of achieving wisdom and immortality, even of attaining *unio mystica* with God, in the case of the “heroes of the Faith” (saints, mystics, and martyrs of all religions which pretend or claim to be universal). Alexander the Great enters in the realm of human heroes like Heracles, Perseus, Theseus, Achilles, Jason, or Odysseus (he has common elements with all of these here enumerated Greek heroes)¹⁰.

After subduing without fighting some other four Greek princes, Alexander and his army arrived at Rome, which duly submitted to him without a fight or almost and gave him and his troops a hero's triumphal welcome. All in all, Alexander's military expedition to Rome proved to be only a pleasure voyage tour in arms. The sacred topography of Rome, almost needless to say, is totally an imaginary one. Alexander had allegedly gone to the “Church” (this is of course a great misunderstanding of chronology, like the child Alexander reading Christian Orthodox Church books as school manuals) of the “Savela Empress sister of King Solomon” (a distorted memory about the Queen of Sheba and Solomon's Temple at Jerusalem) in Rome¹¹. He is met there by priests, almost like a Roman German Emperor of the Middle Ages. The Romans present all their treasures to Alexander: golden jars, and gilded vases, weapons (sword and spear) belonging to a hero of old from Troy, King Aremlush (his name is totally unknown to any modern reader of the Homeric poems; he is probably a modified name of some Trojan hero like Aeneas, Agenor, or Antenor), the shield of the “Emperor Patrichie/Patricius”, and finally the Book of Daniel (instead of the Sybilline Books expected by a cultivated contemporary reader), with the prophecy that read as follows: “when the course of years will be 5,200 (number of years counted in the Byzantine world from the alleged date of the Creation of the World, year 5508 BC; it was therefore the year 308 BC, when the true

¹⁰ Lacarrière 2000, pp. 22-42.

¹¹ Chițimia, Simonescu eds. 1963, p. 29, n. 1.

historical Alexander was already dead for fifteen years), the *inorog* [unicorn] will go forth and chase all the leopards of the West and then he will go to the Great Ram and he will stab him (the unicorn will stab the ram) through the heart and all the tongues [peoples speaking different idioms] of the world will tremble and be shaken"; it is clear that the prophecy means here that the unicorn is Alexander of Macedon, who will first conquer the West and then he will invade and vanquish the Southern and Eastern lands of Darius and of his allied or vassal kings and princes. The Great Ram of Daniel's prophecy is in all probability Darius of Persia¹². This was however not the explanation given by a Roman philosopher to Alexander, about the prophecy: he actually told King Alexander that the Great Ram was in fact Emperor Porus ("Por Împărat") of India; while the so called *inorog* is Alexander himself. Alexander replies philosophically to this prophecy explanation that all will go as God has already planned it and it is not the province of man to decide here, because (and here comes the Biblical inspired quotation) "the powerful of this world will fall and the weak will rise up". This entire scene, of a Biblical minded Alexander the Great, seems to be of total Christian mediaeval inspiration¹³.

The following story is much more complicated: Alexander goes first north, to Poland and to other fabulous countries and conquers with great slaughter mythical peoples with human heads and snake like bodies and birds with human heads and breasts (a distorted memory of female Sphinxes, *Harpiæ*, or *Syrenæ*?); he turns back and goes to Egypt and finally arrives at the White Sea. We are clearly here in a wholly mythical geography or cosmography; there is no White Sea near Egypt, but instead in real geography is a White Sea at the Arctic Circle, in the Extreme North of European Russia¹⁴. He establishes naval bases to build "masts" meaning ships for battle and

¹² Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 20-29 (esp. p. 29, n. 1-2).

¹³ *Idem*, p. 30.

¹⁴ This allegation is of course due to both the inner logic of the text (Alexander went north to Poland, Scythia/Tatarlands, and Russia; all these countries were often designated as Sarmatia by 17th-18th century cosmographers or geographers, ethnographers, and historians) and to our contemporary geographical knowledge. It is also known that at least the 17th century Moldavian (Romanian) chronicler Miron Costin, in his history or chronicle entitled *De Neamul Moldovenilor Din ce Țară au ieșit Strămoșii lor* [About the Origins/People of the Moldavians From what Country had originated Their Ancestors], writing about the origins and kin of the Moldavians, in his first chapter entitled *De Italia* (On Italy) he said that Moldavians (*Moldovenii*) and Wallachians (*Muntenii*) alike are originally ancient Romans and Italians colonized by Trajan in Dacia, after the Roman conquest; and in his description of Italy he mentions both the Adriatic Sea (*Marea de Adrië/Mare Adriaticum*) and the White Sea (*Marea Albă*), which is called, wrote him, *Mare Mediteraneum* (sic!) by the Latins, and by us (meaning the old Romanians of Wallachia, Transylvania, and Moldavia), by the Greeks, and by the Turks (Ottomans) as the White Sea (*Marea Albă*). We can see from this paragraph of Miron Costin's work that if him called the Mediterranean Sea the White Sea, also the unknown translator or copyist into Romanian of the *Alexandria* could mean that the White Sea of Alexander's campaigns was in fact the Mediterranean Sea. Vide M. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei* [The Annals of the Land of Moldavia] *De Neamul Moldovenilor* [About the Origins/People of the Moldavians], Editura Minerva, Bucharest 1979, p. 193.

troops transport. All is hyperbolic here, we speak about ships carrying five thousand, six thousand, even ten thousand men each, some twelve thousand of these ships. It is clear that troop's arithmetic or naval realities are not at all the concern of the chronicler of Romanian *Alixandria*. Alexander names commanders and captains of the ships, some with invented names like Byzantius ("Vizantie"), others with names belonging to real life comrades in arms of Alexander the Great, like Ptolemy or possibly also Philon. They had to go in all the Polish lands (sic!), to conquer cities and towns and to impose and raise tribute ("haraci", a Turkish-Arabic word of Ottoman origin in Romanian). Alexander himself went with a fleet of ships transporting thirty thousand men and went east and founded the city called Alexandria; their meeting point will be in Egypt, so we are left to presume that this city truly is the Alexandria of Egypt (*Alexandria ad Aegyptum*, as the ancient Romans knew it). Byzantius will found the city named after him Byzantium (*Byzantion i.e.* future Constantinople, Țarigrad, or Istanbul; we see here that Alexander's subordinated commanders are seen as eponymous heroes of all the important cities of the Levant); Antiochus ("Antioh") founded Antiochia, Seleucus/Seleukos ("Seleuchie") founded in the Arab lands his Seleucia/*Seleukeia* ("Seleuchia") town. Ptolemy/Ptolemaeus/Ptolemaios ("Potolomei") lay the founding stone of other cities; he appears, along with Philon, to have gone to the north-east, conquering the territories later known as the Romanian lands of Wallachia and Moldavia; and they went and conquered Poland as well; after that they conquered the Tatar country of Crimea ("Acrîm Tătar") and Transylvania also. They had captured the kings and princes who reigned before them on those lands and brought them captive and bound to Alexander to Egypt. Alexander had nevertheless spared their lives; despite they had tried to resist his conquering armies and made them tributary dynasts. These vassal kings were duty bound to send every year tribute and also ten thousand soldiers to reinforce Alexander's own army¹⁵.

Until now, Alexander had conquered the West and the North of the known world and also Egypt, which, in the imaginary map of the author, stood somehow south of Macedon, but still in the centre of the known world. From now on, Alexander and his army, after founding at an unspecified location a new city called "Welcoming" ("Întâmpinare" in the Romanian language) finally proceeded to the East, to the great city in Asia which is called "Troada" (Troy of Homeric memory) or, in Greek, "Frighia" (Phrygia)¹⁶. It will follow an interesting encounter between Alexander and twelve Trojan philosophers, who told him their version of the Trojan war, about the King "Antilish" (Achilleus/Achilles) the Bravest Hero, about "Alexandru Fariz" (Alexander Par-

¹⁵ *Idem*, p. 31.

¹⁶ It is clear from here that for the author or rather for the copyist, the names of ancient cities were more or less identical or superimposable with the names of ancient regions and lands (*ibidem*).

is son of King Priam of Troy), about the cuckooed “Manelau-Crai” (King Menelaus/Menelaos) and his adulteress wife, the most beautiful “Elinușa/curva Elenușa”, meaning literally “Helen the whore”). Troy surrenders to Alexander of Macedon without a fight. The *Iliad* of Homer was clearly remembered throughout the ages¹⁷. The interesting fact is that the unknown Romanian translator had added here a note that most probably was not included in the Slavonic original, namely that the “Franks” (“Frâncii/Frâncii” meaning here Westerners or Italians, the Trojans that after the fall of Troy went to Italy with Aeneas and founded Latium and made the Latin people by mixing with the “*Aborigenes*” of King Latinus, as it was written in Vergil’s *Aeneid* and in Livy’s first book of the *Ab Urbe Condita*) went from Troy to Rome and from Rome came their descendants, the Romanians (“rumîinii/rumânii”) in Wallachia, Moldavia, and Transylvania. It is a testimony that already in the early 17th century learned persons like the translator of this famous book from Slavonic into Romanian were well aware of the Trojan-Latin-Roman connection and origin of the Romanian people and of his essential ethnic unity in the three historical provinces or regions of Wallachia, Transylvania, and Moldavia. Immediately after the Troy episode, Alexander went to the East and came at the border with Persia. Darius reacted by sending spies to Alexander’s army headquarters and succeeded in returning to Darius, bringing him a report of Alexander’s gentle nature (sic?!), righteousness, and his fair and sound judgment. Even Darius was compelled to acknowledge that these were signs of a great world emperor. He nevertheless did not give up without a fight and send letters to the dwellers of Jerusalem and Egypt, bidding them not to bow before Alexander, qualified as a robber. Alexander tried to make the inhabitants of Jerusalem to recognize him as lord and sovereign, instead of the “idolatrous” Darius. The Jewish people responded to the Macedonian by saying they are in fear of Darius, who is their actual and present day lord and master: if they would disobey him and go over to Alexander. Darius and his troops will come and kill them all. Alexander cleverly chose out another strategy, of asking the Jerusalem inhabitants of letting him in to worship God Sabbath in the Jerusalem temple (we remember that at Tyre he did the same thing, asking the Tyrians to let him enter the city and worship Heracles-Melqart, the patron deity of the town; this gesture was tantamount of acknowledging Alexander as the King of Tyre, therefore the Tyrians refused and the siege, assault, and conquest of Tyre ensued)¹⁸. The Prophet Jeremiah counseled his countrymen to submit to Alexander

¹⁷ *Ibidem*, pp. 31-32.

¹⁸ *Vide* Curt. 4.2.2 about Alexander’s intention of sacrificing to Heracles his heroic ancestor worshipped also by the Tyrians on the island temple of new Tyre and the Phoenician clever answer that there is another sanctuary and temple dedicated to Heracles on the sea shore, in the old city (Palaeotiros); Alexander of course went ballistic by hearing their response that promptly undermined his plan of being recognized as the lawful king of Tyre by this very sacrifice; cf. Arr. *Anab.* 2.15.7-2.16.2 who consi-

and the Macedonian King himself dreamt of Jeremiah who told him to go to Jerusalem and worship the One True God Sabaoth; after this ritual act he will be able to conqueror Darius the Emperor of the Turks (scl. Persians); he was the man who was master of the entire world. It followed Alexander has been granted free access in Jerusalem; he adored the Ark of the Covenant and worshipped God Sabaoth of the Jews at the Jerusalem Temple, renouncing the cult of the gods¹⁹. We see here that the mediaeval author or translator is not very coherent, a bit above he mentioned that the boy Alexander learned from the *Psaltire*, a Christian religious book *par excellence*, so

ders that it was not the same Heracles from Argos, because the Phoenician Heracles had been venerated in Tyre many generations before the departing of Cadmos for founding the Greek city of Thebes and of course before the birth of Semele, the daughter of Cadmos and the wife of Labdacus son of Polydorus, the woman who will conceive the god Dionysus by Zeus furthermore, Arr. *Anab.* 2.16.3 wrote that there is also an Egyptian Heracles and that Herodotus said that the Egyptians put Heracles among the twelve main gods of their pantheon, so it is also a different Heracles from that of Argos, more probable an heir of Oedipus and Labdacus of Thebes and so is the Athenian Dionysus, son of Zeus and Kore, different from the Theban Dionysus; Plut. *Vita Alex.* 24.3-5 about Alexander's dream with Heracles on the city wall stretching his hand to him and inviting him in, while the Tyrians had dreamt of Apollo leaving their city and going over to Alexander (*cf.* Arr. *Anab.* 2.16.4-7). Before the decisive assault, the Tyrians fettered the statue of Apollo, to prevent him from physically going over to Alexander (interesting insight, if true, on the mind frame of ancient people with respect to the gods), while Alexander dreamt of a satyre who mocked him from afar and after much effort he captured him; his seers and soothsayers had interpreted his dream as meaning *sa genesetai Tyros* ("Tyre will be thine" from *satyros*, meaning satyre in Plut. *Vita Alex.* 24.5).

¹⁹ Vide C. Bonnet, *Alexandre à Jerusalem: Entre Mensonge et Fiction Historiographique*, [in:] *Fraude, Mentira y Engaños en el Mundo Antiguo*, eds. F.M. Simón, F.P. Polo, y J.R. Rodríguez, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2014, pp. 55-64 (esp. p. 59, n. 18 *vide* Flavius Josephus, *AJ* 11.320-339 and Pseudo-Callisthenes' *Alexander Romance* (*Historia Alexandri Magni* HAM) 2.24 (the C text) with an echo in HAM 2.43 (*Epistula Alexandri ad Olympiadem matrem suam*)). These are the only texts reproducing Alexander's supposed visit to Jerusalem and it is a most probably invented episode. A.Ştefan, *Alexandre le Grand et les Juifs: le dossier d'un épisode controversée*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucharest 2016, pp. 79-99 is also skeptical about the historicity of this rather legendary episode, although her final stance about this issue is that Alexander's visit to Jerusalem stands on the fringe between history and myth or legend. It seems fated that Alexander's worship of the God of the Jews to remain on the thin edge between the so called "historical truth" and mythical reality. The place of Alexander's legend in the Jewish culture and his connections with the character of the Biblical Prophet Jeremiah is very thoroughly treated by Al. Kłęczar, *Bones of the Prophet and Birds in the City: Stories of the Foundation of Alexandria in Ancient and Medieval Jewish Sources*, [in:] *Alexander the Great and Egypt History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, and A. Wojciechowska, Harrassowitz Verlag (Philippika 74), Wiesbaden 2014, pp. 391-400 (esp. pp. 394-398); Al. Kłęczar, *Wise and the Wiser: The Narratives on Alexander's Wisdom Defeated in Two Versions of Hebrew Alexander Romance (MS London Jews' College no 145 and MS Hébr. 671.5 Paris, Bibliothèque Nationale)*, [in:] *Alexander the Great and the East History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka and A. Wojciechowska, Harrassowitz Verlag (Philippika 103), Wiesbaden 2016, pp. 345-353 explores and analyzes the relationship between the limited human wisdom and virtues of Alexander and the unlimited and infinite Wisdom of God. Alexander's magnitude as character appears as great, but nevertheless fatally limited, imperfect, and incomplete and he nevertheless fails in the face of ultimate questions on the mysteries of life and death (*op. cit.*, pp. 347-353).

how could he worship the idols of the gods before entering Jerusalem? After taking many riches from Jerusalem, Alexander arrived in Egypt, to the city of Nectanebo. The Egyptians however chose the path of armed resistance and Alexander was forced to lay siege to the city, but could not take it by storm during the first day. It is clear that here the author is not following the historical account that Alexander, after the conquest of Gaza in Palestine, went through Pelusium (*Pelousion*) unharmed and occupied Egypt without a fight; unless we equate the city of Nectanebo besieged by Alexander's army with Gaza, of course. The Egyptians sent a letter to Alexander's personal physician, the medical doctor Philip, to make him poison Alexander, who had get cold bathing in a river (we recognize here the much earlier episode of Alexander's illness after bathing in the ice cold waters of the Cydnus River in Cilicia and Philip's role in his recovery, by means of that powerful medicine; and Parmenio's letter to Alexander, advising him to beware of Philip, who could be bought by Darius to poison Alexander)²⁰. Philip read the letter himself and then laughed and sent another epistle to the Egyptians, telling them that Alexander will very soon be cured by his medical art and pharmaceutical science. The Egyptians were scared beyond belief and replied by sending Alexander another letter that warned him against Philip, whom they accused of trying to give venom to Alexander. The King doubted the usefulness of Philip's medicine and read this letter to Philip, after he brought the cup with medical herbs; Philip drank half of that potion and told Alexander that no physician would ever harm his own patron. Alexander drank the rest of the cup and got better. He walked up a healthy young man and made his troops attack the city; the Egyptians finally surrendered to him. The Egyptians acknowledged Alexander as their rightful lord and king, as son of Nectanebo, who had reigned well over them for forty years or so. The royal emblem of Nectanebo (meaning his royal crown) fell from the head of the statue of Nectanebo, erected on the pillar just when Nectanebo fled Egypt, straight on the head of Alexander and this prodigy confirmed his lawful kingship and rightful inheritance over all Egypt. Alexander's reconnaissance squads came to him and told him that Darius awaited him on the Euphrates River, along with an army

²⁰ The episode is here identical with that written by Plut. *Vita Alex.* 19.1-5. Here Parmenio sent Alexander a letter, warning him that Darius had corrupted Philip with a huge bribe in gold and the promise of Darius' daughter given to Philip in marriage (thus making Philip not only Darius's son in law, but also a Persian prince of the Achaemenid royal house); Alexander, although ill because of his imprudent bath in the ice cold waters of the Cydnus River in Cilicia, after a forced march in the sun's heat, concealed this letter under his pillow (alongside with his dagger and the volume of Homer's *Iliad* which always accompanied him in a box *vide* Plut. *Vita Alex.* 8.2), and showed the hidden letter only to Philip, when he came to give him the medicine; moreover, he calmly drank the medical potion while reading Parmenio's letter to Philip, noticing his every reaction. Philip protested and defended his innocence in this matter (and Darius' as well, if he hadnot been contacted by any Persian secret agent) and Alexander, after taking this medicine (*pharmakon*) duly and fully recovered.

of six million cavalry soldiers ("six thousand of thousands mounted troops" says our text) and four million infantrymen ("four thousand of thousands foot soldiers"). All in all, the Turks/Persians were ten million warriors, a clear overestimate of at least ten times more with respect the greatest number of Persian combatants and camp followers at Gaugamela, given by our Classical sources (one million Persians at Gaugamela is still a huge overestimate of the actual number involved; a tenth of this figure would be much more likely). We see that Darius' horsemen were considerable more numerous than his infantrymen, which, despite the over-exaggeration in numbers, showed a knowledge of Darius' army structure (an approximate ratio of two thirds cavalry to one third infantry) before the battle of Gaugamela. A series of episodes followed, including a mutually offensive exchange of letters between Alexander and Darius, the stratagem of Alexander burning many camp fires in order to delude Darius' spies with the supposed number of his troops, the capturing of Darius' spies by Alexander's men, etc. Darius still wanted tribute from Alexander, while Alexander compared his own forces with wolves and lions and Darius' Turks (i.e. Persians) with sheep. The number of Darius' army, revealed by the Persian captured spies, appeared much greater than before, some ten millions infantry and ten millions cavalry forces. We are clearly here in the realm of myth, legend, and fable.

Darius, advised by his satraps not to fight in person against Alexander, sent his subordinate commander called Mamant (another totally unrecognizable name of a Persian general) with two hundred thousand cavalry, two hundred thousand infantry, and four thousand Ethiopian auxiliary troops against Alexander's troops at Euphrates. In the fierce battle that followed, Alexander's army, divided into three battle groups, won the day and one hundred thousand Persians died. Darius, who had followed the battle from afar, had escaped by running away from Alexander. The captured Persians were spared by Alexander and the dead were buried alongside his dead Macedonians. Meantime, Darius ordered a new army to gather at Babylon, it was much smaller than the first one, some fifty thousand troops in all. Alexander rode his Bucephalas war stallion and encouraged his troops; in the night prior to the battle, Alexander had dreamt of the Prophet Jeremiah, who told him to worship God Sabaoth and he will have nothing to fear the next day. One can easily see here how Judeo-Christian elements crept into the fabric of the Greek-Egyptian narrative of Pseudo-Callisthenes about Alexander of Macedon, son of Nectanebo the exiled Egyptian Pharaoh. The first battle, although in number and structure of Persian troops, reminded more of the Gaugamela battle, in outcome appears more of a conflation of the first two great battles against the Persians, at Granicus and at Issus, as well as a souvenir of the flight and defeat on the Euphrates and then east of the Tigris of the vanguard cavalry group of Mazaeus, satrap of Babylon, by Alexander's own vanguard

units. The army of Mamant could be an enlarged version of this detachment of Mazaeus, as well as a reminder of the past battles of Granicus against the Persian Anatolian satraps and the fight and flight of Darius at Issus. The last battle against Darius, fought near Babylon (a clear mistake, because Gaugamela is located east of the Tigris and in the region of Arbela in Assyria, hence the wrong name of the Arbela battle, although the city of Arbela is situated at a considerable distance from the actual place of the battle, namely Gaugamela) on the Euphrates, ended with a crushing Macedonian victory, with forty thousand Turks/Persians dead and only ten thousand Macedonians fallen in battle. Alexander lay siege to Babylon, which did not surrender peacefully (another historical error), but the Macedonian King was forced to dig a channel to divert the water; through the thus emptied river waterbed, Alexander and a detachment of shock troops entered Babylon and set the city on fire. They opened the city gates; Macedonian cavalry poured in and began to massacre the population (it is a narrative more congruent to Alexander's troops storming the Persian Gates and Persepolis than to the surrender of Babylon). The Macedonians took a lot of riches from Babylon.

The rest of the story gets even farther from our historical Classical sources: Darius lamented his misfortune and in response one of his "boyars" called Amvis offered to go personally to kill Alexander. This Persian took Darius' sword, put on it a Macedonian stamp and, disguised as a Macedonian cavalryman, infiltrated Alexander's entourage and attempted to murder Alexander. He struck him with Darius' sword in the head, but Alexander's helmet absorbed the force of the blow, although it was cleft in two and Alexander's hair had been shaved by the Persian sword (perhaps a distorted reminding of the Granicus episode, when Alexander had been saved by Cleitus the Black). The assassination attempt failed and this would be assassin was caught by Macedonian guards; Alexander nevertheless, after asking about his motives, pardoned and sent him to Darius, to make the Persian Emperor submit to his will. Darius refused to submit and offered Alexander a bargain: Alexander was to keep all his conquests and leave Darius on his throne to rule his remaining possessions as an independent monarch, and not as a vassal of the Macedonian emperor. If Alexander was to refuse this peace offer, Darius will gather all his remaining forces of Turks/Persians and will assemble his army with the army of the Indian emperor Porus and meet again Alexander in battle. Before Darius to join forces with Porus, Alexander had a dream of Jeremiah saying to him to go personally disguised as a diplomatic envoy to Darius. He did just that under the fake name of Philon. Darius, due to Candarcus the former Persian envoy at the Macedonian royal court discovers him to be Alexander, tried to make him arrested, but, using the indecision of Darius and the fact that he took three Persian royal cups as tokens of Darius' good will, Alexander, disguised

by using a Persian helmet, escaped through the three gates of the Persian royal palace. Candarcus was sent by Darius with a detachment of one hundred elite horsemen to capture Alexander, but the Macedonian had outrun them and crossed the river *Sinaris*, escaping for good. Darius and Porus joined forces; they had together an impressive army of some one million men, among them only four thousand Indian cavalry. The last battle against Alexander's army of twenty thousand fighting men of course resulted in Alexander's victory (here it appears as a conflation of the Gaugamela and of the Hydaspes battles). The battle descriptions of course are not at all accurate with what we know from the Classical historical sources. It is more of a fabulous tale, where Alexander cut down the enemies, hacked and slashed with a huge sword, felling down the Persians from the height of his war chariot (the real Alexander always fought on horseback in pitched battles or on foot in the audacious raids of his commando style units; he is never mentioned fighting by Classical sources in a chariot, like Darius did both at Issus and at Gaugamela).

Darius ran to Persis, while Alexander told to Philon to pursue the fleeing Indian troops sent by Porus to militarily help Darius and made them prisoners or force them to submit; after taking their horses and weapons, Philon and his men were ordered to let them free to go to India on foot and tell Porus not to help Darius anymore, because now Alexander was emperor of Persis. Alexander eagerly pursued Darius with all the speed possible on the Persian plains; somewhere in the field, two of the Persian "boyars", one called Răzvan (a purely Romanian name) and Candarcus himself speared Darius to death. It is a clear throw back to the murdering of Darius III Codomanus by the hands of his satraps, Nabarzanes, Bessus, and Barsaentes²¹. Alexander caught up the gravely wounded Darius, abandoned on the field by his own men. He spared Darius' life and brought the dying Persian emperor in a cart and drove it back to Persepolis. The Persians bowed to Alexander and saluted him as their emperor. Darius, before expiring, called for his daughter Rhoxane (named here Ruxanda) and gave her as bride to Alexander. He conveniently died aged sixty years old immediately after this last public gesture. We see here the confusion between the Bactrian or Sogdian (Eastern Iranian) Princess Rhoxane, daughter of the Iranian dynast Oxyartes, and Stateira (sometimes called also Barsine) the elder daughter of Darius, who was wedded at Susa in 324 BC with Alexander the Great. The Macedonian King has married at least two Persian noble ladies, Rhoxane the Bactrian or Sogdian princess and Stateira the Persian princess of royal Achaemenid stock, the eldest daughter of the Persian King Darius III Codomanus. One can add to them another Persian Achaemenid princess, Parysatis the niece of Artaxerxes III Ochus and Barsine, who was

²¹ Vide Curt. 5.12-13; Plut. *Vita Alex.* 42.3-43.3; Arr. *Anab.* 3.21.1-10.

not Persian royalty, but nevertheless she was of noble birth and as the daughter of the Persian satrap Artabazus and the widow of two important Greek mercenary generals in the Persian army, Mentor and Memnon of Rhodes she received a very refined upbringing and education, both Persian and Greek; after the battle of Issus in 333 BC, she had been captured at Damascus by troops under the command of Parmenion and given to Alexander as prisoner of war. She became his concubine and official mistress and had even allegedly born him a son, named Heracles²². In the Romanian *Alexandria*, however, the mention of Alexander's multiple wives and at least one mistress is not made at all; Alexander appears to have been a stern monogamist, an ideal monarch in the eyes of the Church. Darius was buried on a precise date, 15th of August of that year.

The traitors Răzvan and Candarcus appear not to have become fugitives, as their real counterparts Nabarzanes/Barsaentes and Bessus truly were. They seemed to have accompanied Alexander at the royal court and patiently waited for Darius to die and Alexander to seize the Persian crown and throne. They probably waited to reenter in the favor of the new reigning emperor, but they were soon very much disappointed; for Alexander called them and duly asked them why they have killed Darius, their reigning lord? They answered tactfully, but frankly, that Darius' death had made Alexander emperor of the Persians. Alexander's reply had been prompt and to the point: hang them both! And he added sharply: "Curse upon him who feeds the assassin, the whore in his house, and the traitor of people!" Alexander's next move will be to write an epistle back home to Macedon, to his mother Olympias and his teacher and mentor Aristotle, about his exploits in the last seven years (the fact that he reigns now over Darius' empire and he has married Darius' daughter Ruxanda/Rhoxane); it is the mention of the famous *Epistula Alexandri Magni regis Macedonum ad Olympiadem matrem suam et Aristotelem magistrum suum*. It is neither our aim nor the place here to insist on the authenticity or the legacy of this text in the Middle Ages. It is enough to say here that Alexander's management of his newly conquered Persian Empire is similar in history (the Classical Sources) and in legend: he basically plunders the treasury left by Darius, in order to finance his upcoming wars. The Romanian *Alixandria/Alexandria* has however another twist to Alexander's epic story: Alexander decided to renounce the worship of Hellenic gods like Amun/Ammon (who was in fact Egyptian and Libyan), Apollo, and "Spidon" (sic!) meaning Poseidon. He moreover gets in an iconoclastic mood and smashes and burns their statues as idols of fake gods and said to those destroyed Greek statues to rise up again if

²² Vide Plut. *Vita Alex.* 21.4-5 and 47.4 and 70.2-3; Arr. *Anab.* 2.12.3-8 for Alexander's respect shown to the captured Persian royal womenfolk after Issus and 4.19.4-4.20.4 for the same topic and for Alexander's genuine love for Rhoxane; Arr. *Anab.* 7.4.4-8 for the weddings of Susa.

they have the power of true gods. He chose instead Abrahamic monotheism (in fact the Hebrew religious cult) and worships God Sabbaoth of the Prophet Jeremiah in Jerusalem as the Only One True God. After leaving Philon as viceroy in Persia, Alexander went out with his army to war to conquer all land to the ends of the earth²³.

Alexander leading an army of ten thousand of thousands horsemen (in our computing system ten million mounted warriors) and four thousand of thousands infantry soldiers (in our computation four millions foot soldiers) sets forth in a second great war to conquer this time the whole inhabited world (the Romanian text in the old language uses for the Greek word *oikoumene* or for the Latin expression *orbis terrarum* the Slavonic word *mir* meaning here the world). As a precaution measure, because it will be a very long and protracted war, for the wellness of his troops, Alexander proved also a careful commander, making his army to be followed by ten thousand barren "public women" (so they were proven to be barren before the text implies), under the command of a specially appointed captain, distributed to the tents of the army units in order to provide erotic support or sexual comfort to his troops. The ratio of fourteen million male soldiers to only ten thousand women clearly meant that those female camp followers were kept very busy indeed. Whoever from the Macedonian soldiery slept with one of these public women, he had to give to the woman a coin of gold and a *daller* (the Dutch-German ancestor for the term dollar) to the commander of this women corps. He also organized the logistical train of his army, the beasts of burden and traction, as well as the living meat supply of his troops (mules, cattle, and sheep), but also wild predatory animals with unclear function accompanied his army (lions and leopards to be probably released for royal hunts in the wild, hunting dogs and hounds for guard and battle duties).

The first target of Alexander's huge armed force was the legendary wealthy kingdom of "Cris împărat" (Emperor Croesus), another anachronism which did not bother our brave chronicler at all. Alexander's troops conquered Lydia and all the huge accumulated riches herein became part of the wealth of Alexander's empire. He went farther east (clearly that the author did not locate Lydia in Asia Minor or Anatolia, west of Persia) and conquered many kings and princes and took their lands and riches. Further however Alexander found himself and his troops in lands more and more exotic, as he approached the ends of the earth. He passed through and conquered the land of wild hairy women ("gadini") armed with primitive weapons like wooden clubs and stones; he and his soldiers massacred some twenty thousand of these poor creatures, who had opposed the passing of his army through their country and attacked Alexander's seasoned warriors. The well armed and battle hardened Macedonians and their

²³ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 32-49.

allies or rather auxiliary subjects (Tatars, Romans, Egyptians, and Turks/Persians) had short work to do here, it was pure butchery work to them. They arrived further in a land full of sands, where they fought against huge ants which used to eat human flesh; these insects attacked at night, captured men and took them to their holes, where they devoured them. Alexander ordered his troops to amass straws at the openings of the ants' nests and burnt the straws, killing most of them by smoke and fire. Even farther Alexander encountered the land of dwarfs, who immediately surrender to him without any battle and request his help against the cranes, their mortal enemies. We see here the Homeric age old *topos* of dwarfs fighting against cranes, a literary motif as old as the *Iliad* itself²⁴. These epic battles between cranes and dwarfs or pygmies took place in Greek imagination in the extreme south or south-east of the inhabited world (*oikoumene*), near the land of the blessed Ethiopians, loved by the Olympic gods who feasted with them, in that country where the sun god *Helios* mounted his chariot to rise up in the East, from the waters of the *Okeanos*, the Ocean that girdles the Earth. The meeting between Alexander and dwarfs is a clear sign that he approached there the ultimate land limits of the Earth. Alexander reacted to their pleas by a prompt reply, teaching them how to make bows and arrows in order to defend themselves against the cranes. Alexander had also appointed a king to rule over the dwarfs, king whom he had chosen from their own kind and kin. He thus acted as a kind of "culture hero" for the unfortunate pygmies (nicknamed "people of dwarfs" in the Romanian *Alexandria*).

The Macedonian hero and his army advanced farther in a wonderful field with running rivers full of sweet water, but the field was full of human bones. Onto the field they saw a huge stone pillar overlaid with gold and bearing an inscription in Greek characters: "I, the Emperor Sachnus («Sahnos-Împărat»), I was the ruler of the whole world and I wanted to go up to Paradise and I came until here, where unexpectedly arrived wild men and killed me. Whoever wants to go up to Paradise stop here and from here he must go back where he came from, otherwise he will perish". The illiterate Macedonian soldiers asked Alexander what was written there on the golden stone pillar; Alexander promptly replied with a lie that ahead lays a sweet looking country and they proceeded farther. Unavoidably the savages mentioned by the inscription appeared; first there was only one and Alexander ordered two of his horsemen to spear him there and then. He however was only wounded and cried loudly, making many other wild people to appear from the woods and fight the Macedonians. They fought fiercely with stones and pieces of wood, as well as with their bare hands and feet. Alexander was forced to withdraw his troops from the forest; once into the

²⁴ Homer, *Iliada*, 3.2-7.

open field, the savages ran out of clubs and stones and the army corps commanded by Antiochus, one of Alexander's subordinated generals, outflanked them and cut their line of retreat to the woods, while Alexander's forces attacked them head on and cut them down "like harvested crops", says the original text. The savages, when they saw one of them wounded and bleeding, attacked him and ate their wounded fellow man while still alive. Finally, one hundred thousand savage people lay dead and only fifteen thousand men from Alexander's troops had perished in this gory battle. Alexander was fast approaching the last frontiers of the inhabited world and he had already passed well beyond the boundaries of the civilized world of his age. We see that the writer of the *Alexandria* builds his world in circles of civilization; after the conquest of the kings of the East, Alexander had entered lands of fabulous creatures: hairy wild women, huge men eating ants, dwarfs who used to defend themselves from cranes, and eventually wild cannibals. Beyond the belt of civilized kingdoms lay the zone of fabulous creatures, more and more exotic and dangerous as Alexander approached the boundaries of the world. His known world he had already behind him²⁵.

After fifteen days of travel through the land of the wild men, Alexander's troops had arrived into a beautiful country, where they found two pillars of stone which were gilded with gold; these boundary markers had on them the faces of the Emperor "Eraclie" (who could be either Heraclius the Emperor of Byzantium in the early 7th century AD or the ancient Greek hero Heracles, Alexander's own paternal ancestor; this second possibility is even more probable due to the fact that alongside this emperor appeared on the pillars hewn in stone the face of the Empress Semiramis of ancient Babylon, who could be accounted for chronologically nearer to Heracles than to Heraclius). On the pillars were inscriptions on Greek characters; Alexander went to a pillar and so he read that those two emperors (*Eraclie* and Semiramis) had gone out of this world, because of the lawlessness of humankind²⁶. This would imply that they both acted together in building a kingdom outside the borders of the known civilized world. It could be a kingdom built in a physical space and geographical place; although the text could imply that it is more about a spiritual and mythical realm. *Eraclie* could be here a conflation of the age old characters of Heracles the Greek hero and of the mythical King Ninos of Assyria-Babylon, husband of Queen Semiramis. The Romanian spelling of his name however reminds irresistibly of the Roman Byzantine Emperor Heraclius, who (like a reborn Alexander the Great!) in the years 620-630 AD had fought victoriously precisely in Assyria and Mesopotamia (the lands of the mythical Ninos and Semiramis) against the Persian armies of the Sassanid "King

²⁵ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 50-51.

²⁶ Chițimia, Simonescu eds. 1963, p. 52.

of kings” Khusraw (Chosroes) II Parviz (*i.e.* “the Victorious”). In the realm of myth and legend there are neither limitations of time order nor constraints of space. They went forth and arrived at the palace court of the late emperor *Eraclie*. It was adorned with gold and precious stones **and it contained a well with fresh cold water**. This mythical motif of the well will be important in all the versions of the Alexander Romance; it is or could be the well of immortality and eternal youth. The story says no more on this topic right now.

After passing by this royal palace, they marched for again another week and arrived at a great and broad river. Beyond this water course, there was a rich land full of people. Ptolemy offers himself to go with a scouting party formed out of seven men and explore an island of the river; he went back and told Alexander that he had found there naked men that spoke Greek; Alexander immediately landed on the island and met many naked men²⁷. The wise naked men answered to Alexander’s questions in Greek that they are Macedonian Greeks, who had fled Macedon because of the incessant wars and bloodshed; they chose from among their own the Macedonian Greek emperor *Eraclie* and his queen, empress Semiramis. They had emigrated with ten thousand ships and they chose for emigration only righteous and good people; they landed and burnt their ships behind them; their two rulers (*Eraclie* and Semiramis) died after a reign of some forty years, after they had arrived at the place where Alexander saw their courts and palaces. Leftleaderless, they elected twelve philosophers from among them to judge their affairs. The people of course did not listen to their wise admonitions and counsels and resumed their wickedness; as a divine punishment for their transgressions and sins, God sent them wild people that wrought havoc upon them and their new found land. Those savages were man eaters, who killed and ate them and their sons and daughters. In order to escape this scourge, they had taken

²⁷ Chițimia, Simonescu eds. 1963, p. 53, n. 1: these Greek naked men were the *Gymnosophistai* (naked wise men/nude sages in Greek) mentioned by all the Classical sources about Alexander of Macedon (Q. Curtius Rufus, Diodorus Siculus, Trogus Pompeius-Justin, Plutarch, and Arrian) and their name had been translated in the Slavonic *Alexandria* as the *nagomudryi* (naked wise people); the Romanian versions either take over the Slavonic term in the slightly modified form *nagomudrii* or simply translate it into old Romanian as *oameni goli* (naked people) see also: Cartoian 1980, pp. 132-135, esp. p. 134, n. 2 (“*nagomudrii* derives from the Slavic *нагъ*=naked and *мъдръ*=wise, sage, which corresponds to the Greek *γυμνός*=naked/nude and *σοφιστής*=clever, smart, skillfull, even wise”; the English translation and adaptation from Romanian is mine). Al. Cizek, *Foreword*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 28-29 identifies the *nagomudryi* with the *γυμνοσοφισταί* and also with the Brahmans and they were transformed into the blessed people of the *Makaroi* or *Blajenii*, who descend from the Biblical Rechabites and live in the Earthly Eden or Terrestrial Paradise (this is the Island of the Blessed), under the guidance of Evanthios/Ivantie, who had been formerly called Dandamis, in his terrestrial existence. The encounter between Alexander and the emissary of Ivantie is like a monastic welcome greeting scene.

refuge on that island and lived from the fruits of wild trees and plants. They offered to give Alexander some seven philosophers who knew the way up to the kingdom of *Ivant/Ivantie*, another legendary character unknown from any of the Classical sources available. Alexander gratefully took their seven given guides and sages and, after remarking that a sage is a perfect treasurer, proceeded in his quest. After another fifteen days of marching he arrived at the land of the so called *căpcăunil cătcăuni*, meaning in Romanian folklore man eating monsters and portrayed as dog headed people, who barked like dogs do (*kynoskephalai* in ancient Greek, *Cynocephalae* or even *Cynocephali* in Classical and Mediaeval Latin) in the *Alexandria*. In another version of this story, Alexander's army marched through a land with wild people, having seven hands and seven feet, who fought them for ten days, many of them were killed in action and many, although had not fallen in battle, were taken prisoners, but died of inanition, because Alexander and his men did not know what their food was. This was before he arrived at the land of the dog-headed people²⁸. After seven days of continuous marching and fighting, Alexander went through their country, after killing many of them. They arrived at a great river (a clear boundary symbol between physical and/or spiritual realms; needless to say, Alexander moves here in a mythical geography), where a horse of a soldier fell into the water and was eaten by crabs or lobsters. Those lobsters or crabs were huge and even man eaters; Alexander ordered that the soldiers were to dig pits on the river bank and cover them with straws. The crabs or lobsters went out of water one night, fell into the covered holes which worked as traps and were hunted down and killed by Alexander's troops. The soldiers had cooked and eaten the trapped lobsters.

After another one week of marching, Alexander clearly approached another realm: he arrived at a huge mountain, where a giant man had been bound in iron chains and wept; his voice was heard from a three days distance and no one dared to come near him. It is a clear reference to the myth of Prometheus, who appears here still chained on the Caucasus Mountains and still not freed by Heracles. Another fifteen days had passed and Alexander and his army, guided by the seven naked philosophers, had arrived at another great river or water (a clear boundary sign of another realm, in this case a spiritual one, as we shall later see). Their guides pointed the way over the water and said in ancient Greek: there lies *Makaron* (*scl. Makaron Nesos i.e. the island of the Blessed/Happy*)²⁹. He ordered a boat to be made and sailed forth to the island, where he encountered birds of white, red, and black color, which sang happy songs like girls do, and also he saw green and gloomy looking birds. On the island

²⁸ Duțu 1984, p. XXVIII.

²⁹ Chițimia, Simonescu eds. 1963, p. 54, n. 2.

there were wells with good fresh and cold water, sweet as sugar, as well as fruit bearing trees, which tasted also like sugar (or like honey would have been in the older Slavonic original text, when sugar as such was still unknown to the Old World). We are here in the realm of pure spirit or at least of pure myth: Alexander meets the emperor of the birds (a possible metaphor for human souls or for other spiritual entities), *Ivantie*, who sat naked on a golden throne and was crowned with a golden diadem, wreath, or crown. Before the encounter with *Ivantie*, Alexander encountered another naked man, who greeted him in Slavonic: *Mir tebea, brate!* ["Peace be with You, brother"] and Alexander had answered him: *O vseacom radosti!* ["For all the joys!"]. It is important to notice here that all these Slavonic sentences appear in the Romanian text, as surviving elements of the Slavonic original text³⁰. The meaning of the first encounter with the naked man remains obscure; he is seen, in the economy of this narrative, as an announcer and forerunner of the essential dialogue between Alexander of Macedon and *Ivantie*, emperor of the birds. The story then follows with many details showing that *Ivantie*'s kingdom is not of this world: under his feet boils water of the color of gold, in a kind of well. Alexander does not seem here to be in a dominant position, as usual: he seems more of a suppliant here, bowing down to the birds' emperor and kisses his hand; in response, *Ivantie* kisses Alexander's forehead in a fatherly way, a clear sign of superior position. It followed then a long discourse of the Birdman Emperor (*Ivantie*), who foretells Alexander's future and that he will conquer the whole wretched and sinful world (meaning here the kingdoms of the Earth), but he will not return to his native land of Macedon, his own country. Alexander offers gifts to *Ivantie*, a plate full of gold coins, good bread, and a flask of wine (symbols of earthly royalty and kingship). The naked Birdman flatly refuses Alexander's gifts, a clear sign that earthly goods mean nothing in his own world. He fills instead a bottle of water from the well underneath his feet and gives it to Alexander, saying to him these words: you must drink it, when you feel that you are growing old and you will have thirty years of age once again. Every man who has the fortune of having the bottle of this water of eternal youth should do so when he feels his strength is failing him and old age comes upon him (the story does not say yet nothing about ladies having this water of immortality though; in the beautiful Irish stories about Oisín/Ossian the son of Finn mac Cool/Cumhail, about Art son of Conn, about the *Echtraí Imrama* i.e. Adventures/Navigations of Mael Duinn and of Saint Brendan/*Navigatio Sancti Brendani*, as well as in the Romanian folk tale "Youth without old age and life without death", the main hero arrives at a land or island full of

³⁰ *Idem*, p. 55, n. 1.

fairy women, where time does not flow like on earth; an hour there could be a century in our own human world on Earth)³¹.

Alexander received this gift and ordered the bottle to be hermetically closed and sealed. This "Island of the Blessed People" was known in the old Romanian language with a name which came from the Church Slavonic idiom as the "Ostrovl Blajinilor" [the Island of the Meek/Good People]. *Ivantie*, greeted by Alexander as the *blajenie* (good or meek in Slavonic) or *fericit* (happy, a Romanian term coming from the Latin word *Felix*) that is the Happy or Blessed *Ivantie* continues with a Biblical Story about the origin of his people (it results from here that the birds Alexander had seen were in fact people's souls or human spiritual entities in the physical form of birds); according to the Birdman Emperor, after Adam and Eve committed the original sin and were expelled by God from the Garden of Eden (Paradise or *Rai*, another Church Slavonic word which had been borrowed by the Romanian language and during the Middle Ages and the early Modern Age had substituted the old Latin word *Paradisus* of Greek and ultimately Iranian origins), Adam wept and the two sons of Adam and Eve, Cain and Abel/*Avel*, fought each other and Cain killed Abel. Until now we are in the Book of Genesis from the Old Testament, the tale of the original sin and of the first fratricide. The story becomes more interesting to us when the Birdman says the following (which is also in the Book of Genesis 4.25-26) that five hundred years after the crime of Cain, after suffering a deep sorrow from the violent death of Abel, Adam knew or entered Eve again (*i.e.* he had carnal or sexual relations with her) and she gave birth to a righteous man called *Sit* (the Patriarch Seth of the Old Testament) and from Seth descended the people of *Ivantie*. Adam and Eve with sons, daughters, and grandchildren of them, some fifteen thousand men, women, and children, **went from the land where God had put them after the Fall from Eden into the world where now people like Alexander and his men are living.** This could be a peculiar interpretation of the Bible: **after falling from Paradise, Adam, Eve, and their progeny were sent not directly to present day Earth, but to an intermediate place between Paradise and Earth.** This is of course one possible line of interpretation; **another is that Paradise or Eden was a terrestrial space, here on Earth, as other verses (quoted in the *Alixandria*) of the Old Testament (Book of Genesis) suggest.** We should see further that the *Alixandria* includes both interpretations. Alexander continued with questions to *Ivantie*, such as which God is worshipped by him and his people and he responded that they worshipped God Sabbaoth (*Savaot-Dumnezeu*) of the Bible. Then followed an unexpected twist of the story, for a pure spiritual realm, as it was supposed to be the kingdom of *Ivantie*: Alexander asks the Birdman Em-

³¹ *Ibidem*, pp. 54-55; Markale 1971, *passim*.

peror how do they reproduce and multiply themselves, since he had not seen yet any women around. In fact, apart from *Ivantie* and the other naked man who announced his presence, he had not seen any men either on that island. He has seen in fact only singing birds. *Ivantie* answered Alexander that they indeed have women as wives or concubines, but they don't live with them. These girls and women have an island of their own, surrounded by a high wall made of copper (brass or bronze). Once in a year for a full month (thirty days) these ladies come to the island of *Ivantie* and one is left to suppose that the bird people (presumably all males who assume the human form of men for an entire month) marry those women and sleep with them. Thus are born the children of these curious unions; this episode seems like a distant memory of the Greek myth of the Amazons, the female warriors who slept with men only to produce heirs; the boys, after three years of staying with their mothers, were entrusted to their fathers, while the girls followed their mothers in their country, where no man lived (and in the case of the Amazons from Greek mythology girls were trained like boys elsewhere in the arts of war and hunting, they wielded swords, battle axes/*sagaris*, shields, spears, and javelins, they shoot with bows and arrows and had one of their breasts burnt in order to be able to draw the bow well enough, etc.; this martial training of the girls of the island of women is not mentioned though in the Romanian *Alexandria*)³². If the man or the woman who were in this kind of marital or matrimonial relationship died, his or her partner did not marry again.

³² Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 56-57; Duțu 1984, pp. XXVIII a-b; Herodot, *Istoriei* [Herodotus, *Histories*: Bilingual Greek-Romanian Edition, vol. IV, Book 4 *Melpomene*], Teora, Universitas, 1999 (translation, historical notes, and footnotes by Felicia Ștef), Bucharest, Sibiu, pp. 102-107 (Herodot. *Hist.* 4.110-117 writes about the origin of the Sauromatae from the Amazons who fought against the Greek heroes of old, from the mythical times of Heracles and Theseus at the battle of the Thermodon River and, being vanquished by the Greek heroes, were captured and taken into three ships as prisoners of war and slaves; they succeeded nevertheless in killing their captors, captured their ships and sailed to the Maeotis Lake at Kremnoi, near the mouth of the Tanais/Don in the Azov Sea; these Amazons, who plundered the Scythians, by sleeping with the young and unmarried Scythian warriors gave birth to a new people, the Sauromatae or Sarmatians. The young women of these Sauromatae appeared to have been warrior Amazons until they killed an enemy in combat and only then were they allowed the wedding ceremony. A similar legend is narrated by another ancient author (Strabo, *Geography* 11.5.1-5), who has the Amazons having sex only during two special months every year, with the men of a tribe (the so called *Gargaraioil Gargareioi*) from Northern Caucasus, who live beyond a mountain dividing their lands from those of their randomly chosen female companions, in order to produce offspring; the girls went with their mothers and undertook their special warrior training, while the boys went with their fathers. Because they did not know who the real father was of every boy, they considered themselves as fathers of each of the boys, who were thus the sons of all the men of this strange population (*Gargaraioil Gargareioi*). This "island of women" (*ostrovul muierilor* or *insula femeilor* in Romanian) evokes a strange parallel with the *Tir na'n Og* [*the Land of Youth*] or *Tir na'm Ban* [*Land of Women*] of the Irish Gaelic myth (vide Markale 1971), as well as with the charmed land of the fairy ladies from the Romanian folk story gathered by the Romanian scholar Petre Ispirescu and entitled *Tinerețe fără Bătrânețe și Viață fără de Moarte* [*Youth without Old Age and Life without Death*] and not only with the Amazons of Classical memory. This is proven by the location of their so called island, just before the gates of Paradise.

After passing by this fairy island of women, said *Ivantie*, only by going straight forward anyone could find the Paradise, girdled by water, with walls made of copper, covered by fire and guarded at the gates by the Cherubim and the Seraphim, formed out of fire and light. Alexander, said *Ivantie* or *Ivant* (a possible form of the Greek name Euanthios/Euanthius?), was destined to go near the gates of Paradise, where angels will come forward and will foretell him everything. Alexander, as any other man or woman of this world, continued the Birdman Emperor, could not see the Paradise with his bodily eyes, but only with his soul. This conclusion fits very well in the interpretation that, after all, Paradise was not a geographical and physical space. Only after Alexander saying and kissing good bye to *Ivantie* does the average reader realize that in fact the birds who sang with human voices were in fact another form of manifestation of the naked philosophers, the *nagomudryi* (*nagomudrii* or γυμνοσοφισταί) and the Birdman Emperor *Ivantie/Ivant*, who sat naked on his throne in his human form was in fact the king of the naked philosophers. His Slavonic epithet of *blajenie* (in Greek μακάριος, in Latin *felix*) was usually applied to dead people and so we find ourselves as readers immersed in a weird world: it is an island of the souls of the deceased people descending from the Biblical Patriarch Seth and once ruled by *Eraclie* (Heracles?!) and Semiramis; in this strange world of seemingly dead people, they appear as not being entirely dead. Their souls assume the form of singing colored birds and these souls assume human form of men in order to beget offspring from fairy women of their own folk. So these *nagomudryi* appeared as going in between the land of the living and the land of the dead; they are not in fact truly dead, but their own form of life or of existence slips or slides between these two worlds (as they slide between human form and birds form). Alexander in his own words would have wanted to stay with *Ivantie* and pursue that kind of quasi-angelic life style, but the emperor of the naked philosophers urged the Macedonian hero on, reminding him that the kingdoms of the world and especially the Indian Empire of Porus awaits him to conquer them all. He must not tarry in the land of the fairies, but return to Earth. He kissed *Ivantie* and all the *nagomudryi* **and received pardon from them**; Alexander came back to his army camp and told his bewildered soldiers all what he had seen there. He then went forth to the other island, the so called “island of women”³³. He nevertheless did not enter the island, because, as the story teller said, “only God could visit that place”. The fairy island of women was a spiritual realm clearly out of Alexander’s reach. He arrived at the gates of Paradise, which, according to *Ivantie*’s words, were the gates of Heaven, of the realm of pure spirit, which man can see only with his soul, not with his physical eyes. However, before coming to the gates of Par-

³³ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 56-57, n. 2; Dușu 1984, pp. XXIX a-b.

adise, Alexander and his men marched for ten days and arrived at a field full of beautiful flowers; here all smelled as incense and myrrh and aromatic substances; some of these wonderfully scenting flowers were of red color, some were white, some were even black, some were green or dark blue and gloomy looking flowers, and there were also flowers yellow as gold. Alexander had then looked east and saw the gates of Heaven/Paradise and on them he noticed there was the glow of fire and flames. This Paradise stood perched high on a tall mountain. He saw from afar the trees of Paradise, high and tall, without comparison in height and beauty with trees from our Earth. He saw all these with the eyes of his soul when he stood at a physical distance of some fifteen miles from the mountain. Two angels appeared then suddenly before him and told him sharply not to advance any farther, because the mountain was a holy place and he will be burnt by the Cherubim and Seraphim from Heaven. He must return to the world, where the kingdom of the Indian Emperor Porus was waiting for him and his conquering army. Alexander replied to them promptly: "O Good Lord, where-to should I go to the world?" and the angels responded that from Paradise descend four great rivers, one is Tigris, the other is Euphrates, the third one is called Fison, while the fourth one is known as Gheon. From the angels' answer we see that Paradise here is also a terrestrial place; the four rivers correspond as names to the four rivers mentioned by the Book of Genesis (2.11-14) in the Bible as surrounding the Garden of Eden. The angels answered him again to take the course of the Euphrates and descend back to the world, where he was destined to see many more wonders. Alexander is thus spiritually unable to advance any further towards Paradise³⁴.

Alexander resumed his conquests after he put a pillar to mark his most advanced point towards Paradise, pillar inscribed with Greek and Hebrew Characters and telling his exploits. He took the water course of the Euphrates and arrived at what seemed an artificial water pond or manmade lake. Here they set camp and Alexander took with him a cook and a dead fish and ordered the cook to wash the fish in the lake. The dead fish revived; it came back to life so well that escaped the cook and swam into the lake, disappearing forever. Alexander had then ordered all his soldiers to wash their horses in this lake, in order to make them stronger. **It was clearly a magical lake, also filled with life giving and life restoring water, while *Ivantie's* well or fountain spring beneath his throne contained the golden water of eternal youth.** After another seven days or a week of marching, Alexander and his troops arrived at the mouth of a dark and big cave. Alexander ordered his men to mount on mares and bind the foals at the mouth of the cave. His herald proclaimed, when Alexander had entered the cave that any man who will enter the cave and take out any-

³⁴ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 57-58.

thing he will find there (woods, stones, earth and so on) will repent no matter if he took little or a lot. The men entered the cave after their king and returned later loaded with gold, silver, and precious stones. Alexander ordered them to divide equally among them the spoils; this was the true meaning of Alexander's herald previous announcement. This episode shows a *katabasis* (κατάβασις) or *descensio ad inferos* (after the *Anabasis* or *Ascensio ad Superos* towards Paradise) in order to get his hands on the riches of the netherworld. Alexander's army continued its advance downward the Euphrates River course and after five more days arrived at another lake. Here Alexander bathed, but was attacked by a huge fish, who tried to swallow and eat him whole. He hurried to shore and grabbed his sword or spear and killed the man eating fish (the conquest of the water beast). The fish had golden scales and Alexander cut him open and found in his heart a precious stone, big as a goose's egg and the stone put on a spear and attached to it had lit the entire camp in its glow. Out of the water, during the night had emerged beautiful girls (another memory of the old water goddesses of rivers, lakes, swamps, and forests, the *Naiades* and Nymphs of the ancient Greeks, the *Iele*, *Frumoase*, *Sânziene*, or *Drăgaice*, *Rusalce/Rusalki* of the Romanian and Slavic folklore), who loudly lamented the killing of their emperor by the hand of the Emperor Alexander. It is clear from here that Alexander went successively through different realms populated by spiritual entities. He had until then conquered the earth (not yet in its entirety), the underworld, and the water world. He arrived at an isolated Church, after one hundred days march, which was dedicated or consecrated ("hram" or dedication to a special Saint or Religious Feast in the Orthodox Christianity of Byzantium) to the Sun (it had the "hramul Soarelui" in Romanian). It is an obvious remembrance of the Sun cult in the polytheistic pagan world and of a heathen temple dedicated to the Sun (*Helios/Sol Invictus*), before the triumph of Christianity. He worshipped there and prayed not to the Sun, to Apollo or to Mithras, but to God Sabbaoth and read here inscriptions or scriptures that told him his future; he will conquer the whole world, he will evade death in combat or by disease or accident, until those near him will poison Alexander. After that foreboding reading in the temple of the Sun, Alexander arrived after ten days in a land with people having only one hand, one foot, and one eye, and endowed with a sheep tail each of them. After sparing their lives, they committed the error of telling Alexander that their flesh is the sweetest meat on earth. Without much ado, Alexander ordered his army and his hunters to surround them all and kill one hundred thousand of them; they were cut down by hunting predator animals kept by Alexander (lions, leopards, etc.) for use in hunting, they were flayed, because their skin was so hard that no sword could cut through it and no arrow, spear, or bullet could pierce it. How Alexander's men succeeded in skinning them it is not explained. In their bowels they had each pearls

and precious stones and their meat had been eaten by the Tatars (Scythians) of Alexander's army. The Macedonians and the other soldiers of Alexander were not as cruel and ferocious as to eat the flesh of creatures with humanoid appearance and also endowed with human voice and reason; only the Tatars from all of Alexander's army could do that³⁵.

Alexander finally arrived at the frontier with the Indian Kingdom of Emperor Porus: he had eventually returned from the above mentioned fairy lands to the human world. Porus got word that Alexander had come upon him and his kingdom and he wrote a letter to Alexander. This epistle admonished Alexander to turn back, because he will not succeed in defeating Porus as he had conquered Darius. Moreover, Porus warned Alexander that he will destroy his (Alexander's) army, unless Alexander returns to his native country of Macedon and surrender to Porus all the tributes (*haraciuri*, from an Arabic-Turkish word *haraci* meaning tribute, tax payment) he had gathered from the lands he had until now conquered. Alexander responded with a letter of his own, essentially claiming his conquests as due to the help of God Sabbaoth and not to his own strength; he transmitted to Porus that his gods, like those of Darius, are now in hell (*iad*, another Slavonic word which entered via Church the Romanian language with the clear meaning of inferno or hell), being fake gods. In conclusion, Alexander will win with the help of the True One God, while Porus will be miserably vanquished, because his might rests not upon the True God, but upon fake gods who are demons. Darius himself, not worshipping the One True God, is now in hell and his soul is tormented. Porus by fighting against Alexander is basically fighting against the champion of the One True God (of the Bible) and is doomed to fail. He then challenges Porus to a trial of strength between their two armies in open pitched battle. The Macedonian King sent also another letter to his mother Olympias and to his mentor and teacher Aristotle; in this epistle he recounted his past five years of adventures and conquests far away from home, he apologized that he had not written anything to them while he stayed abroad, and most importantly that *Ivantie* the Emperor of the *Makaron* [*Nesos*] i.e. the island of the Blessed People told him that the Greek gods are in fact in hell and are tormented by demons. It is a survival here of the famous *Epistula Alexandri ad Olympiadem matrem suam et Aristotelem magistrum suum* in one of the popular versions of the Pseudo-Callisthenes' *Alexander Romance*: what is important in the Romanian version is that it shows a monotheistic and almost Christian Alexander and the Macedonian monarch is portrayed as fight-

³⁵ *Idem*, pp. 58-59; *Id.* (Duțu 1984), pp. XXIX b-XXX mentioned the boiling of the corpses of the unfortunate and hapless victims, in order for Alexander's men to be able to flay their dead bodies and cut them open.

ing against heathen princes³⁶. Alexander concludes his letter to Olympias and Aristotle by telling them that he is now preparing to wage war against Porus in India.

Porus had gathered all his military forces to face Alexander's attack: his army numbered eight hundred thousand cavalry and four thousands of thousands (four millions) infantry. His troops, both Macedonians and Persians, were terrified by the huge numbers of Indian soldiers. We see here not only the usual arithmetical exaggeration of Psuedo-Callisthenes' and Cleitarchus' stamp, but possibly also a distant memory of the Macedonian military strike at the Hyphasis River in India (326 BC), as well as the memory of the Macedonian military rebellion at Opis (324 BC) in Persia. Alexander's response to his soldiers sounded almost as a reproducing of Alexander's discourse at the Hyphasis River: "if you will not follow me, I will go alone to fight Porus", he said. Of course, the medieval chroniclers and copyists had forgotten that the battle against Porus was fought on the shores of the Hydaspes River and not of the Hyphasis, which was after Porus had been defeated, but they conflated the two episodes into one. The Macedonians protested their innocence and blamed the so called "Turks" (*i.e.* the Persians or Iranians) as unwilling to go to war against the Indians, being their neighbors (it is the precise reverse of what all the Classical sources tell us, namely that Alexander had menaced the Macedonians he will go along with his Persians to wage war in the depths of India and later of Arabia, at Hyphasis and at Opis respectively). Alexander reacted by humiliating the "Turks" in his army by making them wear womanly clothes instead of manly military garb. This is the reason, continued our anonymous author, why until this day the Turks wear large clothes, which resemble women's dress. It is another so called "historical explanation" of a cultural difference perceived by the Romanians of the 16th-18th centuries between the clothes of Christian Europeans (including of course those of the Romanians themselves) and the clothing of the Ottoman Turks and of the Easterners in general (Persians, Tatars, Arabs, Armenians, and so on and forth). The last letter before departing to war Alexander had written to Philon, his viceroy in Persia, and to his wife, queen (empress says the text) Ruxanda (Rhoxane). He summoned Philon to come with his troops to his help³⁷.

³⁶ C. Glassé, *Dictionnaire Encyclopedique de l'Islam*, Bordas, Paris 1991 [London: Stacey International, 1989; French translation and adaptation from English by Y. Thoraval; French Foreword by J. Berque], pp. 22-23, *s.v.* "Alexandre le Grand" [*Alexander the Great*]. It seems that also in Islam the figure of Iskandar or Alexander of Macedon, concealed under the epithet of Dhū-l-Qarnayn, *the man with two horns* is seen as a forerunner of Islam and even as a prophetic character, who followed the monotheistic religion of the Patriarch Abraham (Ibrahim) and by his conquests, paved the way for the later expansion of Islam *cf.* J. Sourdél, D. Sourdél, *Dictionnaire Historique de l'Islam*, Presses Universitaires de France, Paris 1996, p. 60 *s.v.* "Alexandre le Grand" [*Alexander the Great*].

³⁷ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 60-61.

The war against Porus is described by our author in even more epic and mythical colors as the war against Darius. They used not only human soldiers in this war, but also lions and bulls, elephants, camels, and mules. The combatants on both sides used canons and matchlocks or flintlocks (the use of guns and gunpowder shows a clear influence of the 16th-18th century military conditions), the numbers of troops engaged in battle is wildly overestimated at millions of combatants and the human losses are also numerically huge and unrealistic; the first battle took place not on the Hydaspes, as conventional history has it, but on the Euphrates. Eventually Porus withdrew with heavy losses, after an undecided battle and broke the bridges over the river behind him. The relief troops of Philon came in and succeeded in crossing the Euphrates by swimming, every horse rider taking with him an infantryman on horseback; Alexander followed suit with his troops, they surrounded the army of Porus from three sides and the Indians were crushed there and then. Porus had nevertheless achieved to escape to his capital city, which were both a military stronghold and a fortified town. He asked help from all his neighboring kings and peoples, twenty four in all, from the East. Alexander, sensing that an eventual battle with all the forces gathered by Porus could be indecisive, challenged Porus to single combat. Alexander and Porus should fight before their two assembled armies drawn in battle order, which were required to keep the distance and not engage in combat against each other. The victor of this duel to the death shall be the winner of the war and the final conqueror. The tall and strong Porus faced Alexander in deadly combat on horseback, like two medieval knights, before their assembled armies, which stood at due distance opposite one to each other. They broke spears in gallop, like in a joust or medieval tournament; they took to their war maces and hit each other ten times on their helmets. Eventually Porus took to his sword, unsheathing it from the scabbard. Alexander used cunning and treachery, telling Porus that they did not agree like this and suggested to him that the Indians were moving on them; Porus turned his body in the saddle to order his troops to keep distance; when his head and gaze were turned to his army, Alexander unsheathed his dagger and mortally stabbed Porus in or under the armpit, where his breastplate armor was articulated and vulnerable. Porus fell dead on the battle ground. Alexander conquered Porus' city and took all his innumerable treasures and riches, as well as his empress and many Indians as prisoners. Porus' queen wailed and wept his murdered husband, accompanied by ten thousand Indian girls, ten Indian chief priests, and ten thousand Indian ordinary priests. Antiochus, Alexander's deputy commander or *voivode*, became Alexander's viceroy of India.

We can see from this less honorable episode of the legendary Alexander's career that his life slid on the slope of moral decline. His trick used in the mortal combat against Porus was as far as it gets from the ethics of medieval Chivalry, as well as from

the warrior standards of Homeric Greek and Trojan heroes of old or of Macedonian Companions (*Hetairoi*) from the lifetime of the historical Alexander of Macedon. The wealth of Porus was however beyond any imagination. From this point on (the war against Porus), the separation between the historical account of the battle between Alexander and Porus and this legendary interpretation of the events is total and absolute. Our brave chronicler seems not at least disturbed, however by this blatant breach of the code of chivalry in duels done by King Alexander, whose hero image remains largely unspoiled and static during this dynamic narrative. We can attribute this situation either to the fact that Porus being an idolatrous king, worshipping fake gods, it does not matter how Alexander ultimately won the day or to the more pragmatic assumption that on the battlefield anything goes. Alexander now proceeded against the Amazons and their queen Talistrada (a clear memory of the Queen Thalestris of the Amazons, who according to the Cleitarchus inspired authors like Strabo, Diodorus Siculus, Q. Curtius Rufus, Trogus Pompeius-Justin, and Plutarch, came to Alexander to the south of the Caspian Sea in order to get pregnant with him, slept with him for thirteen days or nights and then returned to her home)³⁸. The kingdom of Talistrada as described by the Romanian *Alexandria* is a reversed image of the usual human society: the monarch was of course a queen without a king, women were the warrior rulers, while men were little better as slaves to the women, giving them tributes in work products and being the tax payers. In short, it was a matriarchal society, opposed to the usual patriarchal societies of the day. Alexander sent a letter to Talistrada, according to his usual custom of asking the neighboring monarchs to bow to his rule and give him tribute in sign of submission. Talistrada responded in kind with a letter, writing to Alexander that she had an army of seventy thousand warrior women, both on horseback (fifty thousand) and on foot (twenty thousand), used to fight in wars and wield javelins and bows. So she fears him not and will face him in battle. Alexander responded with a letter by menacing her city and her people with utter destruction. Talistrada renounced the idea of military resistance and sent a letter to Alexander, telling him that he will dishonor himself by waging war against women, no matter if he will win or lose. Talistrada sent Alexander, in sign of submission,

³⁸ Strabo, *Geography* 11.5.4; Plut. *Vita Alex.* 46.1-2: the meeting between Alexander and Queen Thalestris of the Amazons took place, according to our Classical authors, either in Hyrcania south of the Caspian Sea in North-western Iran (or in what is now Azerbaijan) or on the shores of the Tanais-Oreartes/Jaxartes River (Syr-Darya in Central Asia). Plutarch, *op. cit.* even quotes a long list of early authors about Alexander the Great who wrote that Alexander's encounter and sleeping with the Amazon queen had actually taken place (Cleitarchus, Polycleitus, Onesicritus, Antigenes, and Ister) and another list of authors who deny the historical existence of this episode and think of it as a fantasy story (like Aristobulus, Chares, Ptolemy, Anticleides, Philon the Theban, Philip of Theangela, Hecataeus of Eretria, Philip of Chalcidice, and Duris of Samos).

one hundred thousand beautiful girls, crowned with golden wreaths and clothed in red. Alexander sent them untouched back to Talistrada, despite Ptolemy's mild protest and deep sorrow to lose such an opportunity of becoming the leader of this girls' army. Talistrada gave Alexander a yearly tribute and an army corps of ten thousand Amazons every year³⁹.

Alexander's trail of conquests did not stop here; he also conquered the land of the unknown people of the *Mersii* and killed their emperor *Evimitrie*. He conquered their capital and chased the pagan people over a mountain for fifteen days. He then set camp at the feet of the mountains and prayed to God Sabbaoth that the mountains should unite and keep the wild peoples descending from the Biblical Gog and Magog away from the lands he conquered and subdued. The pass between the two mountains was thus much narrowed to almost nothing (near to twelve elbows of width) and Alexander ordered his soldiers to make here a strong and high wall of stone and copper mixed with other metals; it is the same episode which appears in the Islamic legend about (*Iskandar*) *Dhū-l-Qarnayn*, who, according to the 18th *Sura* of the *Qur'an*, the *Surah al-Kahf* (the *Surah of the Cavern*), had built a wall of molten metal (copper and iron) in the pass of Derbent (the Iron Gates or Alexander's Gates) in the Caucasus Mountains, to isolate and close outside those gates the people of *Jūj wa Mā-jūj* (Gog and Magog)⁴⁰. There is also given an elaborate description of Alexander's wall in the Romanian *Alexandria*, with a bell as alarm and deterrence system against the peoples of Gog and Magog, whose long list of strange names is given. It followed then the episode of Alexander's going to the kingdom *Mastridl/Amastrid* (Amastris?) of the empress *Cleofila* (the Cleophas of Classical sources from the Indian Mountains of the Hindukush/Paropamissus?) and the adventures undertaken by Alexander in dealing with *Cleofila* and with her two sons, *Candusal* and *Dorit*; *Candusal* fled from Alexander and got captured by the rival emperor *Evagrid*, but has been finally freed by Alexander, who defeats *Evagrid* and conquers his land. Alexander disguised as Antiochus becomes blood brother with *Candusal*. Alexander in all these adventures impersonates his subordinate commander *Antioh* (Antiochus), while Antiochus impersonates Alexander. Alexander in the guise of Antiochus visits Cleophas, who discov-

³⁹ Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 62-66.

⁴⁰ Glassé 1991, *loc. cit.* According to the esoteric interpretation of this text (*Surah al-Kahf*), the wall built by *Dhū-l-Qarnayn* (the Two Horned One) is the Islamic law, the *Sharia'h*, which will endure until the end of times; when the wall of the Two Horned One will fall, the wild peoples descended from Gog and Magog will invade the world and apocalyptic events should follow (the end of the world as we know it, before the Last Judgment). Even the Arabic word *qarn* had an exoteric meaning (horn) and an esoteric meaning, meaning epoch, cycle of time. *Dhū-l-Qarnayn* is the man of two epochs (before and after the coming of Islam), not only the man of two horns (the traditional image on coins of Alexander the Great with the ram horns of the Egyptian-Libyan god Amun/Zeus-Ammon), if we choose to identify this shadowy mythical figure of *Dhū-l-Qarnayn* with *Al-Iskandar* (Alexander of Macedon).

ers his true identity and finally, after menacing him adopts Alexander as her own son. Before this episode of Alexander's adoption by Cleophas, Alexander in disguise and impersonating Antiochus visits a cave and goes to see hell, where he saw the Greek gods Apollo and Ammon being tormented by demons, he spoke to Darius his father in law, he saw his enemy Porus and also the ancient emperor Sarchnus, through whose empire he had crossed in his quest; the image of hell in the Romanian *Alexandria* is filled with scenes worthy of the imagination of a Hieronymus Bosch, like the first vision of two demons carrying a grape on a pole, then another two demons carrying a nutshell on another pole (symbols of hidden meaning), he saw beasts with human bodies and faces of lions, he saw the condemned souls of the deceased chained in iron chains by pillars of stone and tormented by snakes and so on and forth. *Candusal* had warned Alexander not to enter that cave, because people who had entered it either did not come back to earth or they turned back insane. Alexander nevertheless succeeded not only in entering the cave and coming back alive and well, but also he questioned Sarchnus and Darius about the meanings of what he saw in the Netherworld and was told that the beasts with human bodies and lion heads were cruel and ferocious kings and nobles, thus punished for eternity. Alexander after the episode of Cleophas came back to Persis, to *Ruxanda*/Rhoxane his empress and divided his empire among his friends, who acted henceforth as his viceroys or vassal satraps: Antiochus ruled India, Philon had as his share Persis, Antigonus the mythical land of *Merisidon* the kingdom of *Evrimitrie*, Philip had Asia and the sea of Cilicia with all islands; Ptolemy took Egypt, Jerusalem, and Pelagonia (*Pelagonitis*); *Leomedus* (Laomedon?) took England, Venice, and Poland; Seleucus had as province Rome; *Finec* had Germany, France, and the other western European lands. One can easily see from this enumeration that historical or geographical considerations had little impact upon this Romanian version of the *Alexandria*. The main idea was that Alexander was the κοσμοκράτωρ, the world ruler from the Atlantic shores of Europe to India and he divided his empire between his generals, a dim memory of the period of Alexander's διάδοχοι. Alexander finally came in the biblical land of *Senar* and *Sid*, where Job (*Iov*) once lived and suffered. He summoned to his court at the *marele Vavilon* ["great Babylon"] Olympias his mother and Aristotle his teacher and they came from Macedon to meet him, unlike what "true history" teaches us. All this end of Alexander's story is full of moral and spiritual teachings given in form of fables and anecdotes of possible Classical, Oriental (Middle Eastern), and Biblical origin: the story of the man who escaping a lion, climbed a tree, where a huge snake descended towards him; below was the lion, above the serpent. The tree was above the shore of water and he wanted to jump into the water, in order to save his life, but saw in the water a crocodile ready to eat him (the story of *Candusal* told to Alexander, a metaphor or alle-

gory of the frailty of human life; the tree here is the Tree of Life and of Universe, the *Axis Mundi*, common to many mythologies worldwide, including the Norse Germanic, where *Yggdrasil* the tree of the worlds has also a serpent/dragon at his roots and an eagle above, animals with different meanings than in Alexander's legend). Alexander in his last stages of his life and reign appears more concerned with giving away gifts to all his dear ones and administering justice to his subjects with wisdom and righteousness (a pretext for even more moral anecdotes, stories, and fables, like that of the thief pardoned by Alexander, who being caught and brought to trial before Alexander, said to him that because he had stolen a few coins or killed few people is going to be hung, while Alexander who plundered kingdoms and massacred whole peoples is acclaimed as world emperor); from the young and reckless heroic young warrior, full of courage and even cruelty to the wise, generous, and just world ruler, the transformation of the legendary Alexander is now complete (unlike that of the "true" historical Alexander the Great). Alexander's dream before his death is another interesting episode, when Jeremiah the Biblical Prophet appears to Alexander in his dream and forebodes his earthly death and the journey of his soul before the Throne of God for receiving Judgment. It is announced here the Christian doctrine of the Resurrection of Bodies of the dead all at about thirty years of age, the medical Hippocratic doctrine of the four elements or humors of the human body, and the Idea of the Souls' Last Judgment (Jeremiah taught basics of Christian religion to Alexander). Finally Alexander is poisoned by a bad woman from Macedon called Minerva (like the Roman goddess corresponding to the Greek goddess Pallas Athena), who had two sons, *Vreonuș* the cup bearer (*Paharnic*) and *Levcaduș* the horse master (*comis*) in Alexander's service. She sent them a special herb or grass and told them to give it to Alexander mixed with his drink in a cup, if he refuses to give them Macedon to rule; because if they will not return home, she will commit suicide. *Vreonuș* wanted to cast away this herb and kindly asked his brother to do so, but *Levcaduș* boldly went before Alexander and asked him Macedon to rule. Alexander gently told him that he cannot, because he wanted to remain to his death Alexander of Macedon, but offered him Russia, Great Cilicia, and Asia instead, a more than generous proposition. It appeared that Alexander tried to avoid, however, the fate of King Lear until his very end! The horse master insisted once more and Alexander again offered him another kingdom to rule, but not Macedon. The horse master withdrew and mixed his poison in Alexander's wine and presented the cup to Alexander at the feast, which drank it to the full. Sensing that he had been poisoned, Alexander called his physician Philip and asked him for an antidote; the medical doctor gave him a *tiriac*, the only antidote to this kind of venom, which could only delay and not cancel the poisoning. He told Alexander that this is all he can do for him and that he had earned three more days

of life to put things in order with his empire. In a quick succession of events, *Vreonus* kills himself with his own dagger, *Levcaduș* is killed by Alexander's stallion *Ducipal* (Bucephalus), seen here as an unicorn (*inorog*) which stabs with his horn the traitor *Levcaduș* through his heart. Finally, in the arms and among the tears of his dear ones (Olympias, Rhoxane, and Aristotle), after being put by Philip in the disemboweled body of a horse to give him warmth while he was trembling with cold before having high fever, Alexander gave his final admonitions to his Macedonians and told them about Christ' Last Judgment of the Souls of all people, dead and alive as well. They will be all naked before the Rightful Judge. He asked them not to forget about Macedon and to bring his corpse to be buried in Alexandria of Egypt. Alexander's last prediction is a contemporary reality of the Ottoman conquest and rule over the Balkans for five hundred years or so (from the late 14th to the late 19th century): in the last days of this world, the Turks will conquer Macedon and the Macedonians and Greeks will be slaves to the Turks, as the "Turks" (Persians) are slaves to Macedonians and Greeks in Alexander's days. He told that must be cursed the man who feeds in his house the assassin of kings or princes, the whore in his own household, and the traitor of cities and kingdoms. He therefore gave Ptolemy the cup with what was left from the wine mixed with poison and told him so: "**Drink, brother, from the cup that you have given me!**", a clear hint that he suspected foul play from his Companion and brother in arms Ptolemy (suspect to have been behind the plot by Minerva and her two sons), but Ptolemy emptied the cup to the dogs, thus claiming his innocence (*and saving his own life*). The Great Emperor Alexander died well, said our story, in the Biblical land of Ghersim near Egypt (so it appeared he had been moved from Mesopotamian Babylon in his last days), at the date of 15th August⁴¹. Rhoxane (*Ruxanda*),

⁴¹ The Assumption to Heaven of the Holy Mother of God (15th of August) is a date which appears at least twice in the Romanian *Alexandria* ([he death and royal burial of Darius and the death of Alexander himself *vide* Chițimia, Simonescu eds. 1963, p. 48 and p. 83]. This 15th of August was also the date when the Romanian Prince C. Brâncoveanu of Wallachia and his sons, son in law, and his most faithful and trusted counselor had been executed at Constantinople (Istanbul) by the Ottomans in AD 1714. There is a possibility to link this date with deaths of emperors, kings, and princes, especially if we remember that Antonio Maria del Chiaro, the personal secretary of C. Brâncoveanu, mentioned that a first printed edition of the Romanian *Alexandria* (now unfortunately lost) had been achieved at Bucharest in the "year of our Lord 1713", probably under the expert supervision of the learned monk and scholar Archbishop Antim Ivireanul (Antim of Iveria *i.e.* Iberia in the Caucasus or Georgia) *vide* Carrojan 1980, p. 134: "o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate" (A.M. del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venice 1718); the first preserved edition of the *Alexandria* in the Romanian language will be that of Peter/Petru Bart of Sibiu (Hermannstadt, Nagyszeben) in Transylvania, under Habsburg rule (AD 1794). It is not impossible that a parallel will have imposed itself in the mind, heart, and soul of the Romanian reader from Wallachia between the tragic deaths of Alexander and Darius and the execution of Constantin Brâncoveanu (1654-1714; regnal years 1688-1714), who died as Darius himself did, at the same age of sixty years old, according to the Romanian *Alexandria*.

after kissing Alexander thrice, stabbed herself to death with Alexander's dagger. She died and was buried beside her beloved Alexander, in a golden coffin in Alexandria of Egypt, concludes dramatically this fantasy story, so different from the tale of the historical characters of Alexander and Rhoxane. Olympias (*Olimpiada*) turned to Macedon and died as well of grief. Ptolemy will rule Alexandria of Egypt; Antiochus will rule India that once belonged to the Emperor Porus. Philon ruled Persis (Iran), while Antigonos ruled Rome and all West (a dim and distorted historical memory of the existence of at least four of the important *Diadochoi* of Alexander the Great). Thus ends the Romanian story about Alexander of Macedon⁴².

Conclusions

The Romanian version of Alexander's legend is a fantasy story, full of mythical elements of various origins (Greek-Roman, European, Egyptian, Middle Eastern, and Biblical), which totally transformed the historical Alexander of Macedon or Alexander the Great in a mythical hero and an epic character of almost super human proportions. He conquers not only the whole inhabited earth known before the discovery of the New Worlds in the 15th-18th centuries by Western European explorers and conquerors, but also mythical and spiritual realms populated by mythical creatures born out of wild fantasy and imagination. After conquering Darius' realm and at least half of the known world, he goes to the Island of the Blessed; he passes by the Island of Women, and arrives (but could not enter Paradise) at the Gates of Heaven (Paradise). He descends back to the world and conquers it up to India and the mythical land of the Amazons and descends to the depths of hell and still comes back loaded with even more knowledge. He defends the world through prayer to God and through Faith that literally moves mountains and through building up the wall of metal and stone blocking the mountain passes against the descendants of Gog and Magog, like in the Islamic versions of his legend. He is told the secrets of the After Life and of the future Christian religion by the Biblical Prophet Jeremiah; he abjures the false Hellenic gods and worships instead the One True God. He dies by treason and poisoning from angry and envious subjects, although he has become a most righteous king, after being the conqueror of the world. From his epic saga in the Romanian version only lacks the Western episode of Alexander's flight in a kind of aircraft to Heavens (replaced by the ascension on the Mountain towards Paradise) and his descent into the depths of the sea in a kind of submersible ship or globe. This last adventure is substituted with his above mentioned descent in the Netherworld. The so cal-

⁴² Chițimia, Simonescu eds. 1963, pp. 67-84; Duțu 1984, pp. XXX-XLIV.

led “Romanian Alexandria” recreates Alexander of Macedon as a hero made out of the stamp Gilgamesh was once made, in the lands where the “true” historical Alexander has met with his death and his so called historical immortality.

Bibliography

- Bonnet C., *Alexandre à Jerusalem: Entre Mensonge et Fiction Historiographique*, [in:] *Fraude, Mentira y Engaños en el Mundo Antiguo*, eds. F.M. Simón, F.P. Polo, y J.R. Rodríguez, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2014, pp. 55-64.
- Cartoian N., *Istoria Literaturii Române Vechi [History of the Old Romanian Literature]*, Editura Minerva, Bucharest 1980.
- Chițimia I.C., Simonescu D., *Cărțile Populare în Cultura Românească [Popular Books in the Romanian Culture]*, Editura pentru Literatură, Bucharest 1963.
- Cizek Al., *Foreword*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 7-30.
- Cizek Al., *L'Étrange destinée d'un "wretched little book". Le roman médiéval d'Alexandre le Grand*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 103-128 (esp. pp. 114-118).
- Costin M., *Letopisețul Țării Moldovei [The Annals of the Land of Moldavia] De Neamul Moldovenilor [About the Origins/People of the Moldavians]*, Editura Minerva, Bucharest 1979.
- Drimba O., *Istoria Culturii și Civilizației [History of Culture and Civilization]*, Editura Științifică și Enciclopedică, Bucharest 1985.
- Dușu Al., *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, Editura Meridiane, Bucharest 1984.
- Glassé C., *Dictionnaire Encyclopedique de l'Islam*, Bordas, Paris 1991 [London: Stacey International, 1989; French translation and adaptation from English by Y. Thoraval; French Foreword by J. Bercque].
- Guyonvarch Ch.-J., *L'Epopée di Cuchulainn La Razzia delle Vache di Cooley*, Edizioni Mediterranee, Roma 2009.
- Herodot, *Istorii [Herodotus, Histories: Bilingual Greek-Romanian Edition, vol. IV, Book 4 Melpomene]*, Teora, Universitas, Bucharest, Sibiu 1999 (translation, historical notes, and footnotes by F. Ștef).
- Ionescu D.-T., *Nectanebus II as Father of Alexander the Great*, [in:] (eds.), *Alexander the Great and Egypt History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, and A. Wojciechowska, Harrassowitz Verlag (Philippika 74), Wiesbaden 2014, pp. 367-375.
- Ionescu D.-T., *Nectanebus II as Father of Alexander of Macedon in the Pseudo-Callisthenes' Greek Alexander Romance*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 55-78.
- Kazhdan A.I.P., Talbot A.-M., Cutler A., Gregory T.E., Ševčenko N.P. eds., *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York, Oxford 1991, vol. I.
- Kłęczar Al., *Bones of the Prophet and Birds in the City: Stories of the Foundation of Alexandria in Ancient and Medieval Jewish Sources*, [in:] (eds.), *Alexander the Great and Egypt History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, and A. Wojciechowska Harrassowitz Verlag (Philippika 74), Wiesbaden 2014, pp. 391-400 (esp. pp. 394-398).

- Klęczar A., *Wise and the Wiser: The Narratives on Alexander's Wisdom Defeated in Two Versions of Hebrew Alexander Romance (MS London Jews' College no 145 and MS Héb. 671.5 Paris, Bibliothèque Nationale)*, [in:] *Alexander the Great and the East History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka and A. Wojciechowska, Harrassowitz Verlag (Philippika 103), Wiesbaden 2016, pp. 345-353.
- Kun A.N., *Legende și Miturile Greciei Antice [The Legends and Myths of Ancient Greece]*, Editura Științifică, Bucharest 1958.
- Lacarrière J. (tr. du Grec, présenté et commenté), *La Légende d'Alexandre*, Gallimard, Éditions du Félin, Philippe Lebaud 2000.
- Markale J., *L'Épopée Celtique d'Irlande*, Payot, Paris 1971.
- Markale J., *Le Roi Arthur et la Société Celtique*, Payot, Paris 1977.
- Pace Ed., *The Two Shoulders of Arthur and the Battle List*, [in:] *Arthuriana* 28.2 (2018), pp. 1-27.
- Papahagi A., *Alexander and Beowulf*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 151-176.
- Sourdel J., Sourdel D., *Dictionnaire Historique de l'Islam*, Presses Universitaires de France, Paris 1996.
- Ștefan A., *Alexandre le Grand et les Juifs: le dossier d'un épisode controversée*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 79-99.
- Suceveanu Al., *Alexandru cel Mare [Alexander the Great]*, Editura Academiei Române, Bucharest 1993.
- Velculescu C., *Encore une fois sur l'Histoire de l'Empereur Alexandre de Macédoine (Povestirea Împăratului Alexandru de Machedonia) du manuscrit roumain 3093 de la B.A.R.*, [in:] *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, eds. Al. Cizek, M. Cioba, D.-T. Ionescu, Editura Universității din București, Bucharest 2016, pp. 353-369.
- Walter Ph., *Arthur Ursul și Regele [Arthur The Bear and the King]*, Ed. Artemis, Bucharest 2006.
- Walter Ph., *Merlin și cunoașterea lumii [Merlin and the Knowledge of the World]* (transl. by Rodica Caragea and Valentin Mihăescu), Ed. Artemis, Bucharest 2004.
- Zgreaon F., s.v. "Alexandria", [in:] (AA.VV.) D.H. Mazilu, Gh. Chivu, E. Pavel, L. Bădescu (coord. and rev.), Foreword by Acad. E. Simion, *Enciclopedia Literaturii Române Vechi [The Encyclopaedia of the Old Romanian Literature]*, Editura Muzeului Literaturii Române, Bucharest 2017, pp. 31-33.

THE LEGEND OF ALEXANDER OF MACEDON IN THE LATE MEDIAEVAL AND EARLY MODERN MANUSCRIPTS OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES

S u m m a r y

The main aim of this quite long study was to draw an essential image of Alexander of Macedon as he appears through the pages of the Romanian *Alexandria*: somehow the true essence of this hero and of his legend had eluded me many times. Compared with the Romanian *History of Troy*, so faithful still to Homer and his *epigonoï*, the Romanian *Alexandria* seems to the untrained reader of old Romanian literature (like the author of these lines confesses to be) a collection of wild fantasy stories. This article tries to highlight the universal mythological *topoi* which pervade the Romanian legend of Alexander the Great, as well as the place of this tale in the larger context of the popular old Romanian literature and the stories of some of its manuscripts and early printed versions, stories which are sometimes even stranger than the tale of the main character of the legend, Alexander himself.

Keywords: Alexandria, Alexander of Macedon, Island of the Blessed, Island of Women, Amazons, Cleitarchus, Pseudo-Callisthenes, Nagomudrii, Gates of Paradise

LEGENDA ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO W PÓŹNOŚREDNIOWIECZNYCH
I WCZESNONOWOŻYTNYCH MANUSKRYPTACH KSIĘSTW RZYMSKICH

Streszczenie

Głównym celem tego dość długiego artykułu jest nakreślenie obrazu Aleksandra Macedońskiego, jaki wylania się z kart rzymskiej *Aleksandrii*: w jakiś sposób prawdziwa istota tego bohatera i jego legendy wielokrotnie mi umykały. W porównaniu do rzymskiej *Historii Troi*, wciąż tak wiernej Homerowi i jego *epigoni*, rzymska *Aleksandria* wydaje się niewprawionemu czytelnikowi literatury starorzyskiej (do bycia którym przyznaje się autor tych słów) kolekcją burzliwych, fantastycznych historii. Niniejszy artykuł stara się uwypuklić uniwersalne mitologiczne toposy, które przenikają rzymską legendę Aleksandra Wielkiego, oraz miejsce tej opowieści w szerszym kontekście starorzyskiej literatury ludowej i historii zawartych w niektórych jej rękopisach i wczesnych starodrukach; historii, które czasami są nawet dziwniejsze niż opowieść o głównym bohaterze tej legendy, o samym Aleksandrze.

Słowa kluczowe: Aleksandria, Aleksander Macedoński, Wyspy Szczęśliwe, Wyspa Kobiet, Amazonki, Klejtarchos, Pseudo-Kallistenes, Nagomudrii, Brama Raju

Joanna Karczewska

University of Zielona Góra

ORCID: 0000-0002-2422-1962

PROPERTY DISTRIBUTION OF FARMSTEAD AND PETTY NOBILITY (SZLACHTA) IN KUYAWIA AT THE TURN OF THE 15TH AND 16TH CENTURIES

Farmstead (peasantless) nobility is one of the most interesting social phenomena in the history of Poland. Its smaller or larger clusters could be found in most of the lands of the Kingdom of Poland. Peasantless nobility (called farmstead, or provincial szlachta) has already been the subject of many studies of pre-war and more recent historical literature, but those were generally concerned with a selected area. Naturally, the territories most associated with the farmstead nobility are Masovia and the Łuków land, as well as Podlasie¹, but the areas with a high percentage of noble clusters were also the lands of Łęczyca and Dobrzyń². This topic has already been developed rather extensively for the Kalisz and Gniezno Poviats in Wielkopolska (Great Poland region)³. There also exist works on petty nobility settlement in Podkarpacie⁴, Kashubia⁵, and even in Małopolska (the Lesser Poland region), traditionally associated with large latifundia⁶. Still, there are no comparative studies treating the phenomenon of farmstead nobility comprehensively.

¹ W. Smoleński, *Drobna szlachta w Królestwie Polskim: studium etnograficzno-społeczne*, Warszawa 1885; A. Żaboklicka, *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV-XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej*, „Przegląd Historyczny”, vol. 49, 1958, iss. 2. *Drobna szlachta podlaska*, ed. S. K. Kuczyński, Białystok 1991; K. Boroda, *Wielkość arealów gospodarstw szlachty zagrodowej w województwie płockim w XVI wieku*, [in:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku*, ed. C. Kukło, Warszawa 2008; T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do połowy XVI w.*, „Rocznik Liwski”, vol. 5, 2010/2011.

² A. Bogucki, *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej*, „Przegląd Historyczny”, vol. 63, 1972, issue 2.

³ W. Dworzaczek, *Z wielkopolskich zagadnień demograficznych*, [in:] *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI-XVIII*, ed. Z. Chodyła, Z. Sprys, Warszawa 2010; L. Połaszewski, *Szlachta zagrodowa w województwie kaliskim w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Kaliski”, vol. 8, 1975; J. Karczewska, *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI w.*, „Klio”, vol. 29, 2014.

⁴ W. Pułnarowicz, *Rycerstwo polskie Podkarpacia (dawne dzieje i obecne obowiązki szlachty zagrodowej na Podkarpaciu)*, Przemysł 1937; A. Tarnawski, *Szlachta zagrodowa w Polsce południowo-wschodniej: materiały do bibliografii*, Lwów 1938.

⁵ K. Mikulski, *Drobna szlachta kaszubska w XVI-XIX wieku*, „Kaszuby. Seria Pomorze Gdańskie”, No. 18, Wrocław 1988.

⁶ K. Potkański, *Zagrodowa szlachta i włościanie rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny”, vol. 23, Kraków 1888; A. Sochacka, *Drobna szlachta w województwie lubelskim w średniowieczu*, „Rocznik Lubelski”, vol. 25/26, 1983/1984.

This list of lands should also include Kuyavia with its clusters of farmstead villages, and its similarities to the ownership relations in Central and Greater Poland. This article is of the reconnaissance type, focusing primarily on the location of clusters of farmstead nobility and petty noble property in Kuyavia at the turn of the 15th and 16th centuries. Such chronological range is dictated by the number of fiscal sources representing this environment most adequately. Kuyavia is in the fortunate situation since its register of fiefs of 1489 is preserved⁷, and the information it provides can be confronted with the 16th-century conscription registers⁸ and supplemented with data drawn from medieval court books.

Small clusters of farmstead nobility property were located in Inowrocław Kuyavia. Information on this subject comes primarily from the invaluable fief tax inspection of 1489, as, unfortunately, no judicial sources were preserved from Inowrocław Kuyavia, which could have expanded the knowledge of noble property also for earlier years. Scarce information about noble estates in Inowrocław region can be supplemented on the basis of court registers of the neighbouring poviats. In Inowrocław Poviats, farmstead property was located in the following parishes: Parish of the Blessed Virgin Mary in Inowrocław, as well as in the parishes of Góra, Brodnia and Ludzisko. In 1489, there were the following villages in the parish of the Blessed Virgin Mary: "Trzaski triplices" and "Gsynycze", in which "tantum nobiles" are found⁹. Under the "Trzaski triplices" term there are Trzaski Jaronty (Trzaskowy Jaruntowski), Trzaski Komazyce and Trzaski (Trzaskowy Dolne), while "Gsynycze" is Dziennice. In the 16th century, these villages were temporarily included in the Góra parish, in 1582, however, in the inspection of the Inowrocław parish, we read that due to the seizure of the church in Góra by heretics, the villages of Trzaskowy and Góra belonged to the Inowrocław parish¹⁰. In the 16th century Trzaski lost its farmstead character, the farmstead nobility was already there (Zakrzewski and Niemojewski families), only in Trzaski (Trzaski) Dolne there was Trzaskowski family on 3 fiefs of land¹¹.

In the vicinity of Inowrocław, apart from Trzaski, the farmstead villages were Dziennice, Łąkocin, Dupki, Wilczkowice and Pomianowice (known today as Pławinek) in the Góra parish. According to the inspection "*Tantum multi nobiles habentur nullus kmetho*" in those villages¹². Only the Pomians were identified among the lo-

⁷ *Lustracja poradnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, ed. J. Senkowski, „Teki Archiwalne”, vol. 7, Warszawa 1961.

⁸ A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Wielkopolska, vol. 1-2, Warszawa 1883.

⁹ *Lustracja...*, p. 153.

¹⁰ Z. Guldón, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, p. 34.

¹¹ *Ibidem*, p. 96.

¹² *Lustracja...*, p. 168-169.

cal heirs. The village of Pomianowice (Pławinek), mentioned in 1430¹³, took its name from its owners originating from this family. Probably the name of the village Trzaski Jaronty referred to a Jarand; an agnatic name in the Pomian family. Such genealogy was densely dispersed in Kuyavia, the owners of the shares in Trzaski can be associated with the Pomians from nearby Przybranów¹⁴. In the second half of the 16th century, the above-mentioned villages were also of the farmstead type. According to the tax registers in Dziennice, there were 2 shares belonging to Dziński families, each consisting of 1 fief. Dupki, a village that no longer exist today, was divided into 3 shares with areas of 1/4 to 1 fief¹⁵. There were 3 shares in Pomianowice – a half-fief owned by S. Dupski, another three-quarter one belonging to J. Leski and a 1-fief share in the hands of J. Pławiński¹⁶. The most divided village in the Góra parish was Łąkocin, where in 1582 there were 6 shares belonging to different members of the Łąkocki family, ranging from 0.5 to 1.5 fief, of which the 1.5 fief share belonged to three Łąkocki nobles. In the 16th century, it was possible for the farmstead nobility owing farms with an area of less than 1 fief and cultivating them together with their relatives to sum up the shares and pay the tax jointly¹⁷; this was probably the case of Łąkocki family. In Wilczkowice at that time, B. Łąkocki had 2 cottagers¹⁸. The picture of the ownership in these villages is probably not complete, it is rather the status reported for the conscription purposes, but the small area of noble farms highlights the farm nature of the property.

The next cluster of farm property were individual villages in Brodnia parish. In 1489 those were Wola (Stanomińska), Zagajewice “triplices”, in which there lived “multi nobiles” and “predia nobilium, nullus kmetho” and Małe Sobiesiennie, where “nobiles cum ortulanis” could be found¹⁹. According to the 16th century conscription registers in Wola, there were 5 single-fief shares belonging to the noble men and women of Wolski family²⁰. As for Zagajewice, while at the end of the 15th century they were referred to as “triplices”, in the 16th century only Zagajewice and Zagajewiczki are mentioned. In the latter there were 3 shares – 1 fief belonging to lord Łąkocki, 3/4 of the fief held by Zagajewski and a 2-fief share in the hand of another Zagajew-

¹³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku (here in after: AD Włocławek), księga konsystorska włocławska II, k. 170.

¹⁴ J. Karczewska, *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2003, p. 41.

¹⁵ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 93.

¹⁶ *Ibidem*, p. 95.

¹⁷ K. Boroda, *Wielkość arealu...*, p. 38.

¹⁸ A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, *Wielkopolska*, vol. 1, p. 252; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 94, 97.

¹⁹ *Lustracja...*, p. 163, 164.

²⁰ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 97.

ski, and they were all self-cultivated²¹. In Zagajewice, only one 1-fief share was mentioned belonging to lord Grabski, a farmstead nobleman.

The inspection shows that in 1489 the following villages in the Ziemisko parish were of the status of farmstead villages: Krusza Podlotowa (before: Polodowa), Krusza Zamkowa and Barczyce. They were also "Predia nobilium, nullus kmetho" there²². Krusza was considered to be a noble area, and apart from the noble property, it also included the property of the Krusza Duchowna chapter.

The names of a few heirs of Krusza who lived in the first half of the 15th century are known and it is even possible to track their ancestral affiliation. In 1404, before the court in Brześć Kujawski, Inowrocław junior master of the chase Przybek of Krusza of the Leszczyc coat of arms testified to the noble origin of the Dryjczyk Maciej Daroni of Daronie Górki²³. In 1411, on the other hand, Bogumił of Krusza stood as a witness in the Strzelno document – most probably also a Leszczyc, judging by his name²⁴. Also from 1411 there is a mention of Jakub of Krusza, who sold the shares in Niesiechowice (Kruszwica Powiat) to Chwałęta of Niesiechowice. Jakub attached a seal with the Sokola coat of arms to the document²⁵. Probably still at the beginning of the 15th century. Krusza was not a very fragmented village, since one of its heirs held an office in the Inowrocław hierarchy. However, in the mid-15th century, in court records from Kruszwica of 1447, Mikołaj was mentioned with the nickname Stary Zamek of Krusza and Stanisław of Krusza²⁶, and in 1459 a certain Maciej Polot from Krusza appeared in the court records in Gniezno²⁷. They can be perceived as eponyms for the names of the villages of Krusza Zamkowa and Krusza Podlotowa (Polodowa), which were adopted permanently. Still it is impossible to establish to which family the said heirs belonged. The use of nicknames by the nobility is typical of heirs from farmstead or petty nobility villages. At that time, Krusza might already have been quite fragmented, as in 1489 there were "predia nobilis nullus kmetho"²⁸. According to the registry data from the 16th century, in Krusza Zamkowa there were 2 shares of 1 fief each in the hands of two members of Kruski family and a single fief share belonging to Zakrzewski family, while in Krusza Podlotowa only Zakrzewski family had a single

²¹ A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, Wielkopolska, vol. 1, p. 251; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 97.

²² *Lustracja...*, p. 173.

²³ *Nieznane zapiski heraldyczne*, part 2, ed. S. Kozierowski, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, vol. 6, 1923, No. 3.

²⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (here in after: APB), Strzelno Kl. A 40.

²⁵ APB, Strzelno Kl. A 40.

²⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (here in after: AGAD), Kruszwica Z., vol. 76.

²⁷ Archiwum Państwowe w Poznaniu (here in after: APP), Gniezno Z. 7, vol. 79 v.

²⁸ *Lustracja...*, p. 173.

fief share, the source does not mention any other heirs²⁹. It is possible that the richer nobility bought the shares there and Krusza eventually lost its farmstead character.

In the Bydgoszcz Poviát of the Inowrocław voivodship, clusters of farmstead villages were located in the parishes of Dąbrówka, Dóbrcz and Żołędowo. In 1489 in Dąbrówka parish, the property of the farm nobility was located in the following villages: Sicienko, Osowiec, Kruszyn and Wojnowo³⁰, in Dóbrcz parish, there were fiefs of farmsteads in Trzebień and Pyszczyń, and in Żołędowo parish – in Nekla and Myślęcín³¹. The preserved sources make only single, scarce references to the local nobility. They do not allow its family affiliation to be determined; it can only be presumed that it might have included representatives of Nałęcz family, who owned estates in the nearby Ślesina parish. In the 16th century, typical farmstead ownership was maintained only in Sitno, Sicienek and Pyszczyń where there were one-fief shares owned by various families. There were still small farmstead shares in Myślęcinek, Kruszyn, Osowiec, Trzebień, while in Wojnowo, next to the three shares of 1-1.5 fiefs, there was a larger one belonging to W. Kołodzki³². In the 16th century, in Bydgoszcz Poviát there were two villages in Lisewo parish, namely Dobrogościce, which is not mentioned in the inspection of 1489, and Gniewkowiec which were also of farmstead village status. In Dobrogościce, according to the tax register of 1582, there were 7 shares with an area of 0.5 to 1.75 fiefs, and in Gniewkowiec there were 6 self-cultivated shares with an area of 0.5 to 1.75 fiefs³³.

In Brześć Kujawski Voivodeship the property of farmstead nobility was represented to a greater extent than in Inowrocław Voivodship. The area of Kruszwica Poviát, the smallest in the Voivodeship, was inhabited mainly by impoverished, petty nobility, with its estates heavily divided in the 15th century³⁴. The farmstead property in Kruszwicko was located in Kościeszki parish. Farmstead nobles lived in Kościeszki and Rzeszynek, Gościejewo and Siemienice (Siemionki). In Kościeszki itself, there were “*predia multorum nobiliorum cum ortulanis*”, and farmstead nobles living there owned a morgen of land³⁵. Among the many heirs of Kościeszki in the 15th century, we can list, among others Pomians and Rawiczes. In 1405, the castellan of Kruszwica, Jan of Grabie, of the Pomian coat of arms, divided the property among his sons from his first marriage, granting them, among others, half of the tenement house

²⁹ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 94.

³⁰ *Lustracja...*, p. 179.

³¹ *Ibidem*, p. 181.

³² Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 86-88.

³³ A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, *Wielkopolska*, vol. 1, p. 257.

³⁴ J. Karczewska, *Struktura własnościowa osadnictwa regionu nadgoplańskiego do końca XV wieku*, „*Slavia Antiqua*”, vol. 53, 2012, passim.

³⁵ *Lustracja...*, p. 149-150.

(i.e. a brick manor house) in Kościeszki³⁶. In 1407, however, Grabski was bound to the part in Kościeszki belonging to Warsz³⁷ – judging by the name a representative of Rawicz *clenodium*, who were present in nearby Kożuszków and Sobiesiernie. Another Pomian – Andrzej of Brzezie, a judge from Brzeg – had a share in Kościeszki³⁸. There is information from 1423-1424 about a conflict over the right of patronage of the church in Kościeszki. It lists a Pomian – Andrzej of Brzezie, Maciej Kijaszek, brothers Mikołaj and Sagniew (probably Rawicz), other brothers Mikołaj and Marcin, Chwalisław of Sosnowice and Mikołaj of Witowice³⁹. Incidentally, Sosnowice and Witowice, located in Radziejowskie, were also farmstead property⁴⁰. In the case of the property in Kościeszki, it should be noted that the farmstead parts were also owned by the wealthy, clerical nobility (Grabski, Andrzej of Brzezie). Such situations were not unique. At the end of the Middle Ages, there were only farmsteads owned by the nobility in Rzeszynek, Gościńiec and Siemionki in the late Middle Ages; while in the 16th century there was a manor in Rzeszynek, Gościejewo did not function as a separate settlement, it was absorbed by the neighbouring village, and there were two owners of one-fief shares in Siemionki (S. Siemieński and Dobrosłowski)⁴¹. Kijewice was also a fairly strongly divided village in the Kruszwica Poviát: in 1489 there were “predia” of four nobles and only one peasant on half a fief. In the 16th century, according to the registers, there were 5 shares ranging from 0.5 fief to 1.5 fiefs, which were in the hands of various heirs⁴².

In Brześć Kujawski Poviát, on the other hand, the farmstead property was concentrated in the parishes of Kruszyn, Chocień, Zgłowiączka and Boniewo. In the first one, the villages inhabited by the farmstead nobility were: Gróbce Stare and Gróbce Nowe, Smólsk Piotra and Smólsk Piaścino, Osiemborowice, Dębice, Łopanice, Lijewo, Czołpino – in the second half of the 15th century there were “predia nobilium” without any peasants⁴³. In Chocień parish, however, the villages of peasants nobility were Krukowo, Chocień, Zaduszniki, Jaskułowice, Popowice, Ząbin, Ząbinek, Szczytno⁴⁴. “Predia nobilium” were only located in the following villages in Boniewo parish: Łąkie, Rczeszewo Lasoty (i.e. Arciszewo), Rczeszewo Krczonka as well

³⁶ AGAD, Brześć Z. 2, vol. 40v, 41, 191.

³⁷ AGAD, Brześć Z. 2, vol. 235.

³⁸ *Księgi sądowe brzesko-kujawskie*, ed. J.K. Kochanowski, Warszawa 1905 (here in after ref.: Kochanowski), Nos. 161, 1200.

³⁹ AD Włocławek, księga konsystorska włocławska 1, vol. 155v, 156v, 213, 223v, 225v, 245v, 249.

⁴⁰ *Lustracja*..., p. 138, 146.

⁴¹ *Ibidem*, p. 150; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności*..., p. 69.

⁴² Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności*..., p. 152.

⁴³ *Lustracja*..., p. 94.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 97.

as Kaniewo and Mikołajczewice⁴⁵. A complex of farmstead villages was also located in Zgłowiączka parish, and it consisted of Borzygniew, Grodziec Kuczwał, Grodziec Michała, Grodziec Zbyluta, Janiszewko, Smogorzewko, Kaniecz (Koniec), Skowronkowo⁴⁶. "Predia nobilium", without peasants, were also located in Poczernin, i.e. Pocieryn (in the parish of Kościelna Wieś), Krajewice (Zakrzewo parish), and also in Waganiec (Zbrachlin parish). Information about such a state of ownership comes from 1489. In the 16th century, some of these settlements, e.g. Osiemborowice became manors. In modern times, some of the villages disappeared and were absorbed by the neighbouring ones, namely: Borzeczniew, Osiemborowice, Czołpino, Jaskultowice, Krajewice, Smólsk in Kruszyn parish. Some of those villages were still divided into several hamlets, including Łąkie, Grodziec, Rczeszewo (Arciszewo). In the remaining villages, however, according to the conscription registers of 1557-1566, single, small, 0.5 to 2 fief shares remained. For example, in Gróbce Nowe, a 1 single-fief share was reported, similarly in Grodziec Michałowy. Sometimes 1 share was reported, cultivated by several people – mostly brothers. This was the case in Grodziec Zbyluta, where 6 fiefs were reported, belonging to 3 brothers in total, in Ząbin 1 share with 4 fiefs belonging to the Dołęga and Żabiński family, in Rczeszew (Arciszewo) – a 4-fief share belonging to 4 people⁴⁷. Thus, in the said villages small, farmstead property was maintained, but already in the phase of decay, when one or two small shares of individual noblemen were reported from the villages.

In the Radziejów Powiat, small property is to be found in Janowice and Sosnowice in Sadlno parish, as well as in Witowice, Witowiczki and Mietlica in Ostrowo nad Gopłem parish. The inspection of 1489 states that there were "predia nobilium multorum" in those villages⁴⁸. In the first half of the 15th century, the property there was fragmented, and the shares were also owned by heirs from the neighbouring Sadlno and Kobylnica. According to S. Szybkowski, there were families using the coat of arms of Godzięba and Mora in Sosnowice⁴⁹. In Witowice there lived a family related to Kłobski Pomians on the distaff side⁵⁰. In Ostrów, on the other hand, there was the property of the then very impoverished nobility from the Ostrów line of the Leszczyc family⁵¹. We know of a few people inheriting in Mietlica (Ostrowo parish) from the

⁴⁵ *Lustracja...*, p. 97, 98.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 101.

⁴⁷ A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, *Wielkopolska*, vol. 2, p. 13-14; Z. Guldón, *Rozmieszczenie własności...*, p. 56, 57, 62.

⁴⁸ *Lustracja...*, p. 138, 146.

⁴⁹ S. Szybkowski, *Ród Cielepałów*, Gdańsk 1999, p. 49, 56.

⁵⁰ J. Karczeńska, *Ród Pomianów...*, p. 102-103.

⁵¹ J. Karczeńska, *Własność szlachecka na pograniczu wielkopolsko-kujawskim w pierwszej połowie XV wieku*, Kraków 2010, p. 48-50.

second half of the 15th century, yet the sources do not allow us to establish their family ties or determine their family affiliation.

The farmstead villages in Radziejów Powiat also included Morzyce and the villages of Bytoń parish – Potółówek, Dębołęka and Wrzelewo⁵². In the 16th century, classic farmstead ownership was maintained in Witowiczki, where there were 8 shares ranging from 0.5 to 1.5 fiefs, and also in Morzyce with 5 farmstead shares ranging from 1/4 to 1 fief⁵³.

In Kowal Powiat, at the end of the 15th century, the farmstead property was concentrated in the following villages of Kłóbka parish: Bilno, Szewo, Szewo Wirczek and Uniesławice, and in Michał Dąbrówka and Dąbrówka Mała located in Grabkowo Dąbrówka Wielka parish⁵⁴. According to the tax registers of the mid-16th century, there were still shares belonging to the farmsteaders in these villages. Such property can also be seen in several other places within the Powiat, including villages where in the 15th century there was farm property – Czapple, Kamienna and Gagowy were among them⁵⁵. The owners of shares in those villages added them up to pay the tax together, and so 4 fields in Czapple were reported by 4 Dedo nobles, and 3 fiefs in Gagi by 2 Kłobski nobles, while in Kamienna 5 fiefs were submitted for conscription by Wojciech Kamieński and “item alii omnes cum vidua”⁵⁶.

Farmstead villages were numerous in Przedecz Powiat. Small ownership practically dominated the area. A complex of farmstead villages was located in Błenna parish and, according to data from 1489, those were Roznieczyce (now lost) with four hamlets: Roznieczyce Śmiłowe, Roznieczyce Gogołek, Roznieczyce Świętomirowe and Roznieczyce Bernarda, then Dziewczepole Smisz and Dziewczepole Macieja, as well as Gogołki, Wiszczelice and Naczachowo Niewiedział⁵⁷. The next clusters of farmstead villages were located in the parishes of Izbica Kujawska and Chodecz. In the former one, those were: Naczachowo Wielkie, Wietrzychowice Wielkie and Wietrzychowice Małe (referred to as Dietrzychowice in court registers), Grochowska Żegotki, Grochowska Pakosza, Grochowska Ślazowe and Kucice, Kozanki and Obalki⁵⁸. The following, in turn, belonged to Chodecz parish: Łakno, Mielno Urbana, three hamlets in Prošno – Prošno Nadróże, Prošno Sławęczyno and Prošno Giet-sława, as well as Głębozcki and Cetty. Homestead ownership could also be found in

⁵² *Lustracja...*, p. 142.

⁵³ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 80, 82.

⁵⁴ *Lustracja...*, p. 118-119.

⁵⁵ A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, *Wielkopolska*, vol. 2, p. 18-19.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁷ *Lustracja...*, p. 124

⁵⁸ *Ibidem*, p. 129

the villages of Janowice, Ryń, Ośno Nagórne and in Nasięgniewice and Bogdanów in the Lubotyń parish⁵⁹.

In Grochowiska, among the heirs, nobility of the Łazęka coat of arms could be presumed: in the document of the Kuyavia sejmik of 1433, two noblemen appeared from this coat of arms – Żegota from Szczodrów and Jan from Grochowiska. Some of the nobility in Błenna parish may have belonged to Drużyn family, because in the same document Piotr Pełka of Błenna was referred to as its representative⁶⁰. The description of the nobility of Jasiek of Roznietczyce from 1414 allows us to state that in Roznietczyce the nobility of the Pobóg coat of arms had its property⁶¹. Still, it is difficult to identify the ancestral affiliation of most of the nobility from this and neighbouring villages. It is possible to indicate where they had their property shares. In Roznietczyce heirs from Wyłoczyce had their shares. They also had shares in Błenno, Naczachów and Wietrzychowice. The heirs from Ogorzelew, in turn, also resided in Łakno and Goły, and the nobility from Obałki also held their shares in Świszewy and Poddębice. In Świszewy, fiefs were also held by Awdiańcy of Komorowo. In Psary, Radoszewice, Trzebuchów and also in Wierzbie, small noble families of the Pomian coat of arms would inherit their shares. Their filiation is presented elsewhere⁶². In Psary there were probably families of only this one *clenodium*. In Radoszewice, however, representatives of Rogala family can also be found⁶³. The nobility of various coats of arms lived in Trzebuchów, Ogończycy from Poczernin and Pomianów definitely had their property there⁶⁴.

Following the inspection data from 1489 reveals that in the second half of the 15th century, the number of the farmstead nobility in the Przedecz Poviát was high – the highest in Brześć Kujawski Voivodeship. However, such a situation could have been observed earlier, as evidenced by court records from Przedecz land books. In the middle of the 16th century, small and farmstead ownership still dominated the Poviát, heirs had shares with an average area of 1-2 fiefs, so the situation remained virtually unchanged. Only in single villages, villages with several or a dozen fiefs were reported for tax purposes. Dziewczopólko, Strzyżki, Ośno Dolne, Wiszczelice, and Roznietczyce Śmiałów were still of the farmstead character – these were villages with the largest number of shares.

⁵⁹ *Lustracja...*, p. 125-126.

⁶⁰ „Kodeks dyplomatyczny Polski”, vol. 2, ed. A. Muczkowski, L. Ryszczewski, Warszawa 1848, No. 576.

⁶¹ AGAD, Przedecz Z. 2, vol. 4 vol.

⁶² J. Karczeńska, *Ród Pomianów...*, p. 149, 179, 192.

⁶³ AGAD, Przedecz Z. 2, k. 126.

⁶⁴ J. Karczeńska, *Ród Pomianów...*, p. 142, 148, 192, 198.

There were numerous heirs in the respective villages, and the proliferation of the family increased the fragmentation of its heritage. In Przedecko, heirs from one farmstead village very often had parts in the neighbouring villages, which were fragmented, as was the family estate (as in the saying: “six fortunes and still nothing to eat”). Often, the subject of transactions between the farmsteads were also shares located in one village. Court books rarely inform about their size, using terms such as *pars*, *sors* instead, still on the basis of some references, where the area is nevertheless defined, it can be concluded that they were small. For example, in 1424 Jan and Dobiesław of Łakno sold 2 fiefs there⁶⁵, in 1427 Bernard and Mikołaj of Roznietzycze bought two fiefs in Pyszków⁶⁶. The size of the share is also evidenced by the sales sums – the share in Wyszczelice, that Jakusz of Wyszczelice bought from Jan in 1424, was worth 13 grzywnas at the time (Translator’s note: Grzywna was a medieval measure of weight, used mainly for silver)⁶⁷ while the price of one fief of land in Przedeck Pówiat was then approx. 20 grzywnas⁶⁸. At the same time, quite an intensive land turnover and frequent transactions concluded within the family circle can be seen, not affecting, however, the level of land prices.

Also, the amount of marriage and dowry bequests, which are a good indicator of the property status, is not impressive. The dowries of noblewomen from Przedeck Pówiat amounted to 2-10 kopas groszy (one kopa = 60), 10-25 grzywnas⁶⁹. The dowry was rarely offered in cash, it was usually in the form of a pledge given to the father-in-law. Marriages were concluded in one’s own milieu – wives usually came from another family living in the same village or from the local petty nobility.

Similarly, other property matters in which the farmsteads participated amounted to relatively modest amounts, corresponding to the scale of their assets. There were, for example, marriage and dowry entries for 1 fief of land, debt in the amount of several dozen groszy and several-grzywna sureties.

In this thicket of nobility, it is difficult to establish filiation, which is made even more difficult by the same people inheriting in several neighbouring villages of a similar property structure. Their inhabitants were connected with each other by kinship and affinity, as well as various property matters. In this melting pot of properties and bloodlines, it is only in a few cases that it is possible to identify ancestry.

Uncontrolled reproduction, cramped farmsteads, and poverty were the causes of frequent neighbourly conflicts concerning, in general, mutual damage to the farm,

⁶⁵ AGAD, Przedeck Z. 2, vol. 269.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. 330v.

⁶⁷ *Ibidem*, vol. 282.

⁶⁸ See AGAD, Przedeck Z. 2, k. 314 vol.- 60 grzywnas were paid for 3 fiefs in Berzyno.

⁶⁹ E.g.: Stanisław of Naczachowo sued Jan from the same place for 20 kopas of his wife’s dowry (Przedeck Z. 2, k. 267 v).

disputes over the margins, perfectly nailed in the saying “the one whose scythe is first, has a wider meadow”. Court books also abound in cases of “*pro violencia et vulneribus*”, as beatings, injuries and attacks were frequent in this community.

According to Z. Guldon's calculations based on the 16th century conscription registers, in Inowrocław Voivodship there were then 85.5 fiefs (38.5 fiefs in Inowrocław Poviát and 47 fiefs in Bydgoszcz Poviát) belonging to the farmstead nobility, therefore this type of property was not playing a big role there⁷⁰. Accordingly, in Brześć Kujawski Voivodeship 360 fiefs belonged to farm nobility, most of which was in Przedecz Poviát. The majority of shares did not exceed the 1 fief area, which accounted for 56.3% of the total field fiefs in the voivodship⁷¹. These calculations are somewhat different from the data presented by Adolf Pawiński, according to whom in Brześć Kujawski Voivodeship there were a total of 343 fiefs in the hands of the farmstead nobility⁷². Such calculations are possible for the second half of the 16th century, as enabled by the tax registers. Court books are scarce in such figures, providing information on the number of these nobility and their affairs – mainly property and family matters. However, the information from the court registers supplemented with the data from the inspection of fiefs of 1489 allow us to conclude that the saturation of farmstead property in eastern Kuyavia – especially in the district of Przedecz – was already significant in the first half of the 15th century, and this was maintained several dozen years later. Still it was not dominant in the property structure of this territory, manor nobility was more prominent there. As mentioned above, the largest concentration of peasantless nobility was in Przedecz Poviát and was located to the north-east of Przedecz. The property structure there and social relations were similar to those in the neighbouring Łęczyca region. According to A. Pawiński, in Łęczyca region, based on the information from tax registers, 426 fiefs belonged to the farm nobility and such property was dominant in the area⁷³. Petty noble property was partially diminished as a result of the concentration of noble property: plots in such villages were bought by wealthier nobility.

In the 15th-16th centuries, there was farmstead property in each Poviát of Kuyavia. However, it constituted a small percentage of noble estates in this territory. In Inowrocław and Bydgoszcz Poviats, farmstead settlements were scattered and did not show

⁷⁰ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności...*, p. 47, 49.

⁷¹ *Ibidem*, p. 44.

⁷² A. Pawiński, *Polska XVI wieku...*, *Wielkopolska*, vol. 1, p. 145.

⁷³ *Ibidem*, p. 149.

any features of a grouping, unlike Brześć Kujawski, especially in their south-eastern part. The area of Kuyavia was a transitional territory between the Greater Poland proper and the lands of central Poland, which was also reflected in the property structure of the nobility. As for farmstead property, the Kuyavia ownership relations were closer to those that can be observed in the neighbouring Łęczyca land in this respect. It is especially noticeable in the border district of Przedecz – the similarities concern the fragmentation and area of farms. The size of farmstead farms in Kuyavia, mainly those in Przedeczki Powiat, is also comparable to the acreage of those in Płock Voivodship, where in the first half of the 16th century those with the size of 0.5-1 fief dominated⁷⁴.

The specificity of the farm nobility, its activity in the scope of private and public affairs is common for this environment, regardless of the place of settlement. The world of homestead nobility was confined to parish structures and it was a world belonging to the circle of rural, not chivalrous, culture, although its inhabitants boasted knightly coats of arms⁷⁵.

Bibliography

Archival sources

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- księga ziemska kruszwicka
- księga ziemska brzesko-kujawska 2
- księga ziemska przedeczka 2

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Strzelno Kl. A 40.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

- księga ziemska gnieźnieńska 7

Archiwum Diecezjalne we Włocławku

- księga konsystorska 1, 2

Edited sources

Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 2, ed. A. Muczkowski, L. Ryszczewski, Warszawa 1848.

Księgi sądowe brzesko-kujawskie, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1905.

Lustracja poradlnego i rejestr tanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489, wyd.

J. Senkowski, Teki Archiwalne, vol. 7, Warszawa 1961.

Nieznane zapiski heraldyczne, part 2, ed. S. Kozierowski, Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie, vol. 6, 1923.

Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Wielkopolska*, vol. 1-2, Warszawa 1883.

⁷⁴ K. Boroda, *Wielkość arealu...*, p. 43.

⁷⁵ B. Geremek ed., *Kultura Polski średniowiecznej XIV i XV wieku*, Warszawa 1997, p. 127.

Studies

- Bogucki A., *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej*, „Przegląd Historyczny”, vol. 63, 1972, issue 2.
- Boroda K., *Wielkość arealów gospodarstw szlachty zagrodowej w województwie płockim w XVI wieku*, [in:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku*, red. C. Kukło, Warszawa 2008.
- Dworzaczek W., *Z wielkopolskich zagadnień demograficznych*, [in:] *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI-XVIII*, ed. Z. Chodyła, Z. Sprys, Warszawa 2010.
- Geremek B. red., *Kultura Polski średniowiecznej XIV i XV wieku*, Warszawa 1997.
- Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964.
- Jaszczołt T., *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do połowy XVI w.*, „Rocznik Liwski”, vol. 5, 2010/2011.
- Karczewska J., *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI w.*, „Klio”, t. 29, 2014.
- Karczewska J., *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2003.
- Karczewska J., *Struktura własnościowa osadnictwa regionu nadgoplańskiego do końca XV wieku*, „Slavia Antiqua”, vol. 53, 2012.
- Karczewska J., *Własność szlachecka na pograniczu wielkopolsko-kujawskim w pierwszej połowie XV wieku*, Kraków 2010.
- Kuczyński S.K. ed., *Drobna szlachta podlaska*, Białystok 1991.
- Mikulski K., *Drobna szlachta kaszubska w XVI-XIX wieku*, „Kaszuby. Seria Pomorze Gdańskie”, No. 18, Wrocław 1988.
- Polaszewski L., *Szlachta zagrodowa w województwie kaliskim w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Kaliski”, vol. 8, 1975.
- Potkański K., *Zagrodowa szlachta i włódcze rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, vol. 23, Kraków 1888.
- Pulnarowicz W., *Rycerstwo polskie Podkarpacia (dawne dzieje i obecne obowiązki szlachty zagrodowej na Podkarpaciu)*, Przemyśl 1937.
- Smoleński W., *Drobna szlachta w Królestwie Polskim: studium etnograficzno-społeczne*, Warszawa 1885.
- Sochacka A., *Drobna szlachta w województwie lubelskim w średniowieczu*, „Rocznik Lubelski”, vol. 25/26, 1983/1984.
- Szybkowski S., *Ród Cielepatów*, Gdańsk 1999.
- Tarnawski A., *Szlachta zagrodowa w Polsce południowo-wschodniej; materiały do bibliografii*, Lwów 1938.
- Żaboklicka A., *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV-XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej*, „Przegląd Historyczny”, vol. 49, 1958, issue 2.

PROPERTY DISTRIBUTION OF FARMSTEAD AND PETTY NOBILITY (SZLACHTA) IN KUYAVIA AT THE TURN OF THE 15TH AND 16TH CENTURIES

Summary

The article is a scientific reconnaissance on the issue of the distribution of property of the peasantless nobility and partial nobility in Kuyavia in the late Middle Ages and the early modern period. Its highest density was to be found in Przedecz Poviát (Przedecz) in Brześć Kujawski Voivodeship. The saturation of farmstead property in Kuyavia was already strong in the mid-15th century, but in the following century it began to shrink due to the concentration of noble property as accomplished by affluent nobility.

Keywords: Kuyavia, farmstead nobility, noble estate

ROZMIESZCZENIE WŁASNOŚCI SZLACHTY ZAGRODOWEJ I CZĄSTKOWEJ NA KUJAWACH NA PRZEŁOMIE XV I XVI WIEKU

Streszczenie

Artykuł jest naukowym rekonesansem dotyczącym kwestii rozmieszczenia własności szlachty bezkrajowej i częściowej na terenie Kujaw w czasach późnego średniowiecza i okresie wczesnonowożytnym. Największe jej zagęszczenie znajdowało się w powiecie przedeckim (Przedecz) w województwie brzesko-kujawskim. Nasycenie własnością zagrodową na Kujawach było silne już w połowie XV w., jednak w kolejnym stuleciu zaczęła się ona kurczyć w związku z podejmowaną przez zamożną szlachtę koncentracją własności szlacheckiej.

Słowa kluczowe: Kujawy, szlachta zagrodowa, majątek szlachecki

Federico Bulfone Gransinigh

University "G. d'Annunzio" of Chieti-Pescara

ORCID: 0000-0002-7507-689X

FROM CARLO TO BALDASSARRE FONTANA: THAT IS, THE EVOLUTION OF THE STUCCO BAROQUE LANGUAGE BETWEEN THE CHURCH STATE AND CENTRAL-NORTHERN EUROPE. DIALOGUES BETWEEN ARCHITECTURE AND PLASTIC DECORATION

The main altar structure built by Carlo Fontana (1638-1714) inside the church of Santa Maria in Traspontina¹ in Rome ends with four stucco angels, which ideally support the imposing crown (Fig. 1)².

These four figures are the work of the plasterer Leonardo Retti (-1714), already present in Rome since 1666. In those years, he was in continuous contact with Fontana also thanks to the contacts he had in the construction sites where Ercole Ferrata (1610-1686) and Antonio Raggi (1624-1686)³ worked, including the Roman church of the Gesù⁴.

This decorative apparatus is one of the highest points of the plastic experimentation carried out by the Baroque and simultaneously achieved two significant results regarding the aesthetics of that period.

The first, specific to Bernini's poetics, attempted to closely connect architecture and sculpture by developing to the maximum the possibilities the stucco technique offered, thanks to three-dimensional decorative apparatuses that allowed the execution of cantilevered embossed.

Instead, the second one changed the relationship between architecture and sculpture, trying to reach the greatest possible detachment from the architectural structure.

¹ To know the events of the construction site and the church, see: M. Zocca, *La chiesa di Santa Maria in Traspontina e i suoi architetti*, "L'Arte" 1938, 2, pp. 138-150; G. Petrucci, *L'apertura della via Alessandrina: idee e progetti, realizzazione, "derivazioni" cinquecentesche*, [in:] E. Guidoni, G. Petrucci, *Urbanistica per i giubilei. Roma, via Alessandrina. Una strada "tra due fondali" nell'Italia delle corti (1492-1499)*, Rome 1997, pp. 28-29.

² This essay is the updating and evolution of a research carried out more than five years ago and exceeds, in certain considerations, the results. Cf. F. Amendolagine, F. Bulfone Gransinigh, A.K. Mousalli, *Architettura e arte plastica di Carlo Fontana e Lorenzo Retti nell'altare maggiore di Santa Maria Traspontina: un connubio perfetto*, [in:] *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, ed. G. Bonaccorso, F. Moschini, Quaderni degli Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca, Accademia Nazionale di San Luca, Rome 2017, pp. 381-385.

³ Cf. W. Eisler, *Carlo Fontana and the maestranze of the Mendrisiotto in Rome*, [in:] *Studi sui Fontana. Una dinastia di architetti ticinesi a Roma tra Manierismo e Barocco*, ed. F. Fagiolo, G. Bonaccorso, Rome 2008, pp. 355-384.

⁴ Cf. J. Curziotti, *Giovanni Battista Gaulli. La decorazione della chiesa del SS. Nome di Gesù*, Rome 2015.

Fig. 1. Detail of the stucco angels. Main altar of the church of Santa Maria in Traspontina, Rome [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italy-0051_(5118357324).jpg last access 16.03.2021]

re. With this approach we will try to implement an indissoluble anchorage between architecture and decoration, but at the same time we will try to give the impression that the statues detach themselves from the supports, thus going against the physical laws and expressing the will of autonomy from the base, occupying spaces hitherto impracticable in stone sculpture.

This experimentation and the results that derive from it, found in Carlo Fontana as one of the most skilled artisans in stucco technique, architecture and scenography implemented between the second half of the 16th century and the second half of the 17th century.

To fully understand the research and experimentation carried out by the “celebrated architect”⁵ it is useful to analyse the work he carried out in 1674 in the church of

⁵ This quote refers to the proceedings of the international conference: G. Bonaccorso, F. Moschini ed., *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, Quaderni degli Atti dell’Accademia Nazionale di San Luca, Accademia Nazionale di San Luca, Rome 2017.

Fig. 2. Detail of the stucco decoration in the refectory of the Franciscan convent in Uherské Hradiště, Czech Republic (Biblioteka Cyfrowa; Toruń, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, photo by Wacław Górski)

Santa Maria in Traspontina in Rome. The main altar and the stucco decoration performed also allow us to place ourselves towards a broader reading of the language of the Roman Baroque and carefully observe its declinations and its overcoming within Baldassarre Fontana's (1661-1733) work, Carlo's cousin.

In fact, Baldassarre, after the Roman experience, also adopted in Moravia and Poland a strong stucco as a specific sign of his artistic adventure, perfectly represented in the Franciscan refectory of Uherské Hradiště⁶ in the Czech Republic (Fig. 2), whose stucco decoration provides the testimony of overcoming the Roman Baroque language towards graphics with low thicknesses, specific to the new Rococo language.

This updated stucco technique began with a detachment from the Roman stucco decoration as it had developed in the *Città eterna*⁷ since the first half of the 16th century.

⁶ Cf. L. Máčelová, *Baldassarre Fontana na Moravě*, Brno 1949, pp. 71-73.

⁷ Rome.

Fig. 3. Hall of Cupid and Psyche, Palazzo Te, Mantua (https://it.wikipedia.org/wiki/File:Parere_est_Sala_di_Amore_e_Psiche.jpg, last access 16.03.2021)

In fact, the four angels of the main altar of the Traspontine church are the result of a process derived from the evolution of the all-round technique, which was not specific to the stucco decoration developed in Rome under the influence of archaeological discoveries. This last construction site application was based on an executive technique linked to low thicknesses and a refined execution using a plastic mass that did not detach much from the wall support and from any nailing.

The adventure of *stucco forte*⁸ transformed into architecture, and at the same time liked to pretend a detachment from it starting with the extreme use of the undercut, a technique which historically found its success in the Fontainebleau area and in the Veneto area in the second half of the 16th century.

This interpretation influenced from French circles, however, should now be partially updated thanks to new historiographical approaches and the interpretation of decorative apparatuses hitherto interpreted as disconnected from each other. The evident use of the all-round technique, already visible in anthropomorphic terms placed at the base of the plumes of the Vatican Loggias and progressively evolved towards an

⁸ A mixture of slaked lime and marble dust, with the addition of cooked gypsum and any element that retards the setting of the gypsum, used above all in the modeling of high relief.

Fig. 4. Room of the Duchess d'Étampes, castle of Fontainebleau, France

integral representation of the human figure increasingly open to movement in space, as documented by the sculptures at the base of the vaults of the Doria loggia in Genoa and the room of Cupid and Psyche in the Tea Palace in Mantua (Fig. 3), is the preferential channel within which to re-read the arrival of female figures in the hall of the Duchess d'Étampes in Fontainebleau (Fig. 4)⁹.

Therefore, the *Bellafontina*¹⁰ three-dimensionality is none other than one of the possibilities offered by stucco, already implemented in Mantua – for example in the eagles in the same room – but attested even earlier in the Raphael Loggias, where you can see the female trio standing close together to support the vases from which the ornamental elements branch off which can be placed side by side with the decoration present in the gallery of Fontainebleau.

⁹ For a re-reading of these themes and some interesting ideas, see, among others, the essay by: S. Quagliaroli, *La decorazione a stucco tra Roma e Fontainebleau: problemi storiografici e circolazione delle soluzioni decorative*, [in:] “*Quegli ornamenti più ricchi e più begli che si potesse fare nella difficoltà di quell’arte*”. *La decorazione a stucco a Roma tra Cinquecento e Seicento: modelli, influenze, fortuna*, ed. S. Quagliaroli, G. Spoltore, “*Horti Hesperidum*” 2019, 9, 1, p. 21 and following.

¹⁰ The area of Fontainebleau.

A three-dimensional language already identifiable, therefore, during the sixteenth century between Rome and the Po Valley courts.

In the 17th century Roman construction sites, however, this combination was able to express itself in its highest potential, while the areas in which this process began, the Lombard-Venetian and Tuscan areas, remained linked to stylistic features that did not develop this technical artistic progression and thus underwent its influence towards the second half of the 17th century with the presence that defined the triangle formed by the Canton of Ticino, Rome and the north-east of the Po Valley.

It should be kept in mind that a particular push towards the evolution of 17th century Roman plastic was given by the establishment of the two small states, Farnese and Estense, in the Emilia area, in the first half of the 17th century; here the use of strong stucco accelerated as the two young states needed cities comparable to the most important European courts.

Parma, Piacenza, Reggio, Modena were included in a series of international architectural and decorative programs, where strong stucco was the main element in construction sites, quick application and with a maximum stenographic yield. It is no coincidence that Leonardo Retti, like his father Giovanbattista, was one of the

Fig. 5. *Scala Regia*, Apostolic Palace, Vatican City. Drawing by W.L. Leitch, engraving by E. Challis, 1835 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roma_Vatican_Scala_Regia_c1835.jpg, last access 16.03.2021)

Fig. 6. Detail of the stucco decoration designed by Gian Lorenzo Bernini in the Sala Ducale, Apostolic Palace, Vatican City (https://it.wikipedia.org/wiki/File:Sala_ducale_dei_palazzi_vaticani_01_arco_con_stucchi_di_gianlorenzo_bernini_1.jpg, last access 16.03.2021)

most significant exponents, from a technical point of view, of the stucco art in the Parma area¹¹.

Therefore, the qualitative leap happened in Rome with the *Scala Regia* (Fig. 5) by Gian Lorenzo Bernini (1598-1680), the *Sala Ducale* (Fig. 6) also by Bernini and with the decoration of the central nave of the church of the Gesù, where the late architecture was completed in the sixteenth century with a stucco decoration performed by Antonio Raggi, among others.

The solution of the *Scala Regia* led to a series of other interventions, many under the instances of Bernini, but also under the direction of Pietro da Cortona (1596-1669) and Francesco Borromini (1599-1667), who structured a Roman lexicon in the relationship between architecture and stucco decoration both in the religious and civil

¹¹ E. Riccomini, *Ordine e vaghezza: la scultura in Emilia nell'età Barocca*, Bologna 1972, pp. 44, 47.

Fig. 7. Frescoes and stucco decorations in the hall of Apollo, Pitti palace, Florence (Pitti Palace Museum)

buildings. An example of this is also found outside Rome, in the Apollo room of the Pitti Palace in Florence (Fig. 7), where da Cortona, with Cosimo Silvestrini, began to work in the late 1640s¹².

Experiments in the field of stucco decoration led to the evolution of an avant-garde technique and an autonomous construction site organization that allowed the execution, also, of embossed processing.

This led to the research and design of ephemeral solutions and decorative devices made for special occasions and, in some cases, designed for a limited duration over time.

Significant in this case is the project for the Catafalque for the funeral of the King of Portugal Pedro II¹³ (1648-1706), to be built in the church of Sant'Antonio dei Por-

¹² A. Lo Bianco, L. Barroero, ed. *Pietro da Cortona 1597-1669*, Milan 1997, pp. 104 and 127.

¹³ For an analysis of the project, please refer to: B. Tetti, *Carlo Fontana e i sistemi costruttivi per gli apparati effimeri. Il catafalco di Pedro II in Sant'Antonio dei Portoghesi*, [in:] *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, ed. G. Bonaccorso, F. Moschini, Quaderni degli Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca, Accademia Nazionale di San Luca, Rome 2017, pp. 350-357.

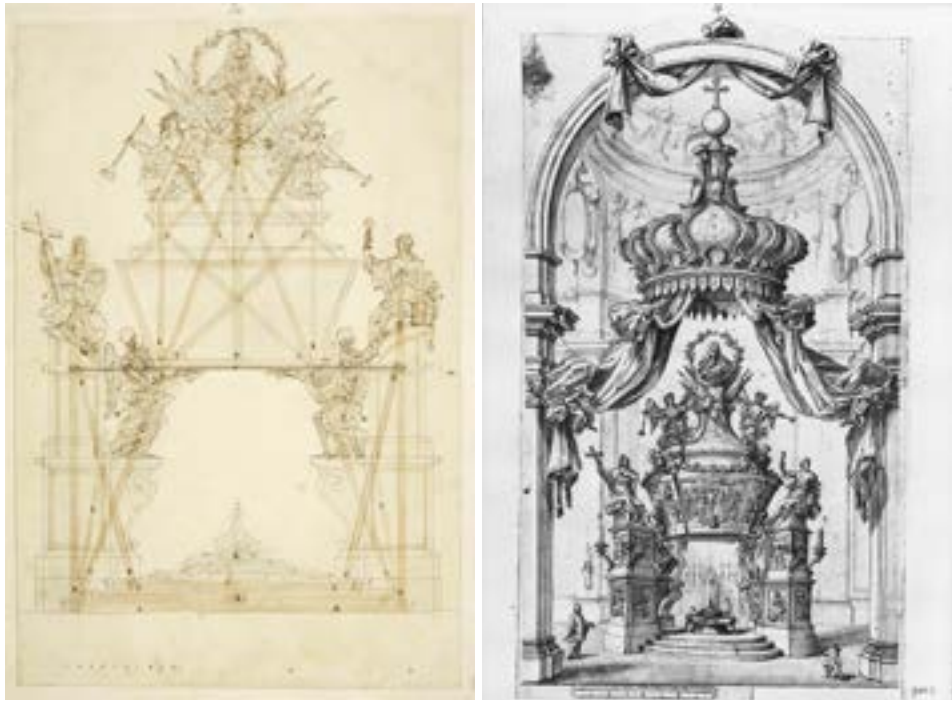

Fig. 8a. Study of the wooden ribs and definitive project of the Catafalque for King of Portugal Pedro II's funeral. Left: Carlo Fontana, Section of the catafalque, 1707 (Windsor Castle, Royal Collection, B&H 254, RCIN 909390)

Fig 8b. Right: Carlo Fontana, The decoration for the memorial service to King Pedro II of Portugal, 1707 (Windsor Castle, Royal Collection, B&H 261, RCIN 909380).

toghesi in Rome in 1707, where it was possible to understand the structure of the typical supporting beam of an ephemeral decorative apparatus (Fig. 8a; Fig. 8b)¹⁴.

In the right and left diagonal of the upper part you can see the wooden structure that allowed the execution of the two angels playing the trumpet, at the end of the sarcophagus; it is no coincidence that this element was resolved with a solution very similar to that of the Traspontine high altar.

This apparatus perfectly reflects the approach and attention of Carlo Fontana and the technical solution proposed by Leonardo Retti.

In these dynamics the solution of the high altar for the Traspontine church can be considered as a terminal point. We are dealing with a work where the coexistence between architect and plasterer determines not only the aesthetic solutions but also technical and static ones.

¹⁴ Cf. V. Deupi, *Architectural temperance, Spain and Rome, 1700-1759*, New York 2015.

Fig. 9. View of the main altar in the church of Santa Maria in Traspontina, Rome ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italy-0045_-_The_Dome_\(5117740323\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italy-0045_-_The_Dome_(5117740323).jpg), last access 16.03.2021).

When Carlo Fontana designed the Traspontine altar he had a series of solutions that allowed the strong stucco figures to hover in their three-dimensionality, depicting four angels as free masses without horizontal and vertical support points. On the contrary, the apparent junction actually allowed the solution of the plastic architecture-decoration combination.

In this case, Fontana resolved the architectural structure with the use of only four columns, with an undersized section following the architectural order to increase the vertical effect and static lightness of the complex liturgical apparatus (Fig. 9). Carlo Fontana was also able to merge the two geometric figures on which the architects

of the mid-seventeenth century worked in compositional terms, namely the circle and the ellipse¹⁵.

This led to the implementation of an authentic articulated architecture that deceived by appearing to be performed on an elliptical base while instead it is an architecture built from a series of concentric circles¹⁶.

The four vertical elements do not support anything, but are linked to each other at the base and top by means of the semi-circular element.

To this, externally, there are four other columns, placed on the diagonals, functioning as buttresses on which four curved half-gables are leaning on it.

To the observer, this wall structure looks like stone, as is perceived with its committed marble repurposed with an appearance similar to columns.

The semi-gables support the wooden crown covered in gilded copper, strongly circled at the base, on which an invisible joint allows the latter not to rest on the underlying circle and therefore obtaining the effect of maximum lightness. The volutes also support the strong stucco angels that have only one point of tangency with the structure. In this case the forces coming from above, generated by the weight of the angels, work as a peak load and therefore participate directly in whole the static aspect and strengthen the external columns in the role of buttress.

This expedient also went beyond the decorative choices made by Antonio Raggi in the ceiling of the church of the Gesù; in fact, the four angels do not have a flat surface to which they can be anchored with the traditional wooden support on which the subsequent wooden scaffolding and the terminal iron wires could rest. The static solution could only take place with a metal element, which, although substantial, is much thinner than the equivalent wooden post. The difficulty lies in having to bend it to form a diagonal, sufficient to fit into the curved half-gable and at the same time bear the wooden and metal structure of the angel himself. Only a metal device allowed the support strut to be inserted vertically inside the semi-gable, leaving the space between the curvature of this and its support base free. The relationship between the main metal support and the wooden reinforcement is particularly difficult to solve. It is about avoiding the creation of internal tensions by making such different materials work together. Both the plasterer and the architect thus find the possibility of leaving a transparency between the load-bearing structure resting on the external columns and the semi-gable itself, a transparency perceptible only by raising up to the level of the capitals.

¹⁵ M. Rocca, *La chiesa di Santa Maria in Traspontina e i suoi architetti*, "L'Arte" 1938, 41, pp. 139-150.

¹⁶ There is a succession of measures that determine this complex geometric interlocking so that all the frames are $2/4$ of a palm, the diameter of the columns is $6/4$ of a palm, the round globe-shaped ciborium has a diameter of $4 / 2$ palms and the base diameter is $80/4$ of a palm. Cf. F. Amendolagine, F. Bulfone Gransinigh, A.K. Moussalli, *op. cit.*, p. 385, note n. 11.

Fig. 10. Chapel of Avila in the church of Santa Maria in Trastevere, Rome (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Antonio_Gherardi.jpg, last access 16.03.2021)

This exasperated embossing technique, developed between Mannerism and Baroque, is implemented here by Carlo Fontana and Leonardo Retti in all its technical and artistic potential.

A similar solution was adopted in the chapel of Avila built about ten years later by Antonio Gherardi (1638-1702) in the church of Santa Maria in Trastevere (Fig. 10); here the solution was facilitated both statically regarding the stucco, by the fact that the angels that support the circle in the void have as a support point a vertical wall capable of implementing the use of the strut. In this case, the problem is transferred to the supporting structure inserted inside the armour of the angels which is easier to execute.

It is no coincidence that the apparatus of the church of Santa Maria in Traspontina from a technical point of view represents one of the greatest expressions of the relationship between architecture and the arts in the Baroque sense, where the classical world constitutes the obligatory citation and the invention constitutes its deformation under the pressure of technical research and changing conceptual values.

The lower part of the altar is resolved with an imposing sculptural presence which, from a technical point of view, is reduced to in an academic formality. This happens even if the current solution is a simplification of the hypothetical project by Fontana and Retti¹⁷.

The approach to the use of stucco, in relation to architecture, becomes the means through which Baldassarre Fontana put himself in a new condition towards the architecture-decoration dichotomy¹⁸.

In the last decades of the 17th century and the early eighteenth century, he established a returning path with the countries of north-eastern Europe, an area that was being updated for almost a century from the point of view of languages, both architectural and decorative, due to the almost continuous presence of the so-called lake artists. These professional wanderers in the eighteenth century led a branch of the Fontana family to make a strong contribution to Polish architectural culture thanks to the professional activity of the architect Giacomo (*Jakub*) (1710-1773) born in Szczuczyn, Giuseppe Fontana from Novazzano's son.

Analysing the work of Baldassarre, at the turn of 1710, it can be seen how all the technical knowledge of strong stucco, present in the Traspontine work, completely implemented by Baldassarre. Not only that, in his father's workshop, but also revealing himself as one of the most direct exponents of the Roman school of stucco, perfected by Raggi and Retti. This technical knowledge and choice of field also reveal the weakness of his adventure. The professional success in an area far from Roman culture and the other nascent centres of European experimentation, firstly among the Gallic context, did not allow him to become the spearhead of the transformation of the technique and poetics of laminating in the transition between the two centuries. His continuous return to his homeland in the winter period allowed him, however, to perceive the transformations in laminating techniques towards an expression in which graphics tended to prevail over volume. This aesthetic revolution strongly involved the executive technique as the loss of thickness required a completely different skill than sculptural plastic and required careful construction on site both in terms of armour and materiality. Baldassarre revealed in the first decade of the eighteenth century that he perceived the tensions towards this late Baroque revolution, but he did not proceed linearly towards a strong and defined experimentation.

¹⁷ Cf. *Santa Maria in Traspontina*, [in:] *Le Chiese di Roma. Cenni religiosi, storici, artistici*, Istituto di Studi Romani, n. 63, Rome 1955.

¹⁸ For a contextualization of the family of artists and a biographical reference by Baldassarre Fontana, please refer to: M. Karpowicz, *I Fontana di Brusata in Polonia*, [in:] *Studi sui Fontana una dinastia di architetti ticinesi a Roma tra Manierismo e Barocco*, ed. M. Fagiolo, G. Bonaccorso, Rome 2008, pp. 399-410.

Fig. 11. *Dom Hippolitów*, detail of the stucco decoration, Kraków (Biblioteka Cyfrowa; Toruń, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, photo by Wacław Górski)

Baldassarre in the so-called *Dom Hippolitów* in Krakow (Fig. 11)¹⁹, dated 1695-1704, showed, in fact, the contemporary use of the Baroque technique in the phytomorphic festoon initially created on easels and the technique of working on site.

The thicknesses were still consistent and part of the processing was done on easels and when they were still in a state of drying they were placed on the wall, still being able to intervene with light fresh transformations. On the other hand, around this Baroque decorative element there was a decoration inserted in thin frames and almost without thickness within which the stucco was losing, towards the supports, any material thickness until it almost disappeared and became a pure graphic sign, all in full Rococo spirit.

Two completely different applied techniques that Baldassarre Fontana implemented at the same time, with great plasticizing skills, but certainly not without stylistic contradiction. Some Rococo elements had already appeared in Baldassarre's work, indeed, it can be said that in some moments of his activity, for example in the halls of

¹⁹ Cf. K. Buczkowski, *Dom Hippolitów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1929, XXII, s. 107-108, 113-114; M. Karpowicz, *Baldasar Fontana, 1661-1733. Un berniniano ticinese in Moravia e Polonia*, Fondazione Ticino Nostro, Lugano 1990, p. 201.

Fig. 12. Baldassarre Fontana, three details of the stucco decoration performed in the bishop's palace of Kromeriz, Czech Republic (Biblioteka Cyfrowa; Toruń, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, photo by Wacław Górski)

the bishop's palace of Kromeriz²⁰ in Moravia (1688), the stuccoes reveal a tendency to the overcoming of the Baroque styles towards the Rococo (Fig. 12).

²⁰ For an updated reading of these rooms and the decoration, see J. Zapletalová, *Sály terreny zámku v Kroměříži a návrhy soch pro podzámeckou zahradu*, "Umění Art" 2017, LXV, 3, pp. 269-282.

Fig. 13. One of the altars in the cloister of the Kopeček Abbey, Basilica of the Visitation of the Virgin Mary, Czech Republic (Biblioteka Cyfrowa; Toruń, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, photo by Waclaw Górski)

In the rooms commissioned by Karl II von Lichtenstein-Castelcorn, Prince Bishop of Olomouc, there is a phytomorphic descent suspended from a ribbon, a decorative typology practiced by Baldassarre, all performed on site, which was proposed for the first time with reduced thicknesses and therefore probably resolved only by nailing it according to a practice that was not yet present in Rome. These choices may have been determined by the educated client of the high prelate.

What is certain is that this technical application strongly contrasts with the *ductus* of the decoration as a whole, which is in fact still a reference to the styles in force in the Baroque Rome during that period. The late Baroque languages reappeared together with the Roman Baroque ones, continuously between the 17th and 18th centuries and could be considered the refectory of the Franciscans of Uherské Hradiště,

Fig. 14. Main altar in the parish church of Polešovice, Czech Republic (Biblioteka Cyfrowa; Toruń, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, photo by Wacław Górski)

from around 1708, the most advanced point of Baldassarre's research towards the Rococo plastic graphics.

However, these technical and aesthetic appropriations correspond to continuous elaborations in which the elements and thicknesses are repeated in sequence and in some cases are emphasized to the point of almost taking the accent of nostalgic expressions as in the alcove in the castle of Uherčice dating back to 1705-1707.

Some emblematic solutions are those of the altars present in the cloister of the abbey of Kopeček (Fig. 13) from 1718 and the parish church of Polešovice (Fig. 14) dating from 1725-1734²¹, one of the last works designed by the artist where, if the exe-

²¹ M. Stehlik, *Nastindejin socharstvi 17. A 18. Vekuna Morave*, "Studia Minora Facultatis Philosophicae Univ. Brunensin" 1975-1976, 19-20, pp. 27-32.

cution was left to the workshop, in addition to the Roman baroque styles, it revealed the application of techniques such as prestige stucco, that is, plaster-based, to resolve the wooden columns used for altar architecture in apparently stone terms; specifically Nordic execution that shows the updating of techniques, but at the same time a return to the elements of the 17th century Roman architecture.

In the church of Podhradní Lhota, the angel hovering over the cloud with a strong cantilever allowed by the horizontal strut, still seems to be the expression of the great baroque wisdom in integrating stucco to architecture. In truth, in a date so far from the Traspontine experimentation it is the sign of the persistence of a great technical knowledge, but now far from the search for an intimate relationship between architecture and decoration.

It is no coincidence that the total acceptance of Rococo and, later, neoclassical formalisms and graphics, applied by Giacomo (*Jakub*) Fontana²², an architect now considered Polish by historians because his relations with Italy were exhausted, in addition to his paternal descent, in a classic Mediterranean *tour* carried out between 1732 and 1736²³ in which the French area was also involved which will determine in him a greater influence and a more certain desire to implement the Rococo architectural and decorative language in the ways practiced beyond the Alps. This does not happen through a further practice of laminating techniques, but through the updating towards an international culture of an architect in which the ties with Italy and Baroque Rome were now frayed and worn.

Bibliography

- Amendolagine F., Bulfone Gransinigh F., Moussalli A.K., *Architettura e arte plastica di Carlo Fontana e Lorenzo Retti nell'altare maggiore di Santa Maria Traspontina: un connubio perfetto*, [in:] *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, ed. G. Bonaccorso, F. Moschini, "Quaderni degli Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca" 2017, pp. 381-385.
- Bartczakowa A., *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.
- Bonaccorso G., Moschini F. ed., *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, "Quaderni degli Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca" 2017.
- Buczkowski K., *Dom Hipolitów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1929, XXII, pp. 107-108, s. 113-114.
- Curzietti J., *Giovanni Battista Gaulli. La decorazione della chiesa del. SS. Nome di Gesù*, Rome 2015.
- Deupi V., *Architectural temperance, Spain and Rome, 1700-1759*, New York 2015.

²² For more information on the figure of the architect, see A. Bartczakowa, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970; J. Kowalczyk, *Il ruolo di Roma nell'architettura polacca del tardo barocco*, Accademia Polacca delle Scienze – Biblioteca e Centro Studi a Roma, Upowszechnianie Nauki – Oświata “UN-O”, Varsavia–Rome 1996.

²³ A. Bartczakowa, *op. cit.*, p. 19.

- Eisler W., *Carlo Fontana and the maestranze of the Mendrisiotto in Rome*, [in:] (edited by), *Studi sui Fontana. Una dinastia di architetti ticinesi a Roma tra Manierismo e Barocco*, ed. Fagiolo F., Bonaccorso G., Rome 2008, pp. 355-384.
- Karpowicz M., *Baldasar Fontana, 1661-1733. Un berniniano ticinese in Moravia e Polonia*, Fondazione Ticino Nostro, Lugano 1990.
- Karpowicz M., *I Fontana di Brusata in Polonia*, [in:] *Studi sui Fontana una dinastia di architetti ticinesi a Roma tra Manierismo e Barocco*, ed. M. Fagiolo, G. Bonaccorso, Rome 2008, pp. 399-410.
- Kowalczyk J., *Il ruolo di Roma nell'architettura polacca del tardo barocco*, Accademia Polacca delle Scienze – Biblioteca e Centro Studi a Roma, Upowszechnianie Nauki – Oświata “UN-O”, Varsavia-Rome 1996.
- Lo Bianco A., Barroero L. ed., *Pietro da Cortona 1597-1669*, Milan 1997.
- Mácelová L., *Baldassare Fontana na Moravě*, Brno 1949.
- Petrucchi G., *L'apertura della via Alessandrina: idee e progetti, realizzazione, “derivazioni” cinquecentesche*, [in:] Guidoni E., Petrucci G., *Urbanistica per i giubilei. Roma, via Alessandrina. Una strada “tra due fondali” nell'Italia delle corti (1492-1499)*, Rome 1997, pp. 28-29.
- Quagliaroli S., Spoltore G. ed., «Quegli ornamenti più ricchi e più begli che si potesse fare nella difficoltà di quell'arte». La decorazione a stucco a Roma tra Cinquecento e Seicento: modelli, influenze, fortuna, “Horti Hesperidum”, 2019, 9, 1, pp. 17-36.
- Riccomini E., *Ordine e vaghezza: la scultura in Emilia nell'età Barocca*, Bologna 1972.
- Rocca M., *La chiesa di Santa Maria in Traspontina e i suoi architetti*, “L'Arte” 1938, 41, pp. 139-150.
- Santa Maria in Traspontina*, [in:] *Le Chiese di Roma. Cenni religiosi, storici, artistici*, Istituto di Studi Romani, Rome, n. 63, Rome 1955.
- Stehlik M., *Nastin dějin socharství 17. A 18. Veku na Morave*, “Studia Minora Facultatis Philosophicae Univ. Brunensis” 1975-1976, 19-20, pp. 27-32.
- Tetti B., *Carlo Fontana e i sistemi costruttivi per gli apparati effimeri. Il catafalco di Pedro II in Sant'Antonio dei Portoghesi*, [in:] *Carlo Fontana 1638-1714. Celebrato Architetto*, ed. G. Bonaccorso, F. Moschini, “Quaderni degli Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca” 2017, pp. 350-357.
- Zapletalová J., *Saly terény zámku v Kroměříži a návrhy soch pro podzámeckou zahradu*, “Umění Art” 2017, LXV, 3, pp. 269-282.
- Zocca M., *La chiesa di Santa Maria In Traspontina e i suoi architetti*, “L'Arte” 1938, 2, pp. 138-150.

FROM CARLO TO BALDASSARRE FONTANA: THAT IS, THE EVOLUTION OF THE STUCCO
BAROQUE LANGUAGE BETWEEN THE CHURCH STATE AND CENTRAL-NORTHERN
EUROPE. DIALOGUES BETWEEN ARCHITECTURE AND PLASTIC DECORATION

S u m m a r y

The Fontana family, which has always been known as an exponent of architecture and stucco decoration between the 17th and 18th centuries, has in Carlo Fontana the greatest representative in the field of architecture. Carlo collaborated in many projects with the sculptor, plasterer and decorator Antonio Raggi, who was also the master of Carlo's cousin, Baldassarre Fontana. With this article we would like to outline the relationship between the decorations and the architectures of Carlo Fontana and the continuity and discontinuity of this relationship also implemented by his cousin Baldassarre. The contacts with many plasterers, coming from the territories of northern Italy and Switzerland, also requested by Carlo, allowed both the use of “known” labour within the construction sites followed by Fontana and a dissemination of knowledge of stucco's art in central Italy. This task was also carried out by the sculptor and plasterer Raggi, who worked with the architect from Rancate and played an important role in Baldassarre Fontana's stylistic training. Baldassarre also experimented with late Baroque languages in the Moravian and Polish construction sites. The plastic arts are a common thread that accompanies both the “genealogy” of the Fontana family and the architectures that were designed and decorated by it.

Keywords: Carlo Fontana, Baldassarre Fontana, Rome, Moravia, Poland, Baroque, stucco

OD CARLA DO BALDASSARRE'A FONTANY, T.J. ROZWÓJ BAROKOWEGO
STYLU STIUKOWEGO MIĘDZY PAŃSTWEM KOŚCIELNYM A PÓŁNOCNO-ŚRODKOWĄ
EUROPĄ. DIALOG POMIĘDZY ARCHITEKTURĄ A DEKORACJĄ PLASTYCZNĄ

Streszczenie

Rodzina Fontanów, której członkowie od zawsze są postrzegani jako eksponenci architektury i dekoracji stiukowej XVII i XVIII wieku, ma swojego największego przedstawiciela na niwie architektury w osobie Carla Fontany. Carlo współpracował przy wielu projektach z rzeźbiarzem, tynkarzem i dekoratorem Antoniem Raggim, który również był mistrzem kuzyna Carla, Baldassarre'a Fontany. Niniejszy artykuł zarysowuje związek pomiędzy dekoracjami a dziełami architektonicznymi Carla Fontany oraz kontynuację tego związku lub jej brak w przypadku działalności Baldassarre'a. Kontakty z wieloma tynkarzami, pochodzącymi z północnej części Włoch i Szwajcarii, o które zabiegał również Carlo, pozwoliły Fontanom rozpowszechnić wiedzę na temat sztuki stiukowej w środkowych Włoszech. Swoją rolę w tym również odegrał Raggi, który pracował z architektem z Rancate i odegrał ważną rolę w ukształtowaniu stylistycznym Baldassarre'a. Baldassarre eksperymentował również z późnobarokowymi stylami na morawskich i polskich placach budowy. Sztuki plastyczne stanowią wspólny wątek wiążący się zarówno z „genealogią” rodziny Fontanów, jak i dziełami architektonicznymi, które były projektowane i dekorowane przez jej przedstawicieli.

Słowa kluczowe: Carlo Fontana, Baldassarre Fontana, Rzym, Morawy, Polska, barok, stiuk

Beethoven Alvarez

Universidade Federal Fluminense (Niterói, Rio de Janeiro)

ORCID: 0000-0002-7575-2675

THE METAMORPHOSIS OF THE GIANT NICTEROY IN BRAZILIAN CONSERVATISM SINCE 1822

[...] *rudis indigestaque moles
nec quicquam nisi pondus iners congestaque eodem
non bene iunctarum discordias semina rerum.
nullus adhuc mundopraebeat lumina Titan* (Ov. Met. 7-10)

1. Introduction

In the ongoing political clash between progressive and conservative powers in so-called Western Civilization, the elites seek to substantiate their cultural platform in the past, and this “past” generally refers to ancient Greece and Rome¹. However, this is hardly a novel phenomenon. “There is nothing new under the sun” when we see politicians or influential men using the Classics to legitimate their point of view. I could mention two brief examples. In 2013, while Mayor of London, Boris Johnson recited impromptu a couple of lines from the Iliad in ancient Greek (with several slip-ups) during a TV interview as an example of a personal problem-solving routine². It is reported that Steve Bannon, a former Trump White House strategist, (cleverly) used “Sparta” as his computer password³.

About two hundred years ago, there was conflict in colonial Brazil about its political and economic independence from Portugal, which included a clash between progressive and conservative ideals⁴. Then, too, there was no shortage of classical quotations. In 1823, when José Bonifácio de Andrada e Silva, who was later known as the Patriarch of Independence, commented on the political scenario after his exile, he

¹ P. DuBois, *Trojan Horses: Saving the Classics from Conservatives*, New York 2001, p. 97.

² <https://www.abc.net.au/news/2019-07-25/boris-johnson-recites-extracts-of-the-iliad-in-11338290?nw=0> [access: 02.05.2020]. A case of “window-dressing”, in Bloxham’s words, see J. Bloxham, *Ancient Greece and American Conservatism: Classical Influence on the Modern Right*, London/New York 2018, p. 140.

³ <https://www.politico.com/magazine/story/2017/06/21/why-the-white-house-is-reading-greek-history-215287> [access: 02.05.2020].

⁴ J.P.G. Pimenta, *A independência do Brasil como uma revolução: história e atualidade de um tema clássico*, “História da Historiografia” 3, Mariana 2009, pp. 3-82.

unhelpfully quoted this passage from the *Aeneid* (II, 521-2): *Non talia auxilio, nec defensoribus istis / Tempus eget* (*Time requires other aid and other defenders than these*⁵).

These quotations are not lacking in irony since, in the end, Johnson with his Homeric problem-solving, Bannon with his Spartan protection, and José Bonifácio with his Virgilian presumption were all looking for *auxilium temporis*. They resorted to ancient tradition to help them make decisions, ground their attitudes, and forge a certain image of themselves.

In 1821 and 1822, Pedro I, then Prince Regent of Brazil, was facing a crisis over independence vs. colonialism and republicanism vs. monarchism, which culminated in the proclamation of independence on September 7, 1822. Two main groups worked towards independence in this conflict. On the one hand, there was José Bonifácio's Portuguese Party (later, the Restoration Party), which defended more conservative views (such as an absolutist monarchy). On the other, politicians such as Gonçalves Ledo formed a group of liberals and intellectuals with more progressive (even republican) ideals⁶.

During this period of political instability, Januário da Cunha Barbosa (1780-1846) composed and published the poem *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro*. Barbosa was a professor of Moral Philosophy appointed sacred orator of the Imperial Chapel of Rio de Janeiro by Dom João VI, and co-founder (with Gonçalves Ledo) of a bi-weekly pro-independence periodical⁷, the *Revérbero Constitucional Fluminense*. His poem consists of:

477 blank verses [decasyllables]. Its *sui generis* feature defies classification. It could be described as an Indianist epic poem, typical of the pre-romantic period; however, it is based on the theme of Ovidian metamorphosis, which is commonplace in Lusophone lyric poetry. [...] [The poem *Nicteroy* tells] the story of a [colossal] Brazilian Indian who actually is the son of a giant from Greek mythology [Mimas], who, to avenge his father's death, decides to rise up against the Olympian gods; after having been killed by Jupiter, his body is metamorphosed into Guanabara Bay [whose geographical profile includes the famous Sugar Loaf mountain] (my translation)⁸.

Barbosa's poem departs from the classical *topos* of metamorphosis (using Ovid as a model) and is based on an ancient mythical background (especially, but not only, Claudianus's *Gigantomachia*). At the end of the poem, we find a prophecy made by

⁵ J.B. de Andrada e Silva, *Apontamentos[sobre política] (escritos após 1822)*, http://www.obraboronifacio.com.br/principais_obras [access: 02.05.2020].

⁶ Vide L. Gomes, 1822, São Paulo 2010; C.G. Mota ed., 1822: *Dimensões*, São Paulo 1972; and E.V. da Costa, *Political Emancipation of Brazil*, [in:] *From Colony to Nation: Essays on the Independence of Brazil*, ed. A.J.R. Russell-Wood, Baltimore 1975.

⁷ Regarding the proliferation of journals born at that time, see: L.M.B.P. Neves, *A "guerra de penas": os impressos políticos e a independência do Brasil*, "Tempo" 8, v. 4, Niterói 1999, pp. 41-65.

⁸ B.B. Alvarez, *Por uma Edição Crítica e um estudo do Poema Nicteroy, de Januário da Cunha Barbosa*, "Confluências" 51, Rio de Janeiro 2016, p. 94.

a sea-god about Brazil's glorious future. This prophecy overviews the achievements of Brazilian heroes (governors and viceroys) from the discovery of Brazil by Pedro Cabral in 1500 until the birth of Dona Maria da Glória, first daughter of Pedro I, on April 4, 1819, including the elevation of Brazil to a Kingdom in 1815. Importantly, the prognosis of Portuguese-Brazilian fame occupies almost half of the poem (184 of the 477 lines).

In this paper, I aim to discuss some initial ideas about the reception of the classical tradition in this poem. I want to examine how Barbosa's classical models reflect a moral and political phenomenon in Brazil in the early 19th century. I will also seek to understand how classical *topoi* offered by ancient and contemporary authors helped him reframe some images and how this can be connected to the conservative thought of the intellectuals and social elite in the early 19th century.

I will use classical reception studies as a methodology to describe processes of artistic-cultural reception, not merely as a mechanical imitation of models, but as an active and productive process of adjusting these models to suit the creative needs of the time⁹. As a field of research, classical reception studies allow the analysis of works influenced by classical models, clarifying the reframing process of the sources.

According to Huidobro-Salazar¹⁰, in the context of South-American literature at the beginning of the 19th century, the reception of the classical tradition can be understood as a historical process and an intellectual movement that reformulated Greco-Roman ideological models into local ideologies and republican projects. Regarding the classical influence on republican ideals in Chile, Huidobro-Salazar claims that "the reception of the classical tradition corresponds to a political and moral phenomenon". Furthermore, she stated that:

As with the majority of the American countries, [...] the use of antiquity as a model constituted a relevant epiphenomenon derived from educational trends and practices of reading that were deeply established in late eighteenth-century culture. [...] The ideals that arose from an archetypical image of Greco-Roman culture served the modern nations of Spanish America by creating identities and images of free peoples¹¹.

Thus, I intend to determine whether the same occurred in Brazilian cultural reception of the classics at that political moment. Since only a single image from the poem *Nicteroy* will be analyzed here, that of the metamorphosed (Greek Brazilian) giant, any statements about this complex question should be considered only initial and exploratory. The image of the giant in Brazilian literature and its cultural envi-

⁹ L. Hardwick, *Reception Studies. Greece & Rome: New Surveys in the Classics* (33), Oxford 2003, p. 9.

¹⁰ M.G.H. Huidobro Salazar, *Classical tradition and republican ideals for the independence of Chile*, "Classical Receptions Journal" 10 (1), Oxford 2018, p. 36.

¹¹ C. Bocchetti 2010, p. 7, *apud* M.G.H. Huidobro Salazar, *op. cit.*, p. 36.

ronment in the early 19th century and beyond will be explored. I will also speculate about some connections between Brazilian conservatism, the image of Brazil as a giant, and a constructed notion of its natural greatness. The analysis will begin at the start of the 19th century and continue until the 2013 protests in Brazil, also known as “2013 June Journeys”.

I will argue that there is nothing in Greek myths about giants that is intrinsically related to conservative thought nor do they particularly lend themselves to allegories of national grandeur. In the case of Brazilian literature and its social and political environment, this association is related to an accident of geography and culture. Moreover, I contend that the idea of Brazil as a giant originates from a conservative and populist collective imaginarius, tending to erase heterogeneity and inequality and prescribing a false notion of concreteness and reality.

2. Reception studies and methodology

What follows here is theoretical background about the apparatus of classical reception studies. The interpretative framework used herein does not propose a simple comparison of a text with its “classic model”. Rather, analysis is based on the premise that there is no single ancient source but, rather, a long “chain of receptions” from various sources in each time¹². As a link in this chain, a text, in its contemporary historicity, either incorporates hegemonic interpretations or does not, responding creatively within the tradition from which it derives. Nikoloutsos & Gonçalves¹³ explain this idea very well:

This hermeneutic model that espouses as its core element an emphasis on historicism has an additional advantage. A contextualized analysis of a modern rewriting of an ancient text helps cast light on what classics means to different authors at different spaces, temporal as well as geographical. Greco-Roman literature is celebrated as the foundation of the western canon, but the meaning of the texts we have inherited from these two ancient civilizations is neither fixed nor universal.

Reception studies provide a complex analysis of Greco-Roman texts, allowing us to consider this material not only as the legacy of what is called Western literature,

¹² H.R. Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception*, Minneapolis, 1982; P.L. Schmidt, *Reception Theory and Classical Scholarship: A Plea for Convergence*, [in:] *Hypatia: Essays in Classics, Comparative Literature, and Philosophy Presented to Hazel E. Barnes on her Seventieth Birthday*, eds. W.M. Calder III, U.K. Goldsmith, P.B. Kenevan (eds.), Boulder 1985, p. 66-77; C. Martindale, *Redeeming the Text: Latin Poetry and the Hermeneutics of Reception*, Cambridge 1993, p. 7; C. Martindale, *Reception*, [in:] C.W. Kallendorf, *A Companion to the Classical Tradition*, Malden 2007, p. 300.

¹³ K. Nikoloutsos & R.T. Gonçalves, *Classical Tradition in Brazil: Translation, Rewriting, and Reception*, “Caletrosópio” 6 (1), Mariana 2018, p. 14.

but as culturally active and present. As Hardwick points out, “[t]he vocabulary of reception studies has moved on from notions of ‘legacy’ to include also the values and practices of the present and future creativity of classical culture”¹⁴.

As an emerging research area, classical reception studies represent a shift in focus regarding comparative and interpretative analysis of works influenced by classical models. It removes the quest for the “original meaning” and investigates how a text modernizes the past in its historical present, as well as the future consequences of its creative choices.

The field of classical reception studies is derived from reception theory, “alongside deconstruction, post-structuralism, and post-modernism”¹⁵. According to reception theory, “literary texts did not contain essential meanings which were simply waiting to be discovered”¹⁶. This idea opens new possibilities for readers to construct their own interpretations in light of the interpretations of earlier readers, which creates a “chain of relations” and meanings.

The idea of chains of relationships and receptions is quite productive in the present context. I intend to show how ancient and contemporary texts helped Barbosa substantiate certain ideals. Abandoning concepts such as the author’s intentionality allows analysis of some relations and effects produced by the text itself. In this paper, I want to observe how the manipulation of classical material in Barbosa’s poem can be related to conservative ideals that were shared among social elites in the author’s time.

3. The poem: *Nicteroy*

Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro is a long poem of 477 lines of blank verse, or rather, decasyllable verse in Lusophone poetry. According to the surviving manuscript, the poem was written in 1820, although it was published by R. Greenlaw in London during Barbosa’s exile in 1822¹⁷. Its neoclassical style glorifies the elevation of colonial Brazil to a Kingdom in union with Portugal (known as the United Kingdom of Portugal, Brazil and the Algarves), which occurred in 1815.

The book that features the poem has never been re-published in Brazil, although the full poem was reprinted in Varnhagen’s anthology of Brazilian literature in 1850¹⁸,

¹⁴ L. Hardwick, *Refiguring Classical Texts: Aspects of the Postcolonial Condition*, [in:] *Classics and Colonialism*, ed. B. Goff, London 2005, p. 112.

¹⁵ J. Bloxham, *op. cit.*, p. 2.

¹⁶ *Ibidem*, p. 2.

¹⁷ J. da C. Barbosa. *Nicteroy, ou Metamorphose do Rio de Janeiro* (manuscript), Biblioteca Nacional, Manuscrito 12, 1, 001, Rio de Janeiro 1820.

¹⁸ I. da Silva, *Dicionário Bibliográfico Brasileiro*, Lisboa 1859, p. 254.

*Florilegio da Poezia Brasileira*¹⁹. Since then, it has been read mostly from this anthology, although is relatively unknown, even by specialists and scholars²⁰.

Critical opinions are divided regarding the poem's quality. Blixén, for example, writes: "[Barbosa] is known for his allegorical poem *Nicteroy*, so beautiful in its versification and language, as well as for his inventive talent"²¹ (my translation). Other favorable reports about the poem appear in the speeches of men of letters towards the end of the 19th century. On the other hand, Antonio Candido, an important Brazilian literary critic during the second half of the 20th century, is less pleased with the results:

[...] in an effort simultaneously ridiculous and moving, [the poem] invokes nymphs, monsters, and demigods to form the Guanabara Bay and its mountains, framing, in an attempted Cyclopean style, a vision of local history expressed through Glauco, a marine deity with the gift of prophecy. Never before in Brazil has one seen such a waste of mythology, [...] ²² (my translation).

However, Januário da Cunha Barbosa was recognized for his great rhetorical skills by his contemporaries. Barão de Ramiz recalled the following about his speeches:

[...] His eloquence was persuasive without effort, charming without affectation, flexible and passionate at times, like that of Massillon; his pictures were drawn with art, his images were full of life and convenience, his smiles revealed the lesson of the great masters and the refined taste of the speaker; his brush often drew elegant oratory portraits, which clearly show how much his genius was nourished by the fruitful lessons of the great masters²³ (my translation).

Moreover, he was an intellectual who discussed the issue of indigenous colonization. As a journalist, he defended Brazil's independence as a constitutional monarchy, notably in 1821-1822 in his periodical *Revérbero Constitucional Fluminense*, which "had an essentially political nature and served as a spokesman for one of the main political currents of the period, defending a more radical liberalism"²⁴.

After that period, he gained further notoriety as a founding member and permanent secretary of the Brazilian Historical and Geographic Institute (IHGB), where he encouraged historiographical research and the creation of a national historiogra-

¹⁹ F.A. Varnhagen, *Florilegio da Poezia Brasileira: ou Coleção das Mais Notáveis Composições dos Poetas Brasileiros Falecidos, Contendo as Biographias de Muitos Delles*, Tomo II, Lisboa 1850, pp. 667-82.

²⁰ Other mentions to the poem: in 1875, in a letter published in the newspaper *O Globo*, June 6; and, in 1844, in the foreword of *Mosaico Poético: Poesias Brasileiras Antigas e Modernas, Raras e Inéditas*, eds. E. Adê; J.N. de S. Silva, Rio de Janeiro 1844. Two excerpts (ll. 86-97, 102-107) appear [in:] A.F. de Souza, *A Bahia do Rio de Janeiro: sua historia e descripção de suas riquezas*, Rio de Janeiro 1882, p. 313.

²¹ S. Blixén, *Estudio compendiado de la literatura contemporánea*, "Anales de la Universidad", ano III, tomo V, Montevideo 1894, p. 746.

²² A. Candido, *Formação da literatura brasileira: momentos decisivos*, Rio de Janeiro 2006 [1957], p. 283. Bosi (A. Bosi, *História concisa da literatura brasileira*, São Paulo 1978) and Pinassi (M.O. Pinassi, *Três devotos, uma fé, nenhum milagre: um estudo da Revista Niterói*, PhD Dissertation, Campinas 1996) also did not view Barborsas poem favorably.

²³ L.M.B.P. Neves, *op. cit.*, p. 3.

²⁴ <https://ihgb.org.br/perfil/userprofile/januariodacbarbosa.html> [access: 02.05.2020].

phy. As a politician, he was a deputy in the first Legislative Assembly (1826-1829) of Brazil as an independent nation. In literature, he went on to edit the first anthology of Brazilian poetry, the *Parnazo Brasileiro* (1829-1832), years before Varhnagen's work (1850). Apart from *Nicteroy*, he published only a single political comedy *A Rusga da Praia Grande ou o Quixotismo do General das Massas* (*The Misunderstanding at Praia Grande or the Quixotism of the General of the Masses*, 1834) and a mock-heroic poem *Os Garimpeiros* (*The Gold Miners*, 1837), both anonymously.

It should be pointed out that Barbosa was arrested and sent to exile after an inquest by José Bonifácio at the end of 1822²⁵. After passing through Paris, he settled in London, where he published his poem (dated 1822). Less than one year later, Barbosa was acquitted and returned to Brazil²⁶.

4. The story of *Nicteroy*

The author describes the subject matter²⁷ of *Nicteroy* in the epitome of his book. In Greek mythology, the giant Mimas had a son with Atlantis. Mimas was killed by Mars, the god of war, in the so-called *Gigantomachia*, and Atlantis, fearing for the child's safety, asked Neptune, the god of the seas, for help. Moved by her plea, Neptune hid the newborn in an unknown land that later come to be known as Brazil.

This son of Mimas and Atlantis, *Nicteroy*, is the hero of the poem. Being described as a Brazilian indigenous giant, he decided, after growing up, to avenge his father's death. To do so, he gathered huge stones to throw at the gods. However, ingenuously, he did not conceal his intentions from them, and Jupiter unleashed a lightning bolt, ending the young giant's life. His body fell from the hills and collapsed in the ocean at the foot of the mountain, still holding in his right hand a huge rock that he intended to throw at Mars.

Neptune, in response to Atlantis' plea, transformed his body into Guanabara Bay (formerly Nicteroy Bay) and the rock in his hand became Sugar Loaf Mountain. Glauco, a marine deity with premonitory gifts, then appeared to foretell the glory of Brazil, recounting its history from its discovery by Pedro Álvares Cabral in 1500 until the birth of Princess Dona Maria da Glória in 1819. In the end, Atlantis is recognized as a marine goddess and her body becomes the Atlantic Ocean.

²⁵ Barbosa was imprisoned briefly at the Santa Cruz Fortress in Niterói; see J. Pereira Neto, *A memória biográfica de Januário da Cunha Barbosa: uma trajetória política na corte Imperial (1821-1846)*, MSc-Thesis, Assis 2014, p. 5. See also Y. de A. Martins, *Biografia e história nos escritos de Januário da Cunha Barbosa (1780-1846)*, MSc-Thesis, Rio de Janeiro 2015, p. 51.

²⁶ Cf. J. Pereira Neto, *op. cit.*, pp. 127-130.

²⁷ See B.B. Alvarez, *op. cit.*, p. 96.

Below I present my English translation of the first 25 lines of the poem in free verse²⁸:

In maternal arms, newborn,
Lay Nicteroy, descended from Saturn, when
His father Mimas, an enormous giant,
Who, at the skies, with proud hands hurled
Flaming Lemnos ripped
From the seas in furor of impious war,
The waters were tinted with blood, which
From his brain sprinkled Ossa, Olympus and Othrys,
Wounded by the iron of Mars,
Who avenged Jupiter with bitter death.

Atlantis, then lamenting, to her bosom
Pressed the child, pallid and fearing
Tripartiterays advancing lit toward her.
But the king of the silvery lake heard her cry,
And the tender infant sheltered compassionately.
In the dread shock which from the Phlegraean Fields
Unsettled the world upon its poles,
Arose new lands and seas,
Spanning kingdoms, islands, capes, and woods.
Neptune spied this rich and vast domain,
At the sepulcher of sun just upraised,
Still moist and fresh, ignored, unknown
By men and the world; here he hid
The illustrious strain of Mimas wrecked,
Whose just paternal cause inherited.

[Nos braços maternos, nascido apenas, / Jazia Niterói, satúrneo prole, / Quando Mimas seu pai, gigante enorme, / Que ao céu com mão soberba arremessara / A flamígera Lemnos, arrancada / Dos mares no furor de guerra ímpia, / Tingiu de sangue as águas, salpicando / De seu cérebro o Ossa, o Olimpo e o Ôtris, / Ferido pelo ferro, com que Marte / Vingou de Jove a injúria em morte acerba. // Lamentando-se, Atlântida apertava / Ao peito o filho, pálida, temendo / Trissulcos raios que inda acesos via. / Ouviu seu pranto o rei do argênteo lago, / E o tenro infante, compassivo, acolhe. / No choque horrível que, dos Flegros Campos, / O mundo, sobre os polos, abalara / Surgiram novas terras, novos mares, / Cobriram reinos, ilhas, cabos, brenhas. / Netuno aponta a plaga rica e vasta, / Do sepulcro do sol, erguida há pouco, / Inda mádida e nova, inda ignorada / Dos homens e do mundo; aqui se abriga / A estirpe ilustre, em Mimas profligada, / Que o justo e paternal intento herdara.]

Due to the poem's length, it cannot be presented here in its entirety. However, for the purposes of the current analysis, the summary above and detailed description of its sources below should suffice²⁹.

²⁸ J. da C. Barbosa, *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro*, Londres 1822, p. 5.

²⁹ The complete poem, in Portuguese, can be read at <http://www.professores.uff.br/beethoven/poema-nicteroy/> [access: 20.05.2020].

5. *Imitatio* and sources

To borrow a phrase from Jean-Louis Guez de Balzac, a French author of the 17th century, the poem could be described as “a heap of ill-chosen erudition, the luggage of antiquity”³⁰. Even considering that it was written before 1840, when Romanticism and its notion of originality took root in Brazilian literature, it is difficult to find any great artistic merit in its composition. Almost nothing in the poem is innovative (even among the literary canon of the time) or ambitiously emulative³¹.

The main idea of the poem, the corpse of a dead giant transforming in to a mountain, derives directly from Claudianus’s *Gigantomachia*, and the author himself remarks upon this connection. There is nothing extraneous here, since all neoclassical *setecentista* literature is highly allusive and imitative of classical models. Barbosa’s Greek giant is an indigenous Brazilian with tanned skin and long black hair: a skilled archer living in a tropical forest. However, the author is not forthcoming about one aspect of his imitation (even considering neoclassical canon). This image of an indigenous giant as a metamorphosed mountain had already been used in at least two Brazilian poems: *Sonho* (c. 1790) by Inácio José de Alvarenga Peixoto and *A Assumpção* (1819) by Frei Francisco de São Carlos. Thus, besides classical sources, Barbosa also emulated more recent Brazilian models of classical *topoi*³².

Peixoto died in exile in 1792, after being arrested and condemned for participating in the Minas Gerais Conspiracy (1789). As a result, the poem remained unpublished for some time. However, it is clear that Barbosa was well aware of the poem’s existence prior to composing *Nicteroy* (which dates back to 1820 and was published in 1822) and highly regarded it, since it is the initial poem in his 1829 anthology of Brazilian literature (the poem’s first appearance in a publication).

Moreover, many ideas, images, symbolic descriptions, comparisons, and even certain figures of speech in *Nicteroy* have an impressive degree of intertextuality with *Sonho* and other poems by Peixoto. The characters and geography also clearly allude to contemporary Brazilian poetry and classical texts. In the 34 pages of end notes, Barbosa himself pointed out many of these connections, although some references are more latent and indirect. Table 1 (below) clarifies these sources, some from Barbosa’s notes (not always in a precise way) and others that I have identified³³:

³⁰ C. Macfarquhar & G. Gleig, *Erudition*, [in:] *Encyclopædia Britannica*, vol. 6, Edinburgh 1797, p. 721.

³¹ Nevertheless, some lines are rhythmically well crafted, such as ll. 48-52, in beautiful Sapphic decasyllable.

³² See C.C.E. de Souza, 2017, p. 395, n. 572, on the poem and its circulation.

³³ Although I cannot here explain each of these references, this will be done in a forthcoming paper by myself and Gessylene Lemos Brasil.

Table 1. References in Januário da Cunha Barbosa's poem *Nicteroy*

Lines	Content	<i>Imitatio</i>: references, allusions and quotes³⁴
1-10	Birth of Nicteroy, son of the giant Mimas; setting of the mythical time	Claud. <i>Gig.</i> 1-5
	Mimas; account of his death	Sid. Apoll. 15.24-7; Claud. <i>Gig.</i> 84-8; Sid. Apoll. 9.86-8; Alv. Peix. <i>Ode</i> 2.15-6
11-25	Cry of Atlantis, mother of Nicteroy	Plat. <i>Tim.</i> 24e-25a, <i>Crit.</i> 108e, 114a; Diod. Sic. 3.54
	Neptune intercedes; mythical geography	Luc. 4.596-7; Prop. 3.9.45-6; Claud. <i>Gig.</i> 60-65
	Nicteroy is sheltered in Brazil	Alv. Peix. <i>Sonho</i> 1-6; <i>Ode</i> 1.91-93
26-59	Description of Nicteroy as an indigenous giant	Alv. Peix. <i>Sonho</i> 7-26
	Comparison with Hercules	Alv. Peix. <i>Ep.</i> 11.1-6
60-80	Nicteroy's changes of the geography of Brazil	Alv. Peix. <i>Ep.</i> 10.5-6; <i>Ode</i> 1.23-24
	His plot for revenge	
81-109	Preparation for vengeance	Data from Natural History Dictionaries
	Further geographical changes	Fr. Franc. <i>Ass.</i> 6.409 et seq.
	Description of monstrous fauna	
110-121	The pride of Nicteroy before his attack	
122-157	Nicteroy's combat with the skies	Fr. Franc. <i>Ass.</i> 6.590
	Death of Nicteroy	Claud. <i>Gig.</i> 117-9
158-193	Cry of Atlantis	
	Remembrance of metamorphoses of other giants	Vir. <i>Aen.</i> 3.578-80; 9.715-6; 6.582-4; Claud. <i>Pros.</i> 1.153-5; Sid. Apoll. 15.20-2; Luc. 5.99-101, 6.92
194-208	Neptune is asked to perpetuate Nicteroy's fame	
209-229	Neptune's speech	
230-243	A new dawn breaks and Neptune appears	Vir. <i>Aen.</i> 5.819-23, 825-6
	Marine deities accompany him	
244-281	Death of Atlantis	
	Her body's metamorphosis into the ocean	
	Glauco appears	Ov. <i>Met.</i> 13.949-53; Vir. <i>Aen.</i> 10.211-2
282-308	Glauco's prophecy begins	Auson. <i>Mos.</i> 276-82
	Confirmation of Nicteroy's immortal fame	Alv. Peix. <i>Son.</i> 3.5-8
309-347	Prophecy on the discovery of Brazil	
	Foundation of Rio de Janeiro	
348-359	Panegyric of the Portuguese people	Liv. 5.48

³⁴ A legend explaining these abbreviations is provided after the reference section.

Lines	Content	<i>Imitatio</i> : references, allusions and quotes ³⁴
360-379	Prophecy of the heroes of the nation (Governors of Rio de Janeiro)	Henceforth, several commonplaces of eulogy poetry
380-434	Prediction of the Portuguese royal family's flight	
	João VI is compared to Jason	
	Elevation of Brazil to a Kingdom	
	Pedro I as Prince	
435-440	João VI is proclaimed King of Portugal	
441-472	Wedding of Pedro I with Leopoldina of Austria	
	Birth of Dona Maria da Glória	
473-477	Epilogue: Neptune raises the trident, Glaucois silenced and Atlantis is recognized as a goddess	

Even if *Nicteroy* is no jewel of Brazilian poetry, the poem is important because it helps us understand how classical models were used by Januário da Cunha Barbosa, an influential intellectual during his time, and to what extent the use of these models corresponds to a “moral and political phenomenon”, to use Huidobro Salazar’s terminology.

6. The giant

The giant as an ancient model

The Gigantomachy, according to Latacz, “is part of the myth of securing the well-ordered world (under Zeus) against repeated uprisings by uncivilized representatives of an elemental world condition”³⁵. Since antiquity, the Gigantomachy represents the “ultimate decisive battle between utter violence and the norm” and became an artistic and a literary *topos*. Latacz also points out that the first literary mention of Gigantomachy is probably Hesiod, *Theog.* 954 [l. 419], followed by a clear reference in Xenophanes (21 B. 1,21 DK).

One of the most important sources regarding this story is Claudianus’s *Gigantomachy*³⁶. Claudianus (c. 370-c. 404 AD) was a 4th century AD court poet of Emperor Honorius who composed, in addition to the *Gigantomachia*, an unfinished epic, *De raptu Proserpinae* (The Abduction of Proserpina). He is also recognized for his panegyric texts.

³⁵ J. Latacz, *Gigantomachy*, [in:] *Brill’s New Pauly, Antiquity volumes*, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e424400 [access: 20.05.2020].

³⁶ In Portuguese, see R.R. Claudino, *A Gigantomaquia latina de Cláudio Claudiano: tradução e análise*, MSc Thesis, Recife 2016.

The giant in brazilian literature

In early 19th century Brazil, the image of a giant was often associated with the topography of Rio de Janeiro in literature, the visual arts, cartographic iconography, and travel stories. I will present some figures showing that the geography of Rio de Janeiro, although it naturally helped perpetuate this image, has had little to do with the symbolic interpretation of the image over time.

In *Nicteroy*, the dead giant is described as follows (ll. 152-7):

A horrible corpse lying supine,
Strewn with earth and stones, he fills and occupies
The long space from the ugly bosk to the sea.
The great boulder he meant to throw
Is clutched in his dead right hand; his gaze so wild
And dreadful to the skies is still turned.

[Horrendo corpo ressupino avista / Que entalam terra e pedras, que enche e ocupa / Do feio bosque ao mar extenso espaço. / Inda o grande penedo, que arrojava / Segura a destra morta; inda horroriza / Medonho e fero o aspecto aos céus voltado.]

Later Neptune heeds Atlantis' plea to maintain the fame of her son, the descendant of Saturn (ll. 223-5); his memory will be recorded in the geography of Rio de Janeiro (ll. 306-8):

Nicteroy will ever live and be remembered
In the mountain, valley, and rock leveled
At frightful Mars, in fiery wrath.
Immortal you'll remain, O stone, and from afar
The new river inlet will speak of you,
Reminding the skies and world of Nicteroy.

[Viverá Niterói lembrado e eterno / Na serra, e vale, e rocha, que apontara / Ao terrífico Marte, em fúria aceso.]

[Imortal ficarás, ó pedra, e ao longe / Do novo rio a barra assinalando / Niterói lembrarás aos céus e ao mundo.]

Two components in this image must be addressed. First, chroniclers have often reported that, when arriving at the mouth of Guanabara Bay from the Atlantic, foreign sailors envisage a sleeping giant in the surrounding mountains. Although these reports clearly increased after 1808, when the Portuguese court fled to Brazil, similar reports have regularly occurred since at least 1663³⁷. Second, neoclassical poets toward the end of the 18th century used this image as a literary *topos*. It is difficult now to trace the origins of this association between a sleeping giant and the silhouette of

³⁷ Pe. S. de Vasconcelos, *Crônica da Companhia de Jesus no estudo do Brasil*, Lisboa 1663, pp. 360-1.

Rio de Janeiro or the extent of this idea in the 16th and 17th centuries. However, between 1790 and 1820, this image definitely gained prominence.

The well-known *Voyage pittoresque et historique au Brésil* (1835), by Debret, a French painter who visited Brazil from 1816 to 1831, reports: “aussi les navigateurs l'appellent-ils [des montagnes] le Géant couché” (so navigators call them [the mountains] the recumbent Giant). Baron Roussin, a French admiral who was in Rio de Janeiro in 1828, recorded in his chronicle: *Le pilote du Brésil, ou description des côtes de l'Amérique Méridionale...* (1845):

When the King of Portugal arrived in Brazil in 180[8], this appearance suggested to an army officer who accompanied His Majesty the ingenious idea of drawing a recumbent colossus, which he called the essence of Brazil. The royal fleet entered the capital of the country at full sail, and we read, in a banner drawn above: *Géant, lève-toi* (Giant, Arise!)³⁸ (my translation).

Augusto Fausto de Souza (1882), a military historian, described Guanabara Bay in similar terms, which shows that this was a recurring image in the 18th century:

In this immense figure, generally known as the Sleeping Giant or the Stone giant, the mountains of Gávea and Tijuca form the face, gifted with a pronounced aquiline nose, the mountain of Corcovado represents the trunk and legs, and the Sugar Loaf completes it as a foot³⁹ (my translation).

The iconography⁴⁰ of maps and some watercolor paintings and woodcuts from this period clearly depict the sleeping giant of Guanabara, as can be seen in Figures 1-3 below:

Figure 1. Watercolor of Rio de Janeiro by Lieutenant Robert Pearce (1819)⁴¹

³⁸ A.-R. Roussin, *Le pilote du Brésil, ou description des côtes de l'Amérique Méridionale comprises entre l'île Santa-Catharina et celle de Maranhão*, Paris 1845, p. 58. “Lors de l'arrivée du roi du Portugal au Brésil, en 180[8], cette apparence suggéra, à un officier de l'armée qui accompagnait Sa Majesté, l'idée ingénieuse d'un dessin représentant ce colosse couché, qu'il désigna comme le génie du Brésil. La flotte royale entra à pleines voiles dans la capitale du pays, et on lisait, dans une gloire placée au-dessus du tableau 'Géant, lève-toi!'”

³⁹ A.F. de Souza, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁰ See further images in the following video: <https://www.youtube.com/watch?v=du-2ehqetDY> [access: 05.05.2020].

⁴¹ Pearce expressed no comparison with a lying man or giant.

Figure 2. Woodcut of Rio de Janeiro by Thierry Frères (1835)

Figure 3. Illustration of Rio de Janeiro in Fausto (1882)

Figure 4. A recent photograph (c. 2017) of Rio de Janeiro from the Atlantic⁴²

This image was cultivated during the 19th century by national and foreign literati and luminaries. After 1840, Gonçalves Dias, Fagundes Varella, Bernardo Guimarães, Francisco Dutra, Muniz Barreto and even the Portuguese poet J. Feliciano de Castilho composed poems about the “stone giant”⁴³. The giant is also frequently mentioned

⁴² <http://portal-dos-mitos.blogspot.com/2017/03/o-gigante-adormecido-da-baia-de.html> [access: 20.06.2020].

⁴³ Just to mention a few: *O gigante de pedra* [*The stone giant*], by Gonçalves Dias (who used Victor Hugo's *Le Géant* as epigraph): “Gigante orgulhoso, de fero semblante, / Num leito de pedra lá jaz a dormir! [...]”. It should be pointed out that, using Pêcheux's Discourse Analysis, A. dos S. Prada diverges from Gonçalves Dias's poem, identifying a displacement of meaning in the expression “the giant woke up”; see: A. dos S. Prada, “*The giant awoke*” as a myth in the national imaginary, “Inventário” 17, Salvador 2015, pp. 1-13. However, Prada ignores the use of the giant *topos* before 1850.

in letters and other reports about Rio de Janeiro. Due to space constraints, I cannot discuss these references (which are numerous) in detail. I must now return to the period immediately prior to Barbosa's composition of the poem.

In 1820, although the image already existed, it was less frequent in literature, since the concept of a national literature was not yet solid, although it began to concretize in the first two decades of the 19th century. Only in 1829 was the first anthology of Brazilian poetry published, edited by Barbosa. Interestingly, as mentioned above, the first poem in this anthology is *Sonho* (*Dream*) by Alvarenga Peixoto⁴⁴, who was the first poet (as far as I can determine at this point) to employ the *topos* of the awakening giant, associating it with the greatness of Brazil. Here, I quote the translation of Roberto Acízelo de Souza of the first six lines of his 48-line poem⁴⁵:

Oh, what a dream, oh, what a dream I had
In this happy, fortunate, restful nap!

I saw Sugar Loaf Mountain rise,
And in the middle of the waves change
Into the figure of an Indian most genteel,
He alone standing for Brazil.

[Oh, que sonho, oh, que sonho eu tive nesta / feliz, ditosa, sossegada sesta! // Eu vi o Pão d'Açúcar levantar-se, / e no meio das ondas transformar-se / na figura do Índio mais gentil, / representando só todo o Brasil.]

Barbosa takes his description of the giant Nicteroy from this poem. Compare, for example, the following lines:

Sonho (c. 1790)

From a white ermine **baldrichung**
the hollowed-out tooth of a seabeast
that held his precious weapons:
Of diamond points were his **arrows**
with golden shafts, but black feathers;
not one of which did the brave, bold and strong Indiansend
without also **sendingdeath**. (*underscoring is mine*)

[Pendente a tiracol de branco arminho, / côncavo dente de animal marinho / as preciosas armas lhe guardava: / De pontas de diamante eram as setas, / as hâsteas de ouro, mas as penas pretas; / que o Índio valeroso, ativo e forte, / não manda seta em que não mande a morte.]

⁴⁴ <https://enciclopedia.itaucultural.org.br/pessoa4004/alvarenga-peixoto> [access: 02.05.2020].

⁴⁵ This translation, by R.A. de Souza, was published in *Indigenism and the search for Brazilian identity: European influences and national roots*, [in:] *Brazilian Literature as World Literature*, ed. E.F. Coutinho, London 2018, p. 73. The complete poem in Portuguese is available at: https://www.literaturabrasileira.ufsc.br/_documents/alvarenga-2.htm. Cf. D. Proença Filho, 1996, p. 983, and C.C.E. de Souza, *op. cit.*, p. 395.

Nicteroy (c. 1820)

A mottled skin forms a **baldric**,
 On which **hangsa quiver** made from the **hollowed tooth**
 Of a horrific **monster bred by the sea**.
 From this Nicteroy draws his reedy **arrows**,
 With which he **sends** beasts straight **to death**. (*underscoring is mine*)

[Mosqueada pele um tiracolo forma, / De que pende em carcás cavado dente / De monstro horrendo pelo mar gerado. / Niterói daqui tira ervadas setas, / Em que as feras certo à morte envia.]

There are other remarkable similarities between the two poems, but I will highlight one difference. At the end of the Alvarenga Peixoto's poem, the indigenous giant, allegorized as a New World Pindar, declares himself vassal and faithful to Portugal, although his song points out with little exultation: "for insulting fate and fortune / and unequal luck, whoever dies knows, death / is neither death nor evil"⁴⁶.

The "unequal fortune" that Peixoto⁴⁷ mentions is noteworthy. According to Antonio Candido, the purpose of the illustrated literature of that time was to praise the kings and rulers while simultaneously calling attention to local problems⁴⁸. In a different poem exalting Dona Maria I, queen of Portugal (1777-1816), Peixoto highlights yet another facet of this "unequal luck": "Why did Nature / put her treasure in this country / in a wealth of stones, / in thick mines abundant with gold, / for the people to remain impoverished?"⁴⁹.

If Peixoto's Brazil was abundant in natural resources, it was also unfair in their distribution. Almost 150 years later, Stefan Zweig echoed this sentiment: "There is no more beautiful city in the world [than Rio de Janeiro], perhaps there is no other that is more mysterious, more heterogeneous".

Brazil's social inequality has been long recognized by tourists and intellectuals. The same travel narratives that described the Guanabara giant also commented about the miserable indigenous and Afro-Brazilians who populated the narrow streets of Rio de Janeiro, workers and slaves who, in colonial Brazil, were constructing the city through hardship and sweat while also being affected by the local flora and fauna (or climate and geography).

⁴⁶ "Insultando o fado e a sorte / e a fortuna desigual, / a quem morrer sabe, a morte / nem é morte nem é mal." C.C.E. de Souza, *op. cit.*, p. 396.

⁴⁷ An important account of 17th century poetry (more specifically on Silva Alvarenga's works) as a contextualized response to current political and cultural issues can be found [in:] F.L. Morato, *Um mestre na periferia da Arcádia: a obra poética de Manuel Inácio da Silva Alvarenga no contexto do Império português do século XVIII*, PhD Dissertation, Ohio 2019.

⁴⁸ A. Candido, *op. cit.*, p. 114.

⁴⁹ "Que fez a Natureza / em pôr neste país o seu tesouro, / das pedras na riqueza, / nas grossas minas abundantes de ouro, / se o povo miserável?", C.C.E. de Souza, *op. cit.*, p. 392.

The metamorphosis of nature is a powerful image. Lamego Filho once wrote this about Rio de Janeiro: “Its natural setting, spectacular and refined, would certainly transform any man who embraces it”⁵⁰. This geologist recognized, along with Burton, the profound influence of Rio’s geography on its inhabitants: “The aspect of nature is now recognized as influential on the ideal and intellect of man. [...] This region of Brazil is exactly between the extremes of nature that excite or depress the imagination”⁵¹.

The imaginarium that evokes a Brazilian giant that is both Greco-Roman and indigenous could have, according to current literary conventions and the power of the image, symbolically united the past and present, forging an imaginary geography through a creative metamorphosis.

However, Barbosa erased those characteristic marks of heterogeneity, inequality, and the “depressed imagination”, producing a narrative without a sincere simile, a fair comparison, or an imaginative metaphor of telluric power in his personification of Brazil. He abandoned the oneiric fields from which Peixoto’s indigenous giant awoke, ultimately creating a mythical, distant, aulic and panegyric allegory far removed from the sentimental geography of earlier narrators, substituting a false natural projection of a royal, courtly and hereditary justice.

Moreover, Barbosa’s innovative feature, the intertextual link that he adds to the chain of reception has meant the erasure of Brazilian peculiarities. Thus, the poem foresees not only the glory of the Kingdom of Brazil, but the rise of Brazilian conservatism, as well.

7. Conservative appropriation

Although Barbosa was a defender of Brazil’s independence alongside Gonçalves Ledo in 1821 and 1822, his association with liberal ideas⁵² made him closer to a modern conservative intellectual. For instance, regarding the French Revolution⁵³, which inspired so many Republican efforts throughout the Americas, Barbosa’s view points directly reflected Burkean conservatism.

It should be pointed out that Brazilian liberal politicians, who during the First Kingdom (1822-1831) made liberalism a powerful weapon of opposition and an instrument of criticism, became conservative during the Second Kingdom (1840-1889)⁵⁴.

⁵⁰ A.R. Lamego, *O homem e a Guanabara*, Rio de Janeiro 1964, p. 15.

⁵¹ A.J. Lacombe (transl.), *Viagem aos Planaltos do Brasil [de R.F. Burton]*, Rio de Janeiro 1868, Rio de Janeiro 1940, v. 1, p. 58.

⁵² A.J. Lacombe, *Discurso do Presidente*, “Revista do IHGB” 149, Rio de Janeiro 1988, p. 580.

⁵³ The theme of revolution is closely connected with the genesis of conservatism, which in an anti-revolutionary way tries to build its own concept of revolution. Cf. J.M.A. de Souza, *Tendências ideológicas do conservadorismo*, PhD Dissertation, Recife 2016, p. 115.

⁵⁴ E.V. da Costa, *Da Monarquia à república: momentos decisivos*, São Paulo 1999.

By conservatism, I mean a set of ideals and practices based on the principles of Burke, who according to Bloxham, was “suspicious of state power; he preferred liberty to equality; he was patriotic; he had a strong faith in existing institutions; he was skeptical of the idea of progress; and he was elitist”⁵⁵. These principles include organic and traditional society, hierarchy, and authority.

In Barbosa’s case, this also included the desire to maintain religious order and a parliamentary government. Barbosa’s position was ambiguous with respect to the Portuguese Crown and Brazil’s independence. In *Nitceroy* there is an almost feudalistic defence of Portugal while simultaneously exalting Pedro I, the future and first emperor of the independent Brazil. Such ambiguity is characteristic of that period. Regarding the cultural and literary situation of Brazil in the early 19th century, I quote Bosi’s *A história concisa da literatura brasileira* [*A concise history of Brazilian literature*]:

All processes of Independence (from 1808 to 1831) were undertaken through the intervention of the ruling classes, who inherited from the colonial period many ambiguities: illustration-reaction; Pombalism-Jesuitism; theism-bigotry; thought-rhetoric...⁵⁶ (my translation).

The “illustration-reaction” dichotomy characterizes Barbosa’s thoughts well. Even though he was illustrious and a connoisseur of ancient (rhetorical) sources, he rejected new progressive models of government, such as republicanism and democracy. Januário da Cunha Barbosa defended Brazil’s independence, but as a means of maintaining social order and continuity.

At the beginning of the 19th century, one ongoing event that threatened this continuity was the French Revolution. In *Nitceroy* note 41, the author explains his allusion (line 396) to a “horrendous storm” (“horrenda tempestade”): “the political storm that was formed on the banks of the Seine by the French Revolution and spread throughout Europe, coming to afflict the Kingdom of Portugal in November 1807”⁵⁷. This is quite similar to Edmund Burke’s view in *Reflections on The Revolution in France*:

All circumstances taken together, the French revolution is the most astonishing that has hitherto happened in the world. The most wonderful things are brought about, in many instances by means the most absurd and ridiculous, in the most ridiculous modes, and apparently by the most contemptible instruments. [...] In viewing this monstrous tragicomic scene, the most opposite passions necessarily succeed and sometimes mix with each other in the mind: [...] alternate scorn and horror⁵⁸.

Barbosa, however, did not mix scorn with horror, nor did he produce a tragicomedy. Instead, comedy is suppressed through his grandiloquent style, leaving only trag-

⁵⁵ J. Bloxham, *op. cit.*, p. 6.

⁵⁶ A. Bosi, *op. cit.*, p. 85.

⁵⁷ J. da C. Barbosa, *Nitceroy*, p. 58.

⁵⁸ E. Burke, *Reflections on The Revolution in France*, London 1790, p. x.

ic horror. In an 1813 speech celebrating the fifth anniversary of the Portuguese royal family's flight to Brazil, he spoke against the French Revolution, since it had led to their exile. In the passage below, he invokes Divine Providence and appeals to the people's desires:

Who would not have said, Gentlemen, meditating deeply on this contrast, which I have just presented to you, that the [Iberian] Peninsula was marked by Providence to be the cradle of the Continent's freedom; that their peoples did not sleep in such a deep peace, but to wake up more robust, and at the most opportune moment to wake up with fame of their prowess, those people who already sleep tired of fighting with the Giant of the Revolution?⁵⁹ (my translation).

This passage is remarkable, since he not only encourages combatting the French Revolution, but describes it as a giant that threatens the peace (continuity) and power (social stability) of Portugal. Thus, his "natural" explanation is that the French Revolution caused the Portuguese Crown's flight to Brazil as a divine intervention to bring "freedom" to the Americas. According to Huidobro-Salazar, in the Americas intellectuals:

were linked to political and institutional roles and they were mediators of knowledge production between other countries and local society. Their activity involved not only imitation but also creation, adaptation, and translation to generate new symbols of tradition and collective identity⁶⁰.

Thus, it is curious that Barbosa selected a giant to represent Brazil in his poem, given that he had previously associated one with French Revolution. However, as a "mediator of knowledge production" by creating and adapting ancient models, he could create new symbols. And he probably knew it. In his "new" Brazilian symbology, the giant does not stand for change, but rather sleeps, divinely transformed through the appeal of a heartbroken mother who herself was elevated to divine status. All of Barbosa's metamorphoses are about titans or gods who are represented as part of nature, which can resemble Burkean philosophy. According to Harris, "[f]or conservatives, vital political relations are organic. Unlike reactionary thinkers, they regard traditions not as static, but as in a gentle and gradual flux, encouraged by the astute reformer"⁶¹.

Thus it appears that Barbosa employed Greek mythology to reframe ancient sources, merging them with Christian ideas of a "God who presents Himself through nature"⁶². Harris argues that the God of the Bible "devises and sustains nature in a way that leads man to society and facilitates the improvement of that society"⁶³.

⁵⁹ J. da C. Barbosa, *Oração de accção de graças recitada na Capella Real do Rio de Janeiro celebrando-se o quinto anniversario da chegada de S. A. R. com toda a sua real familia a esta cidade*, Rio de Janeiro 1813, pp. 10-11.

⁶⁰ Huidobro Salazar, *op. cit.*, p. 25.

⁶¹ I. Harris, *Edmund Burke*, [in:] E.N. Zalta ed., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/burke/> [access: 20.06/2020].

⁶² I. Harris, *op. cit.*

⁶³ *Ibidem*.

If, as Huidobro-Salazar claimed, in Chile and Spanish America “the image on which the Creole authors relied corresponded to an idealized representation of both the Roman republic and Greek heroism”⁶⁴, then they fought for Republican ideals and to free the people from the yoke of monarchy. However, according to di Tella, “[in] Brazil, ideological influences from other parts of the continent were not very marked”⁶⁵. Thus Roman and Greek heroism could be employed to justify continued privilege for the elite.

Based on the analysis to this point, it could be said that *Nicteroy* embodies a moral and political epiphenomenon (to use Huidobro-Salazar’s expression) that has helped reinforce Brazilian conservatism. As explained by Costa, Brazil’s “revolution” for independence was engineered by an elite committed to the preservation of the *status quo*⁶⁶. Thus, the giant Nicteroy represents this conservative concept of revolution: a divine metamorphosis that modifies little.

8. The conservative giant in the 20th and 21th centuries

In this section, I will elaborate on the connection between this nature-related giant and Brazilian conservatism. Approximately twenty years after *Nicteroy* was published, the romantic period began in Brazilian literature, which erased the giant’s indigenous characteristics from the *topos*, substituting it for the generic idea of natural greatness. The epitome of this non-indigenous nature-giant can be seen in the positivist poem composed by Joaquim Osório Duque-Estrada in 1909 that was declared to be the official lyrics of the Brazilian national anthem in 1922, the centennial of Brazilian independence:

Giant by thine own nature,
Thou art beautiful, strong, a fearless colossus,
And thy future mirrors that greatness.
[...]
Eternally lying on splendid cradle

[Gigante pela própria natureza, / És belo, és forte, impávido colosso, / E o teu futuro espelha essa grandeza, [...]. / Deitado eternamente em berço esplêndido]

From the Proclamation of the Republic (November 15, 1889) until the so-called “1930 Revolution”, this image gained increasing use in literature and became completely integrated into politics and the collective imaginarium⁶⁷. However, a grow-

⁶⁴ Huidobro Salazar, *op. cit.*, p. 33.

⁶⁵ T. di Tella, *History of Political Parties in Twentieth-century Latin America*, New Brunswick 2004, p. 29.

⁶⁶ E.V. da Costa, *Da Monarquia*.

⁶⁷ The gazette *O Malho* (n. 236, 1907) published a cartoon with a similar reference: “You shall see whether or not Brazil is that giant... not sleeping...” [“Verão se o Brasil é ou não é o gigante... sem ser deitado...”].

ing anti-liberal consensus resulted in an era of political centralization and economic interventionism. Getúlio Vargas, a politician from Rio Grande do Sul, led a populist revolt against the agricultural oligarchs behind the Old Republic, claiming the presidency in a *coup d'état* in 1930. To illustrate this “revolution” a popular gazette entitled *A Careta* published the cartoon below (Figure 5) on 15 November 1930, the anniversary of the Republic.

Figure 5. Political cartoon “The Giant Has Awakened”, depicting Getúlio Vargas (lower left) and “Zé Povo” (lower right), *A Careta* 11/15/1930

By 1955, the giant was depicted as still needing to wake up. In his bid for president, the populist Ademar de Barros (known as one who “rouba mas faz” [steals but gets the job done]) used the giant *topos* in one of his campaign jingles: “É preciso despertar / Esse gigante adormecido / Uma terra de riquezas / Pela própria natureza / Não...” [“We need to wake up / This sleeping giant / A land of wealth / Bestowed by nature / We need not bow down...”]⁶⁸.

This image later became a symbol of economic growth in the 1960s and 1970s⁶⁹ while the Brazilian military dictatorship carried out a well-defined development project. This image was disseminated internationally: in 1973 it was reported in *The Times* of London that “Like a sleeping giant, Brazil is awakening to a period of industrial expansion and development unparalleled”⁷⁰, while in 1971 *The New York Times* similarly

⁶⁸ See E.S. Migowski, *Ritmos da história: 100 anos da república contados e cantados pela música popular (1889-1989)*, São Paulo 2019. This book offers a good account the ways in which the sleeping/awakened giant has been used by politicians in the twentieth century. Cf. A. dos S. Prada, *op. cit.*, pp. 7-8.

⁶⁹ A 1963 CPC/UNE song depicted the nation as a giant that wakes up as a dwarf. See A. Aggio, A. de S. Barbosa, H. Lambert, *Política e sociedade no Brasil, 1930-1964*, São Paulo 2002.

⁷⁰ M. Spektor, *Kissinger e o Brasil*. São Paulo 2009. Cf. <https://arte.folha.uol.com.br/especiais/2014/03/23/o-golpe-e-a-ditadura-militar/artigos.html> [access: 05.06.2020].

reported that “The giant of the continent, dismissed as a sleeping giant until recently, has begun to stir and interest in Brazil’s intentions has grown among her neighbors”⁷¹.

It is impressive how this image has been used for multiple purposes and has gained a new meaning each time, albeit invariably conservative. In Brazilian political history, liberalism and conservatism have struggled since the beginning. Maia and Taylor state it well:

From the early 1800s through the present, Brazilian liberals have been buffeted between the distinct priorities of the liberal project – seeking to achieve individual rights, equal citizenship, political freedom, economic liberty, and local autonomy while checking state power – and the opposition to liberalism found in often dominant political viewpoints, including the conservative dominance of the mid-nineteenth century, the positivist groups of the early twentieth century, and the developmentalist project of the second half of the twentieth century⁷².

Beginning in the early 19th century, Brazilian conservatism, first expressed by pro-independence groups, followed by the agricultural oligarchs of the First Republic, the positivism and populism of the early 20th century, and then the military dictatorship, has employed time and again the image of an awakening giant.

Moreover, this image has persisted since Brazil returned to democracy in the late 1980s. In 1984, one year before the return to democracy, *Time* magazine ran the following headline: “Brazil: Waking the Sleeping Giant”⁷³. More than two decades later, in 2008, Tom Phillips of London’s *The Guardian* proclaimed, “the country of the future finally arrives [...] the sleeping giant of South America is awakening”⁷⁴. At that point, led by Lula da Silva of the Workers’ Party, Brazil had become the eighth largest economy in the world after years of progressive government. As part of the BRICs, a group of emerging economies that also included Russia, China, and India, the South American giant was not badly damaged by the on going global recession⁷⁵.

In 2011, Scottish whiskey maker Johnnie Walker leveraged the image of an awakening Brazilian giant in a marketing campaign specifically designed for Brazil, the first such campaign for a single foreign country in the company’s 200-year history. The clever 1-minute video (Figure 6)⁷⁶ dialogues with the brand’s slogan “Keep Walking”, strategically appropriating images and manipulating cultural elements.

⁷¹ J. Novitski, *Brazil’s Neighbors Watching Warily the Sleeping Giant Stirs*, “The New York Times”, March 21, 1971.

⁷² O. Stuenkel & M. Taylor eds., *Brazil on the Global Stage Power: Ideas, and the Liberal International Order*, New York 2015, p. 38.

⁷³ <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,921682,00.html>.

⁷⁴ T. Phillips, *Brazil: The Country of the Future Finally Arrives*, “The Guardian”, 10 May 2008, p. 41.

⁷⁵ Levin Institute, *Brazil: The Sleeping Giant Awakens and Rebounds from Recession*, 2020. See <https://www.globalization101.org/brazil-the-sleeping-giant-awakens-and-rebounds-from-recession-2/> [access: 20.06.2020].

⁷⁶ Campaign video: <https://www.youtube.com/watch?v=Ja2CP0W3E6c> [access: 20.06.2020]. About the campaign, see: <https://adage.com/creativity/work/keep-walking-brazil/24740> [access: 20.06.2020].

Figure 6. Johnnie Walker 2011 marketing campaign “The Giant is no longer sleeping”

In Brazil’s largest cities in June 2013, mass protests erupted, instigated mainly by the *Movimento Passe Livre* (Free Fare Movement). The primary goal of these protests was to repeal recent bus fare increases. These protests became known as the *Jornadas de Junho* (June Journeys) and rapidly encompassed a number of other issues, such as corruption and police violence. By June 20th, protests were ongoing in over 100 cities and included over two million people.

The effects of June 2013 still reverberate in Brazilian politics and social life. Although it can only be mentioned in passing here, I will briefly point out that the protests, based on social mobilization in a networked society⁷⁷, ushered in a new sense of democracy in public administration, demonstrating that the intersection between nationalism, media and communications still has far to go. In practice, what has been shown repeatedly on TV is conflicting discourse about the national identity⁷⁸. One could ask oneself what: what does this have to do with the sleeping giant? To develop their own brand of “social awakening”, conservative movements have once more employed the image of an awakening giant, reappropriating the Johnnie Walker slogan.

At this point, slogans from two advertising campaigns begin to appear and to become, in a way, the trademarks of the [conservative] movement: “come to the streets”, a slogan from Italian auto-maker Fiat; and “the giant is no longer sleeping”, slogan of Scottish whiskey maker Johnnie Walker, which was changed to ‘the giant woke up’⁷⁹ (my translation).

⁷⁷ As argued by M.A. Ruediger *et alii*, *June Journeys in Brazil From the Networks to the Streets*, “Draft paper prepared for the APSA Annual Meeting, Washington, DC, 28-31 Aug. 2014”, 2014, p. 2.

⁷⁸ C. Jiménez-Martínez, *Media and the Image of the Nation during Brazil’s 2013 Protests*, p. 192.

⁷⁹ I.A. Fontenelle, *Alcances e limites da crítica no contexto da cultura política do consumo*, “Estudos Avançados”, 30 (87), 255-278, 2016.

So, once again, the “giant awakened”⁸⁰, with its movement representing the natural rising grandeur of the nation. Thus, for at least 200 years since Barbosa’s poem, this metaphor has been used to bolster tradition or represent some prophecy yet to be fulfilled. It does not matter if the giant’s veins run with Scottish whiskey or if the power and strength it actually represents come from progressive governments. The image is stunning and mighty, the great giant of Sugar Loaf rising and walking, inspiring people and demonstrating national power. When protests erase any remembrance that Johnnie Walker’s Brazilian giant awakened during a progressive moment of democratic inclusion, or when they disregard the fact that it was merely a marketing invention to sell liquor by appealing national sentiment⁸¹, they are calling upon a tradition which says that Brazil is naturally grand, both geographically and metaphorically. Thus, Brazilian mass movements guided by nationalistic discourse that invokes the image of an awakening giant denote the pursuit of an imaginary legacy rather than a search for real change.

To conservative individuals, tradition is the intimate aspect of his/her performance, tradition means force of authority, not invented but inherited, the property of a specific group and a model of prosperity in the present while looking to the future. A legacy is a benefit that has been built up for generations, a common syntax. To conservatives, this idea is more solid than saying that every tradition is “invented”⁸² (my translation).

To some extent, Johnnie Walker’s giant resembles Barbosa’s giant: a foreigner representing Brazilian nature, a metamorphosis invented to manipulate the social imaginarium, an image taken hostage by conservatism⁸³ to create a mythology of greatness and natural divine protection.

9. Final remarks

Although lackluster, the poem *Nicteroy* is an eyewitness account of a decisive period in Brazilian social history and helps us understand how a conservative political project operated through literature to forge a collective imaginarium, erasing any revolutionary or progressive traces from the previous narratives it has appropriated.

⁸⁰ See A. dos S. Prada, *op. cit.*, pp. 9-10.

⁸¹ “The giant arouses curiosity and patriotism in the people who follow its mutation process”. See <https://www.meioemensagem.com.br/home/comunicacao/2011/10/07/johnnie-walker-envia-mensagem-para-o-brasil.html> [access: 12.06.2020].

⁸² <https://outraspalavras.net/crise-brasileira/para-uma-anatomia-do-conservadorismo/> [access: 12.06.2020].

⁸³ On Brazilian contemporary conservatism, J.M.A. de Souza, *op. cit.*, p. 217, explains: “The contemporary period, in which the reactivation of Burkean conservatism [...] stands out, [...] both reinforces and modifies conservative ideological inclinations inscribed in the class struggles in Brazil since the colonial period [...]”.

A type of conservatism emerged in Barbosa's *Nicteroy* narrative that did not mention Peixoto's "unequal fortune" of the colony's inhabitants and ignores "impoverished people". Such conservative traits had previously appeared in travel narratives and cartographic iconography, literally disregarding the native viewpoint and assuming that a foreigner can become a national symbol. Much time later, conservatism again invoked this image of national grandeur while occluding the fact that the country's recent economic growth was due to progressive government. Manipulating narratives to create a shallow and false imaginarium that appears both populist and natural is a conservative response to a more broadly progressive movement; Brazilian elites have rearranged narratives to remodel tradition again and again, projecting an image that substitutes reality.

The belief that Brazil is naturally grand and powerful and that this nature is identified with a giant-mountain (personified sometimes as an indigenous) that will someday awaken resembles the book title "*Ein Land der Zukunft*" (A Land of the Future) used in 1941 by Austrian historian and novelist Stefan Zweig as an epithet of Brazil⁸⁴. This future projection reminds me other phrase that can be found written in a board in "botecos" and mom-and-pop markets through out Brazil: "*Fiado, só amanhã*" (You can only purchase on credit tomorrow). If you come back tomorrow, the sign remains the same: only tomorrow. This has the same pernicious and ludicrous effect of the "land of the future". Tomorrow, the epithet will still be the same. The future never comes. Similarly, the idea that the giant will arise persists; *lève-toi* they shouted hundreds of years ago⁸⁵. If one imagines that it has finally awakened, a visit to Guanabara Bay and the sight of the recumbent giant will quickly reset the actual to the potential: it will rise someday. Someday.

If I began this paper referring to politicians who sometimes quote the classics, I will ironically finish it appealing to *auxilium temporis* with a quote from Xenophanes of Colophon⁸⁶ (c.570-528 BCE), pre-Socratic philosopher, one of the first to talk about giants: "There is nothing useful in [the wars of the Titans or Giants], [...] the creations of our predecessors"⁸⁷.

⁸⁴ S. Zweig, *Brazil: A Land of the Future*, London 2007.

⁸⁵ Cf. E.S. Migowski, *op. cit.*

⁸⁶ Cf. B.V.G. Vieira, *Mito e tradição literária na luta entre Hércules e Anteu: Farsália*, 4.589-665, "Classica" 20 (1), Brasil 2007, p. 48.

⁸⁷ fr. 1 Ath. 11.462c, ll. 21-23. English translation comes from: D.E. Gerber ed. and transl., *Greek Elegiac Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC*, Cambridge, MA 1999, p. 412. Complete lines 19-23: "ἀνδρῶν δ' αἰνέω τοῦτον, ὃς ἐσθλὰ πῶν ἀναφαίνη, / ὥς οἱ μνηοσύνη καὶ τόνοσ' ἀρετῆς; / οὔτε μάχας διέπει Τιτῆνων οὔτε Γιγάντων, / οὐδέ τι Κενταύρων, πλάσματα τῶν προτέρων, / ἢ στάσις σφεδανάς; τοῖς οὐδὲν χρηστὸν ἔνεστι;" ["and to praise that man who after drinking reveals noble thoughts, / so that there is a recollection of and striving for excellence; / it is not meet to make an array of the wars of the Titans or Giants / or Centaurs, creations of our predecessors, / or violent factions – there is nothing useful in them;"].

Bibliography

- Adê E. & Silva J.N. de S. eds., *Mosaico Poético: Poesias Brasileiras Antigas e Modernas, Raras e Inéditas*, Rio de Janeiro 1844.
- Aggio A., Barbosa A. de S., Lambert H., *Política e sociedade no Brasil, 1930-1964*, São Paulo 2002.
- Alvarez B.B., *Por uma Edição Crítica e um estudo do Poema Nicteroy, de Januário da Cunha Barbosa*, “Confluências” 51, Rio de Janeiro 2016, pp. 92-107.
- Andrada e Silva J.B. de, *Apontamentos [sobre política] (escritos após 1822)*, http://www.obrabonifacio.com.br/principais_obras [access: 02.05.2020].
- Barbosa J. da C., *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro* (manuscript), Biblioteca Nacional, Manuscrito 12, 1, 001, Rio de Janeiro 1820.
- Barbosa J. da C., *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro*, Londres 1822.
- Barbosa J. da C., *Oração de acção de graças recitada na Capella Real do Rio de Janeiro celebrando-se o quinto anniversario da chegada de S. A. R. com toda a sua real familia a esta cidade*, Rio de Janeiro 1813.
- Barbosa J. da C., *Parnazo Brasileiro*, Rio de Janeiro 1829-1832.
- Blixén S., *Estudio compendiado de la literatura contemporánea*, “Anales de la Universidad”, ano III, tomo V, Montevideo 1894.
- Bloxham J., *Ancient Greece and American Conservatism: Classical Influence on the Modern Right*, London/New York 2018.
- Bosi A., *História concisa da literatura brasileira*, São Paulo 1978.
- Burke E., *Reflections on The Revolution in France*, London 1790.
- Candido A., *Formação da literatura brasileira: momentos decisivos*, Rio de Janeiro 2006 [1957].
- Claudino R.R., *A Gigantomaquia latina de Cláudio Claudiano: tradução e análise*, MSc Thesis, Recife, 2016.
- Costa E.V. da, *Da Monarquia à república: momentos decisivos*, São Paulo 1999.
- Costa E.V. da, *Political Emancipation of Brazil*, [in:] *From Colony to Nation: Essays on the Independence of Brazil*, ed. A.J.R. Russell-Wood Baltimore 1975.
- di Tella T., *History of Political Parties in Twentieth-century Latin America*, New Brunswick 2004.
- DuBois P., *Trojan Horses: Saving the Classics from Conservatives*, New York 2001.
- Fontenelle I.A., *Alcançes e limites da crítica no contexto da cultura política do consumo*, “Estudos Avançados”, 30 (87), 2016, pp. 255-278.
- Gerber D.E. ed. and transl., *Greek Elegiac Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC*, Cambridge, MA 1999.
- Gomes L., *1822*, São Paulo 2010.
- Hardwick L., *Reception Studies. Greece & Rome*, “New Surveys in the Classics” (33), Oxford 2003.
- Hardwick L., *Refiguring Classical Texts: Aspects of the Postcolonial Condition*, [in:] B. Goff (ed.), *Classics and Colonialism*, London 2005.
- Harris I., *Edmund Burke*, [in:] E.N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2020 Edition)*, <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/burke/>> [access: 10.06.2020].
- <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,921682,00.html> [access: 20.06.2020].
- <http://www.professores.uff.br/beethoven/poema-nicteroy/> [access: 20.05.2020].
- <https://adage.com/creativity/work/keep-walking-brazil/24740> [access: 20.05.2020].
- <https://enciclopedia.itaucultural.org.br/pessoa4004/alvarenga-peixoto> [access: 02.05.2020].
- <https://ihgb.org.br/perfil/userprofile/januariodacbarbosa.html> [access: 02.05.2020].
- https://www.literaturabrasileira.ufsc.br/_documents/alvarenga-2.htm [access: 02.05.2020].
- <https://www.escritas.org/pt/t/13042/sonho-poetico> [access: 02.05.2020].
- <https://www.meioemensagem.com.br/home/comunicacao/2011/10/07/johnnie-walker-envia-mensagem-para-o-brasil.html> [access: 20.05.2020].

- <http://portal-dos-mitos.blogspot.com/2017/03/o-gigante-adormecido-da-baia-de.html> [access: 20.06.2020].
- <https://www.politico.com/magazine/story/2017/06/21/why-the-white-house-is-reading-greek-history-215287> [access: 02.05.2020].
- <https://www.abc.net.au/news/2019-07-25/boris-johnson-recites-extracts-of-the-iliad-in/11338290?nw=0> [access: 02.05.2020].
- <https://www.youtube.com/watch?v=Ja2CP0W3E6c> [access: 20.05.2020].
- <https://www.youtube.com/watch?v=du-2ehqetDY> [access: 20.06.2020].
- Huidobro Salazar M.G.H., *Classical tradition and republican ideals for the independence of Chile*, “Classical Receptions Journal”, 10 (1), Oxford 2018, pp. 21-39.
- Jauss H.R., *Toward an Aesthetic of Reception*, Minneapolis 1982.
- Jiménez-Martínez C., *Media and the Image of the Nation during Brazil's 2013 Protests*, Palgrave Macmillan 2020.
- Lacombe A.J., *Discurso do Presidente*, “Revista do IHGB”, 149, Rio de Janeiro 1988.
- Lacombe A.J. transl., *Viagem aos Planaltos do Brasil [de R.F. Burton]*, Rio de Janeiro 1868; Rio de Janeiro 1940, v. 1.
- Lamego A.R., *O homem e a Guanabara*, Rio de Janeiro 1964.
- Latacz J., *Gigantomachy*, [in:] *Brill's New Pauly, Antiquity volumes*, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e424400 [access: 20.05.2020].
- Levin Institute, *Brazil: The Sleeping Giant Awakens and Rebounds from Recession*, <https://www.globalization101.org/brazil-the-sleeping-giant-awakens-and-rebounds-from-recession-2/> [access: 20.05.2020].
- Macfarquhar C. & Gleig G., *Erudition*, [in:] *Encyclopædia Britannica*, vol. 6, Edinburgh 1797, p. 721.
- Martindale C., *Reception*, [in:] C.W. Kallendorf, *A Companion to the Classical Tradition*, Malden 2007.
- Martindale C., *Redeeming the Text: Latin Poetry and the Hermeneutics of Reception*, Cambridge 1993.
- Martins Y. de A., *Biografia e história nos escritos de Januário da Cunha Barbosa (1780-1846)*, MSc Thesis, Rio de Janeiro 2015.
- Migowski E.S., *Ritmos da história: 100 anos da república contados e cantados pela música popular (1889-1989)*, São Paulo 2019.
- Morato F.L., *Um mestre na periferia da Arcádia: aobrapoética de Manuel Inácio da Silva Alvarenga no contexto do Império português do século XVIII*, PhD Dissertation, Ohio 2019.
- Mota C.G. (ed.), *1822: Dimensões*, São Paulo 1972.
- Neves L.M.B.P., *A “guerra de penas”: os impressos políticos e a independência do Brasil*, “Tempo”, 8 (4), Niterói 1999, pp. 41-65.
- Nikoloutsos K. & Gonçalves R.T., *Classical Tradition in Brazil: Translation, Rewriting, and Reception*, “Caletoscópio”, 6 (1), Mariana 2018, pp. 11-20.
- Novitski J., *Brazil's Neighbors Watching Warily the Sleeping Giant Stirs*, The New York Times March 21, 1971.
- Pereira Neto J., *A memória biográfica de Januário da Cunha Barbosa: uma trajetória política na corte Imperial (1821-1846)*, MSc Thesis, Assis 2014.
- Phillips T., *Brazil: The Country of the Future Finally Arrives*, “The Guardian”, 10 May 2008, “Financial Times”, p. 41.
- Pimenta J.P.G., *A independência do Brasil como uma revolução: história e atualidade de um tema clássico*, “História da Historiografia” 3, Mariana 2009, pp. 3-82.
- Pinassi M.O., *Três devotos, uma fé, nenhum milagre: um estudo da Revista Niterói*, PhD Dissertation, Campinas 1996.
- Prada A. dos S., *“The giant awoke” as a myth in the national imaginary*, “Inventário” 17, Salvador 2015, pp. 1-13.
- Proença Filho D. (org.), *A Poesia dos Inconfidentes*, Nova Aguilar, Rio de Janeiro 1996.

- Roussin A.-R., *Le pilote du Brésil, ou description des côtes de l'Amérique Méridionale comprises entre l'île Santa-Catharina et celle de Maranhão*, Paris 1845.
- Ruediger M.A. et alii, *June Journeys in Brazil From the Networks to the Streets*, "Draft paper prepared for the APSA Annual Meeting, Washington, DC, 28-31 Aug. 2014", 2014.
- Schmidt P.L., *Reception Theory and Classical Scholarship: A Plea for Convergence*, [in:] *Hypatia: Essays in Classics, Comparative Literature, and Philosophy Presented to Hazel E. Barnes on her Seventieth Birthday*, eds. W.M. Calder III, U.K. Goldsmith, and P.B. Kenevan, Boulder 1985.
- Silva I. da, *Dicionário Bibliográfico Brasileiro*, Lisboa 1859.
- Souza A.F. de, *A Bahia do Rio de Janeiro: sua historia e descripção de suas riquezas*, Rio de Janeiro 1882.
- Souza J.M.A. de, *Tendências ideológicas do conservadorismo*, PhD Dissertation, Recife, 2016.
- Souza C.C.E de, *Alvarenga Peixoto e(m) seu tempo*, MSc Thesis, Universidade de São Paulo 2017.
- Souza R.A. de, *Indigenism and the search for Brazilian identity: European influences and national roots*, [in:] E.F. Coutinho ed., *Brazilian Literature as World Literature*, London 2018.
- Spektor M., *Kissing e o Brasil*. São Paulo, 2009, <https://arte.folha.uol.com.br/especiais/2014/03/23/o-golpe-e-a-ditadura-militar/artigos.html> [access: 20.05.2020].
- Stuenkel O. & Taylor M. eds., *Brazil on the Global Stage Power: Ideas, and the Liberal International Order*, New York 2015.
- Sweig S., *Brazil: A Land of the Future*, London 2007.
- Varnhagen F.A., *Florilegio da Poezia Brazileira: ou Colecção das Mais Notáveis Composições dos Poetas Brazileiros Falecidos, Contendo as Biographias de Muitos Delles*, Tomo II, Lisboa 1850.
- Vasconcelos Pe. S. de, *Crônica da Companhia de Jesus no estudo do Brasil*, Lisboa 1663.
- Vieira B.V.G., *Mito e tradição literária na luta entre Hércules e Anteu: Farsália, 4.589-665*, "Classica" 20 (1), Brasil 2007, pp. 46-63.

Annex 1

Abbrev.	Author	Abbrev.	Title
Alv. Peix.	Alvarenga Peixoto	<i>Sonho</i>	Sonho Poético
		<i>Ep.</i>	Canto Épico
		<i>Ode 1</i>	A D. Maria I
		<i>Ode 2</i>	Ao Marquês de Pombal
		<i>Son. 3</i>	Sonnet "A mão aterra..."
Claud.	Claudianus	<i>Gig.</i>	Gigantomachia
		<i>Pros.</i>	De Raptu Proserpinae
Diod. Sic.	Diodorus Siculus		Bibliotheca Historica
Fr. Franc.	Fr. Francisco de S. Carlos	<i>Ass.</i>	A Assumpção
Liv.	Livy		Ab Urbe Condita
Luc.	Lucano		De Bello Ciuili
Ov.	Ovid	<i>Met.</i>	Metamorphoses
Plat.	Plato	<i>Tim.</i>	Timaeus
		<i>Crit.</i>	Critias
Prop.	Propertius		Elegiae
Sid. Apoll.	Sidonius Apollinaris		Carmina
Vir.	Virgil	<i>Aen.</i>	Aeneid

THE METAMORPHOSIS OF THE GIANT NICTEROY IN BRAZILIAN CONSERVATISM SINCE 1822

S u m m a r y

In 1821-1822, Pedro I, then Prince Regent of Brazil, faced a crisis that culminated in the proclamation of independence on September 7, 1822. During this period, Januário da Cunha Barbosa (1780-1846) published the poem *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro* (1822). The poem could be described as an Indianist epic poem, based on the *topos* of metamorphosis and on an ancient mythical background that included Claudianus's *Gigantomachia*. The poem tells the story of Nicteroy, son of the Greek giant Mimas. Nicteroy is a colossal Brazilian indigenous whose body is metamorphosed into Guanabara Bay, including Sugar Loaf Mountain. Over time, this classical *topos* of a giant has come to represent the natural and national greatness of Brazil, being extrapolated in literature. This paper analyzes the reception of classical tradition in this poem. I will show how the classical models used by Barbosa reflect a moral and political phenomenon in Brazil in the early nineteenth century. I will also explain how classical *topoi* helped the author reframe some images and how they are connected to the conservative thought of intellectuals and elites in the early 19th century and beyond. The methodology is based on classical reception studies, which help describe processes of artistic-cultural reception, not merely as mechanical imitation, but as active and productive adaptations of these models to suit the creative needs of the time. I will argue that there is nothing about this image or the myth of giants that is intrinsically linked to conservative thought, nor there is anything about it that necessarily lends itself to an allegory of national grandeur. Regarding Brazilian literature and its social and political environment, I contend that the image of a Brazilian giant is derived from the creation of a collective and popular imaginary by conservatives.

Keywords: classical reception studies, *Gigantomachia*, metamorphosis, Brazilian literature, Brazilian conservatism

METAMORFOZA OLBRYMA NICTEROYA W BRAZyliJSKIM KONSERWATYZMIE OD 1822 ROKU

Streszczenie

W latach 1821-1822 Pedro I, wówczas książę regent Brazylii, zmierzył się z kryzysem, którego kulminacją była proklamacja niepodległości 7 września 1822 roku. W tym okresie Januário da Cunha Barbosa (1780-1846) opublikował poemat *Nicteroy: Metamorphose do Rio de Janeiro* (1822). Poemat ten można uznać za epopeję z nurtu indyanizmu, bazującą na toposie metamorfozy, nakreśloną na starożytnym, mitycznym tle, w którym zawiera się *Gigantomachia* Klaudiana. Poemat opowiada historię Nicteroya, syna greckiego olbrzyma Mimasa. Nicteroy jest wielkim brazylijskim tubylcem, którego ciało przeobraża się w zatokę Guanabara, łącznie z górą Głowa Cukru. Z czasem ten klasyczny topos olbrzyma zaczął reprezentować naturalną i narodową wielkość Brazylii. Niniejszy artykuł analizuje recepcję tradycji klasycznej w omawianym poemacie. Przedstawię sposób, w jaki modele klasyczne użyte przez Barbozę odbijają moralne i polityczne zjawisko w Brazylii na początku XIX wieku. Wyjaśnię również sposób, w jaki klasyczne toposy pomogły pisarzowi przeformułować pewne wyobrażenia, oraz to jak łączą się one z konserwatywną myślą intelektualistów i elit na początku XIX wieku i nie tylko. Metodologia bazuje na *classical reception studies*, które są pomocne w opisywaniu artystyczno-kulturowej recepcji, nie jako jedynie mechanicznej imitacji, ale jako aktywnych i produktywnych adaptacji tych modeli, by służyć potrzebom kreatywności danego czasu. Będę twierdzić, że w tym wyobrażeniu czy micie o olbrzymach nie ma nic, co byłoby naturalnie powiązane z myślą konserwatywną i co nieodrodnianie nadawałoby się na alegorię narodowej wielkości. Biorąc pod uwagę literaturę brazylijską oraz jej społeczne i polityczne otoczenie, uważam, że wizerunek brazylijskiego olbrzyma został wywiedziony przez konserwatystów ze zbiorowej i powszechnej imaginacji.

Słowa kluczowe: *classical reception studies*, *Gigantomachia*, metamorfoza, literatura brazylijska, konserwizm brazylijski

Tomasz Mróz

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-5499-0383

STANISŁAW LISIECKI (1872-1960): SZKIC BIOGRAFICZNY*

Dla większości dzisiejszych znawców filozofii i literatury starożytnej czy dla ekspertów w dziedzinie myśli greckiej nazwisko Stanisława Lisieckiego pozostaje nieznanne. Okres jego twórczej aktywności naukowej obejmuje, z grubsza rzecz biorąc, pierwszą połowę XX wieku, w tym zaś czasie, w obszarach jego zainteresowań badawczych, inni już uczeni zdobyli sobie akademickie i środowiskowe pozycje, a niektórzy nawet zdominowali czy wręcz zmonopolizowali pewne z tych obszarów, np. przekłady i opracowania dzieł Platona i Arystotelesa.

Dotychczasowe opracowania, w których uwzględniano czy nawet tylko wzmiankowano nazwisko Lisieckiego, wskazują, że jest on postacią, co do której trudnością było ustalenie podstawowych faktów, nawet jednoznacznie określonej daty śmierci. Wskazywano ją np. na rok 1920¹ lub jednostronnie określony przedział: „po 1930”², co jest tym bardziej zaskakujące, że idzie o uczonego z dziejów (niemal) najnowszych, który nie zginął w niejasnych okolicznościach wojennych czy w obozie, a któremu – choć nie bez uszczerbku – udało się wojnę przetrwać. Szczęśliwie jednak, nawet w oparciu o niezbyt bogaty zbiór archiwaliów, głównie materiały autobiograficzne i korespondencję, można zarysować główne zręby biografii Lisieckiego, rozciągającej się w rzeczywistości między 1872 a 1960 r.

Jednym z podstawowych źródeł do zrekonstruowania wczesnych lat Lisieckiego jest zwyczajowa autobiograficzna nota, *Vita*, pisana w pierwszej osobie, a zamieszczona w jego rozprawie doktorskiej. Tekst zdaje sprawę z niemal 40 lat życia kapłana ubiegającego się o stopień doktora teologii³. Autor dysertacji, której przedmio-

* Praca finansowana ze środków projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki: *Stanisław Lisiecki (1872-1960) – zapomniany znawca Platona i historyk filozofii starożytnej* (2017/25/B/HS1/01934) w latach 2018-2022.

¹ „Lisiecki Stanisław Kostka (1872-ok. 1920/21), dr teol., ks. katecheta gimn. w Gnieźnie. Czł. zw. [Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk] ok. 1916/1917-1920/1921?” (*Wykaz członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1857-1945*, oprac.: H. Jankowska, A. Król, H. Król, B. Olejniczak, I. Pempera, A. Simon, E. Stelmaszczyk, [w:] *Veritate et Scientiae. Księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, red. A. Gąsiorowski, Warszawa-Poznań 1982, s. 189).

² L.T. Błaszczyk, *Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816-1915*, cz. II: *1862-1915*, Warszawa 2003, s. 50.

³ S. Lisiecki, *Quid S. Ambrosius de SS. Eucharistia docuerit*, Vratislaviae 1910, s. 116. *Vita* ukazała się niedawno w przekładzie polskim T. Mroza i B. Brzuski jako *Vita z doktoratu (1910 r.)* w: S. Lisiecki, *O Platonie, Arystotelesie i o sobie samym*, red. T. Mróz, Kęty 2021, s. 339-340.

tem były poglądy Ambrożego z Mediolanu na eucharystię, urodził się w Poznaniu 7 listopada 1872 r., jego matką była Emilia *de domo* Łęcka, a ojcem Teofil, wówczas, tj. w 1910 r., już nieżyjący⁴. Stanisław był najstarszym z czworga rodzeństwa, po nim w rodzinie Lisieckich przysła na świat siostra, Maria, i dwóch braci, Henryk i Jan⁵.

Po ukończeniu szkoły powszechnej Lisiecki w 1896 r. zdobył świadectwo maturale w znakomitym poznańskim gimnazjum świętej Marii Magdaleny. Dodajmy na marginesie, biorąc pod uwagę późniejsze zainteresowanie Lisieckiego filozofią starożytną i Platonem, że w tym właśnie gimnazjum nauczał w latach czterdziestych XIX w. Antoni Bronikowski (1817-1884), tłumacz literatury greckiej, w tym poważnej liczby Platońskich dialogów⁶. Dalsze stopnie edukacji Lisieckiego wyznacza wejście na trzy lata w mury Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu, gdzie zapoznawał się z teologią i filozofią, aby w 1899 r. przyjąć święcenia kapłańskie. Kolejną dekadę życia wypełniła mu praca kapłańska w parafiach archidiecezji poznańskiej: trzy lata w Połajewie, cztery w Wielichowie, po czym objął probostwo w Kleszczewie (wówczas: Wilhelmshorst).

Lisiecki, być może nie spełniając się życiowo w wiejskich i małomiasteczkowych parafiach, uzyskał w 1909 r. zgodę ówczesnego biskupa pomocniczego, Edwarda Likowskiego (1836-1915), na podjęcie studiów teologicznych we Wrocławiu. Likowskiemu, *nota bene*, dedykował swoją rozprawę. Po zdaniu egzaminu *rigorosum* w maju 1910 r. Lisiecki zdobył tytuł doktorski w lipcu tego samego roku. Życiorys wymienia bogate grono profesorów teologii, których wykładów Lisiecki słuchał we Wrocławiu, a także trzy nazwiska profesorów z Wydziału Filozofii, spośród których wspomnijmy historyka filozofii, Matthiasa Baumgartnera (1865-1933), specjalistę w dziedzinie myśli średniowiecznej XII i XIII w., ze szczególnym uwzględnieniem Alana

⁴ Zmarły w 1887 r. Teofil Lisiecki był z zawodu ogrodnikiem (J. Dudziński, *Materiały Stanisława Lisieckiego*, maszynopis, APAN, III-14, k. 1), ale wykonywał też fach grabarza: R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie Romana Witolda Ingardena z lat 1937-1938*, Kęty 2020, s. 101. W rozdz.: *Roman Witold Ingarden a Stanisława Lisieckiego tłumaczenie Metafizyki Arystotelesa* (s. 100-115) można znaleźć tę i inne informacje dot. Lisieckiego, pochodzące ze zbiorów archiwalnych i ówczesnej prasy. Niektóre z podstawowych informacji dot. Lisieckiego zostały już przeze mnie przedstawione w pracach: *Platon w Polsce 1800-1950. Typy recepcji – autorzy – problemy*, Kęty 2012, s. 280-303; *Zapomniany historyk filozofii starożytnej: Stanisław Lisiecki (1872-1960)*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej” 2013, 6, 157-177; *Polish Studies on Plato under the Oppression of Censorship: Lutosławski – Lisiecki – Witwicki*, [w:] *Censorship, Politics and Oppression*, red. M. Maciejewska, W. Owczarski, Gdańsk 2018, s. 141-143.

⁵ Część informacji dotyczących postaci Lisieckiego, zwłaszcza jego rodziny i ostatniego okresu życia, pochodzi z rodzinnych kwerend i wywiadów przeprowadzonych przez Pana Stanisława Górskiego, wnuka siostrzenicy Stanisława Lisieckiego, Emilii Stefańskiej, *de domo* Szumówny, z Andrzejem Gabrielewiczem, wnukiem siostry Lisieckiego, i z Teodozją Modzelewską, wdową po siostrzeńcu Lisieckiego, Marianie. Niniejszym autor składa Panu Stanisławowi Górskiemu wyrazy podziękowania za udostępnienie tych informacji.

⁶ Cf.: T. Mróz, *Historia i recepcja Antoniego Bronikowskiego tłumaczeń dialogów Platona*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” r. 59, 2014, nr 1, s. 53-82.

z Lille, Wilhelma z Owernii i Tomasza z Akwinu. Najważniejszą postacią z profesorskiego grona był Joseph Pohle (1852-1922), opiekun naukowy rozprawy, pod adresem którego kandydat nie szczędził górnolotnych słów wdzięczności. Profesura we Wrocławiu wyznaczała już ostatni etap kariery naukowej Pohlego, który wcześniej wykładał w katolickich ośrodkach Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Był specjalistą w dziedzinie apologetyki i dogmatyki, więc prowadzenie doktoratu rekonstruującego poglądy Ambrożego na obecność Chrystusa w Eucharystii czy na istotę mszy leżało w obszarze jego zainteresowań. Co do dalszej działalności naukowej Lisieckiego w dziedzinie teologii trzeba nadmienić, że po doktoracie opublikował jeszcze w niemieckim czasopiśmie rozprawę nt. pojęcia łaski u Aleksandra z Hales⁷. Rozprawę tę, ze względu na jej temat, można uznać za kontynuację wpływu środowiska wrocławskiego, Pohlego i Baumgartnera, na kierunek ówczesnych prac Lisieckiego.

Doktorat Lisieckiego został zrecenzowany przez Wilhelma Wilbranda (1880-1949) w „Theologische Revue”. Recenzent, sam mający w dorobku rozprawę o Ambrozym, a więc i kompetencje do oceny pracy Polaka, uznał już sam temat rozprawy za zasługujący na uwagę badaczy, a samo napisanie monograficznego opracowania na ten temat – za zadanie niełatwe, które jednak zostało przez Lisieckiego podjęte z wielką pilnością. Przedstawiwszy krótko treść rozprawy, recenzent wysunął kilka uwag krytycznych, np. te, że podstawowe dzieło Ambrożego dla dyskusji nad zagadnieniem eucharystii, *De sacramentis*, być może nie wyszło spod pióra Ambrożego; że autor mógł być wykorzystać więcej opracowań przedmiotu, zwłaszcza w tych częściach rozprawy, w których przywoływał innych, poza głównym bohaterem rozprawy, ojców Kościoła. Istotnie, Lisiecki nie wykorzystał rozprawy Wilbranda, która ukazała się zaledwie rok wcześniej. Recenzję wieńczyła jednak konkluzja stwierdzająca, że nawet jeśli to pierwsze dzieło Lisieckiego nie było pod każdym względem udane, to jego badania nie chybiły celu, bowiem w wielu kwestiach można się z nimi zgodzić⁸.

Mając już zdany, w 1905 r. we Wrocławiu, egzamin uprawniający go do nauczania łaciny, religii i języka hebrajskiego, Lisiecki niemal przez całe życie głównie lub pobocznie zajmował się nauczaniem języków: właśnie łaciny, ale i greki, niemieckiego czy francuskiego. Radosław Kuliniak i Mariusz Pandura na podstawie kwerend w prasie katolickiej i w spisach nauczycieli podają natomiast, że Lisiecki od 1910 r. pełnił funkcję wikariusza w podpoznańskiej Głuszynie, a w latach 1911-1919 nauczał

⁷ *Die Gratia capitis in Christus nach der Summa Theologiae des Alexander von Hales*, „Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie” 1913, 27, s. 343-404.

⁸ W. Wilbrand, *Lisiecki, St., Dr. theol., Quid S. Ambrosius de SS. Eucharistia...*, „Theologische Revue” t. XI (1912), nr 5, kol. 148.

religii w gimnazjum w Gnieźnie⁹. Nauczanie w Rogoźnie połączone z wikariatem w tamtejszej parafii św. Wita przed wojną potwierdzają też informacje rodzinne, podobnie jak Lisieckiego pracę dydaktyczną w Seminarium Duchownym w Gnieźnie, która zakończyła się nie później niż w 1921 r.¹⁰

Rok 1921, rok śmierci matki Lisieckiego, Emilii, okazał się przełomowy dla jego losów. Przekazywane wspomnienia rodzinne wskazują, że to jej wola bądź życzenie, a nie głęboko odczuwane przez Stanisława powołanie było przyczyną wstąpienia przezeń na ścieżkę kariery kościelnej. Po śmierci matki musiał się on czuć zwolniony z obowiązku posłuszeństwa, a ponadto, nie będąc w pełni przekonany o słuszności własnego wyboru i autentyczności powołania, odczuwał wyrzuty sumienia i wątpliwości co do ważnego sprawowania sakramentów. Zwierzał się w liście Stanisławowi Kotowi: „Zanim obrałem zawód nauczycielski, byłem księdzem katolickim; zostałem nim bez powołania; zgryzoty sumienia z niegodnego sprawowania świętych obrządków Ołtarza gnębiły mnie lat dwadzieścia prawie”¹¹.

Krótko mówiąc, w 1921 r. Lisiecki wystąpił z katolickiego duchowieństwa i zawarł związek małżeński z Wiktorią. Jako nierozstrzygniętą kwestię należy pozostawić, czy małżeństwo było naturalnym skutkiem rezygnacji z celibatu i przejścia w szeregi świeckich, czy raczej zawarcie znajomości z kobietą wpłynęło lub przyspieszyło rzucenie sutanny przez Lisieckiego. Jego sytuacja nie była przez to komfortowa: „1921 r. przybyłem do Warszawy, już w świeckim charakterze (po drodze zmieniłem wyznanie i ożeniłem się) i tutaj za zgodą Ministerstwa oraz kuratorium, które to dwie instytucje raczyły uwzględnić nieszczęsną *historiam calamitatis meae*, objąłem posadę łaciny u Rejtana. [...] Otóż tak mizernie wyglądam. Wielmożny Pan Profesor zrazi się do mojej fizjonomii i gotów, dowiedziawszy się teraz o mej nikczemności, oprzeć się publikacji biednych mych elaboratów. [...] P. prof. Przychocki zna również, z ust moich, niegodność moją. Muszę jednak wyznać, że z rozmowy z nim odniosłem bolesne wrażenie, iż właśnie *propter historiam calamitatis*, jestem potworem w jego oczach”¹².

⁹ R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 103 (na podstawie publikacji zjazdu wychowanków gimnazjum gnieźnieńskiego). Korespondencja Lisieckiego (S. Lisiecki, *List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, [w:] S. Lisiecki, *O Platonie...*, s. 342) zdaje się potwierdzać informacje o ośmiu latach w Gnieźnie, jednak jako jedno z miejsc swej pracy nauczycielskiej Lisiecki wymienił także Hannover, skąd wrócił „w chwili zmartwychwstania Polski”.

¹⁰ W *Listie z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota* (s. 324) Lisiecki podał, że po powrocie do kraju, a przed przeprowadzką do Warszawy nauczał łaciny i greki w Rogoźnie.

¹¹ S. Lisiecki, *List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, s. 342; korespondencję Lisieckiego do Kota streszcza krótko J. Starnawski (*Kulisy współpracy Stanisława Kota, redaktora Biblioteki Narodowej (1919-1939), z filologami klasycznymi i z neolatynistami w świetle archiwum redakcji w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Terminus” 1/2004, s. 20).

¹² S. Lisiecki, *List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, s. 342; kolejny list Lisieckiego (z 4 VI 1926 r., BJ, przyb. 160/83; wszystkie cytowane dalej listy do Kota pochodzą z tego zbioru) wskazywał, że Kot, wbrew obawom, nie zraził się do autora tych wyznań. Rację ma jednak Starnawski, że listy Lisie-

Po zbudowaniu na warszawskiej Ochocie osiedla Kolonia Staszica, Lisieccy, dzięki życzliwości – jak sam Lisiecki pisał – ministra Macieja Rataja, który w latach 1920-1921 kierował Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, otrzymali mieszkanie¹³. Po przenosinach do Warszawy, a jeszcze przed ukończeniem budowy i wprowadzeniem się do nowego mieszkania, państwo Lisieccy, tym razem dzięki pomocy Gabriela Narutowicza, wówczas ministra robót publicznych, otrzymali do dyspozycji pokój w Zamku Królewskim¹⁴. Tyle informacji Lisiecki zawarł w życiorysie, jednak jego adresy korespondencyjne z Dwudziestolecia wskazują, że jego sytuacja mieszkaniowa była bardziej skomplikowana i uzależniona od postępów w budowie nowej dzielnicy. Istotnie, Lisieccy osiedlili się na Kolonii Staszica, początkowo jednak ich siedzibą był drewniany dom nr 5, ale jeszcze bez nazwy ulicy, która w 1926 r. została nazwana Sędziowska, a w 1927 r. – Wawelską. Wreszcie, w lecie 1931 r. Lisieccy, po dwukrotnej zmianie adresu na pobliskiej Kolonii Lubeckiego, wprowadzili się do wielorodzinnego budynku przy ul. Filtrowej 30, w którym pozostali do sierpnia 1944 r. W budynku tym, który budził krytykę, dominując nad okoliczną niską zabudową willową i szeregową, mieściła się siedziba Spółdzielni Budowlano-Mieszkaniowej „Kolonia im. Staszica”¹⁵, której Lisiecki był członkiem.

W Warszawie Lisieccy wiodli w miarę ustabilizowane życie. Po II wojnie, będąc już w trudnej sytuacji zdrowotnej i materialnej, o swojej sytuacji w przedwojennej Warszawie pisał krótko: „zarabiałem nieźle”¹⁶. Wszystko to sprawiło, że mniej więcej od połowy lat dwudziestych Lisiecki zajął się intensywną pracą nad filozofią grecką, choć formalnie był już niezamownym emerytem dorabiającym w fachu nauczycielskim. O życiu w stolicy pisał: „doświadczyłem na sobie, że mimo wszystko jednak Warszawa jest miastem liberalnym, co w moim wyjątkowym położeniu jest ważne o tyle, że wobec różnorodności wyznań religijnych tutaj reprezentowanych jednostka ginie i nie jest w stanie obrazić uczucia religijne innych ludzi”¹⁷.

ckiego zawierają „szczegóły biograficzne, którymi zasypywał adresata, odczuwając potrzebę jakiejś generalnej spowiedzi ze swego życia” (*Kulisy współpracy Stanisława Kota...*, s. 20).

¹³ O życzliwości, wręcz uczynności Rataja pisano, że „nigdy nie odmawiał pomocy tym, którzy jej rzeczywiście potrzebowali, a stanowisko mu na taką pomoc pozwalało” (A. Kołodziejczyk, *Maciej Rataj 1884-1940*, Warszawa 1991, s. 98).

¹⁴ S. Lisiecki, *Mój życiorys* (1957 r.), [w:] S. Lisiecki, *O Platonie...*, s. 357.

¹⁵ J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Lata dwudzieste*, Warszawa 2004, s. 86; J. Gromski, *Ochota jako dzielnica m. st. Warszawy w latach 1916-1939*, [w:] *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973, s. 120-121.

¹⁶ List S. Lisieckiego do B. Bilińskiego z 12 I 1954 r., APAN, III-14, 29, k. 1. Wyznanie to potwierdzają wspomnienia p. A. Gabryelewicza, który jako kilkuletni chłopiec w latach trzydziestych odwiedzał wuja, czy właściwie ciocięznego dziadka, w Warszawie. Z wizyt tych zapamiętał on, że Lisieckim powodziło się dobrze, że byli wręcz majętni, a ich mieszkanie było obszerne i piękne (informacje uzyskane za pośrednictwem p. S. Górskiego).

¹⁷ S. Lisiecki, *List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, s. 343.

Swoją działalność translatorską Lisiecki planował niemal z boecjańskim rozmachem, jak bowiem wyznał w liście do S. Kota: „Mam chorobliwą ambicję tłumaczenia wszystkich w ogóle dialogów Platona, i to w formie wydań klasycznych na wzór np. Stallbauma, dopóki siły mi starczą”¹⁸. Marzył więc, jak się może wydawać na podstawie wzmiankowanych przezeń znakomitych wydań dialogów, o publikowaniu tekstów oryginalnych zaopatrzonych we wstępy i obszernie objaśnienia, wzbogaconych dodatkowo o przekłady na język rodzimy. Ta olbrzymia praca, podjęta w połowie życia, nie mogła zostać ukończona, ale to nie znaczy, że nie mogła przynieść pozytywnych owoców.

Można przypuszczać, że znajomość Lisieckiego z Kotem została zawarta za pośrednictwem ministra Rataja, o którego życzliwości Lisiecki wielokrotnie wspominał, a który w 1921 r. powołał do Komisji Pedagogicznej przy ministerstwie m.in. Kota. Dodajmy, że celem prac komisji, w której składzie znalazło się także kilku filozofów, było m.in. „wspieranie inicjatyw pedagogicznych, wzbogacanie piśmiennictwa w tym zakresie”¹⁹, więc Kot z Lisieckim znaleźli obszar wspólnego zainteresowania w dziedzinie historiografii myśli pedagogicznej.

W pierwszej połowie lat dwudziestych Lisiecki pracował nad przekładem Platońskiego *Państwa*, które konsekwentnie nazywał po dawnemu *Rzeczpospolitą*. Pierwotnie dialog ten miał być wydany w „Bibliotece Narodowej” pod kuratelą Kota. W kolejnym roku, kiedy w kwestii publikacji nadal nic nie dochodziło do skutku, Lisiecki wyluszczał Kotowi swoje plany kariery na Uniwersytecie Warszawskim, które miał rozpocząć doktorat z filozofii, wymagający opublikowania jakiejś pracy, przez Gustawa Przychockiego określonej jako „treściwe rozwinięcie problemu dotyczącego literatury starożytnej”²⁰. W liście znalazła się prośba o poparcie przez Kota druku którejś z prac Lisieckiego. W kolejnym liście Lisiecki uzasadniał kształt swojego wstępu do *Rzeczpospolitej* i prosił Kota oraz – za jego pośrednictwem Tadeusza Sinkę – o jego akceptację, gdyż równolegle zajmowały go przygotowania do egzaminów doktorskich, bowiem nie chciano mu uznać za równoważnych rygorozów z wrocławskiego doktoratu z teologii i musiał w październiku 1926 r. zdać materiał obejmujący filologię klasyczną, historię filozofii, logikę i psychologię. Bardzo się tych egzaminów obawiał²¹. Wciąż jednak otwarta zostawała sprawa publikacji mającej stać się podstawą nadania stopnia naukowego i Lisiecki ponawiał prośby o wstawiennictwo Kota, aby choć jedną z nich wydać, np. rozprawę o platońskiej koncepcji reinkarnacji, pt. *Nauka Platona o pra-*

¹⁸ List S. Lisieckiego do S. Kota z 21 III 1932 r.

¹⁹ E. Brodacka-Adamowicz, *Ministrowie oświaty Drugiej Rzeczypospolitej. Okres rządów parlamentarych (1918-1926)*, Siedlce 2010, s. 161.

²⁰ S. Lisiecki, *List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, s. 341.

²¹ List S. Lisieckiego do S. Kota z 4 VI 1926 r.

bycie duszy. Pomysł ten Lisiecki podpierał zdaniem Ryszarda Ganszyńca (1888-1958), który „czytał ją i nazwał ją nawet bardzo oryginalną, samodzielną, śmiałą”²², a ponadto wydawała się ona autorowi aktualna ze względu na dyskusje nad reinkarnacją, toczone się wówczas m.in. w Towarzystwie Teozoficznym.

Rozprawę, co prawda, 11 października 1926 r. referował w Akademii Sinko²³, ale Lisieckiemu przekazał, że lepiej było nie drukować jej w Akademii ze względu na odległe terminy, tymczasem druk w Krakowskiej Spółce Wydawniczej (KSW) także odsuwał się w czasie²⁴. Po włączeniu przez Kota *Rzeczpospolitej* do „Biblioteki Narodowej”²⁵ pojawiła się kwestia możliwych recenzentów. Tadeusz Zieliński (1859-1944) przebywał za granicą, Sinko zaś, jak zaznaczał Lisiecki, już wiele mu poświęcił uwagi, np. na poprawki do *Wstępu* i przekładu *Rzeczpospolitej*. Wolna Wszechnica naciskała zaś, jak wynika z listu, na swoich pracowników, aby publikowali prace naukowe, od tego był także uzależniony awans na stanowisko docenta i zarobki, nic więc dziwnego, że Lisieckiemu się spieszyło. Był to, jeśli można tak powiedzieć, „gorący okres” w jego życiu, starał się działać wielokierunkowo, próbując sfinalizować druk kilku swoich prac u różnych wydawców, co warunkowało dalsze kroki w działaniach mających na celu uzyskanie doktoratu na UW, a w konsekwencji awans na Wolnej Wszechnicy.

W sierpniu 1927 r. przekład Platońskiego *opus magnum* był poprawiony i gotowy, podobnie jak wstęp, a udoskonalenie tych tekstów Lisiecki zawdzięczał Kotowi i niewymienionemu z nazwiska recenzentowi, być może właśnie Since. Tymczasem nadal nie mógł awansować na Wszechnicy, gdyż powtarzano mu, że żadnej twórczej, oryginalnej pracy nie wydał drukiem²⁶.

Prowadzenie przez Lisieckiego lektoratów językowych we Wszechnicy dokumentuje np. zachowany spis wykładów z roku akademickiego 1926/7, gdzie na Wydziale Humanistycznym nauczał on języka greckiego jedynie kilka godzin tygodniowo na poziomie niższym i wyższym. Znając jego zamiłowanie do Platona, nie dziwi fakt, że na kursie wyższym pracowano nad Platońskim *Protagorase*²⁷. W tym samym czasie Lisiecki opublikował artykuł zatytułowany *Układ oraz zagadnienia w Platona Fedonie*. Tekst ten świadczy o nauczycielskim potraktowaniu dzieła Platona, gdyż tekst Lisieckiego swoją treścią i formą nawiązywał do szeregu prac nauczycieli gimnazjalnych sprzed lat, któ-

²² List S. Lisieckiego do S. Kota z 4 VI 1926 r.

²³ „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1926, t. XXXI, nr 8, s. 2-3.

²⁴ List S. Lisieckiego do S. Kota z 13 XII 1926 r.

²⁵ List S. Lisieckiego do S. Kota z 14 III 1927 r.; por. J. Starnawski, *Kulisy współpracy Stanisława Kota...*, s. 20.

²⁶ List S. Lisieckiego do S. Kota z 29 VIII 1927 r.

²⁷ APAN, III-14, 26. Z korespondencji Lisieckiego (*List z 1 czerwca 1926 r. do Stanisława Kota*, s. 342) wynika, że pracę na Wolnej Wszechnicy rozpoczął on w roku akad. 1923/24.

rzy tworzyli tzw. dyspozycje, układy dialogów, mające ułatwić uczniom lekturę i zrozumienie dzieł oryginalnych. Bywały one zazwyczaj publikowane w wydawanych co-rocennie sprawozdaniach gimnazjalnych szkół w zaborze austriackim. W przypadku dialogów Platona stawały się one jednak na rynku wydawniczym coraz rzadsze z powodu upowszechnienia przekładów dialogów, które pozwalały czytelnikom na łatwe objęcie całości antycznych dzieł, bez konieczności przebijania się przez filologiczne zawiłości.

Wreszcie w 1927 r. nakładem KSW ukazała się praca *Nauka Platona o prabyćie duszy*, pozytywnie zrecenzowana przez Zielińskiego i językoznawcę, Adama Kryńskiego (1844-1932)²⁸, w której Lisiecki nie tylko dokonywał systematycznych analiz i krytyki różnych wypowiedzi Platona nt. preegzystencji i nieśmiertelności duszy, głównie z kart *Menona*, *Fedona*, *Fajdroza* i *Państwa*, ale w ostatnim akapicie wprost, za Cyce-ronem, zadeklarował swój podziw dla Platona i gotowość przyjęcia jego koncepcji, pisząc: „podzielimy zachwyt Cyce-rona, który naukę Mędrca ateńskiego uważał za tak czcigodną, że oświadczył, iż, choćby kto zbudował inny system filozoficzny, więcej zasługujący na wiarę, to on jednak woli raczej w błędzie pozostawać, byle tylko w łączności z Platonem, niż poznawać prawdę wespół z innymi uczonymi”²⁹. Być może, jak się ostatnio domniemywa, Lisiecki skłaniał się ku reinkarnacji z powodów osobistych, ufając, że koncepcja ta, o ile byłaby prawdziwa, pozwoli mu na przyszłe żywoty bez zgryzot i przekleństw żywota ówczesnego, jak go sam postrzegał³⁰. Kuliniak i Pandura wniosku-ją natomiast, na podstawie wzmianki Ryszarda Ganszyńca w „Kwartalniku Klasycznym”, o niskiej ocenie prac Lisieckiego przez współczesnych³¹. Istotnie, Ganszyniec napisał, że Lisiecki zajmuje się Platonem „w sposób mniej twórczy”³², a o jego pracy nt. reinkarnacji i o wieńczeniu każdego rozdziału sekcją *Ocena* dodawał, że „konstrukcja [...] rozdziałów i rozumowanie autora przypominają żywcem dogmatykę nowoczesną”³³. Jeżeli nawet autor, ukształtowany przez studia teologiczne, prowadził swe rozważania w systematycznym porządku, jeżeli poświęcił uwagę na analizę tekstów Platońskich, co więcej, w samej strukturze pracy próbował jasno wyodrębnić warstwę rekonstrukcyjną od ewaluacyjnej, „aktywnie recypował filozofię Platona”³⁴, dodajmy, że krytycznie

²⁸ List S. Lisieckiego do S. Kota z 11 VIII 1927 r.

²⁹ S. Lisiecki, *Nauka Platona o prabyćie duszy*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927, s. 108. Rozprawę Lisieckiego szczegółowo zanalizował i porównał z pracami P. Siwka i W. Lutosławskiego A. Habura w artykule *Stanisław Lisiecki wobec Platońskiej koncepcji „wędrowki dusz”*, „Studia z Historii Filozofii” 1(12)/2021, s. 69-94.

³⁰ Takie zdanie prezentuje A. Habura w artykule *Stanisław Lisiecki – zapomniany chrześcijanin-platonik*, „Kronos” 53, 2/2020, s. 244-245.

³¹ R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 106.

³² R. Ganszyniec, *Rok filologiczny w Polsce* (2), „Kwartalnik Klasyczny” 1928, R. II, z. 2, s. 212.

³³ *Ibidem*.

³⁴ A. Habura, *Stanisław Lisiecki*, s. 247, por.: „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1926, t. XXXI, nr 8, s. 2.

i nie bez odniesień do współczesności, to nie można mu z tego czynić zarzutu. Gdyby zestawić tę pracę Lisieckiego z innymi dostępnymi wówczas polskiemu czytelnikowi opracowaniami nt. *Fedona* czy *Menona*, to porównanie takie nie wypadłoby na jego niekorzyść. Co istotne, mimo dedykowania swojego rozbioru *Fedona* Witwickiemu, *Platonis interpreti subtilissimo*, Lisiecki nie był – jak się wydaje – bezkrytycznym zwolennikiem jego tłumaczeń. Jedno z najważniejszych zdań *Fedona* (99e) przełożył inaczej, oddając *logos* nie poprzez *słowo* – jak to czynił Witwicki, ale tłumacząc słowa Sokratesa następująco: „Uważałem, że powinienem w *myśleniu* szukać ucieczki, i w nim oglądać prawdziwą istotę rzeczy”³⁵. Przy *Fajdrosie* (247c) dokonał ulepszenia, czyniącego tekst Witwickiego sensownym i zgodnym z oryginałem. W pierwszych dwu wydaniach *Fajdrosa* fragment ten brzmiał: „Miejsce to zajmuje nieubrana w barwy, ani w kształty, ani w słowa istota istotnie istniejąca: duszy, którą sam jeden tylko rozum kierownik oglądać może”³⁶. Następne wydania dialogu w tłumaczeniu Witwickiego zostały poprawione zgodnie z sugestią Lisieckiego.

Niestety, dokumenty z przewodu doktorskiego Lisieckiego na Wydziale Filozoficznym się nie zachowały. Podstawą przewodu była powyższa rozprawa³⁷. Z korespondencji Lisieckiego można wysnuć pewne wnioski co do przebiegu przewodu. Stopień doktorski uzyskał on w 1927 r., najprawdopodobniej jesienią, nie był jednak zadowolony z egzaminów doktorskich. Ich pozytywne przejście, jak uważał, zawdzięczał życzliwości, wyrozumiałości, a nawet pobłażliwości komisji, w której zasiadali m.in. Marceli Handelsman (1882-1945), Adam Krokiewicz (1890-1977) i Władysław Tarkiewicz (1886-1980). O tym ostatnim Lisiecki w późniejszych latach pisał, że „tak nieskończenie miłościwy był dla mnie w egzaminie”³⁸, a jego „jasna twarz zawsze [...] wzbudzała ufność”³⁹.

Spod pióra Lisieckiemu wyszło następnie opracowanie pt. *Zagadnienia pedagogiczne w świetle literatury klasycznej*, które planował wydać znowuż w KSW. Skupił się w tej pracy na pedagogicznej działalności filozofów: Arystotelesa wobec Aleksandra Macedońskiego i Seneki wobec Nerona⁴⁰.

Wreszcie w 1928 r. ukazała się *Rzeczpospolita* w serii Akademii „Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej” (t. 6). Stwierdzić trzeba, że Platońskie *opus magnum*,

³⁵ S. Lisiecki, *Układ oraz zagadnienia w Platona Fedonie*, Warszawa 1927, s. 32; Witwicki przekładał: „Więc wydało mi się, że trzeba się uciec do słów i w nich rozpatrywać prawdę tego, co istnieje” (Platon, *Fedon*, tłum. W. Witwicki, Lwów-Warszawa 1925, s. 102).

³⁶ Platon, *Fajdros*, tłum. W. Witwicki, Lwów 1918, s. 62; S. Lisiecki, *Nauka Platona...*, s. 19, przyp. 2; przez delikatność Lisiecki sugerował, że za błędem stała „nieogłędność drukarza”.

³⁷ List S. Lisieckiego do S. Kota z 15 VIII 1928 r.

³⁸ S. Lisiecki, *List z 4 grudnia 1937 r. do Marceliego Handelsmana*, [w:] S. Lisiecki, *O Platonie...*, s. 351.

³⁹ *Ibidem*, s. 350.

⁴⁰ List S. Lisieckiego do S. Kota z 15 VIII 1928 r.

Rzeczpospolita, w przekładzie Lisieckiego nie cieszyła się wielkim powodzeniem, jakkolwiek doceniano, że była klarowniejsza od *Rzeczpospolitej* Bronikowskiego z 1884 r. Kiedy jednak w 1948 r. dialog ten ukazał się pod tytułem *Państwo* w przekładzie Witwickiego, o dziele Lisieckiego mało kto już pamiętał. Lisiecki jako tłumacz Platona wysoko oceniał współczesne mu przekłady dialogów dokonywane przez Witwickiego, którego niekiedy zdarzało mu się poprawić, choć to właśnie Witwickiemu poświęcona była praca *Układ oraz zagadnienia w Platona Fedonie*. Nie szczędził natomiast gorzkich słów przekładowi pióra Bronikowskiego, ceniącego ponad miarę wierność oryginałowi. We własnej pracy translatorskiej Lisiecki doceniał walor wierności, ale chciał go łączyć z przystępnością, której dziełom Bronikowskiego brakowało. Nie zamierzał też powielać artystycznych metod przekładów Witwickiego. Rynkowy sukces odniosły jednakże translacje tego ostatniego miłośnika Platona. Nie ma tu miejsca na szczegółowe porównania twórczości tych trzech tłumaczy Platona i jego *Państwa*, ale warto przywołać pewną anegdotę, która dość dobrze obrazuje przełomowy charakter działalności Witwickiego w obszarze recepcji Platona w Polsce. Otóż Janowi Paradowskiemu zdarzyło się zdrzemnąć na parkowej ławce nad lekturą *Państwa*, na czym zastał go pełen oburzenia Szymon Askenazy. Winą za swoje zachowanie Paradowski obarczył język *Państwa* w przekładzie Lisieckiego, który „działał naprawdę usypiająco. Takich przekładów nie można już było czytać po Witwickim”⁴¹. Inna rzecz, że Paradowski, pisarz i filolog, istotnie był wielkim zwolennikiem dialogów przekładanych przez Witwickiego i nie krył górnolotnych słów zachwytu w kilku recenzjach, które poświęcił jego translatorskiej działalności⁴².

Nie wszyscy jednak w entuzjazmie dla Witwickiego lekceważyli wysiłki Lisieckiego. Józef Birkenmajer uznał obu za przykład szczęśliwego dla filozofów greckich zjawiska, że ich dzieła trafiały na warsztat powołanych do tego tłumaczy. Przekład *Państwa* dokonany przez Bronikowskiego ocenił jako okropny, na jego tle dzieło Lisieckiego jawiło się jako poprawne i zrozumiałe⁴³, stanowiło więc istotny postęp. Niezależnie jednak od tego, jak prace Lisieckiego nad tłumaczeniami i opracowaniami dzieł Platona i Arystotelesa były lub mogły być oceniane, gdyby zostały opublikowane, postępowyły szybko dzięki jego uporowi i systematyczności. Znajduje to odzwierciedlenie w jego korespondencji z Sinką i Kotem.

Dodać trzeba, że Lisiecki mógł się Kotowi odwdziżyć za dotychczasową życzliwość i pomoc. Kiedy bowiem Kot opracowywał wybór tekstów *Źródła do historii wychowania*, zaangażował Lisieckiego w przekład tekstu pseudo-Plutarcha, którego

⁴¹ J. Paradowski, *Juvenilia*, Warszawa 1960, s. 111-112.

⁴² Por. T. Mróz, *Platon w Polsce 1800-1950*, s. 312, 317, 323, 328, 347-348, 366-367.

⁴³ J. Birkenmajer, *Przekłady z literatury greckiej i łacińskiej (Plon piętnastolecia)*, „Przegląd Klasyczny” 1935 R. I, nr 1, s. 20-21.

dotychczasowe spolszczenie uznał za nieprzydatne. Zamówiony przez Kota w kwietniu 1929 r. przekład Plutarcha Lisiecki przesłał na początku lipca tego samego roku⁴⁴. W porozumieniu z Sinką tłumaczył także Platońskie *Prawa*, który to dialog wraz z *Timajosem* i *Kritiasem* planowano wydać w Akademii⁴⁵.

Sinko stał się odbiorcą kolejnych, przekładanych konsekwentnie przez Lisieckiego dialogów. Ledwo w ostatnich dniach 1930 r. na biurku Sinki znalazł się przełożony platoński *Polityk*, jako naturalne następstwo po ukończonym niewiele wcześniej *Sofiście*, „z prośbą ulokowania go na stosie poprzednich mych prac”⁴⁶, jak pisał Since Lisiecki, a już zabierał się on za przekład *Teajteta*. Ten ostatni został Since wysłany już w kwietniu 1931 r., a na warsztacie translatorskim znalazł się *Parmenides*. Listom towarzyszyły tłumaczenia kolejnych dialogów: „proszę o trud złożenia *Parmenidesa* w grobie przodków jego wraz z pobożnym za jego duszę westchnieniem: *requiescat in pace*”⁴⁷ i deklaracja przekładu *Kratylosa*. Oba te dzieła nie były wówczas jeszcze tłumaczone na język polski. W marcu 1932 r. Sinko otrzymał już gotowego *Kratylosa* wraz z *Eutydemem* i *Menonem*⁴⁸. Tymczasem plany docentury na Wszechnicy legły w gruzach⁴⁹.

Jesienią 1932 r. Lisiecki w liście do Kota wrócił do sprawy publikacji swojej pracy o zagadnieniach pedagogicznych w literaturze starożytnej, gdyż pojawiła się możliwość jej wydania z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej, dzięki pomocy profesorów A. Kryńskiego i Samuela Dicksteina (1851-1939), o ile rękopisowi towarzyszyć będą pozytywne recenzje. W roli ich autorów Lisiecki chciał obsadzić Kota i Sinkę, pojawiły się też kolejne nadzieje na docenturę na Wszechnicy, więc Lisiecki stawiał sprawę wprost: „oczywistością jest, że doskonały nie jest mój elaborat; jednakże nic nie jest do tego stopnia doskonałe, iżby doskonalszym już być nie mogło. Niech Pan Profesor raczy znój mój miłościwie uwzględnić, jaki w tę pracę włożyłem”⁵⁰. Prośbom tym towarzyszyła kolejna, tj. o zwrot wszystkich rękopisów Lisieckiego. I ta ostatnia prośba stała się zarzewiem dalszych problemów z Kotem, przyczyną rozżalenia Lisieckiego, jego listów i interwencji

⁴⁴ List S. Lisieckiego do S. Kota z 8 VII 1929 r. W *Przedmowie* datowanej na sierpień 1929 r. Kot pisał: „pragnie wydawca złożyć szczerze podziękowanie tak autorom przekładów już istniejących za pozwolenie zużytkowania ich pracy, jak i wielu osobom życzliwym, które na jego zaproszenie podjęły się tłumaczyć” (*Źródła do historii wychowania (wybór)*, cz. I: *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII*, red. S. Kot, Warszawa-Kraków-Lublin 1929, s. VIII). W zbiorze znalazła się niemal w całości pseudo-Plutarcha rozprawa o wychowaniu dzieci w przekładzie Lisieckiego. Przekład ten został pominięty, podobnie zresztą jak i inne tłumaczenia tego dziełka na j. polski, we wstępie do najnowszego przekładu (z j. greckiego przełożyła T. Krynicka, wstępem i komentarzem opatrzył S. Longosz) wymieniono tylko jeden, F. Stachowskiego z 1853 r.

⁴⁵ List (drugi) S. Lisieckiego do S. Kota z 8 VII 1929 r.

⁴⁶ List S. Lisieckiego do T. Sinki z 29 XII 1930 r., APAN, III-14, 29, k. 5.

⁴⁷ S. Lisiecki, *List z 25 sierpnia 1931 r. do Tadeusza Sinki*, [w:] S. Lisiecki, *O Platonie...*, s. 346.

⁴⁸ List S. Lisieckiego do T. Sinki z 22 III 1932 r., APAN, III-14, 29, k. 8.

⁴⁹ List S. Lisieckiego do S. Kota z 21 III 1932 r.

⁵⁰ List S. Lisieckiego do S. Kota z 31 X 1932 r.; omyłkowo list ten datowany jest na 31 XI.

u innych profesorów. Korespondując z Sinką i KSW, Lisieckiemu udało się ponad wszelką wątpliwość ustalić, że rękopisy jego prac nadal znajdowały się u Kota, a ich zwrot był warunkiem koniecznym, choć niewystarczającym, ich publikacji, co było tym pilniejsze, że pojawiły się perspektywy ich druku. Zaskakujący okazał się upór Kota, który przez kilka miesięcy rękopisów nie odsyłał, nie mówiąc już o ich pozytywnym zrecenzowaniu, aż możliwość druku upadła⁵¹, co najprawdopodobniej związane było ze śmiercią życiowego Lisieckiego A. Kryńskiego w grudniu 1932 r. Kolejne listy z prośbami o zwrot rękopisów Kot ignorował, choć Lisiecki przytaczał sceny z ich spotkania w Warszawie 1929 r., kiedy – jak pisał – popełnił błąd, nie wrywając Kotowi teki, w której znajdowała się jego praca⁵². Nawet jeżeli rzeczywiście przyjąć, jak przypuszcza Starnawski, że Lisiecki w korespondencji dawał dowody emocjonalnej niestabilności, niezrównoważenia⁵³, to otwarte pozostaje pytanie, na ile jego kondycja psychiczna mogła być wynikiem takiego, a nie innego traktowania go przez reprezentanta szacownej instytucji naukowej, a na ile mogła być ewentualną przyczyną nieporozumień. Nie ulega bowiem wątpliwości, że niemożność odzyskania rękopisu rozprawy, zwłaszcza że zależały od niej dalsze losy autora, musiała wpływać nań frustrująco i sprawiła, że nie przebiegał w słowach i groźbach. Szczęśliwie dla Lisieckiego rękopis do niego wrócił po interwencji Tartakiewicza, któremu udało się korespondencyjnie skłonić Kota do oddania tekstu⁵⁴.

Niezależnie od wszystkich przeciwności Lisiecki nie ustawał w pracach nad dialogami. Paczka wysłana Since w marcu 1933 r. zawierała kolejnych siedem: *Lachesa*, *Meneksenosa*, *Charmidesa*, *Fileba*, *Lizysa* i oba *Alkibiadesy*. Nadawca zawarł w liście detaliczne zestawienie przełożonych przez siebie dialogów z przetłumaczonymi przez Bronikowskiego i Witwickiego. Widoczne było z niego, że zdecydowanie zwyciężył, mając na koncie 18 dialogów, przy 15 Bronikowskiego i ledwie 11 Witwickiego⁵⁵. Niestety, liczby dialogów wydanych drukiem wyglądały druzgocąco, Lisiecki bowiem wciąż miał na koncie tylko jeden, choć obszerny, tj. *Rzeczpospolitą*. Kończył swój list słowami: „tłumacząc ją w dalszym ciągu. Platon jest życiem moim”⁵⁶.

⁵¹ List S. Lisieckiego do S. Kota z pierwszej połowy 1933 r.

⁵² List S. Lisieckiego do S. Kota z 9 XI 1933 r.

⁵³ J. Starnawski, *Kulisy współpracy Stanisława Kota...*, s. 20; podobna opinia [w:] R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 106.

⁵⁴ S. Lisiecki, *List z 4 grudnia 1937 r. do Marceliego Handelsmana*, s. 350.

⁵⁵ List S. Lisieckiego do T. Sinki z 15 III 1933 r., APAN, III-14, 29, k. 9. Dodać trzeba do tego zestawienia, że Lisiecki, jakkolwiek nie brak mu było sumienności, gdyż uwzględnił trzy tomy dzieł Platona wydane przez Bronikowskiego, to przeoczył trzy dialogi, które ten wydał bądź w odcinkach w czasopiśmie i później jako osobne druki (*Teajtet*), bądź w sprawozdaniach gimnazjalnych (*Kriton*), bądź niekompletne (*Prawa I-IV*). Dodać też trzeba, że w 1933 r., kiedy Lisiecki zestawiał tę listę, Witwicki od ośmiu lat nie wydał żadnego nowego dialogu (por. T. Mróz, *Platon w Polsce*, s. 435-437; dodatek I: *Spis chronologiczny wydań polskich tłumaczeń dialogów*), Lisiecki mógł być więc żywić przypuszczenie, że Witwicki zaprzestał tłumaczeń Platona, co pozwoliłoby mu „wejść na rynek” ze swoimi przekładami.

⁵⁶ List S. Lisieckiego do T. Sinki z 15 III 1933 r., APAN, III-14, 29, k. 9 v.

Brak perspektyw na publikację przekładów dialogów sprawił, że Lisiecki, nie ustając w pracy translatorskiej, napisał także monografię o Platonie, którą najpierw poma-gał mu wydać w Akademii Witold Rubczyński (1864-1938). Miało to jednak zakończyć się fiaskiem z powodu protestów Sinki, który, w relacji Lisieckiego, argumentował, „że on w I tomie swojej *Literatury greckiej* już wszystko podał, co należy wiedzieć o Platonie, więc publikacja mojego *Platona* byłaby konkurencją dla jego słynnej – zresztą, w rzeczywistości muszę wyznać – znakomitej *Literatury greckiej*”⁵⁷. Ostatecznie, po nieudanych próbach wydania tej pracy i *Zagadnień pedagogicznych* w Kasie Mianowskiego na skutek negatywnej recenzji Krokiewiczza, *Platon* znalazł się u Handelsmana, któremu Lisiecki listownie opisał całą swoją drogę niespełnionych publikacji, za źródło porażki uznając zemstę Kota za swoją natarczywość i współpracujących w tym dziele z Kotem jego kolegów z Małopolski. Ostatnie nadzieje pokładał w Tatarkiewiczzu i Zielińskim, Tatarkiewicz bowiem dał mu już dowody swojej życzliwości, a dla Zielińskiego Lisiecki nie krył słów podziwu: „Gdy ujrzałem Tadeusza Zielińskiego po raz pierwszy, oniemiałem od jego olimpijskości. To czoło, ta twarz, ten dziwny spokój, ta godność całej postaci. *Ich will auch so einer werden*, powiedziałem sobie, niestety już w pięćdziesiątce życia: niechby mnie przyjął chociaż na lektora, bylebym mógł z bliska patrzeć na niego. Ten Mąż widocznie wciąż jest w kontakcie z Bóstwem: gdy Mojżesz po rozmowie z Bogiem schodził z góry, lud bał się spojrzeć na niego, tak nadziemską jasność biła z jego twarzy, więc chustą zasłaniał swą twarz, gdy przemawiał do ludu. Ja też boję się Zielińskiemu spoglądać w twarz, bo czuję swoją nędzę w jego obecności”⁵⁸. Zieliński jednak, mimo rekomendacji Handelsmana, nie podjął się recenzji *Platona*⁵⁹, później zaś rękopis ten miał jeszcze mniej szczęścia, gdyż przekazany Tadeuszowi Kotarbińskiemu (1886-1981) spłonął w czasie II wojny wraz z jego mieszkaniem⁶⁰.

W drugiej połowie lat trzydziestych, kiedy po dziesięcioletniej przerwie Witwicki zaczął wydawać kolejną serię dialogów, frustracja Lisieckiego musiała się pogłębiać, skoro pisał do Handelsmana: „Mnie na przekorę p. Witwicki wydaje już piąty z tych dialogów, które bezużytecznie gniją w Bibliotece Akademii”⁶¹, gdzie umieścił je Sinko. Praca Witwickiego nad przekładami z pewnością nie wynikała z „przekory”, ale Lisiecki postrzegał to inaczej i, jeśli wierzyć relacji Witwickiego, dostał on list „którego autor domaga się ode mnie natarczywie, żebym zaprzestał już raz tłumaczyć Platona, bo prof. Sinko u niego zamówił przekłady i przyrzekł je wydać w Akademii Kra-

⁵⁷ S. Lisiecki, *List z 4 grudnia 1937 r. do Marcelego Handelsmana*, s. 347.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 352.

⁵⁹ List S. Lisieckiego do M. Handelsmana z 23 III 1938 r., APAN, III-10, 325.

⁶⁰ S. Lisiecki, *Mój życiorys (1957 r.)*, s. 358.

⁶¹ S. Lisiecki, *List z 4 grudnia 1937 r. do Marcelego Handelsmana*, s. 352.

kowskiej. Tymczasem, zamiast je wydawać, złożył je w depozycie w bibliotece Akademii. Autor myśli, że to wszystko przeze mnie i przez moje uparte tłumaczenia⁶². Istotnie, na podstawie tego listu trudno przypisać Lisieckiemu talenty dyplomatyczne, ale Sinko, reklamując przekłady Lisieckiego w swojej *Literaturze* i pozostawiając zestaw jego prac własnemu losowi, także nie był bez winy⁶³.

Na osobne omówienie zasługują losy przekładu *Metafizyki*, który w formie rękopisu stał się podstawą seminarium prowadzonego we Lwowie przez Romana Ingardena (1893-1970), a który dotarł doń za pośrednictwem Konstantego Michalskiego (1879-1947). Michalski rozważał włączenie przekładu Lisieckiego do planowanego przez Akademię Umiejętności wydania przekładów Arystotelesa w siedemnastu tomach. Wola Akademii, aby włączyć Lisieckiego do grona tłumaczy, prawdopodobnie pośrednio wynikała – jak domyślał się Ingarden – z faktu, że Sinko, zamiast pomóc wydać któryś z wysyłanych do niego przez Lisieckiego przekładów Platona, poprzestawał na ich magazynowaniu i reklamowaniu, wymieniwszy bowiem zalety przekładów Witwickiego dodawał, że „Znawca Platona Stanisław Lisiecki przełożył, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył *Rzeczpospolitą* [...], a czeka na nakładcę dla gotowych przekładów: *Tymeusza*, *Krycjusza*, *Parmenidesa*, *Sofisty*, *Polityka* i *Praw*, których kompletne przekłady złożył u mnie – do lepszych czasów”⁶⁴. Członkowie Akademii uznali, być może, że praca Lisieckiego nie powinna w całości pozostać w szufladach Sinki i bibliotece PAU i postanowili wydać jakieś jego dzieło, choć opinia Ingardena wskazuje, że wybór *Metafizyki* był ze wszech miar nietrafny.

W 1938 r. tekst *Metafizyki*, nie w całości, być może tylko księga Z, trafił do Romana Ingardena po tym, jak jego oceny odmówił Zygmunt Zawirski (1882-1948). Dość powiedzieć, że jednym z rezultatów pracy Ingardena z seminarzystami była negatywna ocena przekładu i idące za nią protesty Ingardena, dodajmy, że nie bezzasadne, przeciwko publikacji *Metafizyki* przez PAU, mimo że już miano ją oddawać do druku. Opinia Ingardena, wyrażona dobitnie w jego korespondencji z Michalskim⁶⁵, dowodzi, że istotnie, przekład Lisieckiego wymagał jeszcze sporo pracy, zanim zadowoliliby krytyka. Na sprawę trzeba też spojrzeć z innej strony, a mianowicie, czy jeśli nawet przekład nie był najlepszy, trafnym było blokowanie jego wydania. Z przekładem *Metafizyki* przez lata nie mógł sobie poradzić lubelski znawca i wyznawca myśli antycznej, Henryk Jakubanis (1879-1949), a w tej sytuacji tłumaczenie Lisieckiego

⁶² List W. Witwickiego do R. Ingardena z 11 IV 1938 r. (cyt. za A. Habura, *Stanisław Lisiecki*, s. 240; por. R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 108).

⁶³ A. Habura, *Stanisław Lisiecki*, s. 240.

⁶⁴ T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 1, cz. 2, Kraków 1932, s. 611. Dodać trzeba, że żadnego z wymienionych tu dialogów Witwicki jeszcze wówczas nie przełożył, w jego przekładzie ukazały się one dopiero po wojnie (z *Praw* siedem ksiąg).

⁶⁵ R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 158-159, 170-172.

mogło pobudzić polskie badania nad Arystotelesem i zmotywować innych potencjalnych tłumaczy do podjęcia wysiłku poprawienia lub stworzenia przekładu na nowo. Być może jednak, jak chciał Ingarden, środki włożone w wydanie tego dzieła mogły przynieść skutek odwrotny, czyli do Arystotelesa zniechęcić. Retorycznie jednak pytał w liście do Michalskiego: „kiedy, jeżeli w ogóle, zdobędziemy się na nowy przekład *Metafizyki*?”⁶⁶. Skoro jednak ani sam Ingarden, ani nikt z jego seminarzystów nie podjął się tłumaczenia tego dzieła, na pełny polski tekst *Metafizyki* czytelnicy musieli czekać aż do wydania całości w tłumaczeniu Kazimierza Leśniaka w 1983 r.

Niewiele więc, z różnych przyczyn, udało się Lisieckiemu opublikować przed wybuchem II wojny światowej. O wiele więcej zostało w rękopisach, których losy są skomplikowane, a co gorsza, część zaginęła bezpowrotnie. Wojna zastała Lisieckich w Warszawie. Warunki wojenne dzielili z resztą warszawiaków, a egzystencja inteligentcko-urzędniczej kolonii przedstawiała smutny obraz⁶⁷. Trudno stwierdzić, aby Lisiecki, nie wrósłszy dostatecznie w krajobraz akademicki Warszawy, prowadził jakąś formę tajnego nauczania, co miało miejsce w przypadku innych profesorów z Kolonii Staszica, np. w mieszkaniu Tatarkiewiczów⁶⁸. Lisieckim udało się przetrwać rzeź Ochoty, jakkolwiek utracili mieszkanie oraz cały majątek: dzielnica została zrównana przez Niemców, a dzieła zniszczenia i ludobójstwa dokończyła rosyjska brygada SS RONA⁶⁹. Sam Lisiecki po wojnie opisywał to następująco: „Dnia 14 sierpnia 1944 roku Niemcy kazali nam, mnie i żonie, opuścić nasze czteroizbowe mieszkanie i skradli nam całe mienie nasze, meble, zimową odzież naszą, także bogatą bibliotekę moją, stanowiącą walną dla mnie pomoc w nauce”⁷⁰. Zniszczone zostały też prace Lisieckiego pozostawione w warszawskim mieszkaniu, np. ta o zagadnieniach pedagogicznych w starożytności. Mimo to, szczęśliwie małżonkowie przetrwali i zostali

⁶⁶ R. Kuliniak, M. Pandura, *Lwowskie seminarium arystotelesowskie...*, s. 172.

⁶⁷ Por. T. Szarota, *Życie codzienne Ochoty podczas okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Dzieje Ochoty*, s. 354-357; por. wyimek z listu Lisieckiego do rodziny: „Ze zdrowiem u nas jako tako, życie więcej niż skromne. Jadamy *Eintopfgerichte*, ale bardzo wielki musi być ten *Topf*, gdyż teraz zimą więcej się zjada, a ponieważ jest taki rozkaz u nas, więc wszyscy się do tego zastosować muszą, ale i z opałem jest tu kłopot. [...] Tylko tu w samej Warszawie jest tak źle z żywnością. [...] A jednak ludziska żyją i przeważnie handlem się trudnią. Jest pełno obcych, którzy handlują żywnością i starą odzieżą. Na ulicach zaczepiają: złoto kupują, bony różne kupują, bo tu nawet kartkami na odzież handlują, aby żyć. Profesorzy handlują, studenci meble na różnych wózkach przewożą, nauczycielki i artystki obsługują w cukierniach, których coraz to więcej się mnoży. [...] Nic tu nowego. Szarzyzna i smutki. Zajęcia szkolnego już nie mam żadnego. [...] Więc łączę z kąta w kąt i pomagam Wikci w sprzątaniu mieszkania” (S. Lisiecki, *Fragment listu z 17 grudnia 1940 r. do Zuzanny Gabryelewicz (z domu Szumówny) i jej męża Kazimierza*, [w:] S. Lisiecki, *O Platonie...*, s. 355-356); por. obrazy handlu z pl. Narutowicza we wspomnieniach mieszkającego nieopodal Lisieckich Parandowskiego (*Wrześniowa noc*, Warszawa 1965, s. 42-43).

⁶⁸ B. Krzywobłocka, *Konspiracyjna oświata i szkolnictwo na Ochocie w latach II wojny światowej*, [w:] *Dzieje Ochoty*, s. 482.

⁶⁹ J.K. Wroniszewski, *Ruch oporu na Ochocie w latach 1939-1945*, [w:] *Dzieje Ochoty*, s. 324-325.

⁷⁰ List S. Lisieckiego do J. Dembowskiego z 22 VIII 1955, APAN, III-14, 29, k. 2.

przeniesieni do opuszczonego obozu pracy dla Żydów, a następnie więźniów radzieckich, znajdującego się w Małsycach pod Łowiczem.

W Łowiczu Lisiecki pozostał już do śmierci w 1960 r. Do końca życia próbował tworzyć prace naukowe, zamawiała je PAN, której celem było nie tyle uzyskanie cennych rozpraw do druku, których pisanie utrudniał Lisieckiemu nie tylko wiek, ale i utrata własnej biblioteki i pozbawienie dostępu do bibliotek naukowych Warszawy, co raczej wspomóżenie finansowe schorowanego emeryta. Proszono Lisieckiego bowiem o udokumentowanie „nawet minimalnej pracy [...] nad jakimkolwiek tematem”⁷¹ lub o deklarację zawierającą „tytuł czy zakres [...] prac (nawet zamierzonych) na przyszłość”⁷², przesyłano mu także publikacje z dziedziny starożytności. Lisiecki próbował pozbierać własny rozproszony dorobek rękopiśmienny znajdujący się m.in. w PAU, a także w materiałach innych uczonych, co częściowo przynajmniej przyniosło efekty. Teksty te przejęła PAN, za co Lisiecki otrzymał finansową gratyfikację. Niewielkim finansowym wspomóżeniem dla emeryta „na wygnaniu” w Łowiczu była znowuż praca nauczycielska: przez pięć lat uczył niemieckiego, francuskiego i łaciny w miejscowym Liceum Pedagogicznym, zanim „łacinę skasowano jako niepotrzebną nauczycielowi powszechniej”⁷³. Niewiele też pomagała niemiecka emerytura wynikająca z pracy Lisieckiego w gimnazjach w Poznańskim przed I wojną. Nic więc dziwnego, że w wielu listach kierowanych do PAN prosił on o pomoc w przeniesieniu do Warszawy⁷⁴.

Pracami Lisieckiego dysponował Komitet Nauk o Kulturze Antycznej, ale mimo deklaracji Bronisława Bilińskiego (1913-1996), będącego wówczas zastępcą Sekretarza Wydziału I PAN, że „Polska Akademia Nauk przywiązuje [...] wielką wagę do rozwoju nauki w Polsce Ludowej i ogłasza drukiem w miarę możliwości i potrzeb [...] również te prace, które przed wojną latami oczekiwały na próżno na ujrzienie światła dziennego”⁷⁵, żadne z dzieł Lisieckiego nie zostało wydane. Brakło możliwości, a może nie było takiej potrzeby. Można natomiast stwierdzić, że Lisiecki po II wojnie przeniósł swoje naukowe uczucia z Platona na jego ucznia, gdyż w korespondencji z Archiwum PAN deklarował: „Arystotelesa kocham i lubię zgłębiać jego naukę”⁷⁶, dalej zaś dodawał: „Ale i Akademię kocham, bo hojnymi dotacjami swymi stała się moją Alma Mater, tj. karmiącą Matką. [...] Niech więc żyje Polska Akademia Nauk i jej

⁷¹ List O. Jurewicza do S. Lisieckiego z 4 IV 1959 r., APAN, III-14, 27, k. 11.

⁷² List O. Jurewicza do S. Lisieckiego z 4 IV 1959 r., APAN, III-14, 27, k. 11.

⁷³ List do J. Dembowskiego z 22 VIII 1955, APAN, III-14, 29, k. 2; por. J. Dudziński, *Materiały Stanisława Lisieckiego*, APAN, III-14, k. 3.

⁷⁴ List S. Lisieckiego do J. Dembowskiego z 22 VIII 1955, APAN, III-14, 29, k. 2 v.

⁷⁵ List B. Bilińskiego do S. Lisieckiego z 23 X 1954 r., APAN, III-14, 25, k. 3.

⁷⁶ List S. Lisieckiego do Z. Kolankowskiego, dyrektora Archiwum PAN, 14 X 1955, APAN, III-14, 29, k. 3.

clarissimus Pan Prezes!”⁷⁷. Mimo więc niespełnienia wszystkich swoich życzeń dotyczących publikacji jego prac czy przeprowadzki do Warszawy Lisiecki musiał wyraźnie odczuwać finansowe wsparcie, jakiego udzielała mu PAN. Działano m.in. w sprawie podniesienia wiekowemu już filologowi emerytury i renty, a sam Prezes PAN, T. Kotarbiński, napisał list poparcia dla próśb Lisieckich do Rady Narodowej w Łowiczu o przydzielenie im lepszego mieszkania⁷⁸. Prośbom tym jednak nie uczyniono zadość, choć Lisiecki wciąż miał nadzieję na powrót do Warszawy, a swoje warunki mieszkaniowe w Łowiczu przedstawiał następująco: „Nora ponura i wilgotna o drewnianym suficie i nieotynkowanych ścianach, tak nisko położona, że pod drzwiami do wnętrza wciska się śnieg i woda – oto warunki, w jakich wśród mrozu muszę pracować, kocem przykryty”⁷⁹. Narzekał też, że w Łowiczu nie mógł nawet kupić atramentu, po który trzeba było jeździć do stolicy.

Dodać jednak trzeba, że w Łowiczu Lisieccy mieszkali w sumie pod trzema adresami i to bez organizowania przeprowadzek. Tuż po wojnie ich adresem była ul. Piłsudskiego 12, którą jeszcze w 1945 r. przemianowano na Stalina, by wreszcie w efekcie odwilży stała się neutralną politycznie Podrzeczną. I właśnie w domu przy Podrzecznej Lisiecki zmarł 9 czerwca 1960 r.⁸⁰

Przedstawienie takiej biografii zawsze rodzi kuszące pytania o to, jak mogłyby potoczyć się losy bohatera, gdyby jednak dokonał innych wyborów bądź gdyby fortuna postawiła na jego drodze nieco inne okoliczności. Nie występując ze stanu duchownego, mógł przecież zajmować się nauczaniem języków w którymś z seminariów duchownych i pracować naukowo, np. w dziedzinie patrystyki. Gdyby więcej życzliwości był mu okazał Sinko i wydał któryś z przełożonych przezeń dialogów, zwłaszcza taki, jakiego jeszcze nie przełożył wówczas Witwicki, Lisiecki miałby o wiele większe szanse na wejście do świata naukowego, a jeśli jego prace translatorskie nie wywołałyby pozytywnego oddźwięku, być może zrezygnowałby z poświęcania czasu Platonowi i z pożytkiem i zyskiem zajął się czymś innym. Tak się jednak nie stało, a owoce pracowitego żywota Lisieckiego zostały zamknięte w archiwalnych pudłach. Niebawem jednak, jak się wydaje, spełni się życzenie Lisieckiego, wyrażone w liście do Kota: „co dzień późno w noc pochłonięty jestem Platonem, o którego jednakże publikacji teraz być mowy nie może. O ile czasy się zmieniają, przyj-

⁷⁷ List S. Lisieckiego do Z. Kolankowskiego, dyrektora Archiwum PAN, 14 X 1955, APAN, III-14, 29, k. 3.

⁷⁸ List T. Kotarbińskiego, Prezesa PAN do Prezydium PRN w Łowiczu z 3 V 1957 r., APAN, III-14, 25, k. 9; w innym liście Lisiecki określa Kotarbińskiego jako „swego dobrodzieja w naukowej dziedzinie” (list S. Lisieckiego do J. Dembowskiego z 22 VIII 1955, APAN, III-14, 29, k. 2 v).

⁷⁹ List S. Lisieckiego do B. Bilińskiego z 12 I 1954 r., APAN, III-14, 29, k. 1 v.

⁸⁰ J. Dudziński, *Materiały Stanisława Lisieckiego*, APAN, III-14, k. 3.

dzie może i na niego kolej”⁸¹. Czy czasy się zmieniły i stały się życzliwsze Platonowi, o tym będą mogli orzec przyszli historycy, niewątpliwie jednak pejzaż dziś dostępnych po polsku dialogów Platona poszerza się z każdym rokiem. Wśród tych przekładów swoje miejsce znajdują też te, których sumiennie i systematycznie, choć bez powodzenia, dokonywał w Dwudziestoleciu Stanisław Lisiecki, a które są obecnie przygotowywane do druku.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (APAN):

materiały M. Handelsmana (III-10, 325):

list S. Lisieckiego do M. Handelsmana z 23 III 1938 r.

materiały S. Lisieckiego (III-14):

J. Dudziński, *Materiały Stanisława Lisieckiego*, maszynopis.

III-14, 25: list B. Bilińskiego do S. Lisieckiego z 23 X 1954 r.; list T. Kotarbińskiego, Prezesa PAN do Prezydium PRN w Łowiczu z 3 V 1957 r.

III-14, 26: Wolna Wszechnica Polska. Plan wykładów i zajęć r. akad. 1926/27, semestr letni.

III-14, 27: list O. Jurewicza do S. Lisieckiego z 4 IV 1959 r.

III-14, 29: list S. Lisieckiego do B. Bilińskiego z 12 I 1954 r.; listy S. Lisieckiego do T. Sinki z 29 XII 1930, 22 III 1932, 15 III 1933 r.; list S. Lisieckiego do J. Dembowskiego z 22 VIII 1955 r.; list S. Lisieckiego do Z. Kolankowskiego, dyrektora Archiwum PAN z 14 X 1955 r.; list S. Lisieckiego do B. Bilińskiego z 12 I 1954 r.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (przyb. 160/83):

Listy S. Lisieckiego do S. Kota: 4 VI 1926, 13 XII 1926, 14 III 1927, 11 VIII 1927, 29 VIII 1927, 15 VIII 1928, 8 VII 1929 (dwa listy), 21 III 1932, 31 X 1932, [data dzienna nieustalona] pierwsza połowa 1933 r., 9 XI 1933 r.

Publikacje

Birkenmajer J., *Przekłady z literatury greckiej i łacińskiej (Plon piętnastolecia)*, „Przegląd Klasyczny” 1935 R. I, nr 1.

Błaszczak L.T., *Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816-1915*, cz. II: 1862-1915, Warszawa 2003.

Brodacka-Adamowicz E., *Ministrowie oświaty Drugiej Rzeczypospolitej. Okres rządów parlamentarnych (1918-1926)*, Siedlce 2010.

Ganszyniec R., *Rok filologiczny w Polsce (2)*, „Kwartalnik Klasyczny” 1928, R. II, z. 2.

Gromski J., *Ochota jako dzielnica m. st. Warszawy w latach 1916-1939*, [w:] *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973.

Habura A., *Stanisław Lisiecki – zapomniany chrześcijanin-platonik*, „Kronos” 53, 2/2020.

Habura A., *Stanisław Lisiecki wobec platońskiej koncepcji „wędrowki dusz”*, „Studia z Historii Filozofii” 1(12)/2021.

Kołodziejczyk A., *Maciej Rataj 1884-1940*, Warszawa 1991.

⁸¹ List S. Lisieckiego do S. Kota z 31 X 1932 r.

- Kot S., *Przedmowa*, [w:] *Źródła do historii wychowania (wybór)*, cz. I: *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII*, red. S. Kot, Warszawa–Kraków–Lublin 1929.
- Krzywobłocka B., *Konspiracyjna oświata i szkolnictwo na Ochocie w latach II wojny światowej*, [w:] *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973.
- Kuliniak R., Pandura M., *Lwowskie seminarium arystotelesowskie Romana Witolda Ingardena z lat 1937-1938*, Kęty 2020.
- Lisiecki S., *Die Gratia capitis in Christus nach der Summa Theologiae des Alexander von Hales*, „Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie” 1913, 27.
- Lisiecki S., *Nauka Platona o prąbycie duszy*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927.
- Lisiecki S., *O Platonie, Arystotelesie i o sobie samym*, red. T. Mróz, Kęty 2021.
- Lisiecki S., *Quid S. Ambrosius de SS. Eucharistia docuerit*, Vratislaviae 1910.
- Lisiecki S., *Układ oraz zagadnienia w Platona Fedonie*, Warszawa 1927.
- Majewski J.S., *Warszawa nieodbudowana. Lata dwudzieste*, Warszawa 2004.
- Mróz T., *Historia i recepcja Antoniego Bronikowskiego tłumaczeń dialogów Platona*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” r. 59, 2014, nr 1.
- Mróz T., *Platon w Polsce 1800-1950. Typy recepcji – autorzy – problemy*, Kęty 2012.
- Mróz T., *Polish Studies on Plato under the Oppression of Censorship: Lutosławski – Lisiecki – Witwicki*, [w:] *Censorship, Politics and Oppression*, red. M. Maciejewska, W. Owczarski, Gdańsk 2018.
- Mróz T., *Zapomniany historyk filozofii starożytnej: Stanisław Lisiecki (1872-1960)*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej” 2013, 6.
- Parandowski J., *Juvenilia*, Warszawa 1960.
- Parandowski J., *Wrześniowa noc*, Warszawa 1965.
- Platon, *Fajdros*, tłum. W. Witwicki, Lwów 1918.
- Platon, *Fedon*, tłum. W. Witwicki, Lwów–Warszawa 1925.
- Pseudo-Plutarch, *O wychowaniu dzieci*, tłum. T. Krynicka, wstęp i komentarz S. Longosz, „Vox Patrum” 29, 2009.
- Sinko T., *Literatura grecka*, t. 1, cz. 2, Kraków 1932.
- „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1926, t. XXXI, nr 8.
- Starnawski J., *Kulisy współpracy Stanisława Kota, redaktora Biblioteki Narodowej (1919-1939), z filologami klasycznymi i z neolatynistami w świetle archiwum redakcji w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Terminus” 1/2004.
- Szarota T., *Życie codzienne Ochoty podczas okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973.
- Wilbrand W., *Lisiecki, St., Dr. theol., Quid S. Ambrosius de SS. Eucharistia...*, „Theologische Revue” t. XI (1912), nr 5.
- Wroniszewski J.K., *Ruch oporu na Ochocie w latach 1939-1945*, [w:] *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973.
- Wykaz członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1857-1945*, oprac.: H. Jankowska, A. Król i in., [w:] *Veritate et Scientiae. Księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, red. A. Gąsiorowski, Warszawa-Poznań 1982.

STANISŁAW LISIECKI (1872-1960):
SZKIC BIOGRAFICZNY

Streszczenie

Artykuł prezentuje najpełniejszą dotychczas biografię S. Lisieckiego, filologa klasycznego, tłumacza dzieł filozofów greckich i odstępcy od katolicyzmu. Tekst oparty jest w większości na materiałach archiwalnych z Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Biblioteki Jagiellońskiej i ze zbiorów prywatnych.

Słowa kluczowe: S. Lisiecki, Platon, Arystoteles, historia filozofii, historia studiów klasycznych

STANISŁAW LISIECKI (1872-1960):
A BIOGRAPHICAL SKETCH

S u m m a r y

S. Lisiecki's most complete biography so far is presented in this paper. He was a classics scholar, translator of works of Greek philosophers and a dissenter from Catholicism. The text is based mostly on archival sources of the Archive of the Polish Academy of Sciences, Jagiellonian Library and private collections.

Keywords: S. Lisiecki, Plato, Aristotle, history of philosophy, history of classical studies

Joanna Dudek

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-5219-6151

MORALNOŚĆ UPOLITYCZNIONA JAKO „USPRAWIEDLIWIENIE” RÓŻNYCH FORM PRZEMOCY. ETYCY W OBRONIE WARTOŚCI ZAGROŻONYCH

Czy w życiu społecznym decydującą rolę odgrywają pierwiastki etyczne, czy może raczej stosunki władzy? I czy to nie ona właśnie ze swej strony określa wyobrażenia etyczne panujące w danej epoce?

E. Tugendhat, *Wykłady o etyce*

Wstęp

Niewątpliwie temat związku między moralnością zdominowaną przez politykę z szeroko rozumianym przymusem i zabiegiem usprawiedliwiania zasługuje na systematyczne analizowanie z perspektyw wielu dyscyplin. Skłania zatem i do refleksji etycznej, która wskazywałaby na różnorodne aspekty tych relacji.

Jak fundamentalną rolę odgrywa sfera moralności w życiu człowieka i społeczeństw łatwo zaobserwować. Maria Ossowska, już w pierwszym w Polsce zarysie psychologii moralności, wskazała na liczne argumenty przemawiające za tą prawidłowością. Rozważania autorki zatytułowane *Homo moralis* dotyczą tego istotnego aspektu życia człowieka, jakim jest sfera przeżyć moralnych. Trudno przecenić ich ważność, a przemawiają za tym przykłady powszechnej obecności w życiu społecznym i jednostkowym załamania, obłudy i hipokryzji, co zdaniem Ossowskiej świadczy o popycie na cnoty moralne. Jednym z motywów postępowania w społeczeństwach różnych kultur, który ulega systematycznemu maskowaniu, jest chęć zysku:

Wszyscy wiedzą, że obłuda jest rzeczą nagminną, ale mało kto się zastanawia nad tym, o czym ten fakt świadczy. Jeżeli zaś odwołujemy się do niej, to dowód, że musi czynić zadość jakimś potrzebom, jeżeli odwołujemy się do niej powszechnie, to dowód, że te potrzeby są powszechne. Obłuda ma [...] swoją funkcję społeczną, podtrzymuje powagę walorów moralnych, przypomina o nich, reklamuje je¹.

¹ M. Ossowska, *Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności*, Warszawa 2002, s. 267.

Podobnie Ernst Tugendhat podkreśla, iż: „[...] nie wolno nam nie dostrzegać, że zarówno w sferze międzyludzkiej, jak i politycznej wciąż wydajemy sądy moralne”². W stosunkach międzyludzkich wystarczy zwrócić uwagę, jak wiele miejsca zajmują te uczucia, które zakładają osąd moralny: urazę, oburzenie, poczucie winy i wstydu. Podobnie w płaszczyźnie politycznej sądy mają w znacznej mierze charakter moralny i trudno byłoby wyobrazić sobie spory polityczne prowadzone z pominięciem odniesień do moralności. Wysoka pozycja, jaka przysługuje pojęciom demokracji i praw człowieka, spór o sprawiedliwość społeczną, prawa mniejszości itp. mają nie tylko charakter polityczny, ale również moralny. W tych zmaganiach, odwoływanie się do tradycji religijnych, z pominięciem ocen i norm moralnych, nie wydaje się Tugendhatowi możliwe.

Trzymać się religijnych odpowiedzi na pytania moralne tylko dlatego, że umożliwiają one proste rozwiązania, byłoby czymś intelektualnie nierzetelnym i nie licowałoby ani z powagą tych pytań, ani też z powagą, jakiej ze swej strony wymaga wiara religijna. [...] Przestrzeganie norm moralnych jest bowiem czymś, czego (jak się przynajmniej wydaje) wymagamy od wszystkich, ale żebyśmy mogli tak czynić, możemy się też spodziewać, że potrafimy je dla wszystkich uczynić zrozumiałymi³.

Krótkiego wyjaśnienia wymagają zatem odpowiedzi na pytania, co to jest moralność upolityczniona, co to jest przymus i przemoc, dlaczego należy w odniesieniu do stosowania przymusu i przemocy mówić jedynie o usprawiedliwianiu, a nie o uzasadnianiu. Innymi słowy, dlaczego mamy w przypadku moralności zdominowanej przez politykę władzy do czynienia z pozornym uzasadnianiem norm moralnych, z fałszywymi sądami moralnymi, a zatem z zaprzeczeniem właściwego rozumienia istoty moralności.

1. Moralność upolityczniona

Punktem wyjścia rozważań jest określenie, którym posługuje się polski socjolog, Jan Strzelecki, w kontekście analizy mechanizmów władzy totalitarnej. Odnosi to do sytuacji faszystowskich Niemiec, jednakże charakterystyka tych mechanizmów wyrażenie ma charakter uniwersalny i dotyczy każdego systemu władzy, który posługuje się dyktaturą i wszechstronną kontrolą obywateli. W systemie, w którym ona panuje, zdaniem Strzeleckiego:

Każdy człowiek, każda dziedzina życia podlega ocenie z punktu widzenia swojej przydatności do urzeczywistnienia celów klasy polityków. Klasa ta żyje w stanie nieustannego bojowego pogotowia rozciąganego na całość kultury. Świat dzieli się tu na swoich i obcych, na przyjaciół i wrogów. Tę moralność upolitycznioną znamionuje mierzenie wszystkiego użytecznością widzianą oczyma politycznej elity, ściśle przestrzeganie podziału na swoich i obcych i odpowiednie różnicowanie zasad

² E. Tugendhat, *Wykłady o etyce*, przekł. J. Sidorek, Warszawa 2004, s. 5.

³ *Ibidem*, s. 7.

postępowania, zanik stosunków nie mających charakteru instrumentalnego, dążność do usunięcia autorytetu ludzi bezstronnych, związanych z istnieniem wartości moralnych wspólnych obu stronom. Człowiek bezstronny, tzn. człowiek, który nie ulega moralności „swoich”, jest niebezpieczniejszy niż wróg. Nie wolno mieć wspólnego języka z przeciwnikiem, bo wiara w możliwość wspólnoty osłabia walczących.

(J. Strzelecki, *O socjalistycznym humanizmie*, 1946)⁴

Nawiązuje do tej charakterystyki Ossowska, wskazując na etyczne aspekty moralności poddanej dyktatowi polityki. Upolitycznienie współdziałania i uspołecznienia polega na narzuceniu określonej hierarchii wartości, w której prestiż państwa, jego potęga (interes państwowy) wysuwa się na plan pierwszy. W takim systemie pojęcia współdziałania, wzajemnego szacunku, wspólnoty celów, niezależności zostają systematycznie wypierane przez racje stanu, interes państwa, a do rangi cnoty podnosi się dyrektywę posłuszeństwa, natomiast pluralizm poglądów sprowadza się do konfliktów, które jakoby zawsze niosą zniszczenie. W świetle dokonań uczonej w zakresie teorii moralności zabiegi zmierzające do upolitycznienia sfery moralnej są zaprzeczeniem samej istoty moralności. Analizując złożoną dziedzinę moralności Ossowska rozprawiła się z naukowymi i propagandowymi schematami, dotyczącymi jej pojmowania. Badania wskazują na fakt, że moralność danej grupy, społeczeństwa, jednostek nie stanowi monolitu – niejednorodność współczesnych społeczeństw, istnienie wielu grup społecznych i dynamika uwarunkowań ich funkcjonowania decyduje o tym, że nie możemy otoczeniu, w którym żyjemy, przypisywać tylko jednej moralności⁵. Nie zmienia to jednak najistotniejszej cechy moralności: nie istnieje dwoistość moralności podzielonej na indywidualną i tę, którą rządzi się grupa, z jej szczególnym przypadkiem podziału na moralność państwową i moralność indywidualum. Obraz niejednorodnej moralności nie sprowadza się do podziału na moralność grupy i moralność jednostek, nie sugeruje funkcjonowania człowieka w dwóch różnych systemach moralnych, nie określa jej też dodawanie do terminu moralność określonych orzeczników, np. moralność zawodowa, moralność uczuć, moralność obowiązków, itp. mających pozornie modyfikujący charakter.

⁴ J. Strzelecki, *O socjalistycznym humanizmie*, „Wiedza i Życie” 1945, z. 4/5. Cyt. za M. Ossowską, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000, s. 20. W kontekst opisanej władzy totalitarnej wpisuje się charakterystyka mechanizmów, jakim zostało poddane społeczeństwo polskie po 1945 r. przez innego socjologa, Adama Podgóreckiego: „[...] powojenna Polska stała się niezwykłym laboratorium, w którym na ogromną skalę prowadzono eksperymenty społeczne. Dla przekształcenia utopijnego modelu ‘socjalistycznego’ społeczeństwa [...] w praktykę usiłowano wymusić rozmaite procesy społeczno-polityczne. Aby zapewnić nadzór i wsparcie realizacji zaplanowanych zmian społecznych zastosowano nowe, obce polskiej tradycji, mechanizmy przymusowej kontroli społecznej, co było przejawem swego rodzaju inżynierii społecznej” – A. Podgórecki, *Spółczesność polska*, przekł. Z. Pucek, Rzeszów 1995, s. 19.

⁵ M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, red. P.J. Smoczyński, Warszawa 1994, s. 338–360.

Posługiwanie się zatem takimi zwrotami, jak „państwo rządzi się moralnością kierowaną racją stanu” czy „grupa musi mieć inną moralność niż jednostki”, nie należy brać dosłownie: „żadne bowiem grupy jako całość, a więc i państwo, nie są sprawcami pewnych czynów, ani autorami pewnych ocen czy norm, tymi sprawcami bowiem i autorami mogą być tylko pewne indywidua”⁶. Zdaniem uczzonej ta pozorna dwoistość moralności państwa i jednostki jest szczególnym przypadkiem, pewnej dwoistości, która przenika całą naszą moralność indywidualną. Dotyczy ona przeciwstawienia sytuacji człowieka, który działa w swoim interesie i sytuacji człowieka, który działa, mając na względzie cudze dobro, cudzy interes. „I tu, i tu postępuje zawsze indywiduum, i w tym sensie każda moralność jest, rzecz jasna, indywidualną...”⁷. Inaczej po prostu jesteśmy oceniani, gdy łamiemy zasady dla dobra kogoś bądź grupy, inaczej gdy zabiegamy o jakieś dobro dla siebie.

Sprawa się komplikuje, jak zaznacza Ossowska, gdy dobro grupy odnosi się do bardzo konkretnej jego koncepcji, tj. racji stanu i potęgi państwa. Wówczas ten określony cel nadaje specyficzny charakter moralności człowieka. Postępowanie w interesie grupy może upoważniać do egoizmu, a nawet do jego gloryfikacji, różne odmiany nacjonalizmu aprobują postawę bezwzględnie agresywną w stosunku do grup obcych, pogoń zaś za sukcesem politycznym stanowi przyzwolenie na odrzucenie skrupułów moralnych i bezwzględne stosowanie zasady, że cel uświęca środki. Należy przy tym zauważyć, że rządzący się tą zasadą w praktyce powołują się na cały szereg okoliczności usprawiedliwiających, co – zdaniem uczzonej – dowodzi, że liczą się z inną moralnością niż tą, według której postępują. Jednocześnie Ossowska przestrzega, że jest to „niebezpieczna dwoistość, bo kto nauczył się stosować ową agresywną moralność w stosunku do grup innych, ten z wszelkim prawdopodobieństwem zastosuje ją do członków grupy własnej, by bronić swej władzy, jeżeli zostanie zagrożona”⁸.

Usprawiedliwianie się wobec jakichś ludzi, że się w określony sposób postąpiło, nie świadczy jeszcze o tym, że się dzieli ich poglądy moralne, ale dowodzi to przede wszystkim, że tym, którzy się usprawiedliwiają, zależy, by ludzie, wobec których to czynią, nie mieli im tego postępowania za złe:

Dopóki się moralność przemocy przemycą chyłkiem, z poczuciem winy, dopóki się ludzie usprawiedliwiają, jak umieją, nie mamy do czynienia z kolizją dwóch różnych systemów ocen i norm, tylko z jednym systemem, którego się w praktyce nie słucha [...]. Z kolizją tych systemów mamy dopiero wtedy do czynienia, gdy się spotykamy z j a w n y m głoszeniem kultu potęgi, osiąganey przy pomocy wszelkich możliwych środków [...], gdy się nie tylko gwałt stosuje, ale gdy się ponadto go włącza do swego programu⁹.

⁶ *Ibidem*, s. 351.

⁷ *Ibidem*, s. 352.

⁸ *Ibidem*, s. 353.

⁹ *Ibidem*, s. 354.

2. Dwa światy: „swoi i obcy”

Obcy to figura w kulturze dość powszechna, będąca obiektem zainteresowania rozmaitych dyscyplin. We współczesnej kulturze naszego kręgu cywilizacyjnego obcy jest postrzegany jako osoba ambiwalentna. Podział na swoich i obcych pełni destrukcyjną rolę w stosunku do zasad etycznych, ponieważ w oczywisty sposób łamie większość zasad obecnych w różnych systemach etycznych: zasadę miłości bliźniego, dyrektywę życzliwości, zasadę solidarności, zasadę wzajemności oraz podważa zasadę szacunku wobec drugiego człowieka. W historii polskiej etyki dostrzegamy już od kilkadziesiąt lat zgodność w konsekwentnej krytyce w stosunku do tego podziału, np. w poglądach Tadeusza Kotarbińskiego, Marii Ossowskiej oraz Iji Lazari-Pawłowskiej.

[...] dobrze być w społeczeństwie typowcem i co do rasy, i co do wyznania, i co do języka domowego, i co do narodowościowego samookreślenia, i co do pochodzenia od typowców pod wszystkimi tymi względami. Człowiek jest po prostu swój i u siebie i nikt mu nie ma prawa wytknąć obcości ani uczestnictwa w sprawach wspólnych z racji obcości.

T. Kotarbiński, *Typowcy i dysydenci*¹⁰

Kotarbiński, rozwijając tę myśl, wskazuje, że generalnie stosunek do dysydentów stanowi wskaźnik zarówno postępowości, jak i państwowo-niepodległościowej racji stanu. „Postępowcy” zawsze byli skłonni do integracji grup nietypowych, do osłabiania doniosłości tego, co różni, a wzmaganie doniosłości tego, co łączy – do tolerowania „inności”. Po przeciwnej stronie – jak zauważa – zawsze z fatalnym skutkiem dla Rzeczypospolitej grupowali się „gorliwcy zacieśnionej swojskości”, nieufni do wszystkiego, co trąci innością. Jego zdaniem, strategia zagrożenia innością jest zamachem na uprawnienia obywateli, paraliżując uczestnictwo w sprawach wspólnych. Przeczy to również uzasadnieniu praw człowieka, których istotną treścią jest uświadomienie wartości ludzkiej osobowości¹¹. Uzasadnienie praw człowieka w interpretacji Kotarbińskiego jest uzasadnieniem dla uprawnień człowieka jako człowieka bez jakiegokolwiek selekcji i zobowiązuje do szerokiego zakresu koncepcji bliźniego. „W najszerszym sensie bliźnim będzie każda istota doznająca potrzeb”. Zastanawia się też dalej, „gdzie się zaczyna, gdzie się kończy ludzkość w uczuciowym sensie? Co do mnie, rad zaliczam do ludzkości psy, a nie zaliczam hyclów”¹².

Lazari-Pawłowska w rozważaniach na temat kręgu ludzkiej wspólnoty nawiązuje do postawy dążącej do jej rozszerzania jako wyrazu postępu, odrzucając tym samym podziały na „swoich i obcych”. Zakres istot współrodzajowych jest, jej zdaniem, spra-

¹⁰ T. Kotarbiński, *Typowcy i dysydenci*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław 1987, s. 340.

¹¹ T. Kotarbiński, *Uzasadnienie praw człowieka*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, s. 270.

¹² T. Kotarbiński, *O tak zwanej miłości bliźniego*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, s. 264.

wą naszego moralnego wyboru, troska zaś o cudze dobro jest najcenniejszym motywem pod względem moralnym. Potrzebne jest najbardziej elementarne poczucie solidarności, które z drugiej istoty czyni bliźniego: „Gdyby indywidualne walory miały stanowić kryterium wartości ludzkiej jednostki jako takiej oraz kryterium jej prawa do egzystencji, to o dyskryminującym segregowaniu ludzi decydowałaby bardzo groźna w skutkach dowolność”¹³. Uczona wskazuje na doniosłość społeczną zagwarantowania niektórym zasadom ich bezwarunkowego, bezwyjątkowego obowiązywania, co zapewnia bezpieczeństwo człowieka jako członka zbiorowości.

W ujęciu Ossowskiej analiza podziału na swoich i obcych znajduje swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w psychologii moralności oraz podjętej przez nią próbie systematyzacji norm moralnych. W jej przemyśleniach dostrzegamy również tendencję do rozszerzania ludzkiej wspólnoty poprzez rozszerzanie uprawnień każdej jednostce ludzkiej i formułowanie postulatów zabezpieczających przed jakąkolwiek selekcją. Zwraca uwagę na kwestię zasięgu naszego „ja”. Jak wyjaśnia sprawa owego zasięgu decyduje o tym, co jest moim dobrem, a co cudzym. Problem podziału na swoich i obcych dotyczy również kształtowania więzi społecznych i, podobnie jak Kotarbiński, proponuje uznanie dyrektywy życzliwości ogólnej za najbardziej prospołeczną: „postawa życzliwości nie jest ani selekcyjna, ani ekskluzywna i może promieniować szeroko”¹⁴. Przy czym Ossowska, co jest bardzo istotne, podkreśla, że dyrektywa życzliwości nie jest związana z tożsamością celów wśród ludzi, a „Wręcz przeciwnie, nawet odrębność celów pozwala życzliwości należycie rozwinąć się”¹⁵.

W powyższych stanowiskach problem podziału na swoich i obcych odnosi się do płaszczyzny współdziałania. Łamanie zasad etycznych związane jest z dominacją kryteriów innych niż etyczne: ze względu na oczekiwane korzyści, złudzenie jednakości, nieprzestrzeganie zasad przez przeciwnika. Tym samym wymusza uniformizację celów ludzkiego działania i deprecjonuje różnorodność, generując wrogość wobec innych. Nieposzanowanie inności staje się obcością, granica między innym a obcym ulega rozmyciu.

Warto zasygnalizować w tym miejscu, że zaangażowany w tym procederze podziałów jest również język, co przejawia się w odmiennym doborze oceniających określeń, np. „My jesteśmy niezłomni” – „Oni są uparci”, „My jesteśmy konsekwentni” – „Oni są dogmatyczni”, „My jesteśmy wierni” – „Oni są zaślepieni” itp. W tym podziale na dwa światy „my” – „oni”, jak podkreśla Ludmiła Żuk-Łapińska, najbardziej jest widoczne zróżnicowanie standardów ocen moralnych. Pojawia się charakterystycz-

¹³ I. Lazari-Pawłowska, *Kręgi ludzkiej wspólnoty*, [w:] *eadem, Pisma wybrane*. Wybór opracowań i red. nauk. P.J. Smoczyński, Wrocław 1992, s. 30.

¹⁴ M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, s. 168.

¹⁵ *Ibidem*, s. 169.

na skłonność do wybielania własnych czynów, przy jednoczesnej gotowości do negatywnej reinterpretacji zachowań innych¹⁶.

3. Przymus i przemoc

W *Słowniku języka polskiego* przymus definiowany jest jako „nacisk, presja wywierana przez kogoś, oraz jako okoliczność, położenie, zniewalające kogoś do działania wbrew swojej woli”. Należy uzupełnić to pojęcie o przymus nieuświadomiony, przymus mimo woli. „Przemoc” natomiast to czyny dokonane bezsprzecznie z użyciem siły, gwałtu. Ossowska podkreśla, że istnieje różnica między słowem „przymus” a „przemoc”: „Przemoc jest mocniejszą formą przymusu, i tak jak gwałt zakłada użycie siły fizycznej”¹⁷. Stosowanie przemocy uniemożliwia podjęcie decyzji, tak jak zaryglowane drzwi uniemożliwiają więźniowi wyjście z celi. Przymus może nam zostawić swobodę decyzji, nie przestając być nadal przymusem, np. wówczas, gdy wszystkie ewentualności, wobec których nas postawiono, są złe, odpychające. Niektórzy do działań pod przymusem zaliczają nie tylko działania pod presją zarysowanego przed nami zła, które nam grozi, jeżeli będziemy się opierać, ale także działania pod presją obiecywanej nagrody. Przy czym zabiegi manipulacyjne w kształtowaniu drugiego człowieka w pożądanym kierunku od jego narodzin mogą powodować brak odczuwania przymusu. Zdaniem Ossowskiej należy rozróżnić na tej podstawie przymus subiektywny, tj. przymus jako taki, i przymus obiektywny, odczuwany bądź też nieodczuwalny¹⁸. Tak rozumiana forma presji, nacisku stoi w sprzeczności z uprawnieniami przysługującymi każdemu człowiekowi. Koncepcja pozaprawna uprawnienia dotyczy roszczeń moralnego charakteru. Pozaprawne posługiwanie się koncepcją uprawnienia zmienia swoją treść w zależności od tego, czy mowa o uprawnieniach tych, którzy mają władzę, czy tych, którzy władzy podlegają. Zakres uprawnień mówi nam o granicach dopuszczalnego przymusu. Uprawnienia dają swobodę, wolność naszego działania. Rozróżnienie przymusu na subiektywny i obiektywny wskazuje, że sprzeciw wobec każdej z tych form jest uzasadniony inną regułą moralną. Stosowanie przymusu subiektywnego jest moralnie złe z uwagi na łamanie zasady minimalizacji cierpień. Z kolei stosowanie form niezauważalnych, nieuświadomionych przez nas, nie może powodować cierpienia, jednakże to narusza postulat szacunku dla osoby ludzkiej jako takiej, której nie należy traktować instrumentalnie dla osiągnięcia obcych jej celów¹⁹. Wydaje się, że realizacja celów politycznych może być obciążona obydwoima formami przymusu.

¹⁶ L. Żuk-Łapińska, *Problemy etyki. T. 1. Etyka opisowo-wyjaśniająca*, Rzeszów 1997, s. 82-83.

¹⁷ M. Ossowska, *Normy moralne*, s. 80.

¹⁸ *Ibidem*, s. 81.

¹⁹ *Ibidem*, s. 82.

Można też zagadnienie przymusu odnieść do tematu płynności granicy pomiędzy sprawowaniem władzy i podmiotowości poszczególnych jednostek, ponieważ i w tym przypadku mamy do czynienia ze zniewoleniem i destrukcją konkretnych osobowości, z podważaniem wolności naszego działania. Tak stawia ten problem m.in. Robert Spaeman, zastanawiając się:

Co sprawia, że sprawowanie władzy staje się przymusem, przemocą? Odpowiedź może tu polegać jedynie na odwołaniu się do podmiotowości tych, których to dotyczy. O przemocę, przymusie trzeba mówić wówczas, gdy oddziaływanie na działającego niszczy jego jedność z samym sobą, jedność jego chcenia²⁰.

Jeszcze bardziej złożoną strukturę przemocy ukazuje Michel Foucault poprzez charakterystykę władzy dyscyplinarnej. W opisie sposobu sprawowania władzy nad ludźmi i kontrolowania ich relacji wymienia dwa schematy wykształcone w dziejach: nadzoru i wykluczenia:

Za urządzeniem dyscyplinarnym kryje się strach przed „zarażeniem” – dżumą, buntem, zbrodnią, włóczęgostwem, dezercją, przed ludźmi, którzy pojawiają się i znikają, żyją i umierają w nieładzie. Jeśli to prawda, że trąd powołał do życia rytuały wykluczania, które w pewnej mierze posłużyły za wzór i za ogólną formę Wielkiego Zamknięcia, dżuma powołała schematy dyscyplinarne. [...] Schematy zatem odmienne dają się pogodzić. Widać, jak z wolna zbiegają ku sobie: osobliwośćią wieku XIX jest to, że zastosował techniki władzy właściwe parcelacji dyscyplinarnej do przestrzeni wykluczenia...²¹

Zdaniem Foucaulta, podział na normalność i anormalność, jakiemu podlega każda jednostka, władza kontynuuje po dziś dzień, choć w zmienionej formie. Dla Foucaulta benthamowski „Panopticon” jest architektoniczną figurą binarnego znakowania i procesu połączenia obydwu sposobów sprawowania władzy. Urządzenie panoptyczne tworzy całości przestrzenne, które pozwalają bez przerwy widzieć i natychmiast rozpoznawać.

To główny efekt ‘Panoptikonu’: wzbudzić w uwięzionym świadome i trwałe przeświadczenie o wi-
dzialności, które daje gwarancje automatycznego funkcjonowania władzy. Spowodować, by nadzór był nieprzerwanie skuteczny, nawet jeśli będzie nieciągły w działaniu; by doskonałość władzy czyniła zbędnym jego stałe sprawowanie; by ten architektoniczny aparat stał się mechanizmem do tworzenia i podtrzymywania zależności od władzy niezależnie od tego, kto ją sprawuje; słowem, by więźniowie podlegali władzy, której sami są nosicielami²².

Jednakże sytuacja, w której rodzi się przemoc i totalitaryzm, jest bardziej złożonym mechanizmem i nie sprowadza struktury władzy do prostego podziału na My i Oni,

²⁰ R. Spaeman, *Granice. O etycznym wymiarze współdziałania*, przekł. J. Merecki, Warszawa 2006, s. 231.

²¹ M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przekł. T. Komendant, Warszawa 1998, s. 193-194.

²² *Ibidem*, s. 196.

na katów i ofiary, na tych którzy władzę posiadają i tych, którzy są jej pozbawieni. W interpretacji poglądów Foucaulta dokonanej przez Tadeusza Komendanta wszyscy uczestniczymy w grach władzy, a „ów podział jest być może jedynie złudzeniem optycznym powstałym za sprawą nadużycia Panoptykonu i wygodną mitologią ofiar, które pragną uchodzić, przynajmniej we własnych oczach, za niewinne”²³.

W swoim eseju o obywatelskim sprzeciwie Lazari-Pawłowska ukazuje przymus i przemoc w jeszcze innej perspektywie. Nawiązuje m.in. do propozycji szerokiego pojęcia gwałtu w koncepcji zaproponowanej przez Hansa Sanera. W jego skład miałby wchodzić najszerzej rozumiany gwałt osobowy, przy którym nawet kłamstwo jest gwałtem, a ponadto gwałt strukturalny: przemoc strukturalna wynikająca z działań instytucji społecznych oraz gwałt symboliczny. Za gwałt symboliczny Saner uznaje sytuację, gdy aparat pojęciowy – „świat symboli” jakiejś ideologii – służy do przekształcania obrazu rzeczywistości, co pozwala manipulować sposobem myślenia, odczuwania i postępowania ludzi nieświadomych rzeczywistego stanu rzeczy²⁴. Warto też nadmienić, że Lazari-Pawłowska uwzględnia obok wielu innych form obywatelskiego sprzeciwu pewną odmianę konstruktywnego nieposłuszeństwa, dzięki któremu udaje się ludziom coś z drogich im wartości ocalić i żyć w poczuciu sensu w takich warunkach, jakie są. Ma na uwadze „[...] ludzi działających na polu edukacji, nauki, najszerzej pojętej kultury. Jest to opór cichy, niespektakularny, ale ciągły [...]”²⁵.

4. Usprawiedliwianie – konteksty i podteksty

W słownikowym ujęciu zwraca się uwagę na rozumienie usprawiedliwienia jako wytłumaczenie, wyjaśnianie, potwierdzanie konieczności, słuszności i w tym sensie mogłoby również być uzasadnieniem (to, co uzasadnia). Na gruncie metaetyki okazuje się, że problem uzasadniania ocen i norm w różnoraki sposób przeplata się ze zjawiskiem usprawiedliwiania. Usprawiedliwianie jest traktowane albo jako zamiennik uzasadniania, albo jako przeciwieństwo uzasadniania, albo też jako metoda rozszerzająca

²³ *Postowie tłumacza, ibidem*, s. 311. Złożony problem analizy władzy jako analizy rządzenia i jej nieuchronności porusza również Foucault w eseju *Rządomyślność*: „Żyjemy w erze rządomyślności, która została odkryta w XVIII w. Urządowanie państwa jest zjawiskiem szczególnie przebiegłym, ponieważ – skoro faktycznie problemy rządomyślności, techniki rządzenia stały się w rzeczywistości jedynym celem politycznym i jedyną realną przestrzenią walki i starć politycznych – to właśnie ono mimo wszystko było tym zjawiskiem, które pozwoliło państwu przetrwać”. Zob.: M. Foucault, *Rządomyślność*, [w:] *idem, Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism*, tłum. i wstęp D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa-Wrocław 2000, s. 184.

²⁴ I. Lazari-Pawłowska, *O obywatelskim sprzeciwie*, [w:] *eadem, Etyka. Pisma wybrane*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław-Warszawa 1992, s. 67.

²⁵ *Ibidem*, s. 83.

konstrukcję uzasadniania. Wieloznaczność pojmowania usprawiedliwiania i dowolność stosowania tego terminu nie pozwala na wyznaczenie roli, jaką pełni: czy należy do uzasadniania, czy też jest pozornym uzasadnianiem, czy można funkcję usprawiedliwiania przypisać do określonych stanowisk etycznych i czy wreszcie odwoływanie się do usprawiedliwiania dowodzi słabości konstrukcji systemów etycznych. Wskazówką dla wstępnych analiz powinno być więc sprawdzenie, w jakich kontekstach usprawiedliwianie występuje. Uwagi na temat usprawiedliwiania ograniczę do tych tylko koncepcji, które wskazują na zasadniczą różnicę między uzasadnianiem sądów i norm moralnych a usprawiedliwianiem tych działań, wyborów i decyzji, które są niezgodne z akceptowanymi społecznie zasadami: obchodząc je i stanowiąc jedynie wytłumaczenie, wyjaśnienie takiego postępowania.

a) Usprawiedliwianie jako obrona moralna

Kiedy Richard Brandt poddaje analizie moralne oceny czynów i osób, poświęca sporo uwagi usprawiedliwieniu. Jest ono dla autora twierdzeniem, żądaniem, apelem stosowanym w celu złagodzenia słusznego zarzutu, który mógłby zdyskredytować kogoś pod jakimś względem. Słowo „usprawiedliwienie” implikuje przyznanie, że dany czyn był zły, niestosowny czy niefortunny, ale jednocześnie usprawiedliwiając się, nie podważamy prawdziwości zarzutu, lecz jedynie staramy się osłabić jego siłę. Na przykład uczeń, który przedstawia usprawiedliwienie swojej nieobecności, nie twierdzi, że był w tym dniu obecny; gdyby tak twierdził, nie usprawiedliwiałby się, lecz protestował przeciwko oskarżaniu go o nieobecność. Podobnie rzecz się ma z oskarżeniem o kłamstwo: jeżeli ktoś protestuje i próbuje dowieść, że wprowadził kłamstwo, ale było to obiektywnie słuszne czy optymalne w danych okolicznościach, to nie powiemy, że usprawiedliwia, lecz raczej, że uzasadnia swój czyn²⁶. Usprawiedliwiania na ogół, zdaniem Brandta, są osobistą obroną przed niekorzystnymi dla danej osoby ocenami, w kontekstach moralnych są odpowiadaniem na oskarżenia. Do najczęstszych rodzajów usprawiedliwień należy: stwierdzenie, że działało się pod przymusem, że pewne zdarzenie było wypadkiem, że nie byłem w stanie znieść czegoś, że nie mogłem świadomie kontrolować swojego ciała, że sądziłem, iż czyn był słuszny w danych okolicznościach, że nikt inny nie postąpiłby inaczej w tych okolicznościach, że działałem pod presją strachu, że mój czyn był impulsywny, spowodowany, bez premedytacji. Usprawiedliwianie byłoby zatem dla Brandta przyznaniem się do naruszenia jakiegoś porządku, zasad działania.

²⁶ R. Brandt, *Etyka. Zagadnienia etyki normatywnej i metaetyki*, Warszawa 1996, s. 799.

b) Usprawiedliwianie jako argumenty dotyczące relacji „środki” – „cele” działania

W ujęciu Herberta Feigla, gdy mówimy o „uzasadnieniach”, to, jego zdaniem, możemy mieć na myśli uprawomocnienie jakiegoś twierdzenia albo usprawiedliwienie jakiegoś czynu. Pierwszy wypadek określa jako „*iustificatio cognitinis*” (*validation*), drugi jako „*iustificatio actionis*” (*vindication*). Reguły wnioskowania dedukcyjnego i indukcyjnego służą jako zasady uprawomocniania w procesie uzasadniania sądów wartościujących. Cele wraz z wiedzą empiryczną dotyczą relacji „cele – środki” i służą jako podstawa pragmatycznego usprawiedliwiania. Tylko cele mogą usprawiedliwiać środki, nawet jeśli się przyjmie – zaznacza autor – że dany cel może nie usprawiedliwiać każdego wiodącego doń środka²⁷. Zdaniem Feigla, spory w sprawie podstawowych zasad można rozwiązać tylko wtedy, gdy się zmieni konstrukcję procesu uzasadniania. Można to uczynić poprzez wykrycie i wskazanie nieujawnionego dotąd zespołu wspólnie przyjmowanych standardów, tzn. jeszcze bardziej fundamentalnych zasad, na które implicite powoływano się w argumentacji, albo można to osiągnąć drogą pragmatycznego usprawiedliwienia aktu przyjęcia alternatywnego systemu, albo wreszcie drogą zwykłej perswazji za pomocą emotywnego oddziaływania. W przypadku usprawiedliwiania pragmatycznego zajmujemy się argumentami dotyczącymi relacji „środki – cele”. I chociaż, zdaniem Feigla, usprawiedliwianie pragmatyczne nie może nigdy uzasadnić samych zasad uzasadniania, to może ono jednak wyjaśnić ich rolę w procesie ludzkiego myślenia i działania. „Cele, na które powołujemy się w procesie pragmatycznego usprawiedliwiania całego systemu norm moralnych, składają się z indywidualnych interesów oraz ideałów społecznych, które ukształtowały się w nas w drodze życiowego doświadczenia”²⁸. Na przykład zasady sprawiedliwości lub innych definicji słusznego działania można bronić (windykować), odwołując się do ideału pokojowego, harmonijnego współdziałającego społeczeństwa. Zasady życzliwości można bronić (windykować), odwołując się do ideału największego szczęścia największej liczby osób. Usprawiedliwianie pragmatyczne byłoby dla autora wyjaśnianiem roli zasad w procesie myślenia i działania podczas dokonywania wyborów, byłoby zabiegiem zmieniającym konstrukcję uzasadniania, a właściwie jej poszerzania. Wydaje się, że ostatecznie o tym, w jakim kierunku będzie postępowała zmiana konstrukcji uzasadniania, zdecyduje wybór celów, idei i interesów, którym mają służyć. Może to być wspomniana wcześniej idea pokojowego współżycia, jak również idea obrony „zagrożonej swojskości”.

²⁷ H. Feigl, *Uzasadnianie a usprawiedliwianie pragmatyczne*, [w:] *Metaetyka*, red. I. Lazari-Pawłowska, Warszawa 1975, s. 135.

²⁸ *Ibidem*, s. 141.

c) Pozorne uzasadnianie

Zdaniem Ossowskiej, aby respektować określone normy moralne, potrzebne jest uznanie ich za słuszne²⁹, ale można też przekonywać do danej normy, odwołując się do tradycji, autorytetu itp., co stanowi już o pozornym ich uzasadnieniu. Do powszechnie stosowanych perswazji, nakłaniania, które nie mogą być uznane za uzasadnianie, należy powoływanie się bądź na argument, że wszyscy przestrzegają danych norm, a przynajmniej ci, którzy cieszą się powszechnym szacunkiem, albo że przestrzeganie określonej normy leży w naszym interesie³⁰. Istnieje spora grupa znanych argumentów, które przemawiają za tym, że uznanie jakichś norm leży w naszym interesie. Na przykład przykazania dekalogu w pełnym brzmieniu odwołują się do korzyści, które ma zapewnić ich wysłuchanie; w życiu społecznym posługujemy się zasadą pomocy wzajemnej: „dziś ty jemu, jutro on tobie”. Powszechnie znana reguła: „nie rób drugiemu, co tobie niemiłe” może również być odczytana jako odwołanie się do osobistego interesu. Na tym mocnym fundamencie zgodności z interesem własnym utilitaryści opierali nakaz przysparzania dobra, pożytku innym. Niestety, jak zaznacza Ossowska, granice między rzeczą argumentacją a nieposługującą się konkretnymi argumentami agitacją są płynne.

Wymienione tu przykładowo sposoby rozumienia usprawiedliwiania nie wyczerpują metaetycznych kontekstów i perswazyjnych podtekstów tych zabiegów, ale jednoznacznie wskazują, że nie jest ono tożsame z procesem uzasadniania. Jest metodą naruszania i wybiórczego stosowania norm, które są przyjęte w danej społeczności, co podważa sens wartości, celów i środków naszego postępowania, kwestionując intersubiektywną ważność reguł współdziałania.

5. Posłuszeństwo i konflikt. Skutki uboczne usprawiedliwiania

W ścisłym związku z własnościami moralności upolitycznionej pozostaje moralna ocena konfliktów i znaczenie dyrektywy posłuszeństwa. W XIX i XX w. dominowała na gruncie etyki koncepcja roli norm moralnych jako narzędzi, za pomocą których mamy realizować model harmonijnego współżycia, model ładu społecznego, w którym normy zabezpieczają przed wszelkimi tarciami. Wówczas problem konfliktów

²⁹ Zob. stanowisko Ossowskiej w sprawie wartości logicznej norm, innej niż prawdziwość i fałszywość. Można normy uzasadniać w sposób podobny do tego, w jaki uzasadnia się prawdziwość zdań logicznych. O słuszności norm można mówić w dwojakim sensie: po pierwsze, byłaby to własność wypowiedzi ze względu na stosunek do rzeczywistości lub ze względu na stosunek do innych wypowiedzi uprzednio uznanych; po drugie, słuszność pewnej wypowiedzi może być utożsamiana z jej celowością. Zob.: M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, s. 167.

³⁰ *Ibidem*, s. 165-166.

stał się szczególnie aktualnym tematem zarówno w literaturze naukowej, jak i pięknej. Psychoanaliza pokazuje, że człowiek jest rozdarty między potrzebą miłości a potrzebą agresji. Dla egzystencjalistów człowiek autentyczny, to człowiek w rozterce, jego zmagania związane są zarówno z konfliktowością jego własnej natury, jaki i z konfliktowością świata, a decyzje są tym trudniejsze, że związane nie tylko z odpowiedzialnością za samego siebie, ale i z odpowiedzialnością za innych. Jak zauważa Ossowska, zarówno ci, którzy nie doceniali roli konfliktu, jak i ci, którzy widzieli go wszędzie, operowali wizją jakiegoś społeczeństwa bezkonfliktowego, które miało stanowić przedmiot naszych aspiracji³¹. U podstaw tego ujęcia tkwi założenie, że konflikt stanowi zjawisko niepożądane, które można i należy eliminować. Do tej eliminacji przyczynić się miały w szczególności regulacje moralne. Sprawa oceny interwencji norm moralnych w konfliktach międzyosobowych czy międzygrupowych dotyczy co najmniej trzech rodzajów konfliktów: na tle wartości, w zakresie interesów, w zakresie przekonań. Szczególnie ważna jest dla nas odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywają konflikty w życiu społecznym i czego należałoby oczekiwać od roli norm moralnych. Jak uczy nas historia, nie każdy konflikt jest zły moralnie, tak jak nie każdy ład, harmonia, stan bezkonfliktowości jest moralnie słuszny. Najlepszym przykładem wizji bezkonfliktowego, zrównoważonego, stabilnego społeczeństwa, jest model totalitarny z terrorem i policją, oparty na dominującej postawie konformizmu³².

Ossowska, powołując się na liczne przykłady z dziejów, wskazuje, że konflikty przyczyniają się do zmian, przezwyciężają stagnację. Oczywiście ich efekt zależy od tego, o co ludzie walczą, jakimi środkami walczą i w jakich warunkach walczą. I to, co najistotniejsze w tym zagadnieniu:

Spółeczeństwa, w których konflikty znajdują swobodne ujście, w których są zinstytucjonalizowane, są nimi znacznie mniej zagrożone. Kiedy bowiem można ujawnić wrogość, wrogość ta się nie kumuluje, można przy tym, znając jej źródła zmienić warunki powodujące niezadowolenie. Partycypacja w wielu konfliktach działa jak mechanizm na straży równowagi, nie ma bowiem wtedy najgroźniejszego dla społeczeństwa konfliktu, jakim jest konflikt według jednej osi³³.

Nie można zatem poczytywać konfliktów za zjawiska zawsze groźne, a nawet należy uwzględnić ich pozytywną rolę w podtrzymywaniu twórczego charakteru społecz-

³¹ M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, s. 149-150.

³² Zob. R. Dahrendorf, podaje za: M. Ossowską, *Normy moralne*, s. 157. Por. R. Dahrendorf, *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*, przekł. S. Bratkowski, W. Niepokólczycki, B. Orłowski, E. Szczepańska, W. Bernstein, Warszawa 1993, gdzie autor deklaruje, że pozostał przy przekonaniu, iż konflikt wyznacza potencjał postępu: „Ale na to, żeby uczynić go twórczym, trzeba konflikt ośwoić, udomowić, przez właściwe instytucje” (s. 12) i nie sposób w związku z tym wyeliminować konfliktów z naszego życia: „Świat realny to taki, w którym istnieje zawsze kilka opcji, w którym istnieje konflikt i zachodzą zmiany. W istocie konflikt i zmiana to nasza wolność; bez nich wolność jest niemożliwa” (s. 143).

³³ M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, s. 156-157.

ności ludzkich. Stąd „eliminacja wszelkich konfliktów z życia zbiorowego jest niemożliwa i niepożądana, normom moralnym przypada w udziale selekcja konfliktów, z którymi mamy się godzić, albo które mamy nawet popierać [...]”. Ta selekcja angażuje pewną hierarchię wartości³⁴. Należy przyjąć, bez cienia wątpliwości, że zarówno autorka tego tekstu, jak i pozostali etycy, Kotarbiński, Lazari-Pawłowska, wyrażali w swojej twórczości zgodne stanowisko co do wyboru tych wartości, tj. godności, wzajemnego szacunku, wolności wyborów i niezależności intelektualnej, tolerancji, które streszczają się w postulatcie respektowania i rozszerzania uprawnień każdego człowieka.

Za formę uaktualnienia powyższych uwag można uznać lekcje dotyczące tyranii XX wieku, jakich udziela nam Timothy Snyder. Już w pierwszej lekcji zatytułowanej „Nie bądź z góry posłuszny” podkreśla, że „Wyprowadzające posłuszeństwo oznacza polityczną tragedię. Na początku rządzący być może nie wiedzą, że ludzie są skłonni do kompromisu w sprawie danej wartości lub zasady”³⁵. Taka postawa pomogła w utworzeniu rządu, zarówno Hitlerowi, jak i komunistom w Czechosłowacji. Zdaniem Snydera w obu przypadkach wystarczająca liczba ludzi dobrowolnie zaoferowała nowym przywódcom swoje usługi. Te pierwsze akty konformizmu okazały się nieodwracalne dla przebudowy porządku politycznego³⁶.

Moralność upolityczniona jest zaprzeczeniem moralności, która ze swojej natury zakłada sprawczość podmiotu moralnego, aspiruje do uniwersalizacji wartości moralnych, sprawiedliwości społecznej oraz sprawiedliwego stosowania zasad. W przypadku tłumaczenia wykorzystywania różnych form przemocy jako skutków ubocznych władzy politycznej mamy również do czynienia z tym samym zabiegiem upolitycznienia moralności. U podstaw godzenia się na skutki uboczne, jak uważa Spaeman, może leżeć świadoma decyzja, może też dokonywać się w taki sposób, który określamy jako „zamykanie oczu” na owe skutki uboczne. „To, co nazywamy winą moralną, jest prawie zawsze takim zamknięciem oczu, odwróceniem uwagi od określonej strony naszego działania. [...] Czy cel usprawiedliwia godzenie się na wszelkie skutki uboczne?”³⁷ I chociaż pytanie postawione przez filozofa podobne jest do pytania o to, czy cel uświęca środki, to jego zdaniem nie jest z nim tożsame. Każdy bowiem środek sam

³⁴ *Ibidem*, s. 160.

³⁵ T. Snyder, *O tyranii. Dwadzieścia lekcji z dwudziestego wieku*, przekł. B. Pietrzyk, Kraków 2017, s. 18.

³⁶ Znany w literaturze opisem mechanizmu władzy totalitarnej, opartej na bezwzględnym posłuszeństwie zniewalającym intelektualnie człowieka, jest słynna książka George’a Orwella, w której czytamy: „Posłuszeństwo nie wystarczy. Bo dopóki ktoś nie cierpi, czy można mieć pewność, że jest posłuszny twojej woli, a nie własnej? Władza polega na poniżaniu i zadawaniu bólu. Władza oznacza rozrywanie umysłów na strzępy i składanie ich ponownie według obranego przez siebie modelu”. Zob. *Rok 1984*, przekł. T. Markowicz, Warszawa 2001, s. 296.

³⁷ R. Spaeman, *op. cit.*, s. 336.

jest celem działania i może być w związku z tym chciany, nie wystarczy więc przyjąć jedynie postawę pogodzenia się ze środkami. „Dlatego nauka o ogólnym usprawiedliwianiu przez dobry zamiysł jest szkołą nieszczerości, gdyż to, co z istoty jest podmiotową bezpośredniością, intencja, staje się przedmiotem, tj. może być manipulowane”³⁸.

*

Usprawiedliwianie wymykające się jednoznacznej interpretacji, zarówno metaetycznej, jak i potocznej, nie tylko nie spełnia wymogów uzasadniania ocen i norm moralnych, ale jawi się jako „szara strefa” moralności, będąca efektem nieuksztaltowanej świadomości moralnej, w której granice między dobrem i złem uległy zatarciu. „W filozofii nie możemy zrobić nic więcej poza doprowadzeniem do zrozumienia założeń tej zwykłej świadomości moralnej. Okaze się, że są one bardziej złożone, niż to się zwykle przyjmuje [...]. Filozofia nie może uczynić nic więcej niż adekwatnie przeanalizować istniejące już rozumienie w jego założeniach; nie ma ona żadnego własnego pozaświatowego punktu odniesienia [...] lecz chodzi tu o świadomość moralną, za którą przemawiają racje i motywy pozwalające odróżnić ją zarówno od stanowiska amoralisty, jak i od stanowisk innych koncepcji moralnych”³⁹.

Bibliografia

- Brandt R., *Etyka. Zagadnienia etyki normatywnej i metaetyki*, Warszawa 1996.
- Dahrendorf R., *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*, przekł. S. Bratkowski, W. Niepokólczycki, B. Orłowski, E. Szczepańska, W. Bernstein, Warszawa 1993.
- Feigl H., *Uzasadnianie a usprawiedliwianie pragmatyczne*, [w:] *Metaetyka*, red. I. Lazari-Pawłowska, Warszawa 1975, s. 124-144.
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przekł. T. Komendant, Warszawa 1998.
- Foucault M., *Rządymyślność*, [w:] tegoż, *Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism*, tłum. i wstęp D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa-Wrocław 2000, s. 163-185.
- Kotarbiński T., *O tak zwanej miłości bliźniego*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław 1987, s. 262-267.
- Kotarbiński T., *Typowcy i dysydenci*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław 1987, s. 340-341.
- Kotarbiński T., *Uzasadnienie praw człowieka*, [w:] *idem, Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław 1987, s. 268-272.
- Lazari-Pawłowska I., *O obywatelskim sprzeciwie*, [w:] *idem, Etyka. Pisma wybrane*, red. P.J. Smoczyński, Wrocław-Warszawa 1992, s. 59-83.
- Orwell G., *Rok 1984*, przekł. T. Markowicz, Warszawa 2001.
- Ossowska M., *Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności*, Warszawa 2002.
- Ossowska M., *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000.
- Ossowska M., *Podstawy nauki o moralności*, red. P.J. Smoczyński, Warszawa 1994.

³⁸ *Ibidem*, s. 337.

³⁹ E. Tugendhat, *Wykłady o etyce*, s. 23.

- Podgórecki A., *Spółczesność polskie*, przekł. Z. Pucek, Rzeszów 1995.
 Snyder T., *O tyranii. Dwadzieścia lekcji z dwudziestego wieku*, przekł. B. Pietrzyk, Kraków 2017.
 Spaeman R., *Granice. O etycznym wymiarze współdziałania*, przekł. J. Merecki, Warszawa 2006.
 Tugendhat E., *Wykłady o etyce*, przekł. J. Sidorek, Warszawa 2004.
 Żuk-Łapińska L., *Problemy etyki. T. 1. Etyka opisowo-wyjaśniająca*, Rzeszów 1997.

MORALNOŚĆ UPOLITYCZNIONA JAKO „USPRAWIEDLIWIENIE” RÓŻNYCH FORM PRZEMOCY. ETYCY W OBRONIE WARTOŚCI ZAGROŻONYCH

Streszczenie

Tekst dotyczy miejsca etyki w życiu społecznym i odnosi się do relacji między moralnością a polityką. Analizuje, w jaki sposób wszelkie próby zdominowania przez politykę sfery moralnej prowadzą do zaprzeczenia istoty moralności, której fundamentem jest sprawczość podmiotu, wolność wyborów i odpowiedzialność za nie, intersubiektywna obiektywność ocen i norm oraz dążenie do uniwersalizacji wartości. Sprowadzanie moralności do roli narzędzia w sprawowaniu władzy politycznej, manipulowanie ludźmi poprzez usprawiedliwianie stosowania różnych form przemocy, generowanie podziałów społecznych, gloryfikacja dyrektywy posłuszeństwa, a piętnowanie wybranych konfliktów wskazują na symptomy zdewastowania sfery moralnej. Jednym z fundamentalnych kryteriów moralnych są uzasadnienia prawdziwości i słuszności ocen i norm, natomiast moralność upolityczniona nie posiada takiej zdolności i próbuje ją zastąpić przez usprawiedliwienie i wyjaśnianie przyczyn łamania zasad moralnych. Tylko właściwe kształtowanie świadomości moralnej członków każdej społeczności może stanowić tamę w narzucaniu i określaniu przez władzę wyobrażeń dotyczących dobra moralnego, godności, prawdy, sprawiedliwości, tolerancji.

Słowa kluczowe: moralność upolityczniona, przymus, przemoc, „swoi” i „obcy”, uzasadnienie, usprawiedliwienie, konflikt

POLITICAL MORALITY AS A “JUSTIFICATION” FOR VARIOUS FORMS OF VIOLENCE

Summary

The text deals with the place of ethics in social life and refers to the relationship between morality and politics. It is analyzed how all attempts to dominate the moral sphere by politics lead to the denial of the essence of morality, which is based on the agency of the subject, freedom of choices and responsibility for them, the intersubjective objectivity of judgments and norms, and the pursuit of universalization of values. Reducing morality to the role of a tool in exercising political power, manipulating people, various types of politicization of this sphere by justifying the use of various forms of violence, generating social divisions, glorifying the directive of obedience, and stigmatizing selected conflicts indicate symptoms of the devastation of the moral sphere. One of the fundamental moral criteria is the justification of the truthfulness and correctness of judgments and norms, while politicized morality does not have such capacity and tries to replace it by justifying and explaining the causes of breaking moral principles. Only the proper shaping of the moral awareness of members of each community can be a barrier to the imposition and determination of ethical ideas by the authorities.

Keywords: politicized morality, coercion, violence, “own” and “foreign”, substantiation, justification, conflict

Kamila Gieba

University of Zielona Góra

ORCID: 0000-0002-6671-7413

ELEMENTS OF THE MYTHOLOGY OF THE REGAINED TERRITORIES IN THE WORKS OF HALINA AUDERSKA AND ZYGMUNT TRZISZKA*

Every emerging community needs foundation myths – stories about the beginning, which not only convey narrative representations of a certain turning point but also legitimize and stabilize the new order. This article considers the need for a founding story that appeared after the end of World War II, which was the result of geopolitical changes – shifting the state borders of Poland, mass migrations, the need to build life anew in previously unknown conditions – on a territory that remains to be foreign hitherto. The former provinces of the Third Reich joined Poland. Several German regions including Upper and Lower Silesia, Lubusz Land, Western and Central Pomerania, and Warmia and Masuria were parts of the new borders of the country. These areas were called the Recovered Territories (or the Regained Territories, the Western Lands, and the Western and Northern Lands). Polish people were relocated to these areas from the Eastern Borderlands, i.e., areas that were separated from Poland for the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). People from central Poland, returnees, and former forced laborers also came here to start a new life. From 1947, as part of the Vistula Action, the Ukrainian population was also resettled to the former German regions. In effect, “a cultural and ethnic mix”¹ was created in the Recovered Territories.

The critical moment that triggered the need to create the founding myth was the year 1945, when the territorial borders of Poland changed. As Joanna Szydlowska states, “[...] the narrativeisation of the fate of the newly formed Occident had to be preceded by a description of the initial state. Here the most important thing was the caesura of 1945 – practically impassable, funding the perspective of assessing the present day”². This “starting state” of the new space (in other words: post-war devastation and destabilization and a sense of alienity and temporariness of the acquired

* The article is funded by National Science Centre in Poland under the project “The Settlement Literature of Lubusz Land as the Founding Narration of the Region”, no 2015/17/N/HS2/03214.

¹ B. Halicka, *Polski Dzik Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osuwajanie Nadodrza 1945-1948*, trans. A. Łuczak, Kraków 2015, p. 333.

² J. Szydlowska, *Narracje pojtańskiego Okcydentu. Literatura polska wobec pogranicza na przykładzie Warmii i Mazur (1945-1989)*, Olsztyn 2013, p. 356.

territories) meant that the Polish Occident was perceived on the one hand as a “land that has been won” and on the other hand as a place of martyrdom, the territory for which “the blood sacrifice was made as a legitimacy of the rights to the new land”³.

The topic of migration and post-war settlement in the Recovered Territories quickly entered literature⁴. Its time frame is 1945-1989, and it was undertaken by Natalia Bukowiecka-Kruszona, Eugeniusz Pauksza, Jerzy Pytlakowski, Jan Wilczek, and Jan Brzoza, among others in the second half of the 1940s. In the following decades, Anna Kowalska, Igor Newerly, Henryk Panas, Tadeusza Mikołajek, Dionizy Sidorowski, Henryk Worcell, Janusz Olczak, Zygmunt Trziszka, Halina Auderska, Józef Hen, Zdzisław Morawski and Stanisław Srokowski joined the group of writers associated with the Western and Northern Lands.

In this article, the selected works of only two writers, namely, Zygmunt Trziszka and Halina Auderska, will be analyzed. The article is intended to be only a sketch, an introduction to the issue, therefore the presence of mythological tradition in the narratives of Recovered Territories I exemplify only on these two examples mentioned above. However, the choice of works by these authors is not accidental. In the prose of Trziszka, inspirations of the ancient tradition are clearly visible, and this tradition became the matrix of the story of the Regained Territories. By contrast, the novels of Auderska present a non-affirmative vision of migration experience. One can point to the diversity of migration experience in the example of these two strategies for creating the mythology of the Recovered Territories. However, it is not my aim to make a detailed analysis of the works of these authors. However, I am going to point out the presence in their works of the mythological tradition that was part of the founding mythology of the Recovered Territories.

The settlement trend in literature was basically from the beginning associated with the cultural policy of the Polish People's Republic, and literature was one of the tools for constructing the founding story of these “recovered” lands. Due to its social and political function, this literary trend was subject to certain censorship restrictions, according to which the Regained Territories were to be represented as a land of prosperity and happiness, where life can be started from the beginning, revived after the trauma of war experiences. Consequently, an elementary story (and synonymous: base, founding, and foundation story⁵) was to be created that would provide specific narrative patterns relevant to explaining uncertain, unstable social realities.

³ *Ibidem*.

⁴ See B. Bakula, *Między wygnaniem a kolonizacją. O kilku odmianach polskiej powieści migracyjnej w XX wieku*, [in:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ed. H. Gosk, Kraków 2012.

⁵ These synonyms are mentioned by Andrzej Zawada, see: A. Zawada, *Pochwała prowincji*, Wrocław 2009, p. 32.

The prose about the Regained Territories was eager to draw on the description of the initial situation recorded in the literary tradition. The source for such a narrative turned out to be the ancient tradition, among others, and threads related to travel and space were adapted from this prose. Moreover, antique motifs in the post-war migration literature arose with such frequency that they could even be considered a characteristic feature of the entire literature about the Western Lands. The use of well-recognized narrative patterns in culture allowed for describing a new, emerging social reality.

According to the cultural policy of the Polish People's Republic, the literary representations of the Regained Territories were to show, above all, an optimistic vision of settling new territories. The vision of a happy place is connected with the necessity of a dangerous trip, which in effect is crowned with success-finding your place in occidental realities. A symptomatic example of the articulation of migration experience is the reference to the history of Odysseus in Polish post-war prose. The Homeric tale was transferred to the migration literature by Zygmunt Trziszka, the author of a collection of autobiographical and essay sketches entitled *Podróże do mojej Itaki* [*Travels to my Ithaca*]. By using the title of the entire collection and that of the first chapter (*Początek Odysei* [*The Beginnings of the Odyssey*]), the author gives the reader a clear interpretation hint and makes a clear reference to the ancient odyssey. Despite numerous references in the stories of Trziszka to childhood years spent in Weldzierz in the former Stanisławów Province, the author states that the abandoned land of childhood did not become his Ithaca. His real home is "Ithaca of Noteć ["Itaka Notecka"], i.e., areas around Gorzów Wielkopolski and Noteć River:

The majeure forces decided that the "Eastern Borderlands" did not become my Itaka [...]. The Gorzów region, and later Lubusz Land in general, was the land of early childhood that programmed me in this way [...]. In what came out of my pen, there is always an attempt at an odyssey and reference to Ithaca of Noteć, because only there I see the mainland⁶.

Paying attention to the multifunctionality of the odyssey motif in settlement works is worth it. In this myth, a certain anthropological pattern of getting to know oneself and the world, which is accompanied by the topos of the journey into the unknown, in a place outside the area of previous experience; the topos of the wandering, over which the traveler has no control, finally – the topos of traveling home and the obstacles that accompany it. The story of Odysseus transposed into the literature about the Regained Territories can be read not only in an individual but also in a collective perspective: as a reference to the historical process, and with it to the Piast myth. Returning home does not mean a real home, but the territory which was to be the cradle of Polish statehood. The figure of Odysseus is a symbolic projection of a com-

⁶ Z. Trziszka, *Podróże do mojej Itaki*, Warszawa 1980, pp. 8-9.

munity in which processes and development lines of societies, migrations, assimilation, divisions, and the intergenerational transmission of experiences are included.

The Western Odyssey is the story of the individual and the entire society to which this individual belongs. It is a society of displaced people who are ultimately to take root in a new place by developing it. However, this process is not immediate, and it requires time, effort, and the fight against adversity. This is another resemblance to the story of Odysseus, who must first experience failures and dangers to “come out of the final humiliation in a triumph of bravery and steadfast will”⁷. The myth about the journey of Odysseus in the settlement literature “is to emphasize the courage of those who set off into the unknown, and give time, but also the place (new Ithaca) a unique dimension”⁸.

In a similar way, you can read a comparison of settlers to Argonauts, which Trziszka uses in the *Podróże do mojej Itaki*. His Argonauts settlers living around Głogów are looking for a golden fleece, which can literally mean copper, in which these areas abound. However, it is not just a precious metal, that is, literally and materially understood wealth, but it is also a symbolic taming of the place, rooting, building social bonds, and collective identity of migrants. “Just like in the Argonauts legend, a time of trial came for the settlers. It was necessary, though shallow, to take root, overcome the most difficult obstacles, and then think about looking for the ore whose existence was announced”⁹. In the capture of the golden fleece, meaning the wealth of the land full in copper, and simply settling in, the post-war Argonauts were hindered by numerous obstacles:

In the Głogów region, this mythical image receives a new incarnation [...] There was nothing to put into the mouth. There were only two cows in the village [...] It all had the aftertaste of the truest trip to Kolhida. The events turned into legends. And although there is a lot of pathos in compared to the Greek heroes, you have to agree with it that these were heroic times, even though so ordinary times¹⁰.

It is not without reason that these two mythological motives – the journey and expedition of Odysseus to Kolhida – were used in narratives about settlement in the Regained Territories. The stories of Odysseus and Argonauts are tales of travel and search. Northop Frye states that the narrative of search is a central literature myth in its narrative aspect. More important, however, is the semantic aspect of the mytho-

⁷ J. Parandowski, *Wstęp*, [in:] Homer, *Odyseja*, przeł. J. Parandowski, Z. Parandowski, R. Szczepkowska, Warszawa 1998, p. 17.

⁸ M. Mikołajczak, „Szli na Zachód osadnicy...” *Rola metaforyki przestrzennej w tworzeniu mitologii Ziemi Lubuskiej*, [in:] *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, ed. E. Konończuk, E. Sidoruk, Białystok 2012, p. 148.

⁹ *Ibidem*, p. 19.

¹⁰ *Ibidem*, p. 20, 23.

logical story about the search: "In the semantic aspect – the central myth of art must be a vision of the goal of social effort, an unblemished world of fulfilled desires, and a free human society"¹¹. This social effort in the foundation literature of the Western and Northern Lands is the effort not only to reach the "promised" place but also the problems of developing this place and building it almost from the foundations, the result of which is "this unblemished world of fulfilled desires".

We can indicate pairs of opposing and complementary topos in the literature on the Regained Territories¹². On the one hand, motives subordinated to the topos of a place of happiness (not only Itaka but also the Promised Land, Eden, and Arcadia) and, on the other hand, those that fit into the topos of the cursed place (Tower of Babel, barren land, and cursed place: "devil's land"¹³) would emerge. The images belonging to the first of these groups were to become the central element of the mythology of the Regained Territories, but the settlement literature also implements topos *locus horridus*. We can find descriptions far from the affirmative attitude to the new living space in the narratives of the Western Lands, changing the supposed settlement arcadia into "negated arcadia"¹⁴ or "unwanted places"¹⁵.

According to Joanna Szydłowska, using the topic of *Ulitma Thule* in the Recovered Territories literature as *locus horridus* and as *locus amoenus* has two ways. This topos meaning the mythical end of the world, a place located at the edge of the map¹⁶. Associations with the end of the world and the "farthest island" result from the peripheral location of the incorporated territories from their border nature. The researcher interprets occidental Warmian and Masurian works precisely through the prism of the borderland. Furthermore, Hanna Gosk and Małgorzata Mikołajczak¹⁷ describe settlement anti-arcadia as a non-place. It is a term derived from the anthropological concept by Marc Augé¹⁸. Gosk also analyzes selected interpretative cases: it is a novel *Wrastanie* [Ingrown] by Eugeniusz Pauksza and collections of stories by Henryk Wor-

¹¹ N. Frye, *Archetypy literatury*, trans. A. Bejska, [in:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, ed. H. Markiewicz, vol. 2, Warszawa 1976, p. 318.

¹² J. Abramowska, *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, [in:] *Problemy teorii literatury*, series no. 3, ed. H. Markiewicz, Wrocław 1988, p. 142.

¹³ See M. Mikołajczak, *Czarcia kraina. O lubuskim kontr-mieście tożsamościowym*, [in:] *(P)o zabarach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*, ed. H. Gosk, E. Kraskowska, Kraków 2013.

¹⁴ M. Mikołajczak, *Nie-miejsce pod arkadyjskim szyldem*, „Teksty Drugie” 2013, no 3, p. 255.

¹⁵ A. Zielińska, *Miejsca niechciane*, „Lamus” 2011, no 1, p. 13.

¹⁶ J. Szydłowska, *op. cit.*, p. 319.

¹⁷ See M. Mikołajczak, *Nie-miejsce...*; H. Gosk, *Nie-mieszkańcy nie-miejsca. O powojennym osadzeniu się „gdzies” ludzie „skądś”*, [in:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ed. H. Gosk, Kraków 2012.

¹⁸ M. Augé, *Nie-miejsce. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, trans. R. Chymkowski, Warszawa 2010.

cell: *Najtrudniejszy język świata* [*The most difficult language in the world*] and *Parafianie* [*Parishioners*]. The researcher states for Augé that:

[...] non-place, unlike places that have gained their shape due to the population of their incumbents, is associated with moving entities, various types of nomads, including migrants, and its elements turn out to be objects of knowledge sometimes requiring instructions for use and for understanding¹⁹.

Instructions for understanding the new territories were given to the settlers by using, for example, slogans such as the Piast lands or recovered lands, but the post-German space for the settlers was undiscovered, unknown, and “devoid of map and guide”²⁰. Gosk extends the initial concept of non-places, adding non-residents to it, that is, “people in a suspended stadium, already deprived of their former place and not yet grown into new ones, which in the meantime are non-place for them”. Therefore, the Regained Territories are “no man’s space”²¹, which has no recognizable meanings and symbolic identity.

We should note that the validity of joining the former eastern borders of the Third Reich to Poland was not officially recognized in the international forum until 1990 (signing of the Polish-German border treaty). Thus, for decades, the areas of the western Polish-German border were a space with unstable legal and territorial status. This condition caused a sense of temporariness, uncertainty, and instability among the settlers, which Paukšta called in his novel *Wrastanie* “suitcase moods”²². Arrival to the Western Lands for many people meant disappointment because the reality did not correspond to the vision of a happy place that promised the leadership of the Polish People’s Republic: “The reality that some settlers found upon arrival had to be all the more shocking because its not only did not fulfill the propaganda-hoped hopes for a better and easier life, but often represented their complete opposite”²³.

Gosk focuses on non-place as an area without a “manual”, while Mikołajczak considers its non-relational and non-identity character as the most important feature of non-place in the context of settlement narratives. In addition, Augé writes about such features of non-place: “If a place can be defined as identity, relational and historical, then a space that cannot be defined as identity, neither relational nor historical, defines non-place”²⁴. Given such characteristics of non-place, the literary Arcadia of the Regained Territories can be considered a product of a root strategy. As such, it will

¹⁹ H. Gosk, *op. cit.*, p. 194.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 195.

²² E. Paukšta, *Wrastanie*, Poznań 1986, p. 46.

²³ B. Halicka, *op. cit.*, p. 200.

²⁴ M. Augé, *op. cit.*, p. 53.

be just a mask, under which a makeshift and transitive space exists. "Arcadia was to act as a spiritual prosthesis, and at the same time relieve the wounding analyst, perform a root role [...] and create the illusion of being in a space full of happiness"²⁵.

Fatalistically interpreted space causes problems with the identity of settlers, such as the novel *Babie lato* [*Summertime*] by Halina Auderska (the book is a continuation of the earlier *Ptasi gościniec* [*Bird Road*]). According to Bogusław Bakula, Auderska's work should be included in the veteran-repatriation trend: the author's dialogue is inscribed in the didactic thesis on the importance of post-war changes guaranteed by the Soviet Union. At the same time, it ignores the martyrdom experience of Poles deported to the East²⁶. However, despite such a didactic (ideological) profile, elements of the counter-myth can also be seen in *Babie Lato*. The curse of the new land is revealed in many statements by the first-person narrator, Szymon Drozd. Foreignness of the Regained Territories evokes negative emotions – fear and the desire to escape motivated by it: "[...] I felt nothing, only stink and fear. And they thought one thing: how to get away from there? Why don't we, damn it, to these German wrecks, to German equipment"²⁷. Auderska redefines the motifs present in the Western Lands literature. For instance, the Odra River was exhibited in the settlement literature mainly as a border river recognized as a strategic point for the defense of the country, as a new western bulwark, and in turn the motif of land as a fertile arable field, had the symbolic meaning of the host mother (for example, in the novel *Ziemia* [*The Land*] by Jan Brzoza²⁸). Meanwhile, these motives in *Babie lato* acquire negative qualities and are marked by death and decay. Odra River is "a mortuary, river cemetery. Arable fields are also cemeteries: "Why do I need wheat fields on which tanks grow and all ironwork, for rye grew out of corpses?"²⁹. Settlement "arcadia" is essentially "soil contaminated with blood"³⁰, destroyed by war, in chaos, and unfavorable to adaptation processes. Moreover, the presence of the traces of displaced Germans, which increased the feeling of strangeness, did not help settling, and Polish settlers had to live among German landscapes, furniture, and everyday objects. Karolina Kuszyk in a report on the German material heritage in the Western Territories writes that the settlers "were subject to reification, moved from place to place as an item"³¹.

²⁵ M. Mikołajczak, *Nie-miejsce pod arkadyjskim szyldem...*, p. 255.

²⁶ B. Bakula, *Między wygnaniem a kolonizacją. O kilku odmianach polskiej powieści migracyjnej w XX wieku (na skromnym tle porównawczym)*, [in:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ed. H. Gosk, Kraków 2012, p. 184.

²⁷ H. Auderska, *Babie lato*, Warszawa 1976, p. 256.

²⁸ J. Brzoza, *Ziemia*, Katowice 1981.

²⁹ H. Auderska, *op. cit.*, p. 257.

³⁰ *Ibidem*, p. 316.

³¹ K. Kuszyk, *Poniemieckie*, Wołowiec 2019, p. 128.

In Auderska's novels, only the second generation of settlers – the children of main character Szymon Drozd – is able to settle on the border. This land is a place of struggle and pain for pioneers. Anti-arcadia was not a negation of the foundation story of the Recovered Territories, but on the contrary – one of its elements, facilitating adaptation, and this is because anti-arcadia could articulate an authentic migration experience: not only with accompanying hope, but also fear, uncertainty, temporariness, feeling lost in a foreign space.

Although numerous differences exist between the prose of Trziszka and Auderska, both of them tend to mythologize the migration experience. Myth can express the need for rooting, an attempt to find a safe place inhabited by a community with its own identity. The need for the founding story therefore resulted not only from the need to legitimize the post-war territorial shape of the country but also from the desire to overcome post-war and post-migration chaos. The foundation narratives of the Regained Territories were to some extent the results of state propaganda, but they did not arise solely from cultural policy inspiration. They also expressed the psychological need of settlers. Andrzej Zawada, writing about the post-war residents of Wrocław, notes that “[...] the foundation story appeared then as an internal and spontaneous postulate of the inhabitants”³². The founder's narrative of the Regained Territories can be treated as both an ideological project and as an expression of the existential, historical and cultural experience of post-war migrants.

The issue of the literary mythology of the Recovered Territories is mentioned in this article. Selected works by Zygmunt Trziszka and Halina Auderska were subjected to a concise analysis, although of course the topic discussed here also applies to texts by other authors (among others Eugeniusz Paukszt, Henryk Worcell, Stanisław Srokowski or Jan Brzoza). Due to the deliberate limitation of the research material, the article is only an introductory sketch. Perhaps, however, it will become a contribution to further, more extensive research.

References

- Abramowska J., *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, [in:] *Problemy teorii literatury*, series no. 3, ed. H. Markiewicz, Wrocław 1988.
- Auderska H., *Babie lato*, Warszawa 1976.
- Auge Marc, *Nie-miejsce. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, trans. R. Chymkowski, Warszawa 2010.
- Bakula B., *Między wygnaniem a kolonizacją. O kilku odmianach polskiej powieści migracyjnej w XX wieku*, [in:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ed. H. Gosk, Kraków 2012.
- Brzoza J., *Ziemia*, Katowice 1981.

³² A. Zawada, *op. cit.*, p. 32.

- Frye N., *Archetypy literatury*, trans. A. Bejska, [in:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, ed. H. Markiewicz, vol. 2, Warszawa 1976.
- Gosk H., *Nie-mieszkańcy nie-miejsca. O powojennym osadzaniu się „gdzieś” ludzie „skądś”*, [in:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ed. H. Gosk, Kraków 2012.
- Halicka B., *Polski Dzik Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe oswajanie Nadodrza 1945-1948*, trans. A. Łuczak, Kraków 2015.
- Kuszyk K., *Poniemieckie*, Wołowiec 2019.
- Mikołajczak M., *Czarcia kraina. O lubuskim kontr-mieście tożsamościowym*, [in:] *(P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*, ed. H. Gosk, E. Kraskowska, Kraków 2013.
- Mikołajczak M., *Nie-miejsce pod arkadyjskim szyldem*, „Teksty Drugie” 2013, no 3.
- Mikołajczak M., „Szli na Zachód osadnicy...” *Rola metaforyki przestrzennej w tworzeniu mitologii Ziemi Lubuskiej*, [in:] *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, ed. E. Konończuk, E. Sidoruk, Białystok 2012.
- Parandowski J., *Wstęp*, [in:] *Homer, Odyseja*, przeł. J. Parandowski, Z. Parandowski, R. Szczepkowska, Warszawa 1998.
- Pauksza E., *Wrastanie*, Poznań 1986.
- Szydłowska J., *Narracje pojatkarskiego Okcydentu. Literatura polska wobec pogranicza na przykładzie Warmii i Mazur (1945-1989)*, Olsztyn 2013.
- Trziszka Z., *Podróż do mojej Itaki*, Warszawa 1980.
- Zawada A., *Pochwała prowincji*, Wrocław 2009.
- Zielińska A., *Miejsca niechciane*, „Lamus” 2011, no 1.

ELEMENTS OF THE MYTHOLOGY OF THE REGAINED TERRITORIES IN THE WORKS OF HALINA AUDERSKA AND ZYGMUNT TRZISZKA

S u m m a r y

The subject of the article is literature on the Regained Territories – areas annexed to Poland in 1945 as a result of a change in the territorial borders of the country. This literature, created in 1945-1989, was both the result of political demand and an expression of migration experience. Only works of selected authors: Zygmunt Trziszka and Halina Auderska were analyzed. The ways of constructing the mythology of the Regained Territories were pointed out. They include, for example, the use of culture-motifs and topos related to space and travel (e.g. the theme of Odysseus's journey and expedition to the golden fleece in Trziszka's prose), as well as the negative reinterpretation of settlement threads (elements of anti-arcadia in Auderska's novels). Based on the analysis of literary material, the character of narrative about the Recovered Territories was pointed out – its political, foundation, mythological and psychological aspects.

Keywords: the Regained Territories, migration, Polish literature, mythology, literary tradition

ELEMENTY MITOLOGII TZW. ZIEM ODZYSKANYCH W UTWORACH HALINY AUDERSKIEJ I ZYGMUNTA TRZISZKI

S t r e s z c z e n i e

Tematem artykułu jest literatura dotycząca Ziem Odzyskanych – terenów przyłączonych do Polski w 1945 roku w wyniku zmiany granic terytorialnych kraju. Literatura ta, powstająca w latach 1945-1989, była zarówno wynikiem zapotrzebowania politycznego, jak też wyrazem doświadczenia migracyjnego. Analizie poddano tylko utwory wybranych autorów: Zygmunta Trziszki oraz Haliny Auderskiej. Wskazano na sposoby konstruowania mitologii Ziem Odzyskanych. Do nich należy na przykład wykorzystywanie utrwalonych w kulturze motywów i toposów związanych z przestrzenią i podróżą (m.in. mo-

tyw podróży Odyseusza i wyprawy po złote runo w prozie Trziszki), a także negatywna reinterpretacja wątków osadniczych (elementy antyarkadii w powieściach Auderskiej). Na podstawie analizy materiału literackiego wskazano na wieloaspektowość narracji o osadnictwie na Ziemiach Odzyskanych – na ich aspekty polityczne, fundacyjne, mitologiczne oraz psychologiczne.

Słowa kluczowe: tzw. Ziemie Odzyskane, literatura osadnicza, mitologia, migracje, tradycja literacka

Przemysław Szpaczyński
Zielona Góra
ORCID: 0000-0001-6459-896X

SPÓR O POLITYKĘ ZYGMUNTA III WOBEC SZWECJI W LATACH 1621-1632*

Monografia Pawła Dudy, poświęcona polityce zagranicznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623-1635, ma układ chronologiczny. Składa się z czterech rozdziałów, wstępu i podsumowania. Zawiera ponadto wykaz źródeł i literatury oraz indeks osobowy. Celem omawianej pracy „jest udzielenie możliwie wyczerpującej odpowiedzi na pytanie: Jak papieństwo w pierwszej fazie pontyfikatu Urbana VIII, a więc w latach 1623-1635, oceniało politykę zagraniczną Rzeczypospolitej Obojga Narodów i w jakim stopniu starało się na nią wpływać?” (s. 7, 273).

We wstępie zabrakło jednego z najistotniejszych jego elementów, a mianowicie omówienia zawartości poszczególnych rozdziałów¹. Mamy tylko ogólną informację: „W pracy przeanalizowano główne kierunki polskiej polityki w omawianym czasie i stosunek papieństwa do nich. Analizie poddane zostało stanowisko Kurii rzymskiej względem relacji Rzeczypospolitej z sąsiadami, w tym z Turcją, Moskwą i Szwecją. Zbadano stanowisko papieństwa wobec kwestii związanych z ewentualnym udziałem Polski w wojnie trzydziestoletniej oraz wobec militarnych planów wazowsko-habsburskich. Przedstawiono również stosunek Rzymu względem zagadnień wpisujących się w nurt polityki wewnętrznej, aczkolwiek określających miejsce państwa polsko-litewskiego w ówczesnej Europie – kwestii elekcji z 1632 roku oraz planów małżeńskich Władysława IV” (s. 7)².

„Przyjęte ramy chronologiczne obejmują lata 1623-1635. Datę początkową wyznacza konklawe, zwołane po śmierci Grzegorza XV, w wyniku którego Maffeo Barberini

* Na marginesie książki: P. Duda, *Krzyż i karabela. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623-1635*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 316 (stąd wszystkie cytaty).

¹ W rozdziale pierwszym Autor stara się udzielić odpowiedzi na pytanie stanowiące cel pracy w odniesieniu do lat 1623-1625, w rozdziale drugim do lat 1625-1629, w trzecim w odniesieniu do końca panowania Zygmunta III (1629-1632) i w czwartym, ostatnim, do początku panowania Władysława IV (1633-1635).

² Podstawę badań stanowią (jedyne wykorzystane w monografii) archiwalia – „zgromadzone w Archivio Segreto Vaticano w dziale Nuntiatura di Polonia. Są to woluminy o numerach 38-48, zawierające korespondencję nuncjuszy papieskich rezydujących w Polsce w latach 1625-1635, jak również woluminy o numerach 174a, 175, 177, w których zawarte zostały listy z Sekretariatu Stanu do wymienionych nuncjuszy” (s. 10-11, 283).

jako Urban VIII został” wybrany na papieża. „Cezurę końcową stanowi rok 1635, obfitujący w wydarzenia niezwykle istotne dla historii Europy i Rzeczypospolitej”, które „doprowadziły do marginalizacji roli Rzeczypospolitej w planach papieskich. W rezultacie nastąpiło ochłodzenie w polsko-papieskich relacjach, czego konsekwencją było zerwanie stosunków między obydwoma państwami w 1643 roku. Mimo przyjętych cezur, chcąc ukazać całość pewnych procesów historycznych, w pracy można znaleźć odniesienia do wydarzeń wcześniejszych lub późniejszych” (s. 8). Obu cezur nie sposób przyjąć bez zastrzeżeń. W kontekście spostrzeżenia samego Autora: „Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w ostatnich latach życia Zygmunta III [...] cieszyła się coraz mniejszym zainteresowaniem Kurii rzymskiej. Wyjątkiem z tego okresu jest kwestia elekcji po śmierci Zygmunta III” (s. 277), zasadnym byłoby zakończenie rozważań na roku 1632. I o ile cezurę końcową broni jeszcze do pewnego stopnia twierdzenie, iż zawarte na początku panowania Władysława IV pokoje „z Moskwą i z Turcją oraz 26-letni rozejm ze Szwecją, sprawiły, że Polska przestała być dla Stolicy Apostolskiej atrakcyjnym partnerem w procesie wdrażania w życie planów papieskich” (s. 278), to data początkowa – rok 1623 – jest absolutnie nie do przyjęcia, gdyż powinien (i tak też zresztą *de facto* jest w omawianej monografii) stanowić ją rok 1621.

Duda już na początku rozdziału pierwszego wywodzi: „Analiza korespondencji papieskiej z pierwszych lat pontyfikatu Urbana VIII pozwala stwierdzić, iż zabiegi dyplomatyczne Stolicy Apostolskiej względem polityki prowadzonej przez państwo polsko-litewskie koncentrowały się na kilku kluczowych kwestiach, z których za najważniejszą należy uznać chęć pozyskania Zygmunta III [...] dla idei wznowienia wojny z Turcją i utworzenia sojuszu państw katolickich wymierzonego w Imperium Osmańskie” (s. 22). I dalej: „Tym samym kluczowe znaczenie dla papieskich planów miały wydarzenia z lat 1620-1621” (s. 25), te zaś miały miejsce pod koniec pontyfikatu poprzednika Urbana VIII (s. 25). To wszak jeszcze za Grzegorza XV nie tylko rozpoczęto działania w tej „najważniejszej kwestii”, ale nawet zdążono już zacząć je kontynuować. Autor sam to przyznaje: „[...], gdy na początku października [1621 roku nuncjusz Cosmas] de Torres dotarł do Krakowa, pod Chocimiem trwały już pertraktacje pokojowe. [...] Od momentu przybycia do Warszawy w dniu 12 grudnia de Torres nie ustawał w zabiegach, by skłonić Zygmunta III do zerwania traktatu pokojowego” (s. 27-28).

I dalej: „wszystkie działania prowadzone przez dyplomację papieską w tej kwestii spotykały się z oporem monarchy. Mimo wszystko w Rzymie nie porzucono idei ligi, a dalsze działania w tej sprawie miał prowadzić nowy nuncjusz, biskup Noli – Giovanni Battista Lancellotti” (s. 30). Ten ostatni rozpoczął w Rzeczypospolitej swoją misję (22 XI 1622) na blisko dziewięć miesięcy zanim nastąpił wybór Urbana VIII (6 VIII 1623) (s. 9, p. 7-8). W dodatku we wstępie monografii Duda, informując, że

„w pracy przeanalizowano korespondencję pięciu nuncjuszy apostolskich rezydujących w Rzeczypospolitej”, jako pierwszego z nich wymienia Cosmasa de Torresa, pełniącego swą misję w latach 1621-1622 (s. 9, p. 7). Takich niekonsekwencji w odniesieniu do cezury początkowej przyjętych ram chronologicznych jest w monografii całe mnóstwo. Aneks zawiera wykaz nuncjuszów apostolskich rezydujących na wybranych dworach europejskich nie w latach 1623-1635, a 1621-1635 (s. 6, 279). W rozdziale pierwszym: *Na progu pontyfikatu (1623-1625)* data początkowa piątego podrozdziału to rok 1622, nie 1623: *Dyplomacja papieska a polsko-szwedzkie rokowania pokojowe z lat 1622-1625* (s. 5, 62).

Gdy Autor pisze, że na początku pontyfikatu Urbana VIII wraz z chęcią pozyskania Zygmunta III dla idei wznowienia wojny z Turcją „Kuria rzymska starała się zachęcić monarchę polskiego do udzielenia wsparcia Ferdynandowi II w walkach z Gabor Bethlenem, jak również zabezpieczenia granic cesarstwa przed ewentualnym atakiem ze strony władcy Siedmiogrodu oraz Ernesta von Mansfelda” (s. 22), to zmuszony jest przyznać, że jeszcze „wiosną 1621 roku, po tym jak Gabor Bethlen wznowił działania przeciwko oddziałom cesarskim, dyplomacja papieska podjęła kolejną próbę pozyskania oręża Rzeczypospolitej przeciwko władcy Siedmiogrodu. Papież Grzegorz XV posłał na ręce Dotalleviego specjalnie przygotowane brewe, a ten w maju 1621 roku zaprezentował je królowi polskiemu” oraz że nuncjusz de Torres [w liście z 22 XII 1621 roku pisanym z Warszawy] „nawiązywał do dywersji z 1619 roku i apelował o podobną wyprawę” (s. 46). Zygmunt III „nie poparł projektu utworzenia sojuszu państw chrześcijańskich wymierzonego przeciwko Imperium Osmańskiemu ani nie udzielił oficjalnego wsparcia cesarzowi przeciwko Gaborowi Bethlenowi. Priorytetem dla niego było odzyskanie korony szwedzkiej, a drogą do tego celu – organizacja inwazji na Szwecję” (s. 54).

Gdy Duda uzasadnia w rozdziale pierwszym, że „Rok 1623 stanowi dogodny punkt wyjścia do rozważań na temat stanowiska Stolicy Apostolskiej wobec polityki zagranicznej prowadzonej przez Rzeczypospolitą Obojga Narodów” (s. 15), gdyż to: „Właśnie na początek pontyfikatu Urbana VIII przypadają pierwsze próby realizacji ambitnego planu autorstwa króla, zakładającego przeniesienie wojny z terytorium Inflant do Szwecji i odzyskanie dziedzicznego państwa” (s. 22), to znów zmuszony jest przyznać, że: „Pierwsze sondażowe działania w tej kwestii król podjął po zawarciu układu chocimskiego. [...] już pod koniec 1621 roku, mając na uwadze sytuację militarną w Inflantach, dwór warszawski wystosował do papieża prośbę, by subsydlum wypłacane na potrzeby wojny z Turcją zostało utrzymane i wykorzystane przeciwko Szwedom. [...] Jednocześnie z prośbami o subsydlum ślany do Rzymu, monarcha polski zainicjował poszukiwanie sojuszników gotowych wesprzeć jego koncepcję [odzyskania Szwecji], wykorzystując do tego posłów, którzy odbywali swe misje w związku

z wojną turecką. Szczególne znaczenie w królewskim planie miały misje do Londynu oraz Madrytu” (s. 56).

I dalej: „W listopadzie 1621 roku internuncjusz króla polskiego rezydujący w Neapolu – Adam Mąkowski – otrzymał polecenie udania się do Madrytu. W marcu 1622 roku przysłano mu szczegółowe instrukcje, zgodnie z którymi miał przedstawić Filipowi IV propozycję sojuszu [...]. Jeszcze przed przybyciem Mąkowskiego do Madrytu, Zygmunt III [...] zwrócił się listownie do Grzegorza XV z prośbą o wsparcie jego planów. [...] Co prawda, Grzegorz XV nie zdecydował się przyznać subsydium Zygmunтови III, ale zadeklarował wsparcie dla działań dyplomaty polskiego w Madrycie” (s. 57). Autor sam podkreśla, że to „Analiza korespondencji papieskiej z lat 1621-1623”, a więc jeszcze sprzed pontyfikatu Urbana VIII „skłania do postawienia tezy, że pierwotnie ani Lancellotti, ani Stolica Apostolska nie znali dokładnych szczegółów królewskiej koncepcji przeniesienia działań wojennych do Szwecji [...]. Jesienią 1623 roku władca polski ponownie zwrócił się do Kurii rzymskiej z prośbą o subsydia. Zapewne liczył na to, że nowy papież – Urban VIII – będzie miał inne zdanie w kwestii finansowania ekspedycji niż jego poprzednik” (s. 59).

W *Podsumowaniu* również zupełnie ginie niefortunna cezura początkowa – rok 1623 – na rzecz roku 1621: „Z punktu widzenia Stolicy Apostolskiej, kwestią kluczową odnoszącą się do polskiej polityki zagranicznej było doprowadzenie do wojny między Rzeczypospolitą a Imperium Osmańskim, co w dalszej perspektywie miało przyczynić się do powstania wspólnego frontu państw katolickich przeciwko Porcie. [...] W omawianym czasie można wyodrębnić dwa okresy, w których dyplomacja papieska wykazywała się wzmożoną aktywnością w tej kwestii. Oba były pokłosiem wcześniejszego napięcia i przypadły odpowiednio na lata 1621-1625 oraz 1633-1634. Przedstawiciele papiescy rezydujący nad Wisłą podejmowali wiele inicjatyw, chcąc pozyskać Zygmunta III, a później Władysława IV dla idei zaatakowania posiadłości sułtana. [...] zabiegano o utworzenie sojuszu z cesarzem (1622), szerokiej koalicji z państwami katolickimi (1634), a nawet wspólnego aliansu z Tatarami (1625). [...] wojna z Turcją była jedynym konfliktem zbrojnym, na którego prowadzenie papieństwo było w stanie rzeczywiście przyznać subsydia (1621/22, 1634)” (s. 273). I dalej: „W latach 1622-1627 szczególnie obawiano się agresji ze strony Gabora Bethlena i Ernesta von Mansfelda. [...] Nuncjusze apostolscy wspierali działania podejmowane przez dyplomatów cesarskich na dworze warszawskim, które miały doprowadzić do uzyskania pomocy polskiej przeciwko wrogom Ferdynanda II” (s. 276).

Monografia rozpoczyna się cytatem: „«Z jednej strony miecz, z drugiej krzyż trzyma niemniej dzielna, jak pobożną dłońią: mieczem walczył, pod tym znakiem zwyciężał, pod tym znakiem żył bezpieczny, niezwyciężony, szczęśliwy» głosi tablica wschodnia na kolumnie Zygmunta III Wazy w odniesieniu do atrybutów dzierzonych przez

monarchę – krzyża i karabeli” (s. 7). Tyle że wypadaloby uściślić, iż, po pierwsze, karabela to nie miecz. Ten ostatni, owszem, miał być w pierwotnej wersji projektu dzierzony przez wyobrażoną postać monarchy (wraz z jabłkiem) jako atrybut władzy królewskiej. Zginiły kompromis, będący pokłosiem ostrego sporu (pomiędzy Władysławem IV a nuncjuszem), którego przedmiotem stała się kolumna Zygmunta, sprawił jednak, że w efekcie z królewskiego pomnika uczyniono swego rodzaju parodię. Zamiast atrybutów władzy królewskiej – miecza i jabłka, włożono w dłonie monarchy karabelkę (symbol szlacheckiego pacyfizmu i sarmatyzmu) oraz krzyż tak ogromny, że zupełnie przytłoczył postać władcy, czyniąc z kolumny Zygmunta w zasadzie kolumnę krzyża. Dzięki temu łatwiej było przypisywać królowi w historiografii w czasach zaborów i PRL-u gębę fanatyka religijnego, który – jak to ujął jeden z poetów – „krzyżem [...] wygraża(ł) sąsiadom”. Po drugie, nie tylko na tablicy wschodniej, której treść przytacza Autor, ale i na pozostałych tablicach próżno szukać dorobionego imienia monarchy przez historyków nazwiska czy przydomku „Waza”, bo w połowie XVII wieku, gdy powstawała kolumna, nierozłączna dziś zbitka „Zygmunt III Waza” nikomu nie była znana.

Zygmunt III, od *Spisu treści* i pierwszej strony (s. 5) począwszy, a na indeksie i ostatniej stronie skończywszy (s. 311), jest przede wszystkim (z paroma wyjątkami) „Zygmuntem III Wazą” po trzy (s. 22, 58, 60, 68, 76, 181, 186, 274) czy nawet pięć razy na stronie (s. 277). Jego syn, co przy tym ciekawe, na kartach monografii jest „Władysławem IV”, a „Władysławem IV Wazą” (poza dwoma czy trzema wyjątkami) jest tylko w indeksie (s. 310). Również jedynie w indeksie (bez wyjątku) mamy w odniesieniu do Chrystiana IV „Oldenburg” (s. 303), do Rudolfa II, Ferdynanda II i Filipa IV – „Habsburg” (s. 303-304, 308), do Jerzego Wilhelma – „Hohenzollern” (s. 305), a do Ludwika XIII – „Burbon” (s. 306). Karol IX również jest „Wazą” tylko w indeksie osobowym, Gustaw II Adolf zaś „Gustawem II Adolfem Wazą” nie jest ani na kartach monografii, ani nawet w indeksie, który to indeks jest (co należy podkreślić) „Indeksem nazwisk” (s. 6, 301).

„Waza” tymczasem to nie jest nazwisko Zygmunta III, bo gdyby tak było, to znajdowałoby się ono w źródłach (a tak nie jest). W żadnym ze źródeł, zarówno polskich, jak i szwedzkich określenie „Waza” w stosunku do królów szwedzkich i polskich nie występuje. Historycy, bez znajomości genezy tego określenia w historiografii, w błędnym przekonaniu, że jest to nazwisko rodowe króla, powielają, podobnie jak Autor, zwroty typu „młody Waza” (s. 40, 77, 125, 167), „szwedzki Waza” (s. 193), „polski Waza” (s. 91, 209, 238-239, 250-251), „polscy Wazowie” (s. 7, 22, 55, 57, 83-84, 119, 142, 168, 170, 174-176, 274), „polska linia Wazów” (s. 138, 174, 233), „konfrontacja Wazów w Prusach” (s. 81), „dynastyczna rywalizacja Wazów” (s. 82), „walka Wazów” (s. 104), „konfrontacji pomiędzy polską i szwedzką linią Wazów” (s. 137), „po-

godzenie zwaśnionych Wazów” (s. 145). Pokłosem tego samego, błędnego przekonania, że „Waza” to nazwisko, są również powielane przez Dudę zestawienia typu: „Wazów i Habsburgów” (s. 110), „między Wazami a Stuartami” (s. 251) „wazowsko-habsburski” (s. 5, 7, 67, 82, 116-117, (121, 123), 188, 238, 263, 276) czy „habsbursko-wazowski” (s. 246, 169)³.

Warszawa w czasie rokowań o ligę antyturecką (które to rokowania za panowania Zygmunta III po raz pierwszy rozpoczęły się w 1595 roku, a więc zanim doszło do przeniesienia siedziby króla do stolicy Mazowsza) nie była jeszcze stolicą Polski, żeby uprawnione mogło być używanie przez Autora zestawienia „Warszawa-Konstantynopol” (s. 23-24) czy pisania w tym kontekście o „rozbieżności interesów Warszawy i Wiednia” (s. 24-25). Nawet po przeniesieniu przez króla swej siedziby do Warszawy, miastem stołecznym formalnie wciąż pozostawał Kraków. Analogiczna sytuacja panowała w Szwecji, gdzie Sztokholm był miastem rezydowania króla, a miastem stołecznym, w którym koronowano królów, wciąż była Uppsala (czego Duda też zdaje się nie wiedzieć, a o czym niżej w przyp. 16). Nie tylko jednak daleko idącym uproszczeniem są zwroty typu: „na linii Warszawa-Sztokholm” (s. 175), „Warszawa-Rzym” (s. 7), „Warszawa-Bachczysaraj” (s. 40), „Rzym-Warszawa” (s. 278), „Warszawa-Madryt” (s. 118), „relacje między Warszawą a Moskwą” (s. 172) czy „między Warszawą a Konstantynopolem” (s. 36, 41, 44). Istotny jest również fakt, że Wielkie Księstwo Litewskie, które wraz z Koroną tworzyło (wprawdzie od 1569 roku) wspólną Rzeczpospolitą, (to) było w jej ramach jednak wciąż odrębnym państwem z własną stolicą w Wilnie.

W niemal całej książce mamy (charakterystyczne zresztą dla polskiej historiografii) notoryczne wręcz nadużywanie przymiotnika „polski” w odniesieniu do zagadnień związanych z historią Rzeczypospolitej Obojga Narodów: „relacje polsko-papieskie z lat 1623-1635” (s. 12-13, 278), „relacje polsko-moskiewskie w latach 1623-1635” (s. 171, 173, 275), „wojna polsko-turecka” (s. 31, 44, 217, 228), „sojusz polsko-tatarski” (s. 36, 38), „siły polsko-austriackie” (s. 107), „negocjacje polsko-hiszpańskie” (s. 66, 117, 120), „rozmowy polsko-hiszpańskie” (s. 120), „polsko-hiszpańskie zbliżenie” (s. 119), „współpraca polsko-habsburska” (s. 274), „wojna polsko-szwedzka” (s. 5, 68, 82, 84, 130, 134, 136), „polsko-szwedzka konfrontacja” (s. 74, 89, 124, 139), „polsko-szwedzki konflikt” (s. 62, 83, 85, 199, 275), „polsko-szwedzki rozejm” (s. 147, 153, 271), „pojednanie polsko-szwedzkie” (s. 257), „polsko-szwedzki pokój” (s. 141), „relacje polsko-szwedzkie” (s. 74, 77, 173, 264, 274), „polsko-szwedzkie negocjacje” (s. 75, 77, 130, 137, 147, 153, 266), „polsko-szwedzkie pertraktacje” (s. 68,

³ P.P. Szpaczyński, „Waza”, czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntowi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, „Czaszy Nowożytnie” 2019, t. 32, s. 154-155.

139), „polsko-szwedzkie rokowania” (s. 5, 68, 104, 137, 267), „polsko-szwedzkie rozmowy” (s. 71), „polsko-szwedzkie porozumienie” (s. 143, 155, 157, 270, 275), „zasadnicze cele polskiej polityki zagranicznej” (s. 37), „w sprawie utworzenia sojuszu Hiszpanii, Austrii i Polski” (s. 67), „komisarze polscy” (s. 72, 75), „delegaci polscy” (s. 72, 79-80). Do tego mamy kuriozalne twierdzenia typu: „król szwedzki znalazłby w Polsce wielu popleczników. Jednym z nich niewątpliwie był Krzysztof Radziwiłł” (s. 191), „stronę polską reprezentowali: Janusz Skumin Tyszkiewicz oraz Jan Gotard Tyzenhaus” (s. 73), „plany szwedzko-moskiewskiego sojuszu szły o wiele dalej, bowiem koalicjanci zamierzali dokonać rozbioru ziem polskich” (s. 177). Inflant bronił w zasadzie jedynie sami Litwini, w książce zaś mamy: „polsko-szwedzkie działania wojenne w Inflantach” (s. 77), „relacje z polsko-szwedzkiej wojny rozgrywającej się pierwotnie w Inflantach” (s. 84), „Gustaw II Adolf ze swoją armią wylądował w Inflantach, inicjując nowy etap polsko-szwedzkiego konfliktu” (s. 85), „polsko-szwedzkiego konfliktu rozgrywającego się w Inflantach” (s. 109), „wznowienie polsko-szwedzkiego konfliktu w Inflantach” (s. 108), „Polacy chcieli odzyskać Inflanty” (s. 137), „Polacy są w stanie oddać Inflanty Szwedom” (s. 145).

Nieadekwatność określeń typu: „wojna polsko-szwedzka” (s. 5, 68, 81-82, 84, 130, 134, 136), „polsko-szwedzka konfrontacja” (s. 74, 89, 124, 139) czy „polsko-szwedzki konflikt” (s. 62, 83, 85, 199, 275), wynika również z tego, że to nie Polska ze Szwecją, a Szwecja z Polską prowadziła wówczas wojnę. To Szwedzi byli agresorem. Oni wszak rozpoczęli konfrontację z Rzeczpospolitą atakiem na polsko-litewską część Inflant w 1600 roku, a następnie nieustannie wznowiali agresję, kontynuując ją i przenosząc w końcu do Prus Królewskich. Była to więc wojna (konfrontacja) szwedzko-polska jak już, a nie „polsko-szwedzka”⁴. Duda, pisząc w odniesieniu do ekspansywnej polityki Gustawa Adolfa o „wznowieniu [przezeń] polsko-szwedzkiej wojny” (s. 82) czy „inicjowaniu nowego etapu polsko-szwedzkiego konfliktu” (s. 85), zdaje się zupełnie nie rozumieć tego, co jest przecież oczywiste i logiczne, a mianowicie, że ktoś (w tym wypadku Gustaw Adolf) może (mógł) wznowić czy zainicjować jedynie konflikt swój (Szwecji) z kimś (z Polską), a nie czyjś (Polski) z sobą (ze Szwecją). Niuans ów jest bardzo ważny, gdyż pokutujące w historiografii polskiej bardzo mocno uproszczone określenie „wojna polsko-szwedzka” nie dość, że pomija innych współuczestników konfliktu, a mianowicie Litwinów i Finów, to jeszcze wymieniając Polskę na pierwszym miejscu, sugeruje, że w konflikcie ze Szwecją to Rzeczpospolita była stroną czynną, atakującą, inicjującą konflikt, podczas gdy było dokładnie na

⁴ Precyzyjnie powinno być „wojna Szwecji-Finlandii z Polską-Litwą”, ponieważ królestwa polskie i szwedzkie tworzyły wówczas z wielkimi księstwami – odpowiednio – litewskim i fińskim, analogiczne związki.

odwrot⁵. Polacy i Litwini przez cały czas trwania szwedzkiej agresji jedynie się bronili i to bardzo nieudolnie z powodu posuniętych do granic absurdu szlacheckich przywilejów fiskalnych, co też było główną przyczyną przewlekłości konfliktu, gdyż nieustannie prowokowało wroga do kolejnych ataków⁶.

W dodatku, w monografii nieustannie jest mowa o „kontynuowaniu wojny ze Szwecją w Inflantach” czy „w Prusach” (s. 22, 103, 118, 121, 144, 274), o „podtrzymywaniu” jej (s. 68) czy „dalszym prowadzeniu” (s. 70, 143), o „przeciąganiu w czasie działań zbrojnych najpierw w Inflantach, a później Prusach” (s. 89, 103, 134, 153, 157, 274), a nawet o „wznowieniu działań militarnych ze Szwecją w Inflantach” (s. 74, 79) przez stronę polsko-litewską za sprawą Zygmunta III „w kontekście jego aspiracji dynastycznych” (s. 153). Wywody Dudy typu: „Królewska koncepcja przeniesienia działań do Szwecji w oczywisty sposób oddziaływała na polsko-szwedzkie pertraktacje prowadzone w latach 1622-1625. Wierząc w realizację całego przedsięwzięcia Zygmunt III [...] niechętnie odnosił się do możliwości unormowania relacji z północnym sąsiadem” (s. 68) czy „Wydaje się, że ani wysłannik Urbana VIII, ani dyplomata Filipa IV nie orientowali się w meandrach polityki uprawianej przez króla polskiego”, skoro „wyrażali obawy, że monarcha polski, chcąc odzyskać to, co utracił w Inflantach i Prusach, będzie w stanie zaakceptować porozumienie, a nawet zrzec się swych roszczeń względem Królestwa Szwecji. [...] Zygmunt III był przeciwny polsko-szwedzkiemu pokojowi, o ile nie zakończy się on rekuperacją Szwecji” (s. 140-141), w znacznym stopniu odzwierciedlają wciąż, niestety, pokutujące w historiografii błędne przeświadczenie o tym, że „unormowana pokojem bądź długotrwałym rozejmem [...] trwała pacyfikacja na linii Warszawa–Sztokholm” (s. 68) za cenę rezygnacji przez króla z jego roszczeń do szwedzkiego dziedzictwa była możliwa.

Otóż nie była możliwa, bo dla Szwedów podtrzymywanie przez Zygmunta III (słusznych skądinąd) pretensji do dziedzicznej korony było nie przyczyną, a jedynie pretekstem do walki o dominację na Bałtyku i gdyby nawet ów wygodny (bo wedle ówczesnego rozumienia nikt swego prawa przyrodzonego, a takim było prawo dziedziczne do tronu, skutecznie, choćby nawet chciał, mając następców, wyrzec się nie mógł) pretekst nie istniał, dążeń do przekształcenia Morza Bałtyckiego w wewnętrzne

⁵ Analogicznie, zamiast „wojna austriacko-turecka” (s. 24) i „wojna polsko-turecka” (s. 31-32, 38, 44, 69, 217, 228) winno być – odpowiednio – „wojna turecko-austriacka” i „wojna turecko-polska”, ponieważ to Turcja wszczęła oba te konflikty i uczestniczyła w nich jako agresor.

⁶ Równie kuriozalne jest to, że w historiografii polskiej terminu „inwazja” (z definicji oznaczającego napad na obce państwo) używa się dla określenia królewskiego planu odzyskania własnego dziedzictwa („królewski plan inwazji na Szwecję”, s. 62, 73, 118, 132), podczas gdy w odniesieniu do szwedzkiej „agresji” czy właśnie „inwazji” na Rzeczpospolitą, kontynuowanej, wznawianej, rozszerzanej (po opanowaniu Inflant na Prusy) próżno szukać tych adekwatnych terminów (zastępuje się je, o czym już wspomniano, całkowicie nieadekwatnym określeniem „wojna polsko-szwedzka”).

jezioro szwedzkie by nie zaprzestano. Stąd sprowadzanie szwedzkiej agresji – jak to czyni Duda – do „konfrontacji pomiędzy polską a szwedzką linią Wazów” (s. 137) i uzależnianie jej zaniechania od „pogodzenia zwaśnionych Wazów” (s. 145) jest uproszczeniem nie do przyjęcia. Szlachta, owszem, chętnie karmiła się tego typu złudzeniami (a mianowicie, że roszczenia króla do jego dziedzictwa stoją na przeszkodzie do powstrzymania szwedzkiej agresji), posługując się nimi w swej propagandzie jako zasłoną dymną dla swej irracjonalnej, budzącej zdumienie Europy niechęci do płacenia podatków na obronę granic własnego państwa⁷. Historycy polscy w czasach zaborów i PRL-u, w zdecydowanej, niestety, większości, uprawiali propagandę wymierzoną w „prohabsburskiego” (w ich ocenie) i „antyrosyjskiego” (w ocenie Kremla) króla, stąd m.in. manipulacje szlachty – w odniesieniu do takiego, a nie innego sposobu rozwiązania problemu szwedzkiej agresji – brane były chętnie za rzeczywistość. Każdy argument, nawet najbardziej nielogiczny był wówczas dobry, żeby zrujnować wizerunek Zygmunta III w oczach potomnych. Historiografia polska do dziś, niestety, nie uporała się z własną przeszłością, stąd absurdalne zarzuty wobec króla wciąż mają się do brze i są bezrefleksyjnie powielane również przez najmłodsze pokolenie historyków.

W historiografii nadal poważnie traktowane są zaczerpnięte wprost z wrogiej królowi propagandy slogany o złej woli Zygmunta III, o tym, że chodziło mu jedynie (albo przede wszystkim) o Szwecję i własny, dynastyczny interes, który był rzekomo sprzeczny z interesem Rzeczypospolitej. W wywodach Dudy mamy tego pokłosie. W odniesieniu do sejmu z 1624 roku wprost czytamy: „Przebieg obrad ukazał [...] rozbieżność celów króla i Rzeczypospolitej” (s. 62), w odniesieniu do 1625 roku: „od początku trwania sejmu uwidoczniła się rozbieżność interesów króla i Rzeczypospolitej” (s. 66). To jednak, że szlachta twierdziła, iż to ona jest Rzeczpospolitą (*Państwo to my*) i że (w tym sensie) jej interes jest sprzeczny z interesem Zygmunta III, nie uprawnia w żaden sposób historyków do powielania tej propagandy, gdyż w rzeczywistości rozbieżność interesów dotyczyła nie króla i Rzeczypospolitej (państwa), a państwa (praktycznie bezbronnego, bo bez adekwatnej do jego wielkości i potrzeb obronnych armii oraz bez skarbu o stałych dochodach) i (broniącej zażarcie swoich absurdalnych przywilejów fiskalnych) szlachty, która zawłaszczyła bezceremonialnie nie tylko pełnię władzy, ale nawet takie pojęcia, jak „naród” i „państwo”⁸.

Autor, zgodnie z tym, co pokutuje w polskiej historiografii, imputuje Zygmuntowi III, że „w przekonaniu” króla „zasadnicze cele polskiej polityki zagranicznej powinny

⁷ „[...] społeczeństwo, które pruską konfrontację postrzegało jako osobistą walkę Wazów i optowało za pokojem” (s. 104).

⁸ Na szlachecką propagandę idącą w sukurs szwedzkiej „starał się reagować” m.in. nuncjusz „Santa Croce, twierdząc in publico, że osobiste ambicje króla i dobro Polski są rzeczą wspólną, a konflikt ze Szwecją nie jest toczony w imię rekuperacji Szwecji” (s. 104).

się koncentrować wokół spraw tronu szwedzkiego” (s. 37). Píše, że „Zygmunt III [...] poprzez odzyskanie tronu szwedzkiego zrealizowałby swoje priorytetowe cele” (s. 120), jakby powrót króla na tron Szwecji był celem samym w sobie. W polskiej historiografii (z uwagi na rosyjską dominację w okresie zaborów i PRL-u) nigdy nie chciano dostrzec, że dążenie Zygmunta III do odzyskania tronu szwedzkiego łączyło się nierozdzielnie z odwróceniem kierunku szwedzkiej ekspansji z południa (przeciw Rzeczypospolitej) na wschód (przeciw Moskwie)⁹. Autor również zdaje się wierzyć, że kolejnym celem Zygmunta III po odzyskaniu Szwecji mogłaby być Turcja, bo tym król istotnie mamił papieża, uzależniając, co Duda kilkakrotnie podkreśla, kwestię „udziału Rzeczypospolitej w lidze antytureckiej od wcześniejszego odzyskania korony szwedzkiej” (s. 68, 274)¹⁰. Nie bez kozery „papiestwo nie było wtajemniczane w szczegóły” królewskiego planu zorganizowania wyprawy do Szwecji w sojuszu z Habsburgami i Anglią (s. 67, 117, 274) (mimo że „całość przedsięwzięcia król chciał sfinalizować za pomocą środków pochodzących od Habsburgów i papieża”, s. 55) do tego stopnia, że w Rzymie „błędnie zakładano udział cara w projekcie” (s. 59). To, iż kolejnym celem monarchy miała być Moskwa, nie było eksponowane nie tylko ze względu na nieustannie zabiegającego o ligę przeciw Turcji papieża, ale również ze względu na Habsburgów austriackich, niechętnych ambicjom mocarstwowym Zygmunta III. Tymczasem to likwidacja zagrożenia ze strony Rosji dla obu jego królestw była priorytetowym celem w polityce zagranicznej władcy¹¹. W tym miejscu warto przytoczyć (stanowiącą chlubny wyjątek w polskiej historiografii) ocenę dążeń króla autorstwa Stanisława Grzybowskiego: „To on zdawał sobie sprawę, że zarówno dla Polski, jak dla Szwecji najgroźniejszym wrogiem jest Moskwa i trzeba tak pokierować obrotem spraw, by [...] wojna z Moskwą – wojna, którą możemy nazwać przewencyjną – łączyła oba narody. Nie sprawy personalne były najważniejsze, nawet nie osoba monarchy, lecz zapobieżenie burzy ze wschodu, którą trafnie przeczuł. I historia zbyt późno przyznała mu rację”¹².

Z zagrożenia ze strony Kremla zupełnie nie zdawał sobie za to sprawy tak hołubiony w historiografii Gustaw Adolf, dążąc do sojuszu, co Autor zresztą podkreśla,

⁹ P.P. Szpaczyński, *Spór o politykę Zygmunta III wobec Moskwy*, „Almanach Historyczny” 2018, t. 20, s. 391.

¹⁰ Poza tym już sam fakt, iż król kazał papieżowi czekać, aż załatwi swoje sprawy, w które papiestwo nie zamierzał wtajemniczać, ewidentnie przeczy powielanym w historiografii przez blisko dwa wielki oszczerstwom pod adresem Zygmunta III, jakoby kierował się on w polityce zagranicznej wytycznymi i interesem Rzymu. Autor zresztą sam przyznaje, że Władysław IV, którego „wiązano z obozem różnowierców” (s. 189), „kreując koncepcje polityczne, rezerwował dla Kurii rzymskiej zdecydowanie większą rolę” niż jego ojciec, który „zwracał się do papieża głównie z apelami o pomoc finansową” (s. 196).

¹¹ P.P. Szpaczyński, *Habsburgowie i Jan Zamoyski wobec ambicji mocarstwowych Zygmunta III*, „Kwartalnik Historyczny” 2017, z. 3, s. 547.

¹² S. Grzybowski, *Zygmunt III*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4: *Dzieje Polski i Litwy 1506-1548*, red. S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórnjak, Kraków 2000, s. 282.

„w szczególności z Moskwą” (s. 160), którą nieustannie namawiał „do zerwania rozejmu z Rzeczpospolitą”, „obietując pomoc w odzyskaniu Smoleńska i Połocka” (s. 172, s. 93)¹³. Połtawa i jej konsekwencje to była cena, jaką Szwecja wraz z Finlandią zapłaciła za polityczną ślepotę (żeby nie napisać wprost: głupotę) swego „wielkiego króla” oraz jego następców, którzy, naśladowując wiernie Gustawa Adolfa, kierowali szwedzką ekspansję na południe i oszczędzali Rosję, rosnącą w spokoju w siłę na zgubę obu zachodnich sąsiadów. W Moskwie, przez całą niemal ostatnią dekadę panowania Zygmunta III nad Wisłą, konsekwentnie odrzucano szwedzkie propozycje wspólnego sojuszu przeciwko Rzeczypospolitej, traktując je jako prowokację. Kreml nie mógł uwierzyć, że Gustaw Adolf jest aż tak krótkowzrocznym politykiem, iż nie potrafi dostrzec oczywistego zagrożenia, jakie płynęło dla Szwecji-Finlandii ze wzrostu rosyjskiej potęgi. Gdy przekonano się wreszcie o jego politycznej ślepotie, plany wspólnego wystąpienia przeciwko Rzeczypospolitej pokrzyżowała nagle śmierć Szweda, który zginął w jednej z bitew na terenie Rzeszy. Na wieść o zgonie niedoszłego sojusznika (czytaj: pożytecznego idioty) cała Moskwa pożegnała go biciem cerkiewnych dzwonów¹⁴.

Gdy Autor pisze o „społeczeństwie polskim, wyczerpanym dotychczasowymi wojnami” (s. 70), to nie sposób nie zauważyć, że szlachta (którą Duda określa mianem „społeczeństwa”, s. 22) złamanego grosza w czasie trwającego niemal pół wieku panowania Zygmunta III na żadną z trwających wówczas wojen (i w ogóle na żadne cele związane z państwem) nie wyłożyła, obciążając podatkami tylko i wyłącznie poddanych sobie chłopów i to jeszcze najczęściej dalece po niewczasie, co z jednej strony potęgowało obciążenia, z drugiej zaś niweczyło cały wysiłek, marnując niepowtarzalne szanse, a to na podporządkowanie Moskwy, a to (jeśli już nie na utrzymanie przez króla dziedzicznej Szwecji) przynajmniej na skuteczne wyparcie Szwedów z granic Rzeczypospolitej. Można oczywiście twierdzić, że szlachta nie miała obowiązku walczyć o tron szwedzki dla Zygmunta III (choć jego panowanie w Sztokholmie, poprzez skierowanie szwedzkiej ekspansji na wschód mogło uratować Rzeczpospolitą nie tylko przed potopem, ale i rozbiorami), nie sposób jednak twierdzić, iż herbowi nie mieli obowiązku bronić Inflant i Prus przed szwedzką agresją. Stąd też rezygnacji szlachty z obrony jej własnego państwa nie można tłumaczyć i usprawiedliwiać – w myśl jej własnej propagandy – podtrzymywaniem przez Zygmunta III roszczeń do szwedzkiego tronu¹⁵.

¹³ „Plany szwedzko-moskiewskiego sojuszu szły o wiele dalej, bowiem koalicjanci zamierzali dokonać rozbioru ziem polskich” (s. 177).

¹⁴ P.P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2017, t. 11, s. 242-245, 250-251.

¹⁵ *Idem*, *Spór o postawę szlachty polskiej wobec króla i państwa*, „Almanach Historyczny” 2019, t. 21, s. 330-332, 345.

Gdy Duda wywodzi, że w sierpniu 1623 roku: „monarcha zdecydował się wysłać na Litwę swoich komisarzy”, którzy „mieli negocjować przedłużenie rozejmu na okres 10 lat pod warunkiem zachowania praw Zygmunta III do korony szwedzkiej oraz zwrotu terytoriów zajętych przez Szwedów w Inflantach”, konkludując: „Postawienie tak wygórowanych warunków oraz brak właściwych plenipotencji pozwalają twierdzić, że rzeczywistym zadaniem komisarzy było doprowadzenie do zerwania negocjacji” (s. 71-72), to zdaje się, po pierwsze, nie rozumieć, że na tym właśnie polega sztuka tych ostatnich, a mianowicie, iż na wstępie zawsze stawia się stronie przeciwnej cięższe warunki do spełnienia od tego, czego rzeczywiście się oczekuje po to, aby w trakcie negocjacji móc – łagodząc swoje wyjściowe stanowisko – stworzyć pozory gotowości do ustępstw, niczego przy tym nie tracąc. Poza tym takie, a nie inne warunki wyjściowe (nie tyle wygórowane, co nie upokarzające w żaden sposób dla króla i Rzeczypospolitej) oraz brak właściwych plenipotencji wynikały z jak najbardziej słusznego, co należy podkreślić, przekonania Zygmunta III, że dla Gustawa Adolfa żadne warunki, na których skłonny byłby on zaprzestać na dłuższy okres (w tym wypadku na dekadę) walki o dominację na Bałtyku, były nie do przyjęcia¹⁶. W tym kontekście stwierdzenie Autora, iż nuncjusz Lancellotti „dał się zwieść propagandzie stronnictwa królewskiego i uwierzył w pokojowe intencje delegatów polskich, uznając jednocześnie, że do zawarcia porozumienia nie doszło wskutek oporu strony szwedzkiej” (s. 72), należy uznać za nieuprawnione.

Słuszny sprzeciw króla wobec (tego, czego oczekiwał Gustaw Adolf) krótkotrwałych rozejmów, sankcjonujących za każdym razem coraz to nowe szwedzkie zdobycze, najpierw w Inflantach, a następnie w Prusach, interpretowany był i nadal, niestety, jest w historiografii jako chęć pozostawania w stanie wojny, co jest sprowadzaniem (wzorem zresztą propagandy szlacheckiej) sprawy do absurdu. Doprawdy trudno się dziwić, że Zygmunt III nie zaaprobował zawieszenia broni zawartego 10 sierpnia 1622 roku w Mitawie (bez wiedzy króla) przez hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła z Gustawem II Adolfem, skoro ów rozejm miał obowiązywać zaledwie do 1 maja roku następnego, a jego ceną (i tu dopiero mamy do czynienia z wygórowaniem, co jakoś historyków nie raziło i nie razi) była zgoda na zabezpieczenie szwedzkiego stanu posiadania – pozostawienie we władaniu Szwedów terytoriów na północ od Dźwiny (s. 69)¹⁷. Oskarżanie Zygmunta III, a tym samym też Rzeczypospolitej o chęć „kontynuowania” czy „dalszego prowadzenia” wojny miałoby sens jedynie wówczas, gdyby działania miały charakter ofensywny i toczyły się na teryto-

¹⁶ Internuncjusz A. Citrioli w liście z 26 XI 1622 roku donosił, że komisarze szwedzcy „bardziej pragną wojny niż pokoju” i „sabotują rokowania, stawiając stronie polskiej warunki niemożliwe do spełnienia” (s. 70).

¹⁷ Pod koniec października 1625 roku skłonność Gustawa Adolfa „do podjęcia rozmów [...] wynikała z faktu, iż już na wstępie kampanii zrealizował on wszystkie zakładane cele, a w związku z rozpoczętą przez wojska litewskie kontrofensywą starał się zabezpieczyć swój stan posiadania” (s. 137).

rium Szwecji; gdyby to strona polsko-litewska była agresorem, napadnięci Szwedzi zaś chcieliby rozejmu, a król by się na to nie zgadzał i chciał kontynuować wojnę. To ostatnie możliwe jest wszak jedynie na terytorium wroga, z najeźdźcą wojny się nie kontynuuje, przed najeźdźcą można się jedynie bronić i przede wszystkim, wbrew temu, co czyniła szlachta, powinno się bronić.

Nie jest prawdą, że „w instrukcji rozesłanej na sejmiki, poprzedzające sejm extraordinaryjny planowany na przełom lutego i marca [1624 roku], monarcha przedstawił sprawę” własnej koncepcji dotyczącej odzyskania szwedzkiego królestwa, z której „istnienia zdecydowana większość społeczeństwa” do tego czasu nie zdawała sobie sprawy (s. 60). I dalej, że „sejm extraordinaryjny stanowił pierwszą poważniejszą próbę przekonania społeczeństwa szlacheckiego do królewskiego planu inwazji na Szwecję” (s. 62) czy też, że „miał być pierwszą poważną próbą przekonania stanów Rzeczypospolitej o konieczności przeprowadzenia inwazji na Szwecję” (s. 73). Otóż nic takiego nie miało miejsca. Zygmunt III swojej koncepcji odzyskania szwedzkiego królestwa w sojuszu z Habsburgami¹⁸ nigdy szlachcie nie ujawnił [samo wskazywanie przez króla na konieczność wyparcia wroga z własnych granic i zaatakowania go na jego własnym terytorium (s. 117-118), co miało miejsce zresztą od samego początku szwedzkiej agresji w Inflantach, w żaden sposób do takiej interpretacji nie uprawnia], a w 1624 roku jedyne, do czego starał się przekonać stany Rzeczypospolitej, to do (rezygnacji z biernego oczekiwania na kolejny szwedzki atak) przejścia do ofensywy, celem związania głównych sił szwedzkich w Inflantach. Tyle i aż tyle. O tym, iż jest to pierwszy etap koncepcji odzyskania dziedzictwa, jak i o kolejnych krokach przedsięwzięcia, monarcha nie informował, przede wszystkim z uwagi na to, że atak na Skandynawię miał się dokonać (w myśl jego zamierzeń) bez udziału strony polsko-litewskiej.

Desant planowany był (o czym Duda sam zresztą wcześniej pisze, prezentując królewską koncepcję) „z dwóch kierunków – 10 tysięcy piechoty niemieckiej po wypłynięciu z Gdańska miało dokonać desantu w Kalmarze i rozpocząć marsz na Sztokholm, dalsze 8 tysięcy zaciężnych Anglików i Szkotów miało wylądować w okolicach miejscowości Kungsbacka i Elfsborg u ujścia rzeki Göta i stamtąd podążać w kierunku szwedzkiej stolicy¹⁹ na spotkanie głównych sił Zygmunta III²⁰. Żołnierze mieli być przetransportowani przy użyciu floty hiszpańskiej, która jednocześnie miała paraliżować niderlandzkie statki handlowe na Bałtyku i Morzu Północnym. Całość przedsię-

¹⁸ Dokładnie sojusznikami Zygmunta III w jego planie odzyskania dziedzicznej Szwecji mieli być cesarz, Hiszpania, papież i Anglia, próbująca na początku lat 20. XVII wieku zacieśnić relacje z Madrytem (s. 55).

¹⁹ Gwoli ścisłości, „szwedzką stolicą”, wbrew przekonaniu Autora, nie był wówczas Sztokholm, a Uppsala.

²⁰ Owe „główne siły” to wspomniane „10 tysięcy piechoty niemieckiej”, które wraz z królem miały wypłynąć z Gdańska.

wzięcia król chciał sfinalizować za pomocą środków pochodzących od Habsburgów i papieża” (s. 55)²¹. Poza tym prezentowanie na sejmie królewskiej koncepcji zupełnie miałyoby się z celem z wielu innych względów. Szlachta miała obsesję na punkcie cesarskiej dynastii, co z łatwością mogliby wykorzystać w swojej propagandzie wrody królowi magnaci – Krzysztof Radziwiłł czy bracia Jerzy i Krzysztof Zbarascy – dla zniechęcenia sejmujących do tego, aby wreszcie, godząc się na przejście Rzeczypospolitej do ofensywy, podjęli skuteczną próbę wyparcia wroga z własnych granic (Radziwiłłowi zresztą i bez tego uda się zniechęcić posłów, paleta obsesji szlacheckich była jednak bardzo bogata i było w czym wybierać). Ponadto Gustaw Adolf, który (z uwagi na absurdalne upieranie się szlachty przy jawności obrad) dysponował wręcz diariuszami polsko-litewskich sejmów, od razu dowiedziałby się o szczegółach planowanych działań, które miały być przecież realizowane z zaskoczenia dla przeciwnika.

Sprawa uczynienia pierwszego kroku w królewskich zamierzeniach rozbiła się o patologiczną niechęć herbowych do ponoszenia kosztów obrony Rzeczypospolitej. To nie „królewski projekt wyprawy po utraconą koronę”²² – jak (zgodnie zresztą z przeświadczeniem pokutującym w kierującej się w okresie zaborów i PRL-u ewidentnie złą wolą wobec Zygmunta III polskiej historiografii) konkluduje Duda – został odrzucony przez sejm, ale jego wstępna część (z czego sejmujący nie zdawali sobie jednak sprawy), dotycząca związania sił szwedzkich w Inflantach poprzez przejście do ataku na wroga panoszącego się bezkarnie w jednej z prowincji państwa polsko-litewskiego i szykującego się (przed czym król w legacji poprzedzającej sejm w 1625 roku już wprost będzie przestrzegał) do opanowania kolejnej. Szlachecy posłowie woleli jednak karmić się złudzeniami. Domagali się zawzięcie przedłużania rozejmu, żeby *de facto* dać Szwedom czas potrzebny na przygotowanie się do wznowienia agresji w Inflantach oraz przeniesienia jej do Prus i roili o pokoju za cenę rezygnacji przez Zygmunta III z podtrzymywania swych roszczeń do szwedzkiego królestwa. Nuncjusz Lancellotti całkiem zasadnie „ubolewał nad postawą szlachty” na sejmie w 1624 roku „prognozując, że Rzeczpospolita mogłaby z łatwością odzyskać utracone terytoria, tym bardziej, że Gustaw II Adolf zajęty był w tym czasie tłumieniem buntu poddanych” (s. 60). Słusznie też „winą obarczył” Litwinów, którzy pod wodzą „skonfliktowanego z królem Krzysztofa Radziwiłła” zawzięcie „protestowali przeciwko wojnie ofen-

²¹ Jesienią 1628 roku, Zygmunt III, podejmując decyzję o przekazaniu swej floty Filipowi IV, w zamian będzie się domagał „przygotowania piechoty walońskiej, która miała posłużyć do inwazji na Szwecję. Od cesarza natomiast oczekiwał przysłania posiłków, które pozwoliłyby rozstrzygnąć konflikt w Prusach” (s. 132).

²² Król nie zamierzał odzyskiwać korony, bo nie miał nigdy takiego poczucia, że kiedykolwiek ją utracił (do końca życia tytułował się dziedzicznym władcą Szwecji i następstwo na tronie śmierci przekazał najstarszemu synowi). Wyprawa miała na celu odzyskanie nie korony, a królestwa, z którego Zygmunt, wskutek bezwzględnych działań stryja, został wyrzuty.

sywnej”, twierdząc, że „co najwyżej mogą zaakceptować wojnę obronną” (s. 61-62). Co najwyżej... Oni łaskę robili królowi, że będą bronić Rzeczypospolitej, argumentując (co było równie absurdalne, ale stanowiło wygodny pretekst dla uchylania się od uchwał podatkowych obciążających podanych szlachcie chłopów), że gdyby tylko Zygmunt III zrzekł się swych roszczeń do Szwecji, to wówczas Gustaw Adolf od razu zaprzestałby ekspansji, zostawiłby Rzeczypospolitą (tak wdzięczny, bo niemal bezbronny obiekt do ataku) w spokoju i *de facto*, wzorem polsko-litewskiej szlachty, stałby się pacyfistą. Na sejmie w 1625 roku ta absurdalna sytuacja się powtórzyła. Tym razem „nuncjusz winą obarczył ponownie Radziwiłła oraz Jerzego Zbaraskiego” (s. 66-67). Ten ostatni przewodził szlachcie koronnej, zwłaszcza małopolskiej, stanowiącej trzon antykrólewskiej opozycji.

Trudno zgodzić się z twierdzeniem Autora, że: „Dopóki sytuacja w wyrzuconych na peryferie Europy Inflantach nie była unormowana pokojem bądź długotrwałym rozejmem, Szwed nie był w stanie włączyć się do wojny w centralnej części Starego Kontynentu” (s. 82), gdyż na przeniesienie działań do Rzeszy Gustaw Adolf potrzebował środków, które zamierzał zdobyć przenosząc najpierw działania z Inflant do Prus, co w końcu Duda również zauważa: „Pomysł Gustawa II Adolfa, by przenieść działania wojenne z Inflant do Prus Królewskich, wynikał z przesłanek pragmatycznych. Zajęcie Gdańska i odcięcie Polski od Bałtyku zapewniłoby Szwecji hegemonię na morzu, a opanowanie ujścia Wisły pozwoliłoby czerpać dochody, niezbędne do napędzania szwedzkiej maszyny wojennej i stanowiące podstawę finansową wystąpienia przeciwko Habsburgom” (s. 91, przyp. 39)²³. Samo zakończenie szwedzkiej agresji w Rzeczypospolitej nie wystarczyło, aby Gustaw Adolf mógł wkroczyć do Rzeszy. Do tego potrzebne mu były dochody z cel polskich portów, a nie zrzeczenie się przez Zygmunta III roszczeń do szwedzkiego tronu. Powstrzymać nie można go było wyimaginowanym „przeciąganiem wojny” poprzez przeciwstawianie się (proponowanym przezeń jedynie dla usankcjonowania coraz to nowych zdobyczy i siania zamętu w Rzeczypospolitej) negocjacom, co Autor (za zaadaptowanym w historiografii błędnym przeświadczeniem) imputuje Zygmuntowi III (s. 103, 117, 121, 144, 153, 274) czy dyplomatom papieskim (s. 82, 89, 103, 157, 274), ale poprzez to, na co wskazywał kanclerz szwedzki Axel Gustavsson Oxenstierna na ponad rok przed haniebnym rozejmem w Altmarku, a o czym hetman Stanisław Koniecpolski napisał w liście do Jerzego Zbaraskiego: „Nie jesteśmy my tacy, żeby Królestwa Polskiego potencyjnie nie mieli widzieć i onej się obawiać, ale patrząc na konfuzję i niezgodę, nie obiecujemy sobie, aby nam kiedy Polacy ciężcy być mieli. Bo kiedy byśmy porządną uchwaloną obaczyli wojnę, nie dalibyśmy się wybijać, sami byśmy

²³ „Sama idea zaatakowania ujścia Wisły zrodziła się w otoczeniu Gustawa II Adolfa już w 1620 roku” (s. 91).

stad ustąpili”²⁴. Nie powiedział tego, co tak natrętnie pokutuje w polskiej historiografii, a mianowicie, że agresja szwedzka się skończy, gdy król przestanie „przeciągać wojnę”, gdy przestanie „przeciwstawiać się negocjacjom” i gdy wyrzeknie się wreszcie swych roszczeń do szwedzkiego tronu, ale, że skończy się dla Rzeczypospolitej pomyślnie tylko wówczas, gdy szlachta wyłoży pieniądze na obronę granic własnego państwa. Skoro herbowi tego warunku spełnić nie chcieli, to Szwedzi zrealizowali swoje cele, czego dowodem były haniebne dla strony polsko-litewskiej warunki rozejmu w Altmarku.

W Szwecji Gustawa Adolfa, gdzie „głupota polska” stała się przysłowiowa, a „polski sejm” (*polska riksdag*) synonimem wszechogarniającego bałaganu, panowało przekonanie, że nad Wisłą szlachta, nie chcąc wyłożyć złamanego grosza na obronę granic Rzeczypospolitej, kupi każdą bajkę, jaką zechce sprzedać jej szwedzki agresor. To właśnie z tego powodu latem 1624 roku Gustaw II Adolf „oferował Rzeczypospolitej zwrot Inflant i Finlandii oraz gwarancję, «że po jego śmierci, Królestwo przypadnie królowi lub jego rodowi»” (s. 76). Jak słusznie zauważył nuncjusz Lancellotti „tak szczodra propozycja była pochodną coraz wyraźniejszego napięcia w relacjach szwedzko-duńskich” (s. 76). Autor, który w tym kontekście pisze o „znakomitym pociągnięciu dyplomatycznym dworu sztokholmskiego [...] propozycja miała na celu zasianie wewnętrznego zamętu w Rzeczypospolitej” (s. 76), dodaje, że „W przeciwieństwie do stanów Rzeczypospolitej, monarcha nie wierzył w pokój [...]”. Właściwie zinterpretował działania Gustawa II Adolfa” (s. 77). „Właściwie zinterpretował”, bo przez króla, w przeciwieństwie do „stanów” [czytaj: szlachty i części jej górnej warstwy (magnaterii), pozostającej w opozycji do Zygmunta III] nie przemawiała zła wola.

Przed sejmem 1625 roku, o czym już wspomniano, Zygmunt III przestrzegał szlachtę przed szwedzką agresją na Pomorze Gdańskie w instrukcji na sejmiki. Duda przyznaje, że choć „ostrzeżenia” króla „były zasadne, to jednak duża część społeczeństwa nie traktowała ich poważnie lub starała się bagatelizować zagrożenie” (s. 91). Podczas obrad szlacheccy posłowie „uwierzyli, że Szwedzi dotrzymają rozejmu”, tyle że (jak zwykle) „deklaracje strony szwedzkiej dotyczące chęci zachowania pokoju, okazały się niewiele warte. [...] Celem nowej kampanii miało być dokończenie podboju Inflant, odzyskanie przyczółków w południowo-wschodniej Kurlandii i uzyskanie bazy wypadowej, która w przyszłości umożliwiłaby zaatakowanie Litwy” (s. 78)²⁵. I dalej:

²⁴ Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], rkps 7, S. Koniecpolski do J. Zbaraskiego, pod Grudziądzem, 5 VI 1628, s. 317.

²⁵ Pisanie w tym kontekście o „wznowieniu konfliktu ze Szwecją” zamiast „przez Szwecję” („Zygmunt III [...] będąc świadomym, iż Rzeczypospolita za sprawą sejmowej opozycji, nie jest odpowiednio przygotowana do wznowienia konfliktu ze Szwecją”, s. 80), gdy to przecież nie Rzeczypospolita wznawiała konflikt, tylko – tradycyjnie już – czynił to agresor, jest pokłosiem omówionego wyżej błędnego i mocno zakorzonego w historiografii przeświadczenia o rzekomej wojnie „polsko-szwedzkiej”, czyli akcentowania, że to „Polska ze Szwecją” prowadziła wojnę, a nie (jak to miało miejsce w rzeczywistości) agresywna Szwecja z (bierną i praktycznie bezbronną) Polską i Litwą.

„Strona szwedzka skutecznie zwodziła dyplomatów polskich, a ci uwierzyli w możliwość prolongaty rozejmu” (s. 79). Nuncjusz Lancellotti nie miał złudzeń, że Gustaw Adolf „nie chce poświęcić ani piędzi ziemi, by uzyskać pokój lub rozejm” (s. 80). To samo zauważy później nuncjusz Onorato Visconti: „tak upragniony pokój nie może być zawarty bez odzyskania utraconych ziem, a z drugiej strony szacuje się, że Gustaw nie zuboży państwa takiego jak Szwecja oddając terytoria” (s. 176, p. 117). Pod koniec października 1625 roku – jak przyznaje Duda – skłonność Gustawa Adolfa „do podjęcia rozmów [...] wynikała z faktu, iż już na wstępie kampanii zrealizował on wszystkie zakładane cele, a w związku z rozpoczętą przez wojska litewskie kontr ofensywą starał się zabezpieczyć swój stan posiadania. [...] Naciski dworu sztokholmskiego w kwestii podjęcia rozmów nasiliły się wraz z początkiem 1626 roku [w związku z obradami sejmiku w Warszawie]. Dyplomacja szwedzka zastosowała sprawdzoną wcześniej praktykę. Tamtejsi senatorowie wystosowali list do swoich odpowiedników w Rzeczypospolitej, w którym oferowali pokój” (s. 137). Nuncjusz Lancellotti słusznie „w propozycji strony szwedzkiej doszukiwał się manipulacji, mającej na celu skłócić posłów i zapobiec uchwałom podatkowym” (s. 138). Wszystko to nie przeszkadza Dudzie w powielaniu sloganów o sprzeczności interesów króla i Rzeczypospolitej (która to sprzeczność, o czym zresztą już wspomniano, miała się uwidocznić na sejmach z lat 1624 i 1625) czy też w formułowaniu kuriozalnych twierdzeń typu: „Priorytetem dla szlachty było odzyskanie utraconej części Inflant i załagodzenie relacji z północnym sąsiadem” (s. 77).

W odniesieniu do późniejszych wydarzeń, to nic dziwnego, że w czasie rokowań w Prabutach w 1628 roku „propozycja przedstawiona przez komisarzy szwedzkich, zakładająca zwrot Prus i część Inflant w zamian za zrzeknięcie się przez polskich Wązów pretensji do korony szwedzkiej oraz 30-letni rozejm, została przez drugą stronę odrzucona” (s. 142), gdyż stanowiła kolejny bluff ze strony Gustawa Adolfa, który nigdy niczego ze swych zdobyczy nie zamierzał Rzeczypospolitej zwracać. Autor jednak, wypaczając intencje Zygmunta III, których zdaje się zupełnie nie rozumieć, powtarza – jak mantrę – pokutujący w historiografii zarzut, iż „monarcha, przeciwny porozumieniu ze Szwedami, podjął odpowiednie starania, by negocjacje nie przyniosły rezultatu” i wymienia tych spośród negocjatorów, którym król zlecił „sabotowania pertraktacji [...] celem doprowadzenia do zerwania rokowań” (s. 144). Brzmi to tak, jak gdyby Gustaw Adolf nie chciał już wówczas kontynuować tej wojny, a był do niej zmuszony postawą króla. Tymczasem wcześniej Duda wprost przyznaje: „Kampania 1628 roku w Prusach rozpoczęła się dopiero w lipcu. Gustaw II Adolf zrezygnował z próby zajęcia Gdańska i postanowił przeciągać wojnę oraz niszczyć kraj, licząc na to, że wyczerpana ekonomicznie Rzeczypospolita odda mu władzę nad ujściem Wisły” (s. 105). Rozejm w Altmarku podpisano nie dlatego, że – jak wywodzi Autor – „Do-

tychczas niechętny jakimukolwiek porozumieniu ze Szwedami król zaczął skłaniać się do kompromisu [...] po szczegółowej analizie sytuacji międzynarodowej uznał, że dalsze przeciąganie wojny z Gustawem II Adolfem w kontekście jego aspiracji dynastycznych straciło sens” (s. 153), ale dlatego, że królewski kuzyn „dotychczas niechętny jakimukolwiek porozumieniu” osiągnął już swoje cele w Prusach w postaci zapewnienia sobie dochodów z cel polskich portów i mógł przystąpić do realizacji swoich zamierzeń na terenie Rzeszy. W Szwecji nie bez kozery już „[...] na przełomie 1628 i 1629 roku, podjęto decyzję o wypowiedzeniu wojny cesarzowi” (s. 83).

Kolejną mantrą, powtarzaną przez Dudę za Maciejem Serwańskim (uprzedzonym do Zygmunta III i usiłującym obarczyć go winą za haniebnny układ z 1629 roku), jest absurdalne twierdzenie, że rozejm w Altmarku „był wynikiem realizacji wizji politycznej” króla (s. 154), gdyż nagle (bo wcześniej król, zachęcany przez nuncjuszów i Habsburgów, miał swoją postawą uniemożliwiać Gustawowi Adolfowi ingerencję w sprawy niemieckie) okazało się, że „o wiele korzystniejsze perspektywy niosła ze sobą interwencja szwedzka w Rzeszy, bowiem stwarzała ona możliwość wystąpienia przeciw monarchii trzech koron w innej konfiguracji – z Habsburgami jako równorzędnym sojusznikiem” (s. 153). Dosłowne kilkukrotne powtórzenia sloganu o „szansie wystąpienia przeciwko monarchii trzech koron w innej konfiguracji” (m.in. s. 153, 157, 274) nie przeszkodziły Autorowi skonstatować: „Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w ostatnich latach życia Zygmunta III [...] charakteryzowała się biernością i stagnacją. Wpływ na to miał zaawansowany wiek monarchy polskiego oraz fakt, że rozejm altmarski praktycznie pogrzebał plany inwazji na Szwecję” (s. 277).

Na wstępie rozdziału (drugiego, obejmującego lata 1625-1629) kończącego się haniebnym układem w Altmarku przytoczone zostały słowa Cyncerona: *Pokój nawet niesprawiedliwy jest pożyteczniejszy niż najsprawiedliwsza wojna*, stanowiące niejako usprawiedliwienie postawy szlachty, która, nie chcąc wyłożyć środków na wyparcie wroga z własnych granic, zaślaniała się wielkim pragnieniem pokoju, za który gotowa była płacić nie tylko królewskimi roszczeniami do szwedzkiego tronu, ale i Inflantami²⁶, a nawet – jak się w końcu okazało – dochodami z cel polskich portów. Nuncjusz Antonio Santa Croce, który „niemal bez przerwy informował Rzym o pacyfistycznej postawie społeczeństwa polskiego”, miał rację, „uznając ją za czynnik szkodliwy” (s. 145). To rozdział drugi właśnie (albo przynajmniej kolejny – o ostatnich latach panowania Zygmunta III – kiedy to istniało realne zagrożenie wspólnego wystąpienia Szwecji i Rosji, a nawet Turcji przeciwko Rzeczypospolitej, a szlachta – u której pragnie-

²⁶ Nuncjusz Antonio Santa Croce, w sierpniu 1628 roku, „po rozmowie z senatorami, zwrócił uwagę, że większość jego rozmówców wierzy w zawarcie traktatu z Gustawem II Adolfem za pośrednictwem elektora Brandenburskiego. Ponadto stwierdził, że aby osiągnąć ten cel, Polacy są w stanie oddać Szwedom Inflanty” (s. 145).

nie pokoju, zamiast być wprost proporcjonalne do gotowości do wojny, było wprost proporcjonalne do porażającej beztrioski wynikającej z niechęci do ponoszenia jakichkolwiek kosztów obrony granic – ani myślała o jakichkolwiek przygotowaniach) powinien zostać poprzedzony słowami Platona *Jeśli pragniesz pokoju, szykuj się do wojny*. Autor tymczasem tę sentencję zamieścił (tam, gdzie najmniej pasuje) na wstępie rozdziału czwartego, obejmującego pierwsze lata panowania Władysława IV.

Autor powiela wciąż, niestety, pokutujące w polskiej historiografii błędne określenie „pakt rodzinny” (s. 45) w stosunku do układu Zygmunta III z Habsburgami z 1613 roku. Błędne, gdyż to, co miało wówczas miejsce, było niczym innym jak zwyczajowym odnowieniem układu pokojowego z 1589 roku, wymuszonym zmianą na tronie cesarskim po śmierci Rudolfa II. Podobnie było przecież, gdy zmarłego Macieja I zastąpił Ferdynand II (układ odnowiono w 1621 r.) czy za każdym razem, gdy zmienił się sułtan turecki. To nie było to samo, co „zbliżenie szwedzko-siedmiogrodzko-brandenburskie” (s. 53), jakie łączyło w okresie późniejszym wrogów Zygmunta III i Rzeczypospolitej z północy i południa, o którym to zbliżeniu Duda zresztą wspomina, a mianowicie, że „Bethlen prowadził tajne rokowania sojusznicze z Gustawem II Adolfem i Jerzym Wilhelmem, które w późniejszych miesiącach przyniosły wymierny efekt w postaci podpisania tzw. paktu rodzinnego” (s. 52). Historycy zawsze demonizowali odnowienie układu w 1613 roku, określając je przymierzem bądź paktem, rodzinnym lub dynastycznym i wiążąc z rzekomą „odsieczą wiedeńską”, która miała spowodować agresję ze strony Turcji. Tymczasem prawda jest taka, że ani żadnej „odsieczy” nie było²⁷, ani żadnego związku między wyprawą lisowczyków na Górne Węgry a wojną turecko-polską²⁸. Wszystko, niestety, zostało wymyślone przez uprzedzonych do króla historyków i bezrefleksyjnie było i wciąż jest powtarzane w historiografii po to, aby móc oskarżać Zygmunta III o prohabsburską politykę, której król w rzeczywistości nigdy nie prowadził. W książce mamy zresztą również tego pokłosie: „szlachta była niechętna prohabsburskiej polityce króla” (s. 51). Trudno w związku z tym zgodzić się ze stwierdzeniem Autora, iż „epizod wojny trzydziestoletniej”,

²⁷ Biograf króla Zygmunta III wprost zaprzeczył swojej wcześniejszej opinii o „odsieczy Wiednia”, przyznając, iż tego typu opinie w historiografii są wręcz absurdalne: „Z czasem pojawiły się opinie (także piszącego te słowa), że zwycięstwo pod Humiennem, a następnie obecność najeźdźców na ziemiach podległych Bethlenowi Gaborowi przesądziły o losach Wiednia, kampanii, ba nawet wojny trzydziestoletniej. [...] Przesądziła przecież o tym nie wieść o lokalnej klęsce, czy łupiestwach jednego pułku, lecz zaraza, która pojawiła się wśród oddziałów czeskich, a potem zaczęła dziesiątkować całe wojsko”; H. Wisner, *Lisowczycy. Łupieżcy Europy. Pierwsi polscy najemnicy, lotrzy czy bohaterowie?*, Warszawa 2013, s. 174; *idem*, *Zygmunt III Waza*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 171. O zarazie, która dziesiątkowała wojsko Gabora Bethlena pod Wiedniem: BJ, rkps 24960/I. Nowiny pewne z Rakus...

²⁸ Szerzej o tym, że wyprawa lisowczyków nie tylko nie doprowadziła do wojny turecko-polskiej, ale nawet nie pogorszyła wzajemnych stosunków między obydwojma państwami, R. Majewski, *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970, s. 51-53.

jakim była „wyprawa wojsk lisowskich na Górne Węgry i zwycięstwo odniesione pod Humiennem”, „jest wyczerpująco przedstawiony w literaturze przedmiotu” (s. 45, przyp. 183). Tym bardziej że w przypisie Duda wymienia jedynie opracowania Adama Szelaǳowskiego, Władysław Czaplińskiego i Adama Kerstena (piszących o rzekomej „odsieczy wiedeńskiej”, będącej powodem tureckiej agresji wobec Rzeczypospolitej), słowem nie wspominając o monografii Ryszarda Majewskiego, kwestionującego wpływ wyprawy lisowczyków na relacje turecko-polskie, czy biografii Zygmunta III autorstwa Henryka Wisnera, gdzie mamy wyraźnie podkreślone, że żadnej odsiecz w wyniku wyprawy lisowczyków nie było. Ba, Autor nie czyni tego również, gdy pisze kilka stron dalej, że nuncjusz Lancellotti przed rozpoczęciem obrad w 1624 roku „sygnalizował, że jednym z istotniejszych tematów będzie przykądne ukaranie lisowczyków, którzy w powszechnej opinii ściągnęli na Rzeczypospolitą niebezpieczeństwo tureckiej agresji” (s. 51). Historykom jakoś dziwnie trudno wciąż przychodzi odkryć, że to, co szlachta czy przewodzący jej opozycyjni magnaci wysnuli o „odsiecz wiedeńskiej”, „prohabsburskiej polityce króla” czy szansie na pokój ze Szwecją w zamian za zrzeczenie się przez Zygmunta III roszczeń do szwedzkiego dziedzictwa, stanowiło zwykłą propagandę, mającą się nijak do ówczesnej rzeczywistości.

W odniesieniu do wznowienia szwedzkiej agresji w 1625 roku Duda pisze, że „Zygmunt III [...] mianował sędziwego Lwa Sapiehę na stanowisko hetmana wielkiego, z premedytacją pomijając ambitnego Krzysztofa Radziwiłła” (s. 85). Ale o tym, że „ambitny” Radziwiłł „z premedytacją” na dwóch ostatnich sejmach działał na korzyść Szwedów i – jak się już wkrótce miało okazać – w myśl konstytucji z 1593 roku dopuścił się zdrady, bo prowadził z bratem króla Francji tajne rokowania w sprawie osadzenia go na polskim tronie, nie ma w wywodzie kończącym się konstatacją: „Wszystko to sprawiło, że początek kampanii przyniósł stronie szwedzkiej znaczne sukcesy”, ani słowa. Poza tym w etapach starości wiek sędziwy, tzw. długowieczność, to ostatni okres po wieku podeszłym (tzw. wczesna starość) i starczym (tzw. późna starość). W czasach Zygmunta III ludzie, aczkolwiek rzadziej niż dziś, to jednak dożywali wszystkich tych etapów²⁹, stąd określanie króla, który zmarł w wieku 66 lat (bez niespełna dwóch miesięcy), mianem „sędziwy władca” (s. 180), „sędziwy monarcha”

²⁹ Dla przykładu Konstanty Wasyl Ostrogski przeżył 82 lata (1526-1608), trzecia małżonka Gustawa I Ericssona zaś – Katarina Stenbock – zmarła w wieku 86 lat (1535-1621). Podobnie biskup krakowski Piotr Myszkowski (urodzony około 1505 roku, w roku koronacji Zygmunta III miał 82 lata, a zmarł w 1591 roku w wieku 86 lat). Wszyscy oni osiągnęli wiek starczy. W 1558 roku, 8 lat przed narodzinami Zygmunta III w wieku „sędziwym” 93 lat zmarł fizyk Hieronim Aurimontanus (1465-1558). „Sędziwego wieku” dożył też biskup prawosławny Łazarz Baranowicz, urodzony około 1595 roku, (zmarł w 1693 roku w wieku około 98 lat) czy Karol Biernacki, franciszkanin urodzony w 1629 roku (zmarł w 1725 roku w wieku 96 lat). Urodzony w 1566 roku Zygmunt III odszedł w 1632 roku, w wieku (nieestety) zaledwie podeszłym.

(s. 184), czy też mianowanego w 1625 roku na stanowisko hetmana wielkiego 68-letniego wojewody wileńskiego jako „sędziwego Lwa Sapiechę” (s. 85) jest nieadekwatne do wieku obu wymienionych.

Dopełniacz rzeczownika *annaty* to *annat*, nie „annatów” („przekazanie annatów”, s. 96). Bez względu na to, czy zmieniamy końcówki tylko w drugim członie czy też w obu członach jednocześnie (jak czyni to Autor), w mianowniku liczby pojedynczej zawsze powinno być „Rzeczpospolita”, a nie „Rzeczypospolita” (s. 5, 15, 23, 24, 29, 45, 60, 85, 95, 177, 266). Niepoprawna forma pojawia się już w *Spisie treści* w pierwszym podrozdziale rozdziału pierwszego „Europa i Rzeczpospolita” (s. 5, 15). Podobnie w bierniku, zarówno przy odmianie z fleksją wewnętrzną, jak i bez fleksji wewnętrznej, powinno być „Rzeczpospolitą”, w monografii zaś mamy: „wesprzeć Rzeczpospolitą” (s. 26), „uwikłać Rzeczpospolitą” (s. 37, 39), „zaangażować Rzeczpospolitą” (s. 81), „postrzegać Rzeczpospolitą” (s. 81), „wiązał Rzeczpospolitą” (s. 117) „ukazać Rzeczpospolitą” (s. 154), „opuścił Rzeczpospolitą” (s. 161), „przez Rzeczpospolitą” (s. 13), „na Rzeczpospolitą” (s. 33, 35, 51, 113, 178, 214). W narzędniku przy odmianie dwuczłonowej (z fleksją wewnętrzną) poprawna forma to „Rzeczpospolitą”, tymczasem w monografii mamy „Rzeczypospolitą” („z Rzeczypospolitą” 21, 32, 112, 165, 173; „między Rzeczypospolitą a”, s. 54, 124, 175, 210, 233, 257, 273; „między Rzeczypospolitą i”, s. 139).

Bibliografia

- Duda P., *Krzyż i karabela. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623-1635*, Katowice 2019.
- Grzybowski S., *Zygmunt III*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t. 4: *Dzieje Polski i Litwy 1506-1548*, red. S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak, Kraków 2000, s. 253-354.
- Szpaczynski P.P., *Habsburgowie i Jan Zamoyski wobec ambicji mocarstwowych Zygmunta III*, „Kwartalnik Historyczny” 2017, z. 3, s. 533-562.
- Szpaczynski P.P., *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem*, „In Gremio. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2017, t. 11, s. 235-255.
- Szpaczynski P.P., *Spór o politykę Zygmunta III wobec Moskwy*, „Almanach Historyczny” 2018, t. 20, s. 379-408.
- Szpaczynski P.P., *Spór o postawę szlachty polskiej wobec króla i państwa*, „Almanach Historyczny” 2019, t. 21, s. 321-354.
- Szpaczynski P.P., „Waza”, czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntowi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, „Czasy Nowożytnie” 2019, t. 32, s. 153-168.
- Wisner H., *Lisowczycy. Łupieżcy Europy. Pierwsi polscy najemnicy, łotrzy czy bohaterowie?*, Warszawa 2013.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006.

Anna Anzorge-Potrzebowska
Uniwersytet Śląski
ORCID: 0000-0002-9980-2411

Meministine?
Memory and Oblivion in Ancient World –
the Ancient World in Memory and Oblivion,
ed. by Katarzyna Balbuza, Maria Musielak,
Krzysztof Królczyk, Poznań 2019, ss. 188

W 2019 roku ukazał się tom pod tytułem *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, w którym zostały zgromadzone artykuły nawiązujące do referatów wygłoszonych w 2017 roku podczas konferencji organizowanej przez Komisję Historii Starożytnej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego¹. Na publikację składa się, poza przedmową, osiem artykułów badaczy realizujących tytułowy temat w odniesieniu do różnych kręgów kulturowych, etapów dziejów, głównie starożytnych, a także w oparciu o analizę różnych źródeł.

W myśl przedmowy autorstwa K. Balbuzy i M. Musielak² zbiór oferuje czytelnikom kontakt z pracami przedstawiającymi przede wszystkim zewnętrzne czynniki, społeczno-kulturowe warunki, które miały wpływ na pamięć, obraz przeszłości utrwalony w konkretnych zbiorowościach – zarówno starożytnych, jak i żyjących w wiele lat po umownym V wieku kończącym epokę starożytną. K. Balbuza oraz M. Musielak wpisały artykuły z *Meministine?*... w nurt *memory studies*. To popularny i rozwijający się nurt, będący płaszczyzną skupiającą badaczy, reprezentujących różne dyscypliny, dążących do poznania charakteru i roli pamięci o przeszłości postrzeganej

¹ Konferencja pod tytułem *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci* odbyła się w dniach 20-22 września 2017 roku. Jej gospodarzem był Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a organizatorami – Komisja Historii Starożytnej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego wraz z poznańskim Oddziałem Polskiego Towarzystwa Historycznego i Zakładem Historii Społeczeństw Antycznych Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Por. K. Balbuza, *Ogólnopolska konferencja naukowa pod tytułem „Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci”*, „Meander” 2018, vol. 73, s. 183-194; P. Kochanek, *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci (Poznań, 20-22 IX 2017)*, „Vox Patrum” 2018, vol. 70, s. 770-778, <https://czasopisma.kul.pl/vp/article/view/3675>, [dostęp: 19.02.2020].

² K. Balbuza, M. Musielak, *Foreword*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 7-11.

między innymi jako zjawisko kształtujące i kształtowane przez społeczności³. Ponadto w przedmowie omawianego zbioru można zapoznać się z wymowną genezą tytułu zbioru. „*Meministine?*” nawiązuje do opowieści przytoczonej przez Senekę Młodszego, w której to cesarz Tyberiusz, niedługo po objęciu tronu, zapytany przez swego niedawnego towarzysza broni o pamięć o ich znajomości, przerwał jego wypowiedź i odciał się od przeszłości⁴.

Autorem pierwszego z artykułów zaprezentowanych w tomie jest Adam Pałuchowski. W swojej pracy pod tytułem *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité*⁵ badacz zanalizował inskrypcję z centralnej Krety z VI wieku p.n.e., zawierającą treść umowy pomiędzy Spensithiosem a małą wspólnotą żyjącą w Datalais. Umowa dotyczyła pełnienia funkcji, którą w dużym uproszczeniu można zamknąć w określeniach „skryba”/„pisarz”. A. Pałuchowski swój wywód zbudował na bazie poszukiwań właściwych znaczeń dla wyrazów, jakimi posłużono się w inskrypcji (głównie oddających zapamiętywanie i zapisywanie) oraz relacji społecznych, których świadectwem jest analizowane źródło. Autor określił „skrybę” depozytariuszem pamięci zbiorowej, a uwzględniając jego wysoką pozycję wynikającą z pełnionych obowiązków, wyciągnął wnioski o roli pamięci w małej starożytnej wspólnocie z Datalais. Na podstawie treści inskrypcji autor prowadzi również rozważania o statusie społeczności, której przyszło służyć Spensithiosowi, stopniu funkcjonowania porządku arystokratycznego czy procesie zbliżania do ustroju *poleis*. W artykule znalazło się także miejsce dla poruszenia kwestii relacji pomiędzy tradycją ustną a kształtującą się rolą słowa pisanego, erozji pierwotnych więzi społecznych i tworzenia się porządku, w którym coraz większe znaczenie odgrywała relacja jed-

³ Dla zobrazowania charakteru badań warto wymienić pozycje, takie jak: J. Winter, *The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies*, „Canadian Military History” 2001, vol. 10, pp. 57–66, <https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/>, [dostęp: 19.02.2020]; *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. A. Erill, A. Nünning, Berlin 2008; *Research Method for Memory Studies*, ed. E. Keightley, M. Pickering, Edinburgh 2013. Warto zaznaczyć, że samo pojęcie *memory studies* oraz postulat inter/trans/sub/wielodyscyplinarności nie są wolne od kontrowersji. Por. W. Kainsteiner, *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, „History and Theory. Studies in the Philosophy of History” 2002, vol. 41, iss. 2, pp. 179–197; M. Saryusz-Wolska, *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna” 2010, nr 63, s. 76–86, https://www.nck.pl/wydawnictwo/kultura-wspolczesna/archiwum/kw_no_99178,vspis_tresci#, [dostęp: 19.02.2020]; *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014 (w tym kontekście warto uwagi szczególnie Wprowadzenie).

⁴ Seneca, *De beneficiis*, V 25, 2, tłumaczenie za Leonem Joachimowiczem (Lucjusz Anneusz Seneka, *Pisma filozoficzne*, t. II, tłum., wstępem poprzedził, komentarzem, układem treści, indeksem opatrzył, ilustracje dobrał L. Joachimowicz, Warszawa 1965).

⁵ A. Pałuchowski, *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité*, [in:] *Meministine?...*, pp. 13–51.

nostki z państwem, przynależność czy aktywność polityczna. A. Pałuchowski, również w kontekście obserwacji współczesności, nakreślił negatywne skutki podobnej formy organizacji społeczeństwa. Opiswany artykuł poruszył kilka wysoce złożonych zagadnień, zazębiających się ze sobą w wielu miejscach, a także z racji ich obszerności trudnych do wyłożenia w jednym artykule⁶. Warto zauważyć, że pamięć i sposób jej zachowywania czy korzystania z niej zamknięte w figurze Spensithiosa są tutaj pretekstem dla dalszych rozważań, co może wskazywać na przydatność badania zagadnień związanych z pamięcią i niepamięcią – nie tylko w kontekście rozwoju *memory studies*.

Kolejny artykuł otwiera przed czytelnikami perspektywę numizmatyczną. Agata Aleksandra Kluczek w pracy *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory*⁷, poza zarysowaniem standardowego ujęcia monet i medali w kontekście kompetencji bogini Monety, zaprezentowała sposoby kształtowania pamięci za pośrednictwem numizmatów. Autorka w oparciu o świadectwa źródeł pisanych przedstawiła argumenty przemawiające za dostrzeganiem kommemoratywnej funkcji monet i medali przez starożytnych i ich potomków. Ponadto w artykule znalazło się miejsce dla odniesienia do mentalności antycznych Rzymian, dla których utrwalony (również w numizmatach) wizerunek konkretnej postaci był gwarantem „życia po śmierci”. Bazując na przekroju tematów poruszanych na monetach i medalach za pośrednictwem prostego, acz dobitnego i bogatego w treści przekazu, autorka określiła numizmaty jako repozytorium pamięci zbiorowej, a także dostrzegła w nich narzędzie „wizualnej retoryki”. W kolejnych akapitach A.A. Kluczek wyszczególniła kategorie numizmatów, które miały szczególny potencjał do kształtowania pamięci. Były nimi imitacje, restytucje oraz mennictwo konsekuracyjne, a także monety czy medale odnoszące się do mitycznej, legendarnej oraz historycznej przeszłości Rzymian. Cały ten zbiór wzbogaciły przypadki przejawów potępienia pamięci, jak również numizmaty bezpośrednio wprowadzające hasło *memoria*. Autorka stwierdziła także, że treści przekazywane na numizmatach, a odnoszące się do pamięci, charakteryzowały się brakiem skostnienia formy oraz celowym modelowaniem dla osiągnięcia celów politycznych. Zjawisko to zostało zaprezentowane na podstawie wyobrażeń związanych z mitami fundacyjnymi⁸.

⁶ Rozbudzone zainteresowanie tematem można zaspokoić, sięgając po inne prace tego autora, na przykład: A. Pałuchowski, *La condition servile en Crète aux époques classique et hellénistique à la lumière de l'apparente absence de châtiments corporels à l'égard des individus de statut non-libre*, „Klio” 2017, vol. 99, pp. 51-88.

⁷ A.A. Kluczek, *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory*, [in:] *Meministine?...*, pp. 53-71.

⁸ Por. eadem, *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019.

Następna praca w zbiorze, autorstwa K. Balbuzy, pod tytułem *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*⁹, rozwija kwestię mennictwa restytucyjnego. W pierwszych akapitach autorka zaprezentowała obecne w nauce koncepcje przyczyn i celów powstawania restytucji monetarnych. K. Balbuza przychyliła się zwłaszcza do tych, które wskazują na funkcję kommemoratywną *nummi restituti* oraz na potrzebę polityczną związaną z tworzeniem wizerunku władcy. Analizie w takim kontekście zostało poddane mennictwo restytucyjne cesarzy z dynastii flawijskiej – Tytusa¹⁰ oraz Domicjana. Autorka zwróciła uwagę na ikonografię, treść legend oraz pierwowzory monet restytucyjnych. Wiele miejsca poświęciła próbie odpowiedzi na pytanie o przyczyny wyboru konkretnych postaci, które upamiętniono w serii restytucyjnej. Za jedno z ważnych kryteriów doboru autorka uważa sukcesy militarne oraz nagrody triumfalne, a obok nich umieszcza konsekrację, relacje z senatem, powiązania z bóstwami. Zdaniem K. Balbuzy mennictwo restytucyjne Flawiuszów mogło być elementem legitymizowania władzy, przedstawienia członków nowej dynastii jako spadkobierców cesarskiej tradycji. Artykuł ten zwraca zatem uwagę na możliwości kształtowania własnego wizerunku za pośrednictwem odwołań do postaci z przeszłości, co uwypukla jedną z możliwości wykorzystania pamięci w służbie bieżącej polityki cesarzy. Warto również dodać, że pracę ilustrują dobrze dobrane fotografie omawianych numizmatów wraz z ich oryginalnym opisem (nie tylko interpretacją), co może okazać się wysoce przydatne przy samodzielnej refleksji nad treściami monet restytucyjnych Flawiuszów.

W omawianym zbiorze znajduje się również praca Katarzyny Maksymiuk zatytułowana: *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran*¹¹. Artykuł ten pokazał interpretację postaci Aleksandra Macedońskiego odmienną od tej obiegowo znanej¹².

⁹ K. Balbuza, *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*, [in:] *Meministine?...*, pp. 73-102.

¹⁰ Por. K. Balbuza, *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos” 2018, nr 121, s. 87-100.

¹¹ K. Maksymiuk, *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran*, [in:] *Meministine?...*, pp. 103-112.

¹² Aleksander Macedoński w tradycji europejskiej (i nie tylko) przetrwał jako Aleksander Wielki – wybitny wódz szanujący kulturę podbitych krajów. Należy jednak wspomnieć, że istnieje wiele spojrzeń na jego postać. Obrazowi Aleksandra Macedońskiego w perspektywie różnorodnych źródeł poświęcono prace, takie jak: *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de SIEN*, éd. J.M. Croisille, Coll. Latomus 209, Bruxelles 1990; K. Dahmen, *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, London-New York 2007; *The Historiography of Alexander the Great*, ed. K. Nawotka, R. Rollinger, J. Wiesehöfer, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2019. Relacje Aleksandra i tradycji irańskiej, poza artykułem K. Maksymiuk, wpływają również w pracach Marka Jana Olbrychta (dla przykładu: M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004). Warto także zapoznać się z całościowymi koncepcjami postaci Aleksandra Macedońskiego: K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004; R. Kulesza, *Aleksander Wielki*, Warszawa 2009.

Autorka bowiem zwróciła uwagę na negatywny obraz Macedończyka w tradycji irańskiej, kształtujący się od IV do VI/VII wieku, przekazywany jeszcze w X/XI wieku. W świetle wielu przytoczonych przez badaczkę tekstów religijnych i świeckich Aleksander jawi się jako burzyciel kultury i religii irańskiej, a także osoba niemająca praw do objętego tronu. K. Maksymiuk, przedstawiając argumentację obalającą oskarżenia wysuwane przeciwko Aleksandrowi, podkreśliła polityczny wymiar czarnej legendy Macedończyka, stworzonej na potrzeby legitymowania władzy Sasanidów. Autorka wskazała mechanizmy, które wpływały na kształtowanie się pamięci o Aleksandrze, a były nimi względy polityczne, opisywany stosunek do świętości, eksponowanie obcości łączące się z „niewłaściwą” genealogią. Ponadto w artykule została poruszona, choć ze względu na ograniczenia formy i tematu szerzej nie rozwinięta, kwestia tradycji ustnej, przechowywania w ludzkiej pamięci treści istotnych dla danej społeczności. W tym miejscu pozostaje stwierdzić, że praca K. Maksymiuk w ciekawy, klarowny sposób daje czytelnikom wgląd nie tylko w tradycję irańską o Aleksandrze Macedońskim, ale również ma wymiar szerszy: pokazuje meandry polityki i kształtowania pamięci.

Na piśmiennictwie antycznym oparła się również Anastasiya Baukowa w pracy zatytułowanej: *Увіковіченні сну. Мотив сну в античній літературі*¹³. Zadała w nim pytania o przyczynę, cel i po części skutek zapamiętywania snów, ich upamiętniania w tekstach kultury. Zaprezentowała zainteresowanie starożytnych zjawiskiem snu oraz wykorzystaniem go w mitologii i życiu codziennym. Swoje miejsce znajduje tu sen przydatny w regeneracji, leczeniu (sny w odpowiednich świątyniach). Ponadto, w świetle przytoczonych źródeł, marzenia sennie miały dawać możliwość wejrzenia w przyszłość, kontaktu z bogami, ale i zwodziły ludzi (i bóstwa). A. Baukowa najwięcej uwagi poświęciła motywowi snu pojawiającym się w *Iliadzie* i *Odysei* Homera oraz *Żywotach równoległych* Plutarcha. Poza prezentowaniem snów bohaterów jako uatrakcyjniających środków stylistycznych czy kompozycyjnych, figura snu była okazją do umoralniania i objaśniania związków przyczynowo-skutkowych. Badaczkę zaintrygowała również rzetelność relacji o snach, źródło znajomości marzeń sennych bohaterów. Autorka podjęła się trudnego zadania, poruszając bardzo szeroką tematykę. Artykuł ten, pomimo że nie odpowiada w sposób wiążący na stawiane pytania, może posłużyć za dobry punkt wyjścia do wielowątkowej dyskusji.

Kolejnym artykułem jest praca M. Musielak, nosząca tytuł *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas*¹⁴. Badaczka prezentuje w nim możliwe losy powstania i zaginięcia biografii tebańskiego beotarchy Epaminondasa, autorstwa Plutarcha, a także podejmuje

¹³ A. Baukowa, *Увіковіченні сну. Мотив сну в античній літературі* [*Uvikovichneni sny. Motiv snu v antychniy literaturi*], [in:] *Meministine?*..., pp. 113-131.

¹⁴ M. Musielak, *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas*, [in:] *Meministine?*..., pp. 133-150.

próby odtworzenia tego nieznanego dziś dzieła, co jest interesującym zabiegiem przywracania zaginionej wiedzy¹⁵. M. Musielak zebrała również wzmianki o Epaminondasie pojawiające się w pozostałych pracach Plutarcha, co daje szerszy wgląd w dzieje beotarchy, spisane przez greckiego autora. Bohaterem artykułu nie jest jednak jedynie upamiętniany Epaminondas, ale także upamiętniający go Plutarch. W pracy pojawiła się kwestia kategorii interesujących Plutarcha, sposobów konstruowania przez niego swoich biografii, a także stosunku tego autora starożytnego do Epaminondasa. Podtrzymywanie pamięci o Epaminondasie zarówno jako o wojowniku, jak i o obywatelu miało jednocześnie być hołdem i przekazaniem wzorca do naśladowania.

Utraconej wiedzy został poświęcony także kolejny artykuł w zbiorze. Tomasz Polański w pracy: *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient*¹⁶, odwołując się do nierozwiązanych tajemnic Miasta Midasa, a także Gordionu, Hattusy, Nişantaş, Beyköy, Nemrud Dağ, Kara Kuş, Sesönk, Belevi, przedstawia, jak w sumie niewiele wiadomo na temat władców Frygii, Kommageny, Hetytów, całych społeczeństw niegdyś zamieszkujących te tereny. Autor nawiązał także do dotąd nieodnalezionych, a ważnych dla wczesnego chrześcijaństwa kościołów oraz nieekspozowanego armeńskiego cmentarza będącego śladem rzezi Ormian¹⁷. Wśród licznych pytań o fakty, pobrzmiewają pytania o przyczyny i proces popadania wydarzeń, budowli, społeczeństw i ludzi w zapomnienie na przestrzeni dziejów. Pracę ilustrują fotografie oddające przede wszystkim klimat i nastrój miejsc, które stały się dla autora bazą przedstawianych kwestii. Zdjęcia, nawiązania do metafizyki, sposób prowadzenia narracji, rozważania także o charakterze ogólnym sprawiają wrażenie, że czytelnik, oddając się lekturze tego artykułu, ma kontakt z rodzajem reportażu, który jednak nie traci waloru w pełni naukowego studium.

Zbiór zamyka artykuł Oleha Petrechki zatytułowany: *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome*¹⁸. Autor zestawił wybrane przejawy potępienia pamięci występujące w starożytnym Rzymie z praktykowanym w ZSRR usuwaniem pamięci po osobach uznanych za „wrogów ludu” lub ich dziełach. Przedstawił między innymi prawne aspekty wprowadzania procedury *damna-*

¹⁵ W tekście artykułu pojawiają się ilustracje, w tym przypadku pełniące rolę ciekawostki – czytelnik może zobaczyć strony z publikacji będących próbą rekonstrukcji tekstu Plutarcha.

¹⁶ T. Polański, *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient*, [in:] *Meministine?...*, pp. 151-176.

¹⁷ Artykuł jest swoistym podsumowaniem wielu doświadczeń autora zdobytych podczas badań. Więcej informacji o konkretnych zabytkach pojawiających się w tekście można znaleźć również w pracach T. Polańskiego. Dla przykładu: T. Polański, *Christian Oriental Churches in Greek, Syriac and Coptic Texts*, „Grazer Beiträge” 2010, vol. 27, pp. 41-52.

¹⁸ O. Petrechko, *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome*, [in:] *Meministine?...*, pp. 177-188.

tio memoriae, podmioty mogące przesądzić o potępieniu pamięci, kwestie związane z pochówkiem, żałobą, usuwaniem wizerunków i dzieł skazanych. Czytelnik szukający w omawianym artykule szerszej analizy podobieństw i różnic pomiędzy wspomnianą procedurą w rzymskim i sowieckim wydaniu (oraz ich przyczyn) nie zostanie usatysfakcjonowany, jednakże otrzymuje pewną bazę do dalszego zgłębiania tematu. Praca O. Petrechki zaprasza do przemyśleń dotyczących recepcji antyku oraz przeanalizowania relacji pomiędzy zaadaptowaniem znanego „pomysłu” a samoistnym ponownym jego odkryciem i wykorzystaniem. *Meministi?*... jest niewątpliwie pozycją wartą przeczytania.

Wśród artykułów o różnorodnej tematyce i o różnym stopniu ogólności poza wiedzą na temat kreteńskich społeczności, rzymskich numizmatach, zaginionych czy owianych tajemnicą dziełach, recepcji antyku *etc.* można znaleźć wiele ciekawych uwag odnoszących się do niejednego aspektu funkcjonowania pamięci i zjawiska niepamięci w szerszym wymiarze niż tylko tym dotyczącym starożytności. Pozostaje żywić nadzieję, że zbiór ożywi w Polsce badania z zakresu *memory studies*, a także iż do czytelników wkrótce trafi zapowiadany kolejny tom nawiązujący do wspomnianej poznańskiej konferencji.

Bibliografia

- Balbuza K., *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 73-102.
- Balbuza K., *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos” 2018, nr 121, s. 87-100. DOI: 10.12887/31-2018-1-121-06.
- Balbuza K., *Ogólnopolska konferencja naukowa pod tytułem „Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci”*, „Meander” 2018, vol. 73, s. 183-194. DOI: 10.24425/meander.2018.124971.
- Balbuza K., Musielak M., *Foreword*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 7-11.
- Baukova A., *Увіковічені сні. Мотив сну в античній літературі [Uvikovichneni sny. Motiv snu v antychnij literatury]*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. by K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 113-131.
- Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. A. Erill, A. Nünning, Berlin 2008.
- Dahmen K., *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, London-New York 2007.
- Kainsteiner W., *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, „History and Theory. Studies in the Philosophy of History” 2002, vol. 41, iss. 2, p. 179-197. DOI: 10.1111/0018-2656.00198.
- Kluczek A.A., *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019.

- Kluczek A.A., *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 53-71.
- Kochanek P., *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci* (Poznań, 20-22 IX 2017), „Vox Patrum” 2018, vol. 70, s. 770-778, <https://czasopisma.kul.pl/vp/article/view/3675> [dostęp: 19.02.2020].
- Kulesza R., *Aleksander Wielki*, Warszawa 2009.
- Lucjusz Anneusz Seneka, *Pisma filozoficzne*, t. II, tłum., wstępem poprzedził, komentarzem, układem treści, indeksem opatrzył, ilustracje dobrał L. Joachimowicz, Warszawa 1965.
- Maksymiuk K., *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 103-112.
- Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Musielak M., *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 133-150.
- Nawotka K., *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004.
- Neronia IV. *Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de SIEN*, éd. J.M. Croisille, Coll. Latomus 209, Bruxelles 1990.
- Olbrycht M.J., *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004.
- Pałuchowski A., *La condition servile en Crète aux époques classique et hellénistique à la lumière de l'apparente absence de châtements corporels à l'égard des individus de statut non-libre*, „Klio” 2017, vol. 99, pp. 51-88. DOI: 10.1515/klio-2017-0003.
- Pałuchowski A., *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 13-51.
- Petrechko O., *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 177-188.
- Polański T., *Christian Oriental Churches in Greek, Syriac and Coptic Texts*, „Grazer Beiträge” 2010, vol. 27, pp. 41-52.
- Polański T., *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 151-176.
- Research Method for Memory Studies*, ed. E. Keightley, M. Pickering, Edinburgh 2013.
- Saryusz-Wolska M., *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna” 2010, nr 63, s. 76-86, https://www.nck.pl/wydawnictwo/kultura-wspolczesna/archiwum/kw_no_99178,vspis_tresci# [dostęp: 19.02.2020].
- The Historiography of Alexander the Great*, ed. K. Nawotka, R. Rollinger, J. Wiesehöfer, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2019.
- Winter J., *The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies*, „Canadian Military History” 2001, vol. 10, pp. 57-66, <https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/>, [dostęp: 19.02.2020].

Jacek Goclon
Wrocław

**Czy w Polsce – w 1968 roku – zjawisko
antysemityzmu było powszechne?
[Hans-Christian Dahlmann, *Antysemityzm w Polsce
roku 1968*, Warszawa 2018, ss. 357]**

Zjawisko antysemityzmu sięga bardzo odległych czasów i jest przez naukowców wielu dyscyplin tłumaczone bardzo różnorodnie. W Polsce występowało już w średniowieczu, kiedy społeczność żydowska, wypędzana kolejno z Hiszpanii, Francji i Niemiec, ostatecznie osiadła w bardzo tolerancyjnym wówczas – dla innych nacji – w kraju nad Wisłą. Jednak z czasem ta tolerancja zaczęła wyraźnie maleć i różne tego były powody. Nie ma natomiast wątpliwości, że w drugiej połowie XIX wieku i w wieku XX zjawisko to zaczęło się znacznie nasilać. Niewątpliwie w okresie zaborów przyczyny leżały w pozytywnej postawie społeczności żydowskiej wobec rządów państw rozbiorowych, czyli Prus, Austrii i Rosji¹. Nasilenie to było widoczne szczególnie w pierwszej połowie XX wieku, a zwłaszcza w okresie wojny z bolszewicką Rosją w 1920 roku, kiedy to większość ludności żydowskiej zdecydowanie stanęła po stronie okrutnego, rosyjskiego najeźdźcy i nawet wstępowała w szeregi Armii Czerwonej, aby uczestniczyć w walkach z Wojskiem Polskim². Skutkiem tego był wręcz wybuch antysemityzmu wśród polskiej ludności, co utrzymywało się przez całe międzywojenne dwudziestolecie.

Czas koszarnej niemieckiej okupacji i masowa zagłada ludności żydowskiej przez Niemców (ostatnio zwanych tylko „nazistami”...) zrodził różne postawy Polaków, od szerokiej obojętności począwszy, poprzez znaczącą pomoc, po przypadki zdrady³. Czas powojenny nie przyniósł jednak specjalnego współczucia wobec ludności żydowskiej z powodu koszmaru, jaki przeżyła, ale nawet zwiększył wrogość wobec tej nacji. Jednym z powodów było obsadzenie stalinowskiego UB (Urząd Bezpieczeństwa) w ok. 30% żydowskimi funkcjonariuszami, którzy również „zasłynęli” bestialstwem wobec żołnierzy Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich, Narodowych Sił Zbrojnych i żoł-

¹ B. Lazare, *Antysemityzm. Historia i przyczyny*, Oświęcim 2016, s. 73 i n.

² J. Szczepański, *Wojna 1920 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1995, s. 226.

³ Według B. Wolniewicza wprowadzenie określenia – „naziści” – dla sprawców zbrodni na Żydach „zostało ukartowane już w 1952 roku ugodą Adenauera (kanclerza Niemiec – J.G.) z Ben Gurionem” (prezydentem Izraela), tylko że dopiero w ostatnich latach zostało propagandowo rozpowszechnione, aby tym określeniem niejako zasłonić słowo: Niemcy...; tegoż, *Polska a Żydzi*, Warszawa 2018, s. 87, 88 i n.

nierzy podziemia, walczących z bolszewicką „władzą ludową” (i to aż do 1963 roku, kiedy to rozstrzelano ostatniego partyzanta „leśnych ludzi”)⁴.

Nie przysparzał sympatii ludności polskiej bardzo duży odsetek przedstawicieli żydowskiej społeczności w najwyższych władzach centralnych i terenowych, szczególnie do 1956 roku z osławionym Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego i Jakubem Bermanem na jego czele. Bardzo duży był też udział tej grupy w organach masowego przekazu, środowiskach twórczych i naukowych. Jednak po 1956 roku grupa ta, w dużym stopniu współrządzająca wówczas Polską „ludową”, została odsunięta na margines życia politycznego. Następne pokolenie, pochodzące z tych komunistycznych żydowskich rodzin, uznało to za krzywdę i w okresie „odwilży”, w latach sześćdziesiątych XX wieku, wzniciło bunt – konkretnie w roku 1968⁵.

Naukowiec Hans-Christian Dahlmann (mieszkający w Niemczech, ur. w 1976 r.) opisał to w swojej pracy doktorskiej, wydanej drukiem (w j. polskim) w 2018 roku, pt. *Antysemityzm w Polsce roku 1968*⁶.

Książka składa się z wprowadzenia, siedmiu rozdziałów, podsumowania, licznych aneksów i indeksu osób oraz bibliografii. W rozdziale pierwszym, o dość dziwnym tytule *Żydowscy Polacy i polityka wobec Żydów*, Autor omówił specyficzne i odrębne położenie państwa i narodu polskiego w obozie „państw demokracji ludowej”, podkreślając „trzy osobliwości, jakie odróżniały PRL od innych krajów bloku wschodniego: rolnictwo, które nie zostało [...] skolektywizowane, Kościół katolicki, który zachował niezależność, oraz ograniczony pluralizm polityczny, co znajdowało wyraz w działaniu koła posłów katolickich «Znak» i w większej samodzielności stronnictw sojuszniczych”⁷...

Niemale zdziwienie wywołuje stwierdzenie o „ograniczonym pluralizmie politycznym” i „większej samodzielności stronnictw sojuszniczych”... Czytelnik miałby z tego wnosić, że wcześniej, tj. przed rokiem 1956, też była jakaś „samodzielność” tych stronnictw (ZSL i SD), tyle że mniejsza...? Przecież to był czas bezwzględnej komunistycznej dyktatury i szalejącego, bolszewickiego terroru, i nawet po 1956 r. te „sojusznicze” stronnictwa nie miały prawie nic do powiedzenia i to do końca PRL, a co dopiero w omawianym okresie dyktatorskich rządów Władysława Gomułki, z władzą nad Polską – niczym rosyjskiego namiestnika⁸.

⁴ *Ibidem*, s. 152.

⁵ *Ibidem*, s. 85, 114.

⁶ H.-C. Dahlmann, *Antysemityzm w Polsce roku 1968*, Warszawa 2018.

⁷ *Ibidem*, s. 27.

⁸ Należy przyznać, że W. Gomułka umiał stwarzać pewne pozory swojej „niezależności” i to nawet w samej PZPR, kiedy to po powrocie do władzy w 1956 r. „towarzysze byli bardzo rozczarowani, że Wiesław (jego pseudonim z czasów okupacji – J.G.) nie zgodził się na przywrócenie historycznej nazwy KPP”, tj. Komunistycznej Partii Polski; B. Wolniewicz, *op. cit.*, s. 115.

Poza tym duże zdziwienie budzą dwa określenia, używane w całej monografii: „żydowski Polacy” i „nieżydowski Polacy”... Rozumiem, że wielu członków społeczności żydowskiej uważało się za Polaków, ale sądzę, że bardziej właściwe byłoby określenie: „Polacy pochodzenia żydowskiego”. Natomiast swoisty neologizm: „nieżydowski Polacy” (z czym spotykam się w literaturze naukowej po raz pierwszy) wydaje się wręcz słownym dziwolągami⁹... To już tylko krok do wprowadzenia określeń: „niebiałoruscy Polacy” czy „nieukraińscy Polacy”... W moim odczuciu wprowadzenie określenia „nieżydowski Polacy” sugeruje, że w Polsce mieszkali wówczas jakoby zaledwie dwie grupy o odmiennym, narodowościowym pochodzeniu, a przecież tak nie było i nie jest...

Przy omawianiu zjawiska antysemityzmu jeszcze przed 1956 r. Autor sugeruje, że sprawcy wszelkich brutalnych wystąpień, łącznie z opisanym przypadkiem wypchnięcia osoby pochodzenia żydowskiego z jadącego pociągu (przez kogo? – nie podano): „uchodzili kary, po części dlatego, że wymiar sprawiedliwości dopiero powstawał, a po części dlatego, że pracowały w nim osoby wrogo nastawione do Żydów”¹⁰... Ale na podstawie czego pada tak skrajne oskarżenie...? W czym się ta niesprawiedliwość polskiego wymiaru sprawiedliwości przejawiała...? Poza tym, zupełnie nietrafne jest określenie, że wówczas „wymiar sprawiedliwości dopiero powstawał”, ponieważ „przedwojenni” prawnicy (absolwenci polskich i zagranicznych, znakomitych uczelni) zaraz po wojnie masowo podjęli swoje zawodowe obowiązki, organizując kompletną strukturę sądownictwa i to w skali całego państwa.

Słusznie natomiast Autor stwierdza, że znaczne rzesze społeczności żydowskiej chciały zasymilować się z Polakami, co „znalazło wyraz w tym, że większość z nich po wojnie spolszczyła swoje nazwiska”¹¹. Należy podkreślić, że to władze komunistyczne wywierały wręcz presję, aby ludność żydowska odeszła już od swojej judaistycznej religii i odrębności narodowo-obyczajowej, i wtopiła się w polską społeczność. W wielu miastach istniały oficjalne placówki biurowe, gdzie składano podania o zmianę nazwisk – na całym polskim, najczęściej z końcówkami na *-ski* i *-cki*. Nie jest także prawdą, że jedynie spolszczali swoje żydowskie (najczęściej niemieckobrzmiące) nazwiska, ponieważ mogłyby wychodzić z takiej „operacji” jedynie dziwolągi słowne.

Nie można zapominać, że w przytłaczającej większości ludność żydowska nosiła w okresie II RP przeważnie nazwiska niemieckobrzmiące o ośmieszającej treści, co „zawdzięczano” swoistej „fantazji” pruskich i austriackich urzędników nadających te nazwiska, kiedy to w drugiej połowie XVIII wieku zachodnie i południowe ziemie I Rzeczypospolitej znalazły się, w wyniku rozbiorów, w państwach zaborczych (do

⁹ H.-C. Dahlmann, *op. cit.*, s. 31.

¹⁰ *Ibidem*, s. 33.

¹¹ Wg Autora w Polsce, w 1946 r., mieszkało ok. 216 tys. osób pochodzenia żydowskiego (z czego ok. połowa na Dolnym Śląsku), *ibidem*, s. 31, 35.

końca istnienia I RP ludność żydowska, żyjąca w swoich hermetycznych skupiskach – kahałach – w ogromnej większości nie posiadała nazwisk¹².

W ostatniej części I rozdziału pt. *Postawa żydowskich Polaków wobec komunizmu* Autor stwierdził, że „w ruchu komunistycznym było rzeczywiście wielu Żydów”, dodając, że udział Żydów w KPP (Komunistyczna Partia Polski) „w 1920 roku osiągnął najwyższy poziom: 35 procent. Jeszcze wyższy odsetek miała komunistyczna młodzieżówka, w której w 1930 roku aż 51 procent członków było Żydami, a tylko 19 procent Polakami nienależącymi do żadnej z mniejszości”¹³.

Duży odsetek ludności żydowskiej w ruchu komunistycznym Autor tłumaczy tym, że „Polscy komuniści byli jedynymi, którzy szczerze pragnęli bronić Żydów, ale nie byli w stanie zapewnić im bezpieczeństwa. [...] Dlatego, w tamtym okresie, współpraca z komunistami była żydowskim obowiązkiem narodowym. [...] Ruch komunistyczny i partia robotnicza miały więc dla Żydów i Polaków żydowskiego pochodzenia szczególną siłę przyciągania”. Dalej Autor przekonuje, że „błędne jest twierdzenie, że komuniści żydowskiego pochodzenia stanowili osobną grupę, która miała własne cele, odmienne od celów komunistów nieżydowskich”¹⁴.

W rozdziale II opisana została, w syntetycznym ujęciu, sytuacja polityczna w latach 60. w centralnych organach PRL i zmiany, jakie zaszły w samej PZPR, kiedy to organizacja ta z partii kadrowej (liczącej – wg Autora – zaraz po wojnie ok. 20 tys. członków) stała się partią masową i już „na początku lat 60-tych liczyła 1,15 miliona członków, a dekadę później nawet 2,32 miliona”¹⁵.

Autor dość dokładnie opisał proces rosnącej roli gen. Mieczysława Moczara (szefa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), który zręcznie budował swoją polityczną pozycję, przekształcając niewielki „partyzancki” Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBOWiD), składający się głównie z komunistycznych partyzantów lewicowej „Armii Ludowej” (AL), w znaczącą organizację kombatancką, „zapraszając” w jej szeregi kombatanatów „Armii Krajowej” (AK), z których wielu na to przystało... Zmieniło to nieco oblicze tej organizacji w oczach społeczeństwa (jej szeregi wzrosły w 1968 r. aż do ok. 250 tys. członków). Tym samym, znacznemu wzmocnieniu uległa pozycja polityczna samego M. Moczara¹⁶.

¹² Zob. S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1988.

¹³ Wg Autora „w międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom w 1932 roku nawet 90 procent członków było pochodzenia żydowskiego”. Autor przytoczył znamienną opinię Jana Józefa Lipskiego, który w 1981 r., stwierdził, że „już przed wojną można było przewidzieć przyszłe konflikty i ich charakter w razie dojścia komunistów do władzy”, H.-C. Dahlmann, *op. cit.*, s. 49.

¹⁴ *Ibidem*, s. 53.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

W zakresie spraw socjalnych Autor usiłował zarysować ciężką sytuację ekonomiczną polskiego społeczeństwa w tamtej dekadzie, ale zrobił to jednak w oparciu o nieprawdziwe dane. Owszem, bieda była wówczas w PRL „bardzo powszechna”, a „średnia płaca w gospodarce uspołecznionej wynosiła niecałe 2300 zł – wg Autora – tymczasem kilogram cukru kosztował 10,50 zł, bilet do kina od 5-15 zł, ciastko w cukierni 2 zł, a «Trybuna Ludu» 50 gr» (organ prasowy PZPR). Jednak jest to bardzo nieścisłe, ponieważ przeciętna płaca wynosiła wówczas 1500 zł, a bilety do kina kosztowały 6 zł (normalny) i 4 zł (ulgowy), i to przez długie lata, bo doskonale pamiętam „tamte czasy”... Natomiast trafne jest stwierdzenie, że „w latach 1956-1970 powstało wprawdzie około 4,7 mln nowych mieszkań, ale liczba ludności wzrosła w tym samym czasie z 28 do 33 milionów. W 1968 roku wciąż jeszcze 980 tysięcy rodzin czekało na przydział mieszkania. W miarę jak postępowała modernizacja, ludzie przenosili się do miast; podczas gdy w 1956 roku w miastach mieszkało 45 procent ludności, w roku 1968 odsetek ten wynosił już 61 procent”¹⁷.

Te ostatnie dane wzbudzają wątpliwości; nawet dzisiaj, po tak silnej i trwającej dziesięciolecia industrializacji i urbanizacji – mieszkańcy miast stanowią 51 procent całego społeczeństwa. Należy przypomnieć, że w 1939 roku mieszkańcy wsi stanowili aż 75 procent i straty ludnościowe w tej grupie w okresie wojny były dużo mniejsze niż wśród mieszkańców miast, jest zatem mało prawdopodobne, aby zaledwie do 1956 roku tak znacznie mogła zmniejszyć się liczba ludności wiejskiej.

Dużo uwagi poświęcił Autor „wojnie sześciodniowej” w 1967 roku, rozpoczynającej się uderzeniem wojsk izraelskich na Egipt, zakończonej szybką przegraną wojsk arabskich. „Zwycięstwo Izraela wywołało wśród społeczności żydowskiej w PRL niechęć i entuzjazm – wg Autora – i wielu oficerów Wojska Polskiego, pochodzenia żydowskiego stało w kolejce do ambasady Izraela w Warszawie, aby ambasadorowi tego kraju złożyć szczerą gratulację”¹⁸.

Ale zupełnym nieporozumieniem jest twierdzenie Autora, że „nastroje proizraelskie wśród nieżydowskich Polaków zapamiętało wielu świadków tamtych czasów”¹⁹... Pamiętając „tamte czasy”, z całym naciskiem stwierdzam, że jest to zupełne przeinaczenie, chyba wręcz stanowisko życzeniowe Autora, który wyszedł z założenia, że skoro państwa „demokracji ludowej” popierały kraje arabskie w tym konflikcie, a zwycięstwo odniósł Izrael, to od razu polskie społeczeństwo (tj. „nieżydowscy Polacy”...) chórem opowiedziało się za Izraelem, bo niby „aż tak silne były nastroje antykomunistyczne w Polsce”. A to jest zupełna nieprawda.

¹⁷ *Ibidem*, s. 59, 60.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, s. 67.

Po pierwsze: ogłupiające, komunistyczne hasła, o prymitywnie rozumianej równości i „dyktaturze proletariatu” milionom robotników bardzo się podobały, a po drugie: postawa antysemicka większości polskiego społeczeństwa wyraźnie przeważała i wcale sympatie „nieżydowskich Polaków” nie były po stronie izraelskiej armii...

Autor twierdzi, że społeczeństwo polskie odbierało „zwycięstwo Izraela jako porażkę Związku Radzieckiego, co wyraźnie wynika z powiedzenia o «naszych Żydach» i «ruskich Arabach» (do czasu tej książki – nigdy nie słyszałem takich określeń – J.G.). Ale na ten aspekt – twierdzi dalej Autor – składa się (trochę niezrozumiale wydaje się zastosowanie tutaj czasu teraźniejszego...) kilka czynników: odzwierciedla się w nim z jednej strony odruch antyrosyjski, z drugiej także radość z porażki niekochanego ustroju komunistycznego”²⁰. Nie dostrzegałem wówczas w najmniejszym stopniu „odrchu antyrosyjskiego” w związku z tak odległą przecież, wręcz „egzotyczną” wojną na Synaju...

„Reasumując, można powiedzieć, że zarówno żydowscy, jak i «nieżydowscy Polacy» – czytamy dalej – zareagowali na zwycięstwo Izraela pozytywnie, choć z odmiennych pobudek. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych natomiast przedstawiało sprawę jednostronnie. Wbrew twierdzeniom, z jakimi można się niekiedy spotkać, zniekształcenie nie polegało jednak na przedstawianiu «żydowskich Polaków» jako sympatyków Izraela, lecz na insynuowaniu, jakoby się bardzo pod tym względem nie różnili od «nieżydowskich Polaków»”²¹... A różnili się jednak bardzo ci „nieżydowscy Polacy” i to nie tylko co do „pobudek”, ale przede wszystkim co do swoich postaw...

Autor przytacza dalej raport ambasady Holandii, w którym miał być zawarty opis okoliczności opuszczania izraelskiej ambasady w Warszawie przez jej personel i wówczas, w dniu 18 czerwca 1967 r. (kiedy władze PRL, w ślad za ZSRR i innymi krajami „demokracji ludowej” zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem), „na niepublicznej części lotniska czekało na nich około stu demonstrantów. Zgromadzeni krzyczeli, wrzeszczeli i wznosili transparenty z antyizraelskimi hasłami. Ambasador Izraela i jego pracownicy musieli przeciskać się przez tłum, który gwizdał i wydawał obraźliwe okrzyki. Izraelczycy zostali otoczeni, niektórych popychano”²², co oczywiście należy uznać za wyjątkowo naganne!

Dużo uwagi zostało poświęcone pamiętnemu przemówieniu W. Gomułki w dniu 19 czerwca 1967 roku, a więc dzień po opuszczeniu izraelskiej ambasady przez jej personel, w którym komunistyczny przywódca stanowczym tonem (przy niesłychanym

²⁰ *Ibidem*, s. 68.

²¹ *Ibidem*, s. 69.

²² *Ibidem*, s. 70, 71; A. Stankowski, *Zerwanie stosunków dyplomatycznych z Izraelem przez Polskę w czerwcu 1967 roku*, [w:] *Rozdział wspólnej historii. Studia z dziejów Żydów w Polsce*, red. J. Żyndul, Warszawa 2001, s. 363.

aplauzie partyjnego aktywu) stwierdził: „nie chcemy, aby w naszym kraju powstała 5-ta kolumna”, co oczywiście było porównaniem do wiarołomnej, wrogiej postawy mniejszości niemieckiej w Polsce w 1939 roku. Wg Autora to „Gomułka dał tym hasłem zielone światło do nagonki na polskich Żydów i wolną rękę «partyzantom» Moczara”²³.

Ważną sprawą była kwestia rzekomego antysemityzmu samego W. Gomułki (którego żona była pochodzenia żydowskiego). Autor przytoczył w tym przypadku opinię Artura Starewicza (pochodzenia inteligenckiego, ale będącego bliskim współpracownikiem I sekretarza KC PZPR), wg którego W. Gomułka „do części Żydów był jednak – jego zdaniem – tak samo uprzedzony, jak do intelektualistów, którym w swoim czasie zarzucał, że najpierw chwalili Stalina, a po jego śmierci od razu się go wyrzekli. Poza tym, według Starewicza, Gomułka miał zadawnione pretensje do towarzyszy pochodzenia żydowskiego. Wielu z nich pracowało w aparacie bezpieczeństwa oraz w partii i Gomułka pamiętał ich jeszcze z okresu stalinowskiego, kiedy to bezwzględnie wykonywali rozkazy despotycznej władzy. Z punktu widzenia Gomułki te same osoby cieszyły się teraz ze zwycięstwa Izraela. „Słowem – podsumował Autor – Gomułka obarczał żydowskich towarzyszy partyjnych odpowiedzialnością za swoje aresztowanie w 1949 roku, daleki był jednak od rozpętywania kampanii antysemickiej po to, aby przypodobać się społeczeństwu”²⁴ – i z tym ostatnim trudno się nie zgodzić.

W jednym z podrozdziałów Autor rozpisuje się o „erupcji antysemityzmu”, podając odosobnione przypadki postaw antysemickich w szkołach czy miejscach zatrudnienia. Ale jedno stwierdzenie warto przytoczyć – wg Autora „przemówienie Gomułki i «antysyjonistyczne» wiece obaliły tabu obowiązujące od lat: Żydzi znowu stali się tematem rozmów i znowu były możliwe antysemickie wypowiedzi”.

Jeszcze wiosną 1967 roku, w badaniu opinii publicznej tylko 4,1 procent respondentów przyznawało się do antypatii wobec Żydów. Ale jednocześnie nikt nie wymieniał Żydów jako narodu, który mu się podoba, a 51,9 procent zdecydowanie nie chciałoby mieć Izraelczyka jako zięcia. Wyniki te wskazują – podsumował Autor – na ukryte odrzucenie Żydów, jakie się ośmielono otwarcie wypowiadać²⁵.

Trzeci rozdział o protestach studenckich w marcu 1968 r. to głównie skupienie się na antysemickich i „masowych”, zdaniem Autora, wystąpieniach, ale właściwie nic tam nie ma o genezie tych zajęć, a tymczasem wystąpienia studenckie, z powodu zdjęcia z afisza teatralnego „Dziadów” A. Mickiewicza, skupiły się głównie w stolicy; na zdecydowanie mniejszą skalę protesty były w innych ośrodkach, gdzie nie zawsze młodzież akademicka rozumiała, czego mają dotyczyć te protesty, bo doskonale to pamiętam (zresztą rok później nikt już o tych wydarzeniach nie rozmawiał...).

²³ H.-C. Dahlmann, *op. cit.*, s. 72, 73.

²⁴ *Ibidem*, s. 74.

²⁵ *Ibidem*, s. 77.

Słusznie Autor przytoczył, że połowa z ok. 230 tys. ocalałej ludności żydowskiej, wracając z ZSRR wraz z Armią Czerwoną, osiedliła się na Dolnym Śląsku, który był regionem silnie zurbanizowanym i stosunkowo mniej zniszczonym działaniami wojennymi (pewnym wyjątkiem był Wrocław, zamieniony przez Niemców w twierdzę, który uległ zniszczeniu aż w ok. 70 procentach).

Władzom komunistycznym chodziło też o to, aby po traumie zagłady ludność żydowska nie wróciła już do swoich miejscowości, gdzie zapewne odżyłyby koszmarne wspomnienia. Mimo iż Autor bezustannie podkreśla szykany wobec ludności żydowskiej, które jakoby występowały masowo niemal w całym kraju, a tymczasem miały one miejsce głównie w Warszawie, a nie np. na Dolnym Śląsku, gdzie wówczas mieszkam (i nadal mieszkam) i nie przypominam sobie nawet jednego incydentu, aby młodzież żydowską, z którą chodziłem do liceum, spotykały choćby jakieś złośliwe uwagi.

Nie można insynuować poprzez podawanie incydentalnych – choć godnych pojęcia – zachowań antysemickich, iż dochodziło do tego w skali całego państwa! Owszem, gromadzono na zebraniach w zakładach pracy rzesze robotników z transparentami (i tutaj warto zapytać, kto je malował i robotnikom wręczał...?), z hasłami w stylu „Syjoniści do Dajana” (gen. Mosze Dajan, minister w rządzie Izraela, wcześniej oficer ludowego Wojska Polskiego) czy „tak kuriozalne napisy, jak «Syjoniści do Syjamu»” – i wg Autora – tych „wieców nie zarządzało warszawskie kierownictwo partii, lecz sekretarze wojewódzcy, posługujący się przy ich organizowaniu systemem specjalnej rządowej łączności telefonicznej”. „Sekretarz KC Artur Starewicz opowiadał później – czytamy dalej – że Gomółka wcale sobie tych wieców nie życzył i nawet bywało, że dowiadywał się o nich dopiero z gazet”²⁶, co wydaje się mało prawdopodobne... Dzisiaj nie ma już wątpliwości, że przywódca PZPR całą tą antysemicką wrzawą chciał po prostu odwrócić uwagę – coraz bardziej niezadowolonego społeczeństwa – od gwałtownie pogłębiającej się, powszechnej nędzy; głównie z powodu szalejącej drożyzny podstawowych artykułów spożywczych.

Niewątpliwie jest wiele racji w tym, co sugeruje Autor, że wyjątkowo „żarliwie” podjęli tę antysemicką akcję komunistyczni aparatczycy komitetów wojewódzkich PZPR, w średnim wieku, żądni partyjnych awansów i stąd cała seria przeprowadzania „narodowościowych” czystek na zebraniach podstawowych organizacji partyjnych (pop) PZPR. „Wielu towarzyszy żydowskiego pochodzenia właśnie na zebraniach – twierdzi Autor – wykluczono z partii. Od marca do maja na zebraniach partyjnych najniższego szczebla panował niemal histeryczny nastrój. W tym chyba należy upatrywać przyczyny, dla której uspokajające słowa Gomółki w sali kongresowej (w Pałacu Kultury i Nauki im. J. Stalina w Warszawie – J.G.) nie odniosły skutku. Między

²⁶ *Ibidem*, s. 93.

Biurem Politycznym a aktywnym partyjnym zachodził głęboki konflikt, aktywność dołów wymknęła się spod kontroli”²⁷...

Biorąc pod uwagę strukturę komunistycznej dyktatury, mam wątpliwości co do tych dwóch ostatnich stwierdzeń... Każdy I sekretarz KC PZPR (nie tylko W. Gomółka) do końca PRL rządził Polską jak dyktator! W bolszewickiej PRL praktycznie nic nie mogło „wymknąć się spod kontroli”, bo taki jest z natury komunistyczny dyktatorski system, z całą jego siłą milicyjno-wojskową i... „armią” donosicieli. Na poparcie powyższego warto przytoczyć słowa Autora, który sam sobie zaprzecza co do tego „wymknięcia się spod kontroli”, wyraźnie stwierdzając, że „wielu członków partii, w tym także «żydowskich Polaków», podczas głosowania nad wnioskami o wykluczenie (z PZPR – J.G.) podnosiło rękę «za» – po prostu z przyzwyczajenia”²⁸...

Oczywiście fala „czystek” rozlała się szeroko, ale głównie po... warszawskich urzędach centralnych i naczelnych organach administracji państwowej, a nie po całym kraju. Co ciekawe, podstawami zwolnień z pracy była najczęściej nie sama narodowość żydowska „delikwenta”, lecz „złe pochodzenie społeczne”, jak zeznawał (po swojej ucieczce w 1965 roku do USA) szef Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie Zachodnim Władysław Tykociński (pochodzenia żydowskiego). W formalnej uchwale organizacji partyjnej MSZ masowe zwolnienia w tym resorcie uzasadniano „koncentracją pracowników burżuazyjnego i drobnomieszczańskiego pochodzenia żydowskiego”²⁹... Brzmi to wprost komicznie, bo gdzie komunistyczna partia (w tym PZPR) dopuszczała do swojego grona i to na najwyższe stanowiska administracyjne, czy też do najważniejszych resortów (jak MSZ), osoby „burżuazyjnego pochodzenia”?

Trafnie Autor uzupełnił, że „równoległe z kampanią antysemitką toczyła się w 1968 roku kampania antyinteligencka, o czym świadczą zmasowane ataki na pisarzy i studentów”³⁰. Ale jednej kwestii Autor wyraźnie nie dostrzegł w swoich dociekaniach, bo przecież z autopsji nie mógł znać tamtych czasów, że postawy „antyinteligentkie” były jedynie czymś wtórnym i które, tym samym, trudno nazwać „kampanią”, bowiem były jedynie wynikiem antysemitkiej nagonki (a nie „kampanią równoległą”, której przecież ani W. Gomółka, ani niżsi działacze PZPR wcale nie głosili). Większość żydowskiej społeczności była dość dobrze wykształcona (mając przynajmniej średnie wykształcenie) i podłożem tych antyinteligentkich wystąpień była jedynie zwykła klasowa nienawiść robotników³¹, których przedstawiciele (przywiezieni przez tajniaków z SB w okolice Uniwersytetu Warszawskiego) razem z oddziałami ORMO

²⁷ *Ibidem*, s. 103.

²⁸ *Ibidem*, s. 105.

²⁹ W sumie od marca do września 1968 r. zwolniono z MSZ 81 osób, w tym pięciu ambasadorów i sześciu dyrektorów departamentów; *ibidem*, s. 109, 110.

³⁰ *Ibidem*, s. 116.

³¹ W. Roszkowski, *Mistrzowska gra Józefa Piłsudskiego*, Kraków 2018, s. 70.

(z ochotniczymi rezerwami milicji w cywilnych ubraniach) – z taką zaciekleścią masakrowali protestujących studentów.

Dlatego całkowicie nie zgadzam się ze stwierdzeniem Autora, że „obie kampanie były ze sobą powiązane, a pojęcia «Żyd» i «intelektualista» stawały się po części synonimami. Żydom wymyślano (zdaniem Autora) – od intelektualistów, a intelektualistom – od Żydów. W propagandzie «syjonista» miał nie tylko wyższe wykształcenie – czytamy dalej – ale wręcz należał do ścisłej elity, a studenci, zdaniem agitatorów, byli sterowani przez «syjonistów». Element antyintelektualny z antysemitką łączono również stylistycznie: osoby atakowane przez propagandę chętnie określano jako apostołów, proroków, szamanów czy filozofów, podkreślając ich obcość»³².

I jest to już gruba przesada, bo te ataki skierowane były jedynie pod adresem jednostek, a nie wobec wszystkich wykształconych ludzi w całej Polsce! Inna rzecz, iż na podłożu nasilenia się klasowej nienawiści, głównie w robotniczym środowisku, pod adresem młodzieży pochodzenia inteligenckiego masowo zaczął być używany epitet „bananowe dzieci” (choć w biednej, bolszewickiej PRL banany były wielką rzadkością...), ale to wcale nie była żadna zorganizowana, równoległa do antysemitkiej „kampania antyinteligenta”, w domyśle organizowana funkcjonalnie przez aktywistów z PZPR. Nie wolno zapominać, że wielu „inteligentów” należało do tej partii, więc trudno, aby jej członkowie atakowali samych siebie i swoje rodziny... W tym wypadku Autor wykazał zupełną nieznajomość rzeczy. Tym bardziej powyższe poglądy są zupełnie niezrozumiałe, ponieważ Autor w swojej pracy doktorskiej nie podał żadnych podstaw źródłowych tych twierdzeń, powołując się jedynie na cudze opracowanie³³...

Zdumienie budzi stwierdzenie Autora, że w okresie powojennym w „niewielkim stopniu uznawano i poddawano analizie historycznej wyjątkowość prześladowań i zagłady europejskich Żydów podczas drugiej wojny światowej”³⁴. Mam tutaj na myśli tę „wyjątkowość prześladowań i zagłady europejskich Żydów”, tak jakby zagłada trzech milionów Polaków i miliony innych Europejczyków nie była już „wyjątkowa”!³⁵

³² *Ibidem*, s. 116.

³³ J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 117.

³⁴ H.-C. Dahlmann, *op. cit.*, s. 117.

³⁵ Co do tej „wyjątkowości” i że nadal sprawy, które dotyczą narodu żydowskiego są „wyjątkowe”, można przytoczyć fragment wystąpienia jednego z rabinów, zawartego w książce B. Wolniewicza, w której czytamy: „Jedną z idei judaizmu wyraził w zeszłym roku (w 2010 r. – J.G.) sławny rabin Owadia Josef – przywódca duchowy jednej z partii politycznych rządzących obecnie w Izraelu („Rzeczpospolita”, 22 października 2010 r.). Jego słowa godne są zapamiętania. Powiedział w synagodze – czytamy dalej – «Goje rodzą się tylko po to, aby nam służyć. Bez tego nie mieliby po co istnieć na świecie». Tamtejszy znawca judaizmu Uri Huppert rzekł na to: «Tak o nie-Żydach myślał tylko najbardziej radykalni ortodoksi». Zakłopotany chciał tym tamtą mowę jakoś stonować, a mimowolnie – zdaniem B. Wolniewicza – tylko ją potwierdził: że ich ortodoksja takie myślenie o gojach w granicach swoich mieści. Wyobraźmy sobie, co by się działo, gdyby coś analogicznego o Żydach powiedział jakiś biskup katolicki! A tu nic, krótka nota w gazecie i na tym koniec”, tegoż, *op. cit.*, s. 125.

Zgadzam się natomiast, że „w toku kampanii antysemitkiej zarzucono Izraelowi, że w sojuszu z Niemiecką Republiką Federalną (dokładniej należało przetłumaczyć nazwę: Republika Federalna Niemiec...) od lat czyni Polskę współodpowiedzialną za wymordowanie Żydów, oczyszczając tym samym Niemcy ze zbrodniczej przeszłości. Ta argumentacja trafiła również – czytamy dalej – do sił politycznych poza PZPR, takich jak Kościół, czy pisarze opozycyjni”³⁶. I znowu: na czym te „ostre” twierdzenia zostały oparte?

Pozwolę sobie przypomnieć, że dopóki istniała komunistyczna NRD (Niemiecka Republika Demokratyczna), to niemieckiego okupanta nazywano powszechnie w literaturze i podręcznikach szkolnych „hitlerowcami”; dzisiaj, jak już istnieją zjednoczone Niemcy (a Polska weszła do Unii Europejskiej i NATO), pojawił się powszechnie swoisty neologizm: „naziści”, ale nadal to jakoby nie Niemcy okazali się oprawcami podbitej Europy...

Trudno zrozumieć natomiast insynuację Autora, zawartą w zakończeniu tego rozdziału, iż „książka Władysława Bartoszewskiego i Zofii Lewin «Ten jest z ojczyzny mojej», opisująca historie Polaków ratujących Żydów, ukazała się w 1967 roku, zatem w samą porę z punktu widzenia propagandystów (z PZPR – J.G.). „Została odpowiednio rozpropagowana – czytamy dalej – a Bartoszewskiego wykorzystano w kampanii jako świadka koronnego. Wszystko to wskazuje, że trudne relacje polsko-żydowskie w okresie okupacji niemieckiej wciąż stanowiły brzemię, od którego Polska chętnie by się uwolniła”³⁷... Szkoda, że Autor nie sprecyzował, od jakiego to „brzemienia” Polska miałaby się „uwolnić”? Trudno polemizować z niedopowiedzeniem...

W rozdziale czwartym, zatytułowanym *Antysemityzm i PZPR* Autor usiłował ukazać, jak kształtowały się stanowiska poszczególnych frakcji partyjnych wobec ówczesnych wydarzeń. Przeciwno antysyjonistycznej kampanii najostreż wystąpili członkowie kierownictwa pochodzenia żydowskiego, przede wszystkim ostro krytykując całą kampanię i podkreślając (Stefan Jędrychowski), że „hasło syjonizmu jest szkodliwe i odwraca uwagę od innych zjawisk. W praktyce nie rozróżnia się Żydów i syjonistów”³⁸.

Najostreż politykę kierownictwa krytykowali: Edward Ochab (były I sekretarz KC PZPR w 1956 r.), Stefan Jędrychowski (w pewnym okresie szef MSZ) i Eugeniusz Szyr (czołowy ekonomista PZPR); wszyscy pochodzenia żydowskiego. Ten ostatni „ostrzegł, że wszystko to może się odbić na partii, bo przecież nie o syjonizm tu chodzi, lecz generalnie o porachunki z kierownictwem partyjnym. Szyr ubolewał – czytamy dalej – że skoro się pisze o «bananowej młodzieży», mając na myśli protestujące dzieci

³⁶ H.-C. Dahlmann, *op. cit.*, s. 117.

³⁷ *Ibidem*, s. 118.

³⁸ *Ibidem*, s. 120.

działaczy, i skoro się ujawnia przywileje towarzyszy żydowskich, to wkrótce zaczną się pytania o przywileje pozostałych funkcjonariuszy³⁹.

Pozytywnie o całej kampanii wypowiadał się natomiast Zenon Kliszko, jeden z najbliższych współpracowników W. Gomółki, który „zapewnił, że w skali całego kraju syjonizm faktycznie nie jest głównym niebezpieczeństwem, ale nie można tego powiedzieć w odniesieniu do warstwy inteligencji. Inaczej niż w wypadku klasy robotniczej, syjonizm i rewizjonizm stanowią tu istotne siły. Są na uniwersytecie (warszawskim – J.G.) wydziały – kontynuował – których kadra naukowa w 50 procentach jest pochodzenia żydowskiego. Nie przeciwdziałano temu w porę z obawy przed zarzutem o antysemityzm”⁴⁰.

Trafnie Autor podsumował postawę członka Biura Politycznego (późniejszego następcy W. Gomółki, od grudnia 1970 r.), Edwarda Gierka (wszechwładnego I sekretarza KW PZPR na Górnym Śląsku), który przyjął postawę dość niezdecydowaną; niby wygłosił opinię przychylną całej antysemitkiej kampanii, ale „zwrócił jednak uwagę, że nie wszyscy rewizjoniści są z pochodzenia Żydami. [...] „Możliwe – przypuszcza celnie Autor – że nie mógł się zdecydować na jednoznaczny kurs, bo nie był pewny, czy lepiej będzie dla jego własnej kariery postawić na Moczar, czy na Gomółkę. Być może miał nadzieję, że on sam będzie tym trzecim, który skorzysta z powstałej sytuacji”⁴¹ – i tak się zresztą stało...

„Często czytamy – pisze Autor (tylko nie podaje, gdzie czytamy – J.G.) – że minister spraw wewnętrznych Moczar odegrał główną rolę w inicjowaniu kampanii i doprowadził w kierownictwie partii do konfliktu, za pomocą którego chciał poszerzyć swoją władzę czy nawet zająć miejsce Gomółki. Na podstawie dokumentów archiwalnych – kontynuuje Autor – nie da się jednak udowodnić tej tezy (!). Należy raczej stwierdzić, że kampania była przede wszystkim dziełem funkcjonariuszy średniego i niższego szczebla. To sekretarze wojewódzcy organizowali masowe wiece, a działacze organizacji zakładowych wykluczali z partii osoby żydowskiego pochodzenia. Szczególną aktywnością odznaczały się warszawskie komitety dzielnicowe. Stara gwardia w Biurze Politycznym była natomiast – zdaniem Autora – w większości przeciwko kampanii. Z jej powodu odeszli trzej czołowi politycy, a Gomółka, który bardzo dobrze wiedział, co się dzieje w jego partii, kilkakrotnie próbował położyć kres nagonce. Działął jednak bardzo powściągliwie, ponieważ czuł, że kampania cieszy się wielką aprobatą dołów partyjnych. Funkcjonariusze średniego i niższego szczebla ignorowali starania Gomółki”⁴²...

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 121.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 165.

Z treści tego fragmentu wynika niezbiecie, że Autor po prostu nie zna (bo i skąd?) realiów, jakie panowały w owych latach w PRL... Skoro „Gomółka [...] bardzo dobrze wiedział, co się dzieje w jego partii”, ale „działał jednak bardzo powściągliwie, ponieważ czuł (skąd Autor wie, co czuł? – J.G.), że kampania cieszy się wielką aprobatą dołów partyjnych”, to ma oznaczać, że „doły partyjne” miały się jakoby nie liczyć z jego wolą? A już ostatnie zdanie tego fragmentu „dopełnia” całości tej zupełnie... nieudowodnionej tezy, że jakoby „funkcjonariusze średniego i niższego szczebla ignorowali starania Gomółki”. W dobie komunistycznej dyktatury jednostki, zwanego wówczas górnolotnie „centralizmem demokratycznym”... „ignorowali starania Gomółki”?

Autor sprawia wrażenie, jakby zupełnie nie znał apodyktyczności W. Gomółki, nieznoszącego najmniejszego sprzeciwu i który nawet na posiedzeniach Biura Politycznego bardzo rzadko z czegokolwiek się usprawiedliwiał... Poza tym w tych latach, ten autokrata z charakteru, wtrącał się już w niemal we wszystkie dziedziny życia, pomijając opinie ekonomistów, sam analizował np. kwestie wydajności plonów z hektara... Inna rzecz, że właśnie wówczas, w dobie postępującej „socjalistycznej” nędzy, był coraz rzadziej sumiennie informowany o faktycznym stanie gospodarki państwa przez swoich doradców, którzy przedkładali mu bardzo optymistyczne, ale równie nierzetelne raporty, najczęściej w obawie przed jego napadami furii, jeśli sprawozdania nie spełniały oczekiwań I sekretarza KC PZPR...

Kolejna kwestia: wg Autora „Konflikt w partii istniał niewątpliwie, ale był to [...] konflikt pokoleniowy, w którym chodziło o stanowiska i idee, konflikt między ukształtowaną przez ideologię komunistyczną starą kadrą a młodszymi pragmatykami. Generalna teza, że to partia robotnicza zainicjowała kampanię antysemicką, jest więc nie do utrzymania. Było inaczej – twierdzi dalej Autor – kampanię prowadziły określone siły w partii, wspierane przez prawicowców pokroju Piaseckiego. [...] Pracy do awansu funkcjonariusze średniego szczebla znaleźli jednak niewątpliwie w antysemityzmie sposób na zmobilizowanie społeczeństwa do swoich celów”⁴³... Nasuwa się od razu pytanie: w czym się to „zmobilizowanie społeczeństwa” miało przejawiać? W „pracowniczych masówkach”, zaledwie w niektórych zakładach pracy, głównie zresztą w stolicy?

Jest w tej – niewątpliwie ciekawej – monografii wiele trafnych sformułowań, na czele z tezą zasadniczą, że w demonstracjach studenckich uczestniczyła przede wszystkim młodzież żydowska, głównie w Warszawie, z domów partyjnych komunistycznych notabli, odsuniętych od władzy właśnie przez Gomółkę po 1956 roku, i że – jak

⁴³ Bolesław Piasecki, przedwojenny prawicowiec, po wojnie poszedł na współpracę z komunistami i założył przychylnie komunistom Stowarzyszenie PAX; *ibidem*, s. 166.

pisze Autor – „w sumie można powiedzieć że wielu – a może nawet większość – przywódców studenckich protestów w 1968 roku była żydowskiego pochodzenia, chociaż dokładnej liczby nie można ustalić”⁴⁴.

Dalej Autor stawia pytanie: „Jak można wytłumaczyć fakt, że wśród zbuntowanych studentów w 1968 roku tak wiele było osób żydowskiego pochodzenia?”. Niejako w odpowiedzi czytamy: „Ponieważ ich rodzice często należeli do przedwojennych komunistów, warto przypomnieć, że w ruchu komunistycznym w Polsce przed drugą wojną światową odsetek żydowskich Polaków był bardzo wysoki, wynosił bowiem 22-25 procent. Wysoki odsetek osób żydowskiego pochodzenia wśród protestujących był więc następstwem wysokiego odsetka żydowskich Polaków wśród komunistów w okresie międzywojennym. Ponadto starzy komuniści żydowskiego pochodzenia skłaniali się raczej ku internacjonalistycznemu niż ku nacjonalistycznemu skrzydłu w partii, bo przecież z powodu antysemityzmu wstępowali do partii, która antysemityzm odrzucała. Stąd też towarzysze partyjni żydowskiego pochodzenia byli stosunkowo licznie reprezentowani wśród sił reformatorskich”⁴⁵...

Jest zaprawdę rzeczą zdumiewającą zawarta w tym swoistym „uzasadnieniu” motywacja o wstępowaniu do partii komunistycznej osób pochodzenia żydowskiego w II RP – „z powodu antysemityzmu”... To nie „światłana” ideologia marksistowska była głównym motywem?

W pozostałych trzech rozdziałach Autor skupia się głównie na postawach antysemitycznych „nieżydowskich Polaków” do „żydowskich Polaków” oraz „żydowskich Polaków do kwestii zjawiska antysemityzmu” (które wcale nie było wszędzie powszechne). W rozdziale piątym Autor porównuje te postawy jako skrajnie inne w naukowych instytucjach: Badań Jądrowych i Fizyki Doświadczalnej, ukazując zupełnie odmienny stosunek do pracowników naukowych żydowskiego pochodzenia, ale to właśnie potwierdza, że polskie społeczeństwo, w tym wypadku naukowe elity, wcale nie wykazywało powszechnie pro- czy antysemitycznych postaw i jest to duża zaleta tego opracowania.

Przyznać należy Autorowi to, że w pewnych fragmentach swojej monografii zdołał się na ukazanie postaw przedstawicieli najwyższych władz PRL i ich prawdziwego oblicza wobec „nieżydowskich Polaków” i zjawiska antysemityzmu. Mam tutaj na myśli gen. Mieczysława Moczarę, rzekomego sprawcę (nikt tego nie udowodnił) „wydarzeń marcowych”, który wiosną 1968 roku, miał powiedzieć – wg Autora – że „przy okazji [...] chciał poruszyć problem, o którym do niedawna się milczało, a mianowicie, że pod koniec wojny razem z bohaterskimi żołnierzami Związku Radzieckiego przyszli do Polski tacy politycy jak Zambrowski, Radkiewicz i Berman

⁴⁴ *Ibidem*, s. 263.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 264.

(wszyscy pochodzenia żydowskiego – J.G.). Osoby te – twierdził Moczar – uważały, że jako oficerowie mają wyłączne prawo do sprawowania politycznego przywództwa w Polsce. «Od tego zaczęło się zło, które trwało do 1956 r.», stwierdził dosłownie. Wymienione nazwiska sugerowały – wg Autora – że sprawcami stalinowskich zbrodni byli Żydzi. Moczar powiedział wprost, że sprawcy stalinowskich zbrodni przyszli do Polski po wojnie razem z armią radziecką. Ta wyjątkowo wyraźna antyradziecka wypowiedź miała – zdaniem Autora – przypieczętować jego klęskę jako polityka jednego z państw satelickich Moskwy. [...] W listach, jakie Moczar otrzymywał – dodał Autor – chwalono go za «słowa prawdy», Gomułka natomiast podobno bardzo ostro go skrytykował⁴⁶.

W „podsumowaniu i rozważaniach końcowych” Autor stwierdził, że „za kampanią (antysemicką, zwaną wówczas antysyjonistyczną – J.G.) nie krył się «konflikt poziomy» rozmaitych przywódców partyjnych w walce o władzę, lecz raczej «konflikt pionowy» między najwyższym kierownictwem partii a jej bazą: aparatem średniego szczebla. Gomułka niejednokrotnie usiłował wyhamować kampanię, jednak bez rezultatu – podczas publicznego wystąpienia 19 marca został zakrzyczany, a jego partyjne instrukcje po prostu ignorowano. Kampanię udało mu się zakończyć dopiero wtedy, gdy w czerwcu 1968 roku nakazał cenzurze «zdjąć» ten temat ze środków masowego przekazu⁴⁷. Czy aby na pewno jest to trafny pogląd, że „jego partyjne instrukcje ignorowano”? To dlaczego od razu, wiosną 1968 roku nie nakazał cenzurze „zdjąć ten temat”? Sądzę, że cały czas doskonale kontrolował wszystko, co typowe dla każdej dyktatury, a już szczególnie komunistycznej...

I wreszcie pogląd Autora co do kwestii do dziś wyjątkowo kontrowersyjnej: czy ludność żydowska była zmuszana do wyjazdu z PRL? „Wbrew temu, co sugerują niektórzy autorzy – twierdzi Autor – celem graczy politycznych nie było zmuszanie żydowskich Polaków do wyjazdu z kraju czy też ich wypędzenie, nawet jeśli w społeczeństwie pojawiały się właśnie takie żądania. Nie widać też – czytamy dalej – by zamierzano zlikwidować żydowskie instytucje. Teatru Żydowskiego nawet nie atakowano. Niemniej oczekiwano od tych instytucji, że w swoich publikacjach nie będą piętnowały antysemityzmu, a już na pewno nie będą roztrząsały stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej⁴⁸”.

Byłoby dobrze, gdyby ta publikacja wywołała szerszą dyskusję, tym bardziej że bardzo wielu świadków tamtych wydarzeń nadal żyje (w tym niektórzy partyjni, ówczesni decydenci średniego szczebla) i ich, być może cenne, nieznane dotychczas informacje, wniosłyby nowe spojrzenie na podstawowe pytanie: kto z polityków faktycznie

⁴⁶ *Ibidem*, s. 127.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 315.

⁴⁸ *Ibidem*.

inspirował te dramatyczne wydarzenia wiosną 1968 roku? Na które jednak omawiana praca odpowiedzi nie przynosi, co Autor sam przyznał⁴⁹...

Ale zastanawiająca jest jedna teza postawiona przez Autora: że „Antyrewizjonizm, w przeciwieństwie do antysemityzmu, był w całej rozciągłości akceptowany przez kierownictwo partii, a przede wszystkim przez Gomółkę. Nie należy zapominać – czytamy – że wydarzenia w Polsce rozgrywały się w czasie Praskiej Wiosny. W tym tkwiła jedna z przyczyn bezpardonowych ataków przeciwko protestującym studentom i ich rodzicom, zwłaszcza jeśli zajmowali wysokie stanowiska. Gomółka niczego nie bał się tak bardzo – wg Autora – jak pojawienia się jakiegoś polskiego Dubczeka. W latach sześćdziesiątych nie pozostawiał swobody działania siłom reformatorskim w PZPR, rozczarowując tych wszystkich, którzy z entuzjazmem przyjęli liberalizację po Październiku (w 1956 r. – J.G.). Najważniejsi z krytycznych intelektualistów odwrócili się od partii albo zostali z niej wydalen. [...] Zwalczając reformatorów, Gomółka dał zielone światło nacjonalistycznym i autorytarnym siłom w PZPR, co tłumaczy bardzo słabą pozycję partyjnych przeciwników kampanii antysemickiej w 1968 r. Tylko w takim szerokim ujęciu można się zgodzić z twierdzeniem, że w marcu 1968 roku Gomółka stracił kontrolę nad rozwojem wydarzeń i że na tym polega jego główna odpowiedzialność za nagonkę”⁵⁰.

Od razu – po tak stanowczym stwierdzeniu – nasuwa się pytanie, czy rzeczywiście stracił tę kontrolę? Wspomniane już, skuteczne ucięcie – na jego rozkaz wydany cenzurze, w czerwcu 1968 roku – wszelkich publikacji antysemickich wyrażnie temu przeczy. Jedno jest pewne: I sekretarz KC najbardziej obawiał się reformatorów partyjnych (zwanych „rewizjonistami”) i utraty dyktatorskiej władzy, pamiętając, jaki był jego los po 1949 roku, kiedy raz ją utracił, a studenckie wystąpienia (których znaczenie i rozmach są dzisiaj stanowczo przeceniane) i ich stłumienie – pozwoliło rozprawić się z „rewizjonistami”. Ale pytanie, kto te studenckie wystąpienia inspirował i „podpałił lont”, wyprowadzając wzburzoną młodzież (nie tylko żydowską) na ulice stolicy, nadal pozostaje bez odpowiedzi.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 316, 318.

Tomasz Mróz

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-5499-0383

Pamięci Oleha Hirnego (5 VI 1960-24 XI 2020)

W dniu 24 listopada 2020 r. w wieku 60 lat zmarł we Lwowie dr Oleh Hirnyj (Олег Ігорович Гірний). Przez wiele lat pracował we Lwowskim Obwodowym Instytucie Poddyplomowej Oświaty Nauczycieli (Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти) jako docent w katedrze oświaty przyrodniczo-matematycznej, gdzie ceniono go jako naukowca, organizatora, patriotę – także lokalnego, lwowskiego oraz jako dobrego i serdecznego kolegę. Jako pracownik Instytutu przygotowywał podręczniki szkolne, plany nauczania, prowadził specjalistyczne kursy dla nauczycieli, zajmował się też problemami edukacji dzieci z niepełnosprawnościami.

W Polsce Oleh Hirnyj był jednak znany przede wszystkim jako autor opracowań, artykułów naukowych z filozofii i pedagogiki w ukraińskich i polskich czasopismach, uczestnik oraz współorganizator konferencji naukowych, a także tłumacz. Kilkakrotnie przebywał w Polsce, w Warszawie, na stażach naukowych. Jego pobyty naukowe w Polsce były poświęcone zagadnieniom psychologicznym, edukacyjnym (z obszaru psychologii i pedagogiki twórczości), przekładoznawczym oraz filozoficznym. Z tych ostatnich wymieńmy staż dr. Hirnego pod opieką prof. Andrzeja Grzegorzcyka w 1997 r., finansowany przez Fundację na rzecz Nauki Polskiej, oraz udział w 2004 r. w programie stypendialnym dla tłumaczy z języka polskiego *Gaude Polonia* Narodowego Centrum Kultury. Szczególnie ciepło wspominał on także staż naukowy odbyty w 2009 r. w Akademii Pedagogiki Specjalnej pod kierunkiem prof. Andrzeja Góralskiego.

Dzięki doskonałej znajomości języka polskiego w mowie i piśmie O. Hirnyj tłumaczył na język ukraiński dzieła filozofów polskich. Cenił wysoko myślicieli szkoły lwowsko-warszawskiej, szczególnie interesował się myślą Kazimierza Twardowskiego, Stefana Baleya i innych przedstawicieli tej szkoły, którą uważał za wzór racjonalizmu, jasności myślenia i klarowności języka. Właśnie jasność i klarowność uważał za najważniejsze, najbardziej wartościowe i najaktualniejsze postulaty filozoficzne, konieczne dla rzetelnego myślenia, nie tylko filozoficznego, ale także jako niezbędne dla skutecznego procesu dydaktycznego. Z tego względu był on zwolennikiem szerokiego włączania filozofii do programów nauczania.

W ostatnich latach, prócz pełnoetatowego zajęcia sprawami pedagogiki i edukacji, znalazł czas na analizy i przekłady prac Andrzeja Grzegorzcyka, ale i Józefa

Marii Bocheńskiego czy Bogusława Wolniewicza. Na długiej liście prac translatorskich Oleha Hirnego znajduje się, co szczególnie cenne dla upowszechniania filozofii polskiej i filozofii w ogóle, drugi tom *Historii filozofii* Władysława Tatarkiewicza. Przetłumaczył również pracę Mariusza Urbanka o lwowskiej szkole matematycznej. Nie było mu jednak dane doczekać publikacji wszystkich efektów swojej pracy. Byłby bardzo rad, gdyby mógł wziąć w ręce książkę w swoim tłumaczeniu, która ukazała się w grudniu 2020 r. we Lwowie, a był to pierwszy tom wybranych pism Andrzeja Grzegorzcyka, pt. *Nauka poprawnego używania rozumu* (Hayka правильного використання розуму, wyd. Каменяр, Lwów 2020). Niebawem ukaże się tom drugi. Niestety, inne tłumaczenia podjęte przez Oleha Hirnego nie zostaną już ukończone. Rozpoczął np. przekład na język ukraiński książki Ryszarda Palacza *Klasyki filozofii*, którą planował wykorzystać jako narzędzie ułatwiające zapoznanie nauczycieli z zagadnieniami historii filozofii.

Dodajmy, że popularyzowanie polskiej kultury w Ukrainie (protestował przeciw frazie „na Ukrainie”) przez Oleha Hirnego nie ograniczało się do filozofii, przez wiele lat był bowiem współpracownikiem imprez kulturalnych związanych z Polską. Składało się na nie bardzo szerokie spektrum aktywności, od pracy akredytowanego tłumacza Katolickiej Agencji Informacyjnej (podczas ukraińskiej podróży Jana Pawła II w czerwcu 2001 r.), po jego tłumaczenia dialogów dla corocznego przeglądu filmów polskich we Lwowie. Był też konsultantem przy przygotowaniu polskiego przewodnika po Lwowie dla niewidomych i słabowidzących. Dość powiedzieć, że w 2009 r. ówczesny minister kultury i dziedzictwa narodowego, Bogdan Zdrojewski, przyznał mu odznakę honorową „Zasłużony dla Kultury Polskiej” (nr leg. 3450).

Na koniec pozwolę sobie na osobiste wspomnienie. Docenta Hirnego spotykałem kilka razy podczas konferencji z cyklu *Filozofia w szkole*. Był niezrównanym rozmówcą, z nieodłączną kawą i, niestety, papierosem. Oleh pozostanie w mojej pamięci jako człowiek skromny, niezwykle życzliwy, ciekawy świata i ludzi. Z jego inspiracji w 2005 r. przedstawiciele ośrodka zielonogórskiego (prof. Ryszard Palacz i piszący te słowa) uczestniczyli w *Czytaniach pamięci założyciela filozoficznej szkoły Lwowsko-Warszawskiej K. Twardowskiego*, które Oleh Hirnyj przez lata współorganizował.

Posługiwał się piękną polszczyzną. Zachwycił nią w 2006 r. zielonogórską publiczność, kiedy w ramach Zielonogórskiego Konwersatorium Filozoficznego dał dwa wykłady. Pierwszy dotyczył współczesnego ukraińskiego piśmiennictwa filozoficznego, drugi – Lwowa jako wielonarodowego i zróżnicowanego pod względem religijnym środowiska, które stanowiło żyzną glebę, na której wyrósł mogła filozoficzna szkoła lwowska. Pobyt Oleha w Zielonej Górze miał już miejsce po ukraińskiej „pomarańczowej rewolucji”, w której uczestniczył. Obdarowywał potem przyjaciół kawałkami pomarańczowej wstążki z kijowskiego Majdanu.

Oleh Hirnyj, piszę to bez wielkiej przesady, kochał Lwów, zarówno współczesny Львів, jak i Lwów międzywojenny czy habsburski Lemberg. Był otoczony śladami lwowskiej przeszłości i doskonale się w nich odnajdywał. Co więcej, potrafił ten Lwów wspaniale pokazywać przyjezdnym, nie zapominając o miejscach związanych z historią lwowskiej filozofii. Oleh Hirnyj był przykładem tego, że skomplikowane dziedzictwo historyczne, w tym filozoficzne, nie musi stawać się zarzewiem sporów, ale wręcz przeciwnie, źródłem zrozumienia i współpracy. O takim Olehu będą pamiętali ci, którzy mieli okazję go poznać.

*

Poniższy tekst pióra zmarłego w listopadzie 2020 r. Oleha Hirnego Redakcja „In Gremium” otrzymała do publikacji latem 2020 r. Niestety, Autor nie mógł już uczestniczyć w ostatnich pracach redakcyjnych nad swoim tekstem.

Dr Oleh Hirnyj

Lwowski Obwodowy Instytut
Podypłomowej Oświaty Nauczycieli

Historia jednego przekładu – przyczynek do historii filozofii lwowskiej (najnowszej)

Zacząłem się wszystko, jak to przystoi w filozofii – od zdziwienia i podziwu. Otóż zapoznałem się z wypowiedziami Kazimierza Twardowskiego, zebranymi w słynnych *Rozprawach i artykułach filozoficznych* (Lwów, Książnica Atlas 1929), których jasnością i logiką wywodów się zachwyciłem. Tak zaczęła się moja wielka przygoda umysła: studiowanie tekstów Szkoły Lwowsko-Warszawskiej oraz tłumaczenie polskich tekstów filozoficznych (i w pierwszym rzędzie – tekstów przedstawicieli Szkoły) na język ukraiński i usiłowania ich wydania na Ukrainie.

W toku tej przygody szczęśliwy traf zapoznał mnie z profesorem Andrzejem Góralskim (Zakład Metodologii Akademii Pedagogiki Specjalnej), a za jego sprawą – z profesorem Andrzejem Grzegorzczakiem. W czasie międzynarodowej konferencji w 1995 roku z okazji stulecia Szkoły Lwowsko-Warszawskiej, podczas obrad w części ukraińskiej (we Lwowie) wygłosiłem odczyt dotyczący konieczności wydania na Ukrainie – prawie tu nieznanych – dzieł filozofów Szkoły w przekładach na język ukraiński, a profesor Andrzej Góralski zaprosił mnie do wzięcia udziału w polskiej (warszawskiej) części konferencji z tymże odczytem.

Od czasu tej konferencji zapoznałem się bliżej z Profesorem Andrzejem Grzegorzczakiem oraz jego żoną, panią Profesor Renatą Grzegorzczakową. Nadarzyła mi się okazja przetłumaczenia jego książki *Życie jako wyzwanie. Wprowadzenie w filozofię racjonalistyczną* (Warszawa, IFiS PAN 1993). Miałem również zaszczyt gościć niejednokrotnie w domu Profesora, odbywając z nim ciekawe i pożyteczne dla mnie rozmowy. Miałem też możliwość odbycia stażu naukowego pod jego kierownictwem. Przy okazji zaś jednego ze spotkań z nim, w jego przytulnym domu przy ulicy Filtrowej, profesor Grzegorzczak oznajmił mi, że wydawnictwo któregoś zakonu grecko-katolickiego we Lwowie podjęło się tłumaczenia i wydania po ukraińsku *Historii filozofii* Władysława Tatarkiewicza. Po powrocie do Lwowa wyjaśniłem, że było to wydawnictwo Swiczado (Свічадо) Zakonu św. Teodora Studyty (ojcowie studyci), specjalizujące się m.in. w wydawaniu książek na potrzeby Lwowskiej Akademii Teologicznej (dzisiejszy Ukraiński Uniwersytet Katolicki) i wśród tych książek zaplanowano wydanie Tatarkiewicza.

Udałem się więc do dyrektora tego wydawnictwa, pana Bogdana Trojanińskiego (Богдан Троянівський), mając przy sobie (na wszelki wypadek) wydaną w moim ukra-

iniskim tłumaczeniu wspomnianą wyżej książkę prof. Grzegorzcyka. Po krótkim przedstawieniu się, przeszedłem do sprawy, pytając: „Panie dyrektorze, usłyszałem, że podjęliście projekt wydania po ukraińsku *Historii filozofii* Władysława Tatarkiewicza. Czy mógłbym stać się uczestnikiem tego projektu?”. Na pytanie, czy jestem zawodowym tłumaczem, odpowiedziałem zgodnie z prawdą, że nie jestem. Zajmuję się natomiast Szkołą Lwowsko-Warszawską i jestem zainteresowany przetłumaczyć Tatarkiewicza.

– „A skąd pan dowiedział się, że wydajemy Tatarkiewicza po ukraińsku?”

– Oto autor tej książki mi o tym powiedział – odrzekłem pokazując mu książkę Grzegorzcyka.

– To pan zna profesora Grzegorzcyka? – Okazało się bowiem, że profesor Grzegorzcyk był zapraszany do Akademii Teologicznej, w której wygłosił kilka wykładów i dyrektor Trojaniwskyj też dobrze zna.

– Tak, znam i już od paru lat z nim współpracuję.

– A skąd pan dowiedział się, że potrzebujemy tłumacza?

– Wcale nie wiedziałem i przyszedłem na „chybił-trafił”. A naprawdę potrzebujecie?

– Tak, bo pan, z którym zawarliśmy umowę, obiecał przetłumaczyć wszystkie trzy tomy w jeden rok; minęło natomiast już półtora, a on skończył dopiero pierwszy tom, więc terminy wydania nam uciekają. Dlaczego pan się śmieje – zapytał, patrząc na moją reakcję – panie Olehu?

– Bo ten pan, moim zdaniem, jest albo zupełnym dyletantem, albo oszustem. Ja podejmuję się tłumaczenia tylko jednego z tomów i proszę na to o rok czasu. Najchętniej to bym wziął tom trzeci.

– Ale my mamy tylko rok do wydania całości. Skąd zatem weźmiemy tłumacza na tom drugi?

– To ja panu chętnie podpowiem. Mam świetną kandydaturę Janusza Sanockiego (Януш Саноцький), lekarza-neurologa, który aktualnie jest na studiach doktoranckich w Instytucie Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk i pisze rozprawę doktorską o filozofii austriackiej, zwłaszcza o Franciszku Brentanie i Kazimierzu Twardowskim. Tłumaczył już dla Rosjan na rosyjski m.in. dzieła Twardowskiego. Dobrze zna język polski, niemiecki i francuski, interesuje się filozofią niemiecką i austriacką, o których przeważnie mowa w drugim tomie, chętnie więc podejmie się realizacji tego projektu...”

I zaczęliśmy wspólnie z Januszem Sanockim tłumaczyć dzieło Tatarkiewicza po ukraińsku: Janusz – tom drugi, ja zaś – trzeci. I zdążyliśmy na czas. Po dziesięciu miesiącach tłumaczenie było skończone i teksty przekazane do wydawnictwa.

W tym momencie po raz drugi zadziwiliśmy dyrektora Trojaniwskiego, kiedy „zgodnym głosem” powiedzieli mu, że skoro jesteście amatorami, a nie zawodowymi tłumaczami, to prosimy, żeby pan dyrektor koniecznie oddał nasze przekłady któremuś redaktorowi naukowemu, profesjonalnemu filozofowi akademickiemu, żeby

sprawdził tekst i poprawił ewentualne błędy merytoryczne, jeśli takowe znajdzie. Przerażony dyrektor Trojaniwskyj powiedział: „Po raz pierwszy zdarzają mi się tłumacze domagający się redagowania swoich tekstów. Z reguły przychodzą do mnie tacy «wysokiej klasy» specjaliści, że się po prostu obrażają, kiedy zaczynam coś mówić o redagowaniu «Ależ panie dyrektorze, moje tłumaczenie jest bezbłędne, po co jakiś redaktor!» Ale skoro nalegacie, to... musicie sami znaleźć sobie redaktora, bo ja nie znam takich filozofów”.

Poszliśmy więc z Januszem szukać ewentualnych redaktorów naukowych naszych przekładów: Janusz – na Politechnikę Lwowską, ja zaś – na Uniwersytet Lwowski.

Na wydziale filozofii Uniwersytetu Lwowskiego spotkałem się z niejakim panem docentem K., którego – po uprzednim przedstawieniu się jako pracownik naukowy Lwowskiego Obwodowego Instytutu Podyplomowej Oświaty Nauczycieli i jako tłumacz – zapytałem: „Czy mógłby pan albo któryś z naukowców Wydziału Filozofii podjąć się naukowego redagowania ukraińskiego przekładu przygotowywanych właśnie do druku drugiego i trzeciego tomu *Historii filozofii* Władysława Tatarkiewicza?”.

Reakcja szacownego pana docenta była dla mnie wręcz piorunującą: ściszym i wystraszonego głosem rzekł: „Po co wy to robicie?”(!?).

Potem wziął się jakoś w garść i zaczął długo rozwodzić się na temat, jaka to jest trudna praca, sugerując, że na Uniwersytecie redaktora nie znajdzie – nie zwracając nawet uwagi na moją wzmiankę, że wydawca gotów jest zapłacić przyzwoite honorarium redaktorowi naukowemu.

Januszowi zaś powiodło się o wiele lepiej. Profesor Wiktor Petruszenko (Біктор Петрушенко), ówczesny kierownik Katedry Filozofii Politechniki Lwowskiej entuzjastycznie zgodził się dokonać redakcji naukowej, chwalać nas za to, że podjęliśmy się takiej ważnej dla naszej oświaty sprawy. Skrętnie potem przeczytał nasze teksty, poprawiając i uzgadniając z nami wszystkie szczegóły terminologiczne i merytoryczne przekładu.

Po redakcji naukowej nastąpiła również redakcja literacka i korekta, która potrwała jeszcze pół roku, ponieważ niektóre poprawki filologiczne wprowadzały błędy w meritum tekstu, inne zaś były jak najbardziej trafne. Przerzucaliśmy więc te teksty jeden drugiemu i z powrotem: pani redaktor literacka do mnie, z dosadnymi uwagami pod moim adresem („Wiadomo, amator tu się pcha do tłumaczenia filozofii”), ja zaś – do niej – ze swoimi...

W następnym roku (1999) dzieło Tatarkiewicza ukazało się drukiem we Lwowie. Rozliczając się z nami za dokonaną pracę, dyrektor Trojaniwskyj uznał, że mieliśmy rację: zredagowane teksty drugiego i trzeciego tomu dzieła były o wiele lepsze pod względem tak merytorycznym, jak również stylistycznym i nawet gramatycznym, od tomu pierwszego, który takiej redakcji nie miał. Wydanie *Historii filozofii* Tatarkie-

wicza po ukraińsku zostało także dostrzeżone przed fachowców, gdyż omawiano je nawet w jednej z telewizyjnych audycji kulturalnych *Biblomania* jako o wydarzeniu na rynku literatury humanistycznej. Byliśmy dumni, dodatkowo i z tego powodu, że przegoniliśmy w tym zakresie Rosjan, którzy także chcieli przetłumaczyć Tatarkiewicza na rosyjski.

Mnie natomiast dręczyło pytanie: dlaczego ów szacowny docent uniwersytecki tak dziwnie zareagował na informację o szykującym się do wydania ukraińskim tekście Tatarkiewicza?

Odpowiedź otrzymałem niebawem, przy okazji wizyty w księgarni uniwersyteckiej, kiedy zobaczyłem na półce książkę pt. *Filozofia starożytna* autorstwa docenta Z. w tejsze Katedrze Filozofii Uniwersytetu Lwowskiego. Przeglądając książkę, ze zdumieniem zobaczyłem, że autor nie tylko obficie korzystał z odpowiednich rozdziałów pierwszego tomu *Historii filozofii* Tatarkiewicza, zawierającego właśnie okres filozofii starożytnej, lecz po prostu odpisywał od Tatarkiewicza całe punkty i paragrafy dzieła – i to dosłownie... Wszystko stało się jasne. Szacowni docenci Katedry Filozofii po prostu wystraszyli się, że przygotowywany w tym czasie uniwersytecki podręcznik z filozofii starożytnej ich autorstwa (wespół z redakcją naukową, recenzją, rekomendacją Rady Uniwersytetu do użytku dydaktycznego *etc.*) w przypadku ukazania się na rynku dzieła Tatarkiewicza będzie dowodem na prymitywny plagiat (co oczywiście groziło skandalem, a może nawet i rozprawą sądową). Nasz przekład natomiast ukazał się drukiem później, tak że afera z plagiatem uszła na sucho.

Tytułem konkluzji mogę powiedzieć tylko to, co następuje: od czasu mej przygody z Tatarkiewiczem poznałem wielu ukraińskich filozofów akademickich, pracujących na różnych uczelniach wyższych, we Lwowie, Kijowie, Połtawie, Charkowie i innych. Nie ma w tym gronie tylko filozofów z Uniwersytetu Lwowskiego...